

A.A. KARIMOV, S.X. BAYJANOV, K.S. ISMAYLOV,
S.T. UTEGENOVA

BUXGALTERIYA ESABÍ

13-97.

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI
JOQARI BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI

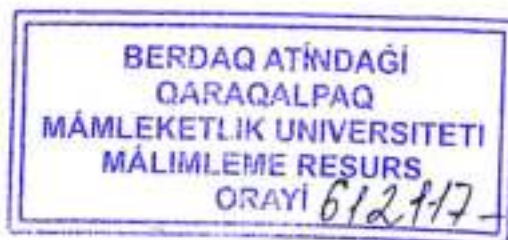
BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

A. A. KARIMOV, S. X. BAYJANOV, K. S. ISMAYLOV,
S. T. UTEGENOVA

BUXGALTERIYA ESABI

5230900 – Buxgalteriya esabi hám audit (tarawlar boyınsha) hám de
5230600 – Finans hám finanslıq texnologiyalar bakalavr tálim bağdarı
studentleri ushin oqıwlıq

1-BÓLIM

Tashkent
"METODIST NASHRIYOTI"
2023

UDK: 657.3
KBB: 65.052
B 97

A.A.Karimov

Buxgalteriya esabi (1-bölim)/S.X.Bayjanov, K.S.Ismaylov,
S.T.Utegenova. Oqiwliq. - Tashkent: "METHODIST NASHRIYOTI",
2023, 366 b.

Usi oqiwliq Mámleketlik bilimlendiriw standartları talapları, «BUXGALTERIYA ESABI» pániniń oqıw dástúrine tiykarlanıp dúzilgen bolıp, 5230900 - Buxgalteriya esabi hám audit (tarawlar boyınsha), hám 5230600- Finans qánilegi boyınsha bilim alıp atırǵan studentler ushın mólsherlengen. Oqıwlıqta Ózbekstan Respublikası xojalıq júrgiziwshi subyekterdiń esabın shólkemlestiriwdiń tiykarǵı máseleleri hám shólkemlestiriwshilik-metodikalıq tiykarları keltirilgen. Oqıwlıqtan joqarı oqıw orınlarınıń basqa baǵdarları boyınsha bilim alıp atırǵan oqıtıwshı, doktorantlar, kárxananiń finans-xojalıq sistemasında xızmet kórsetetuǵın esapshılar hám usı tarawǵa qızıǵıwshılar paydalanıwı múmkin.

Pikir bildiriwshiler

K.Kudiyarov

P.Z. Xojalepesov

QMU finans kafedrası baslıǵı docent, PhD.
Samarqand veterinariya medicinası, sharwashılıq hám biotexnologiyalar universiteti Nokis filiali «Tabiiy hám gumanitar pánler» kafedrası baslıǵı, docent.

Oqıwlıq Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Keńesiniń 2022-jılı 8-noyabr kúngi 2/6.5-sanlı bayanlaması menen maqullanǵan hám baspaǵa usınıldı.

Ózbekstan Respublikası Joqarı bilimlendiriw, ilim hám innovaciya ministrliginiń 2022-jıl 30-dekabr kúngi 429-sanlı buyrǵına muwapıq oqıwlıq sıpatında baspadan shıǵarıwǵa ruxsat berilgen. Ruxsatnama nomeri 429-303.

ISBN 978-9943-9629-9-6

© A.A. Karimov, 2023.
© "METHODIST NASHRIYOTI", 2023.

Ilim hám izleniw bolmaǵan jerde heshqanday rawajlanıw jetilisiw hám, ultwma, heshqanday tarawdıń keleshegi bolmaydı

Sh.Mirziyoyev

KIRISIW

Ekonomikamızdıń barlıq iskerlik tarawlarında bolǵanı sıyaqlı, buxgalteriya esabi boyınsha da úlken ózgerisler júz berip atır. Keyingi jıllar dawamında xalıqaralıq standartlarǵa tolıq juwap beretuǵın buxgalteriya esabi sistemasın jaratıw boyınsha kóplegen reformalar alıp barılmaqta. Buxgalteriya esabınan paydalanıwshılar sheńberi ádewir keńeyip baratırǵanlıǵı, integraciya processleri tereńlesip atırǵanlıǵı, qospa kárxanalar júzege kelip atırǵanlıǵı, kárxanalarardıń jáhán finans bazarına shıǵılıp atırǵanlıǵı, qarjılar, jumsshı kúshi hám valyutanıń ayırım mámleketler ortasında erkin háreketleniw zárúrligi buxgalteriya esabi sistemasın jáhán standartlarına sáykeslestiriwdi jáne de qattıraq talap etpekte.

Mámleketti jáne de rawajlandırıw hám rawajlanǵan mámleketlikler dárejesine jetkeriw maqsetinde qabıl etilgen «Háreketler strategiyası»nıń úshinshi baǵdarında hám Rawajlanıw strategiyasınıń belgilengen ekonomika rawajlandırıw hám liberallasırıwdıń baslı baǵdarları boyınsha wazıypalardıń atqarılıwı tayarlanıp atırǵan kadrlar sapasına da baylanıslı esaplanadı.

Bunday baslı wazıypanı orınlawda ekonomikanıń rawajlanıwın zaman talaplarına sáykes ráwishte, jetilistirip barıwdı talap etedi. Hár bir xojalıq júrgiziwshi subyekt óz iskerliginiń paydalılıq dárejesin mudamı analiz etiwge hám ámelge asırılıp atırǵan finans-xojalıq processlerdiń esabın tuwrı shólkemlestiriwleri zárúr. Bunday shárayatta buxgalteriya esabınıń áhmiyeti úlken bolıp, onnan jáne de nátiyjeli paydalanıw zárúriyatı artıp baradı. Sebebi, usı tarawlar ekonomika subyekteriniń aytıp ótilgen talaplarınıń atqarılıwında zárúrlı ayırıqsha orındı iyeleydi.

Buxgalteriya esabi pánı amıq, qızıqlı, tartıslı hám mashqalalı pánlerden biri esaplanadı. Tariyxty maǵlıwmatlarǵa kóre buxgalteriya esabın shólkemlestiriw hám jetilistiriw boyınsha tórt iri mámleket: italyan, fransuz, nemis hám angliya -amerika mektepleri bar bolıp tabıladı. Buxgalteriya esabınıń shólkemlestirilgen tárepleri

boyınsha bul mekteplerdiñ kóz-qarasları bir-birine uqsamaydı. Olardıñ táliymatlarına kóre buxgalteriya esabı pániniñ tiykarında hár túrli talqınlanadı. Misalı, italyan mektep wákılleri buxgalteriya esabı pániniñ tiykarında algebra hám huqıq turadı dep ayca, fransız mektep wákılleri siyasiy ekonomika, nemis mektep wákılleri matematika, angliya-amerika mektep wákılleri psixologiya turadı dep qaraydı. Usınıñ sebebinen buxgalteriya esabı pániniñ wazıypası, predmeti, obyekti, usılları hám stilistikası, principi hám de strukturalıq dúzilisi boyınsha olardıñ qarawları túrlishe bolıp tabıladı.

Ózbekstanda ámelge asırılıp atırǵan buxgalteriyaga baylanıslı úlken reformalar keleshekte professional buxgalter, auditor hám basqa ekonomikalıq kásiplerdi iyelewge umtılıp atırǵan, qızıǵıwshı hám de tapqır studentler ushın zamanagóy talaplarǵa juwap bere alatuǵın sabaqlıq jaratıw kerek. Bul sabaqlıq joqarı tálimniñ ekonomika baǵdarındaǵı bakalavriat, magistratura studentleri, tiyisli qánigelik kolledjleri oqıwshıları hám de sol tarawǵa qızıǵıwshılar ushın mólisherlengen.

1-BAP. «BUXGALTERIYA ESABÍ» PÁNINE KIRISIW

1. 1. Buxgalteriya esabınıñ payda bolıwı hám rawajlanıwı

Buxgalteriya túsiniǵi uzaq tariyxqa iye túsiniq bolıp esaplanadı. Buxgalteriya esabı pán retinde qashan qalıpleskenligi, sol tarawdıñ wákıllerin qızıqtırıwı tayın. Ádette buǵan baylanıslı bolǵan úsh juwaptı alıwımız múmkin I:

Birinshisi: buxgalteriya esabı 3000 jil aldın adamlar processlerdi dizimge alıwdı (natural formada) baslaǵan waqıttan baslap;

Ekinshisi: 500 jil aldın Italyan matematigi Luka Pacholining (1445-1515 y.) «Schyotlar hám jazıwlar haqqında traktat» kitabınıñ baspadan shıǵıwı menen júzege kelgen;

Úshinshisi: 100 jil aldın, buxgalteriya esabı salasında birinshi teoriyalıq qarawlar payda bolǵan dáwirde júzege kelgen.

Usı sebepten, bul tartıslardıñ eleǵe shekem juwmaǵına jetilmegen. Biz onıñ dáslepki kórinisleri qashan júzege kelgenligi haqqında pikirler tiykarında ǵana juwmaq shıǵarıwımız múmkin.

Buxgalteriya esabı pán retinde qalıplesıwındegi evolyucion processtıñ sistematalıq dúzilisin tómendegishe kóriwimiz múmkin:

1-dáwir. Naturalistlik dáwir (bul dáwir eramızdan aldınǵı 4000 jildan biziñ eramızdıñ 500 jılına shekem bolǵan dáwirdi óz ishine alıwı ilimpazlar tárepinen belgilengen). Yaǵnıy, bul dáslepki xojalıq processleriniñ dizimge alınıwı menen xarakterlenedi. Xojalıq processleriniñ dizimge alınıwı bolsa jańa bir processtı júzege alıp keledi hám bul process baha(qun) dáwirine ótiwdi belgilep bergeni.

2-dáwir. Baha dáwiri. (biziñ eramızdıñ 500 jılman 1300 jılına shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı) Bul dáwirde puldıñ oylap tabılıwı hám aylanıs quralına aylanıwı menen belgilenedi. Usı dáwirge shekem xojalıq processleri naturada ólshengen bolsa, endilikte oǵan parallel túrde bahada da bahalawǵa ótildi. Baha ańlatpasınıñ júzege keliwi buxgalteriya esabında patrimonial hám kameral esaptı qalıplestirdi. Patrimonial esapta múlkke iyelik birinshi óringa qoyılsa,

¹ Accounting Theory. Paper-8 M. Com. (Final) Directorate of Distance Education Mubashir Doyanand University, 2004. 23-26 b.

kameral esapta onıń kiris qılıńıwı yamasa esaptan shıǵarılıwı xarakterlengen.

Pul patrimonial esapta baha ólshemi quralı retinde, kameral esapta tólew quralı retinde qaralatuǵın boldı.

3-dáwir. Eki jaqlama jazıw dáwiri. (Bul dáwir 1300-1850 jıllardı óz ishine aladı.) Bul dáwirde xojalıq processleriniń ǵalabalasıwı, quramnasıwı retinde ápiwayı jazıwdan eki jaqlama jazıwǵa ótiw zárúrliginiń júzege keliwi menen xarakterlenedi. Esap jazıwlarına úlken itibar berilgenligi de bul dáwir tın sanaladı. Bul dáwirde buxgalteriya esabında dáslepki schyotlar jobası isletile baslandı.

Buxgalteriyanın zamanagóy sistemasınıń kelip shıǵıwı Luka Pacholi atı menen baylanıslı desek adaspaǵan bolamız. Veneciya, Italiya XV ásirdeń aqırı. Pacholi ayttı: «qandayda bir ekonomikalıq hádiyse anıq bir sistema arqalı tártipli hám isenimli etip maǵlıwmatlardı buxgalteriya kitabına jazılıp barılıwı kerek». Buxgalteriyaga baylanıslı bolǵan kóplegen nızam qaǵıydaları evolyuciya procesi dawamında rawajlanıp baradı. Bular buxgalteriya principleri yamasa koncepciyaları dep ataladı. Bunda mudamı buxgalteriya ámeliyatın jetiliskeń formaǵa keltiriwge háreket etip kelingeni. Biznes sheńberiniń keńeyiwi menen bir qatarda buxgalteriyanın da áhmiyeti artp barıp atır. Mısalı ushın, jańa buxgalteriya sabaqlıqlarınıń rawajlanıwı, kárxanalardıń qosılıwı hám tabısqa jetiwi ushın, xalıq aralıq ayırbaslaw, kárxana paydası yamasa zıyanı, internet on-line biznes hám basqalar. Hár bir mámlekette hár qıylı buxgalteriya jámáátleri buxgalteriya ámeliyatın zamanagóylestiriw hám rawajlanıwına juwapker sanaladı. Mısalı ushın, AQShta, Amerika mámleketlik buxgalterlerdi tastıyıqlaw institutu sezilerli áhmiyetke iye. Soǵan uqsas, Indiya hám Malayziyada, Indiya buxgalterlar institutu hám Malayziya buxgalterlar institutu da mine usınday wazıypasıları bar².

4-dáwir. Teoriyalıq-ámeliy dáwir (bul dáwir 1850-1900 jıllar aralıǵın óz ishine aladı). Bul dáwirge kelip xojalıq processlerine huqıqıy ataq qalıplestiriledi. Nátiyjede processke hám ekonomikalıq tárepten, hám de huqıqıy tárepten jantasıwlar belgilendi. Schyotlar rejesiniń differenciya baslandı, formalarına áhmiyet qaratıldı, balans, payda, ózine túser bahası, islep shıǵarıw hám aylanıs qárejetleri

túsinikleri qalıplesti. Buxgalteriya esabı pútkil reallıqtı bahalawdı qamtıp aldı. Buxgalteriya esabı pútkil processti súwretke alatıǵın, rentgenometriya etetuǵın elementke aylandı.

Grek civilizaciya dáwirinde Evropada kompleks mámleket basqarıwı sisteması ruxanıylar tárepinen ámelge asırılǵan³.

Verner Zombart siyasiy ekonomist, 1863 jılda tuwılǵan hám 1941 jılda Germaniyada álemnen ótken. Ol Berlin, Rim, Piza universitetlerinde huqıq, ekonomika, tariyx hám filosofiya pánlerinen oqıp, aqırında Berlinde ekonomika ilimleri boyınsha professor bolǵan. Onıń tiykarǵı jumısı «Zamanagóy kapitalizm» XX ásir kapitalizimin ózinde sáwlelendiren. Zombart ózi jasaǵan dáwir buxgalteriya jazıwların analiz etip, onı úsh tosınarlı faktorlardı úyrenip, kapitalistik kárxananıń ósıwı ushın zárúrlı dep esaplaǵan:

1. Nızam.
2. Biznesti basqarıw usılları.
3. Bazar.

Nızam kompaniya ushın tiykar beredi, yuridikalıq shaxs retinde kapitalistik kárxana hám bazar finanslıq shaxs bolıwǵa qurallar usınıs etedi. Jumis basqarıwı texnikası esabına tiykarlanıp Zombart aldına buxgalteriya haqqında tórt túsindiriwdi qoydı:

1. Biznes boylap kapital aǵımın usınıw. Kapital esabın payda yamasa zıyan esabına ótkeriw hám taǵı qaytıp kapital esabına baylıqtı qalıplestiriw. Bul arqalı buxgalteriyada «baylıq» teoriiyası jaratıladı.

2. Isbilermenler ushın sheklewlerdiń bar ekenligi. Buxgalteriya esabı ekonomikalıq racionalizminıń rawajlanıwına úles qosqan.

3. Buxgalteriya esabı jumısın nátiyjeli ámelge asırıw sistemalı biznesti ámelge asırıwǵa kepillik beredi.

4. Buxgalteriyadan basqarıw esabın ayrıqsha táreplerin anlap alıw hám kapitaldı jeke mülk retinde qaramaslıq hám buxgalteriya esabı qaǵıydaları tiykarında buxgalteriya jazıwların tuwrı sáwlelendiriw. Bul jazıw 1500-1750 jılda Angliyada júrgizilgen hám eki tárepleme jazıw dep atalǵan. Bunday jazıw arqalı buxgalteriyada ushraytuǵın tártipsizlikler, orınsız shıǵıp ketiwler qadaǵalangan.

5-dáwir. Ilimiy dáwir. (Bul dáwir 1900 - 1950 jıllardı óz ishine aladı). Bul dáwirde tiykarǵı itibar ónim islep shıǵarıw qárejetlerine

² Wan Yaznab Wan Ibrahim va Mohd Rizal Paili. Fundamentals of business accounting. Oxford university Press, 2014. 2 b.

³ Accounting Theory. Paper-8 M. Com. (Final) Directorate of Distance Education. Maharashtra Dayanand University, 2004. 23-26 b.

hám ónimniń ózine túser bahasını tuwrı anıqlaw, qárejetlerdiń jedelligi menen ajralıp turadı. Kalkulyaciyalaw tártibi de bul dáwirge tán. Ónimniń islep shıǵarıw hám tolıq ózine túser bahasını anıqlaw, smeta qunı túsinigi, direkt kost, standart kost usılları, tuwrı hám qıya qárejetler bul dáwirdiń eń mashqalalı máselesine aynalǵan. Basqarıwdıń hár bir funkciyasın ajıratıw, salıqqa tartıw máselelerinde buxgalteriya esabınıń oǵada anıq sisteması jaratıldı. Basqarıw hám finanslıq esaptıń quramlanıwı dáwiri baslandı.

6-dáwir. Házirgi dáwirdiń óz ishine aladı. Bul dáwir 1950 jıldan baslap házirgi kúнге shekem bolǵan dáwirdiń óz ishine aladı. Xalıq aralıq standartlardıń qabıl etiliwi menen xarakterli bolǵan bul dáwir buxgalteriya esabınıń rawajlanıwda ayırıqsha revolyuciya dáwiri boldı dep ayırırıwız múmkin. Buxgalteriya esabı, múlk iyeleri, jámiyet, mámleketlik mápler boyınsha óziniń anıq juwaplarına iye boldı.

1. 2. Xojalıq esabı haqqında túsinik hám onıń túrleri

Kárxanalardı basqarıw, onıń aldına qoyılǵan joba kórsetkishlerine tiyisli wazıypalardı orınlaw maqsetinde xojalıq iskerligi ústinen kúndelik gúzetip barıwdı talap etedi. Bunday baqlaw hám basqarıw xojalıq esabı járdeminde ámelge asırıladı.

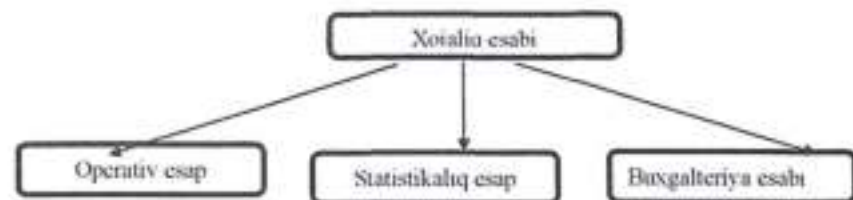
Bazar ekonomikası sharayatında múlkshilik formaları hár qıylı bolǵan subyektlerdiń shólkemlesiw procesinde olardı basqarıw, iskerligin qadaǵalaw hám analiz qılıw; administraciya tárepinen operativ qararlardıń qabıl etiliwine tiykar bolatuǵın zárúr maǵlıwmatlardı tiykarınan buxgalteriya esabı usınıs etedi.

Ekonomikalıq iskerlikti basqarıw ekonomikalıq esap-kitabı arqalı alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında alıp barıladı hám tiyisli qararlar hám de nızam-qáǵıydalar qabıl etilip, usılar tiykarında pútkil ekonomika iskerligi basqarıladı.

Ekonomikalıq processlerdi baqlaw, shólkemlestiriw, tiyisli dereklerdi ózgeriwine alıp keliw menen birge olarǵa bolǵan talaptı úyreniw imkaniyatın beredi. Bul imkaniyatı tek esap júrgiziw jolı menen ámelge asırıw múmkin.

Esaptıń rawajlanıp barısına birinshiden, islep shıǵarıwdıń ósip barısı óz tásirin ótkerip barsa, ekinshiden, basqarıw sistemasındaǵı ózgerisler de esaptıń rawajlanıp barısına tiykar jaratadı.

Xojalıq esabınıń túrlerin tómendegi suwretde kóriwimiz múmkin:

1-súwret. Xojalıq esabınıń túrleri

Xojalıq esabı túrlerin qaystı birinen paydalanıw birinshi náwbette ámelge asırılıp atırǵan ekonomikalıq processti úyreniw hám baqlaw múddetlerine baylanıslı bolsa, ekinshiden maǵlıwmatlardı yaǵnıy, ótkerilgen baqlaw nátiyjelerin ulıwmalastırıw rejimine de baylanıslı.

Operativ esap. Kárxanalarda islep shıǵarıwdı operativ basqarıw maqsetinde júritiledi. Operativ esap operaciya júz berip atırǵan waqıttıń ózinde hám qandayda bir xojalıq operaciyasınıń júz berip atırǵan waqtında júritiledi. Bul esaptıń kárxana jáne onıń strukturalıq bólimlerine ámeldegi bassılıq qılıw maqsetinde maǵlıwmatlardı operativ túrde alıw hám olardan paydalanıw onıń parıq etetuǵın belgisi esaplanadı. Esaptıń bul túrin shólkemlestiriw, júrgiziw ushın amawlı kórsetpeni talap etpeydi.

Operativ esaptıń ayırıqsha qásiyetlerinen taǵı biri maǵlıwmatı tez jıynalıwı hám jetkeziliwi bolıp tabıladı. Qadaǵalawdıń operativligin támiyinlew ushın xojalıq operaciylarınıń alıp barılıwı haqqındaǵı maǵlıwmatı tezirek alıw kerek boladı. Sol sebepli operativ esaptıń maǵlıwmatları ılaǵı bolǵanısha anıslaw jol menen belgilew múmkin. Olardı tikkeley baqlaw jolı menen telefon, faks, telegraf, awızsha yamasa hújjetler arqalı jetkiziledi.

Operativ esaptıń maǵlıwmatlarınan absolyut anıqlıq talap etilmeydi, sebebi olardıń tiykarǵı wazıypası - gúzetilip atırǵan obyektlerde júz berip atırǵan ózgerislerdi tezlik menen xabar qılıw bolıp tabıladı. Sol sebepli ámeliyatta operativ esaptan tek shamalıq maǵlıwmatlardı alıw menen sheklenedi. Operativ informaciya járdeminde - menejerler islep shıǵarıw, payda boyınsha tapsırmanı orınlanıwınıń barısı, kárxanadı támiyinlew hám ónim realizaciyasi boyınsha tapsırmalardıń atqarılıwı, tovar materiallıq bahalıqlar rezerviniń dárejesi hám de taǵı basqa kárxanalardı, shólkemler, mákemeler menen esap-kitaplardıń jaǵdayı hám de barısı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı alıwda paydalanıladı.

Statistikaliq esap. Bul esap jamiyetimizde jüz berip atirgan galabalıq, sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy hádiyseferdi úyreniw hám baqlaw, olar tuwrısındaǵı maǵlıwmatlardı jıynaw hám de qayta islew sistemasınan ibarat. Xojalıq esabınıń bul turi pútkil mámleket ekonomikasın jáne onıń tarmaqlarınıń rawajlanıw procesin úyreniwge jóneltirilgen. Onıń obyektı bólek kárxana, shólkem, pútkil bir ekonomika yamasa onıń qandayda bir tarmaǵı bolıwı múmkin.

Buxgalteriyax esabı - hár qanday múlkshilik formasındaǵı kárxana xojalıq iskerligin jalpı, úziksiz baqlaw hám baqlaw, jüz bergen waqıya-qubılıslardı esap registrlerida dizimnen ótkeriw, olarǵa qayta islew hám de hújjetlerge tiykarlangan halda finanslıq esabat kórinisinde informaciyalardı paydalanıwshıshılardı usınıw sisteması bolıp tabıladı.

Xojalıq esabı tiykarınan tómendegi funkciyalardı atqaradı:

a) ekonomika tarmaqlarında jüz bolıp atirgan xojalıq processlerin gúzetip barıw;

b) baqlaw arqalı alınǵan maǵlıwmatlardı muǵdarlıq kórsetpelerde añlatıw;

c) kárxana, shólkem, shólkem xojalıq xızmetlerin baqlaw nátiyjelerin arnawlı hújjetlerde atap kórsetiw;

d) arnawlı hújjetlerde sáwlelendirilgen maǵlıwmatlardı ulıwmalastırıw hám gruppalaştırıw, xojalıq processleri ústinen qadaǵalaw ornatıw hám de olarǵa tásir etiw.

Xojalıq esabınıń joqarıdaǵı funkciyaları ayırım kárxana, shólkem, shólkem hám ulıwma pútkil ekonomikanıń ekonomikalıq tárepten tiykarlangan ámeldegi hám kelesindegi joba kórsetkishlerin dúziwde, olar atqarıwın ústinen qadaǵalaw aparıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı.

«Buxgalter» termini nemis tilinen awdarma etkende, buck-kitap, halter-tutıw sózleriniń birikpesi bolıp, kitap tutatuǵın degen mániști añlatadı. Anglichan tilinde sóylewetuǵın mámleketlerde buxgalteriya esabı «accounting» dep júritiledi.

Buxgalteriya esabın jetilistiriwde, bárinen burın, rawajlangan mámleketler degi buxgalteriya esabı sistemasınan keń paydalanıw kerek. Mámleketimizde ámel etip kiyatırǵan buxgalteriya esabı sistemasın xalıq aralıq ulgiler hám normalar talapları dárejesinde shólkemlestiriw dáwir talabı esaplanadı. Shet el mámleketlikler ámeliyatında buxgalteriya esabı tómendegilerdi óz ishine aladı:

- basqarıw esabı;
- finanslıq esap;
- salıqlar esabı.

Basqarıw esabı ózinde sonday esap maǵlıwmatların jıynaydiki, bul maǵlıwmatlar tek kárxananıń ózinde basqarıw ushın zárúr bolıp tabıladı. Basqarıw esabı islep shıǵarıw qárejetleri esabı hám ózine túser bahasını kalkulyaciya qılıw menen birge, ol ámeldegi jaǵdaydı analiz etiw, qarar qabıllaw, kompyuterler hám texnologiyalıq programmalardan paydalanıw, resurslardan paydalanıw hám ózine túser bahasınıń qalıplestiriw basqarıw, qárejetlerdiń normadan shetke shıǵıwın analiz etiw hám basqalardı óz ishine aladı. Basqarıw esabı maǵlıwmatlarında maǵlıwmatlardı tez alıw, oqıw hám olardan paydalanıp, operativ basqarıw qararların qabıllaw múmkinshiligi bolıwı kerek.

Finanslıq esap sonday maǵlıwmatlardı ózinde sáwlelengen etediki, bul maǵlıwmatlar tek gána kárxana iskerligine basshılıq qılıwda paydalanıladı, bálki sırtqı paydalanıwshılardı da tiyisli maǵlıwmatlar usınıs etiledi. Finanslıq esap informaciyalardı ulıwmalastırıw hám sintez etiwge jóneltirilgen. Ol ayırım dáwir ushın kárxana paydasın operativ anıqlawǵa, kárxananıń aktivleri hám passivlerini esabat balansı formasında ulıwmalastırıwǵa, kárxananıń múlkshilik hám finanslıq jaǵdayın tariyplewge múmkinshilik beredi.

Salıqlar esabı kárxana, shólkem hám mákemelerde salıqlar hám jıynawlardı waqıtında hám tuwrı esapqa alıw, salıq jeńilliklerin qóllaw hám de olardı waqıtında byudjetke ótkerilip barılıwın támiyinlep beretuǵın buxgalteriya esabı turi bolıp tabıladı. Salıq esabı óz usılları járdeminde salıq hám jıynawlar, olardıń obyektı, subyektleri hám salıqqa tartıw bazasını, tólew múddetlerin anıqlap beredi.

Buxgalteriya esabında hár qanday xojalıq operaciyası boyınsha tiyisli *tárzde dúzilgen*, barlıq zárúrli kórsetkishlerge iye bolǵan, juwapker shaxslar tárepinen imzolangan hám tastıyqlangan hújjet dúzilisi kerek.

Buxgalteriya esabınıń basqa esap túrlerinen parq etip, bul esaptıń predmeti hám metodları qalıplesken bolıp, xojalıq iskerligi dawamında nızamda belgilengen elementler boyınsha iskerlik júrgizedi.

Buxgalteriya esabı járdeminde xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin bahalaw, payda hám ziyanların anıqlaw ushın tiykar

jaratladı. Buxgalteriya esabındağı jazıwlar tiykarında belgilengen müddetlerde esabat düziledi.

Esaptı tuwrı shólkemlestiriw hám kárxanadı natiyjeli basqarıw ushın málim talaplarǵa ámel qılıw kerek. Bul talaplar tómendegilerden ibarat:

1. Esap hám joba kórsetkishleriniń birligi. Bul talap kárxanada joba kórsetkishlerin esap kórsetkishleri menen salıstırılraw hám joba kórsetkishleriniń atqarılıwı ústinen úzliksiz qadaǵalaw aparıwdı támiyinleydi. Joba hám esap kórsetkishlerin salıstırılrawdıń zárúrligi sonda, kárxanadı keleshekteǵı jumıslar rejesin dúziw ushın esap kórsetkishleri járdeminde ótken dáwirde qanday natiyjelerge erisilgenligi tuwrısında maǵlıwmatlar aladı.

2. Esaptıń anıqlıǵı hám tuwrılıǵı. Barlıq esap maǵlıwmatları anıq hám tuwrı bolıwı hám de olar áyne waqıtta obyektiv bolıwı kerek. Esap maǵlıwmatları tek tabıslardı emes, bálki kemshiliklerdi de áshkara sáwlelendiriwı kerek.

3. Esaptıń ápiwayılıǵı hám túsiniكلي bolıwı. Bul talapǵa kóre, esap kórsetkishleri ápiwayı hám barlıq paydalanıwshılar ushın túsiniكلي bolıwı kerek, bul bolsa xojalıqtı basqarıwda hár bir xızmetkerge esap maǵlıwmatlarınan paydalana alıw múmkinshiligin beredi.

4. Esaptıń puxtalıǵı. Bul talapǵa kóre, esap jumısların úzliksiz jetilistiriw hám ápiwayılastırıw, esap aparıwdıń zamanagóy hám arzan usılların engiziwge esap xızmetkerleri sanın kemeytiw jolı menen erisiw múmkin.

5. Esaptıń tolıqlıǵı hám óz vaktida atqarılıwı. Esap xojalıq procesiniń hámme tárepın iyelewi hám ol tuwrında tolıq sıpatlama beriwı kerek. Júz bolıp atırǵan xojalıq aylanısları tuwrısındaǵı maǵlıwmatlar waqıtında beriliwı kerek. Waqıtında hám tolıq alıp barılǵan esap járdemindeǵı kárxanadı xojalıq iskerligine tuwrı bassılıq qılıw, xojalıq procesin jetiliskeń úyreniw, júz bergen kemshiliklerdi waqıtında anıqlap, olardı saplastırıw múmkinshiliklerine iyelewi múmkin.

1.3. Xojalıq esabı túrlerinde qollanılatuǵın ólshem birlikleri

Esaptıń hár bir túri birdey xojalıq operaciyasınıń túrli jaǵdaylarda kórip shıǵadı, bul bolsa ayırım basqıslarda onıń paydalanıwshıların qızıqtırarlıq informaciya aǵıslarınıń kesesıwın esaptan tısqarı etpeydi.

Buǵan erisiw esaptıń barlıq túrlerine has bolǵan zárúrli ózgeshelik, yaǵnıy birdey ólshemlerden: natura, miynet hám pul ólshemlerinen paydalanıw sebepli múmkin boladı.

Esap jumıslarında qollanılatuǵın ólshem birliklerinen bólek-bólek paydalanıw múmkin.

Sonday xojalıq processleri ámelge asırıladıki, olarda bir waqıtta natural hám pul ólshem birliklerinen paydalanıladı. Ólshem birliklerin qóllaw birinshiden esap túrine baylanıslı bolsa, ekinshiden ámelge asırılıp atırǵan xojalıq procesine de baylanıslı. Esap túrleriniń ayırıqsha qásiyetlerinen kelip shıqqan halda ólshem birliklerinen paydalanıw múmkinshiligi jaratladı.

Natura ólshemleri - esapqa olinayotqan xojalıq qarjları hám olardıń háreketlerin natura jaǵdayında anılatıw ushın xızmet etedi. Natura ólshemlerin qóllaw esapqa olinayotqan obyektıń qásiyetleri, yaǵnıy onıń fizikalıq hám tutıwıw hossası fark etedi. Mısalı, esap obyektleri: salmaqlıq birliginde (gramm, kilogramm, centner, tonna); kólem birliginde (metr, kubometr); uzınlıq birliginde (santimetr, metr, kilometr); esap birliginde (dana, bas) hám basqalarda ólshenedi.

Natura ólshem birlikleri materiallıq bahalıqlardı esaplaw, tartıw hám ólshem natiyjesinde alınǵan maǵlıwmatlardı esapqa alıw, olardıń muǵdar hám de sapa ózgerisleri ústinen qadaǵalaw aparıw ushın qollanıladı. Olar járdeminde ulıwmalastıratuǵın kórsetkishlerdiń alınıwı esaptan tısqarı etiledi.

Miynet ólshem birligi - ónimdi islep shıǵarıw yamasa sarf etiw etilgen miynet sarfın ólshem ushın mólsherlengen. Olardıń ólshem birligi bolıp minut, saat, kún hám dekadalar esaplanadı. Olar járdeminde ónim islep shıǵarıw normaları, miynet ónimlilikigi, miynet haqın esaplaw hám basqalar qadaǵalaw etiledi. Miynet ólshem birligi járdeminde miynet ónimlilikigin anıqlaw múmkinshiligi natura ólshem birligi menen birge isletilingendagina anıqlaw múmkin. Miynet ólshem birligi kóbinese bir túrli xojalıq munasábetlerin úyreniwde isletiledi.

Pul ólshem birligi - kárxanadı materiallıq hám miynet resurslarınan paydalanıw menen baylanıslı, ónimdiń anıq túrlerin tayarlaw, jumıslar orınlaw yamasa xızmetler kórsetiwge tiyisli háreketlerdi esaplaw imkaniyatın beredi. Bul wazıypamı Ózbekstan Respublikasında milliy valyuta swm jáne onıń trymı atqaradı.

Xojalıq subyekti qaysı ólshem birligi isletilmesin, olardıń tiykarǵı kórsetkishi payda yamasa ziyan kórsetkishlerin pul ańlatpasında kórsetiw bolıp tabıladı. Esapta pul ólshem birligin kóbirek qollanıwı basqa ólshem birliklerine salıstırǵanda kóbirek isletiliwi esap mazmunın páseytirmeydi. Pul ólshem birliklerin esap jumıslarında keń qollanıwına tiykarǵı sebeplerden biri bul hár túrli ólshem birliklerinde sáwlelendirilgen kórsetkishlerdi birden-bir pul ólshem birliginde ulıwmalastırıw imkaniyatın berse, ekinshiden, kárxanalar ortasındaǵı esap-kitaplardı bir normada júrgiziw imkaniyatın beredi.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Buxgalteriya esabın qanday tariyxıy zárúrlık payda etken?
2. Buxgalteriya esabı qashan payda bolǵan?
3. Buxgalteriya esabınıń rawajlanıwına qanday faktorlar tásir kórsetken?
4. Buxgalteriya esabınıń qanday tiykarǵı mektepleri bolǵan hám olardıń qásiyetleri qanday?
5. Temuriyeler mámleketinde esap jumısları qanday bolǵan?

*«Jańa Ózbekstan – mektep bosaqasınan, bilimlendiriw – tárbiya sistemasınan baslanadı»
Sh. Mirziyoyev*

2-BAP. PÁNNIŃ PREDMETI HÁM USÍLLARI

2.1. «Buxgalteriya esabı»nıń predmeti hám tiykarǵı wazıypaları

Múlkshilik hám tarmaq formasına qaramastan, barlıq xojalıq subyektilerinde buxgalteriya esabı júritiledi. Ol xojalıq subyekti degi qarjılardıń dúzilisi, jaylasıwı, qaysı dereklerden shólkemleskenligi hám de xojalıq procesi hám mámileleri tásir astında bolıp atırǵan ózgerislerdiń alıp barılıwı ústinen úzliksiz qadaǵalaw júrgizedi.

Xojalıq subyektileri buxgalteriya esabın 2016 jıl 14 aprelda qabıl etilgen jańa tariptegi Ózbekstan Respublikasınıń «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı Nızamına tiykarlanıp júritiledi.

Buxgalteriya esabında kárxana ıqtıyarındaǵı pul qarjıları, xojalıq procesi jáne onıń tásir astındaǵı xojalıq qarjılarınıń kólemi, dúzilisi, jaylasıw hám tayınlanıwdaǵı júz beretuǵın ózgerisler sáwlelendiriledi hám de kárxanalar xojalıq iskerliginiń finanslıq nátiyjeleri ańqlanadı.

Buxgalteriya esabı járdeminde kárxanalar xojalıq iskerligi procesi, pul qarjıları sáwlelendiriledi hám de olardıń payda bolıw derekleri nelerden ibarat ekenligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar alınadı.

Xojalıq subyektileri buxgalteriya esabı sol kárxanalar iskerligin úzliksiz, izbe-izlikte, kózden ótkerip, hújjetlestirip, alınǵan maǵlıwmatlardı bahalaw arqalı schyotlar sistemasında eki jaqlama jazıw járdeminde sáwlelendiredi, hám de esap maǵlıwmatları haqıyqıy ekenligin inventarizaciya járdeminde tekserip, anıq hám tuwrı esap maǵlıwmatları tiykarında buxgalteriya balansı hám esabatların dúzedi.

Buxgalteriya esabınıń predmeti - kárxananı xojalıq qarjıları hám olardıń payda bolıw dereklerin, olardı xojalıq processleri nátiyjesinde ózgerip barıwların izbe-iz, úzliksiz, nızam-qaqıydalarǵa tiykarlanıp hújjetlerde tolıq, anıq hám tuwrı sáwlelendirip barıw bolıp tabıladı.

Joqandaǵılardan sonı juwmaq qılıw múmkin, buxgalteriya esabınıń predmeti - tákirar islep shıǵarıw procesindegi kárxanalar.

shólkemler hám mekemelerdiń nátiyjeli basqarılıwında qárejet jaǵdayı hám olardan únemli paydalanıw haqqındaǵı informaciyalardı qalıplestiriw esaplanadı.

Buxgalteriya esabı óziniń predmeti ózgesheliklerine uyqas úyreniw usıllarınan paydalanadı, bular málim baqlaw nátiyjelerin pul kórsetkishinde ańlatıw, dizimnen ótkeriw hám de onı zárúr jazıwlar járdeminde tártipke salıw, onıń nátiyjelerin anıqlawdan ibarat bolıp esaplanadı. Hár bir pánde bolǵanı sıyaqlı, buxgalteriya esabı páninde de onıń predmetin úyreniw usılları bar.

Buxgalteriya esabınıń maqseti paydalanıwshılardı waqıtında tolıq hám de anıq finanslıq hám basqa buxgalteriya informaciyası menen támiyinlew bolıp tabıladı.

Joqarıdaǵı pikirlerden kelip shıqqan halda, buxgalteriya esabınıń tiykarǵı wazıypaları dep tómendegilerdi belgilew múmkin:

Kárxana, shólkem hám mekemelerdiń xojalıq iskerliginde júz beretuǵın processlerdi baqlap barıw ;

baqlaw nátiyjesinde alınǵan maǵlıwmatlardı muǵdar kórsetkishlerinde ańlatıw ;

kárxana, shólkem hám mekemeler xojalıq iskerliginde júz beretuǵın processlerdi hújjetlerde sáwlelendiriw ;

kárxana, shólkem hám mekemeler xojalıq iskerligi ústinen úzliksiz qadaǵalaw alıp barıw hám oǵan tásir etiw ;

buxgalteriya esabı esapbetlerinde aktivlerdiń jaǵdayı hám háreketi, múlkshilik huqıqlar hám de minnetlemelerdiń jaǵdayı tuwrısındaǵı tolıq hám de anıq maǵlıwmatlardı qalıplestiriw ;

nátiyjeli basqarıw maqsetinde buxgalteriya esabı maǵlıwmatların ulıwmalastırıw ;

finanslıq, salıqqa tiyisli hám basqa esabatlardı dúziwden ibarat esaplanadı.

Bul wazıypalardıń atqarılıwı kárxanalarda júz berip atırǵan xojalıq procesi hám operaciyalardıń waqtında, anıq hám dáslepki hújjetlerge tiykarlanǵan halda buxgalteriya esabında sáwlelendiriw jolı menen támiyinlenedi.

Esap júrgiziw rejimin belgilep beretuǵın strukturalıq bólim retinde buxgalteriya esabına tán bolǵan usıllardı tómendegi keste de kóriwimiz múmkin:

T/r	Usılları	Usıllardıń tariypi
1	Hújjetlestiriw	Buxgalteriya esabınıń obyektleri ústinen izbe-izlikte hám úzliksiz kózden keshiriwdi ámelge asırıw imkanin beretuǵın dáslepki kórsetkish
2	Inventarizaciya	Kárxana qárejetin tekserip, dizimge alıw hám alınǵan maǵlıwmatlardı esap maǵlıwmatları menen salıstırıw
3	Bahalaw	Xojalıq qárejetleri, majburiyatlar hám xojalıq bansın pul ólshem birliginde kórsetiw
4	Kalkulyaciya	Tayarlanǵan ónim (jumis hám xızmet) ler birligi sap bahasını anıqlaw
5	Schyotlar dizimi	Qárejetler dizimi hám jaylastırılıwı, olardıń deregi boyınsha kórsetiw, ekonomikalıq gruppalaw hám baqlap barıw
6	Eki jaqlama jazıw	Hár bir xojalıq qatnasınıń summası eki máretebe: bir schyot debeti hám bir waqtın ishinde óz ara baylanıslı basqa schyotlardıń kreditinde de kórsetiw
7	Buxgalteriya balansı	Belgili sánege kárxananiń mal-mülki hám olardıń deregi haqqındaǵı maǵlıwmatı ekonomikalıq gruppalaw hámde pul bahasında ulıwmalastırıw
8	Esabat	Finanslıq xojalıq xızmetin kórsetetuǵın ulıwmalastırılǵan kórsetkishler dizimin ózinde kórsetedi

BERDAQ ATINDAǵI
QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
MÁLIMLEME RESURS
ORAYI 612117-

2-súwret. Buxgalteriya esabınıń funkciyalari

Axborot funkciyasi. Ekonomikani modernizaciyalaw sharayatında kárxana iskerligi haqqında waqtında, isenimli informaciyaǵa bolǵan mútajlik hám oǵan bolǵan talap da asıp barıp atır.

Buxgalteriya esabı hár qıylı ekonomikalıq axborot qarıydarları ushın tiykarǵı informaciya dáregi bolıp esaplanadı. Olar tiykarında basqarıw hám investicion qararlar qabıl etiledi. Esap-kitaplar kórsetiwinshe, ekonomikalıq informaciya ulıwma kóleminiń 70% inan artıǵı buxgalteriya informaciya ulıwına tuwrı keledi.

Buxgalteriya esabı sistemasi kárxana pul qarjıları hám olar derekleriniń jaǵdayı hám háreketi, xojalıq processleri tuwrısında kárxana finanslıq nátiyjeleri tuwrısında ulıwmalasqan (sintetik) hám tolıq (analitik) informaciya ulıwına sawlelendiredi hám toplaydı.

Qadaǵalaw funkciyasi. Túrli mülkshilik formasındaǵı kárxanalar, kárxanalar huqıqını keńeyiw buxgalteriya esabınıń qadaǵalaw funkciyasın kúsheytiw talap etiledi. Buxgalteriya xızmetkerleri hár qıylı resurslardan paydalanıwı turaqlı baqlawı kerek. Qadaǵalaw - bul áwelem bar, rejede belgilengen ekonomikalıq kórsetkishlerdiń atqarılıwın anıqlaw procesi esaplanadı.

Belgilengen joybardaǵı kórsetkishlerdi haqıyqatında erisken kórsetkishler menen salıstırıw nátiyjesinde kerekli dúzetiwler rejege kiritiledi.

Buxgalteriya esabınıń amawlı usılları hám ámelleri járdeminde qadaǵalawdıń ush túri júritiledi: dáslepki - xojalıq mámilesi júz beriwge deyin; ámeldegi - xojalıq mámilesin ámelge asırıw; keyingi - mámile júz bergenin soń.

Baqlaw tómendegi jónelisler boyınsha ámelge asıladı:

islep shıǵarılgan, jiberilgen hám satılǵan ónimlerdiń kólemi boyınsha joba hám shártnamalardıń orınlanıwı;

kárxana mülkiniń saqlanıwın támiyinlew;

materiallıq shiyki ónim, janar may-energetika, miynet hám finanslıq resurslardan aqılǵa muwapıq hám de nátiyjeli paydalanıw;

tiykarǵı qurallar, amortizaciya fondı hám basqa fondlardan paydalanıw;

ónim islep shıǵarıw ushın sarplangan haqıyqiy qárejetlerdi qalıplestiriw hám islep shıǵarılgan ónimler (orınlangán jumslar hám kórsetilgen xızmetler) ózine túser bahasını esaplaw;

realizaciya etilgen ónim (jumis hám xızmet) lerdiń tolıq ózine túser bahasını qalıplestiriw;

túrli qárejet smetalariniń atqarılıwı (mısalı, administrativlik qárejetleri, kommerciya hám reklama qárejetleri);

kárxananiń túrli ishki xojalıq bólimleriniń iskerligi: islep shıǵarıw cexları, uchastkaları, shańaraq (jámaát) kesip alıp islewleri hám t.b.;

finans bazarında qatnasıw menen baylanıslı mámileler boyınsha (akciyalar, obligaciyalar hám t.b.);

kárxana iskerliginiń finanslıq nátiyjelerin qalıplestiriw hám salıqqa tólsheem bazanı, hám de bólistirilmege payda (qaplanbaǵan ziyandı) anıqlaw;

Ónim islep shıǵarıw hám realizaciya qılıw menen baylanıslı qárejetlerdi kemeytiw;

Gumanli qarızlar boyınsha rezervler hám basqa amawlı fondlardı jaratıw hám de olardıń isletiliwi;

kárxananiń finanslıq jaǵdayı, hám de baskidegi kárxanalar tuwrısında maǵlıwmat toplaw;

finanslıq esabat hám basqa túrdegi esabatlardı dúziw.

Esap procesiniń informaciya ulıwına toplaw, ólsheem, dizimge alıwdan tartıp, tap zárúr bolǵan aralıq, nátiyjelik hám esabat kórsetkishlerin alıw menen jummaqatlanatıwın barlıq basqıshlarında kompyuter hám basqa shólkemlestirilgen-texnikalıq qurallardan paydalanıw buxgalteriya esabınıń basqarıw sistemasındaǵı qadaǵalaw funkciyasınıń kúsheytiwge tiyisli wazıypalardı orınlawǵa járdem beredi.

Kárxana qarjılarınıń pútkil sheńberde aylanıwı, olardıń payda bolıw derekleri hám xojalıq processleri buxgalteriya esabında sawlelendiriledi. Sepalı esap informaciya ulıwına óndiristiń barlıq

basqishlarında qadağalaw ornatiw, zárúr bolğanda kárxana jáne onıń bólimleri iskerliginiń pútkil tolıq mağlıwmatın baqlaw, onı analiz qılıw hám bul informaciya tiykarında basqarıwdıń barlıq tekshelerinde tiyisli basqarıw qararların tayarlaw, tiykarlaw hám qabıllawğa mümkinshilik jaratadı.

Mülktiń pútinligin támiyinlew. Bul funkciya buxgalteriya esabı sistemam jetilistiriw jáne onıń qadağalaw funkciyasın kúsheytiw menen bekkem baylanıslı. Buxgalteriya esabın tuwrı jolğa qoyıw mülktiń pútinligin támiyinlew, hár qıylı joğaltıwlar hám talantarajlardıń aldın alıwğa alıp keledi. Onıń ushın kárxanada barlıq shártshárayatlardı jaratıw kerek: sklad, qadağalaw-ólsheń ásbapları, ólsheń ıdısları hám basqalar. Bul funkciyanı ámelge asırıwdıń tiykarǵı faktori bolıp, waqtında hám belgilengen tartipte inventarizaciya ótkeriw, olardıń nátiyjelerin buxgalteriya esabında sáwlelendiriw bolıp esaplanadı.

Analizlew funkciyası. Isenimli hám huqıqiy tiykarlangan informaciya kárxana qarǵı-xojalıq iskerligin analiz qılıwda isletiledi. Analiz bul qabıl etilgen qararlar nátiyjesinde erisilgen tabıs hám kemshiliklerdi úyreniw hám de ol arqalı nátiyjelerdi jáne de jaqsılaw maqsetinde ishki-sırtqı faktorlardı izlew procesi bolıp tabıladı.

Esap funkciyası kárxana xojalıq iskerligi hújjetler tiykarındaǵı jalpı, úzliksiz hám óz-ara baylanısqań anlatpası bolıp tabıladı.

2. 2. Buxgalteriya esabınıń obyektleri hám subyektleri

Tiykarǵı hám ámeldegi aktivler, minnetlemeler, jeke kapital, rezervler, dáramatlar hám qárejetler, payda, ziyanlar hám de olardıń háreketi menen baylanıslı xojalıq operaciyaıarı buxgalteriya esabınıń obyektleri bolıp tabıladı. Buxgalteriya esabınıń obyektleri jıyma (sintetikalıq) schyotlarda sáwlelendiriledi. Analitik esaptı júrgiziw tartibi buxgalteriya esabı subyektini tárepinen gárezsiz túrde belgilenedi.

Buxgalteriya esabı tuwrısındaǵı nızamğa qaray, buxgalteriya esabınıń subyektleri bolıp, Mámleket hákimiyatı hám basqarıw shólkemleri, Ózbekstan Respublikasında dizimge alınǵan yuridikalıq shaxslar, olardıń Ózbekstan Respublikası aymaǵında hám de onıń sırtında jaylasqań bólim kárxanaları, filialları, wákilxanaları hám basqa strukturalıq bólinbeleri esaplanadı. Yuridikalıq shaxs sıpatında dizimnen ótpesten isbilermenlik iskerligi penen shuǵıllanatuǵın

shaxslar nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan tartipte buxgalteriya esabın júrgizedi hám buxgalteriya (finans) esabatın usınıs etedi. Kishi kárxanalar 20-sanlı «Kishi isbilermenlik subyektleri tárepinen ápiwayılastırılǵan buxgalteriya esabı hám esabatın dúziw tartibi haqqında» dep atılǵan buxgalteriya esabınıń milliy standartı tiykarında buxgalteriya esabın ápiwayılastırılǵan tartipte júritiledi.

2. 3. Xojalıq qárejetleriniń quramı hám islep shıǵarıw procesindegi funkcional roli boyınsha gruppalanıwı

Xojalıq processleri málim qárejetler rezervin talap etedi. Sol sebepli de, islep shıǵarıw kárxanaları imarat, mashinalar, úskeneler, materiallar, pul qarjıları hám sol sıyaqlı basqada qarjılardı iye boladı. Kárxana qarjılarınıń derekleri - mámleket fondınan aksiyaların shıǵarıw hám satıw, shólkemlestiriwshilerdiń badallarınan, banklerdiń kreditleri esabınan, basqa kárxanalar hám shólkemlerden alınǵan qarızlar esabınan, paydadan hám basqalardan shólkemlestiriledi. Xojalıq iskerligin tuwrı basqarıwda kárxananıń qanday qárejetlerge iyeligin, olardıń jaylasıwı hám de bul qárejetler dereklerin, maqsetlerin biliw kerek.

Soǵan qaray kárxananıń barlıq qarjıları eki bólekke gruppalarǵa bólinedi: birinshiden, olardıń túrleri hám jaylasqańlıǵına qaray, ekinshiden, payda etiw deregi hám qanday maqsetlerge jóneltirilgenligine qaray.

3-súwret. Xojalıq qarjıları quramı klassifikaciyası

Xojahq qarjilarning qurami ham jaylasuvi boyinsha esapqa aliw karxananing amawli bir qarjilari (mashinalar, jay ham imaratlar, material ham onimler ham t.b.) tuwrısında maqlawmat berse, olardi payda boliw derekleri ham tayinlanuvi boyinsha esapta sawlelendiriw bolsa, bul pul qarjilardin jeke menshik ham de olardin karxanaga biriktirilgenligi yamasa waqtinsha isletilip atirgan ham xojahq qarjilarning qanday maqsetlerge molsherlengenligin anqlaw imkaniyatın beredi.

Qarjilardi turleri ham jaylasuvi boyinsha gruppalaraw karxana xojahq iskerliginin qasiyetlerine baylanisli boladi. Sanaat karxanalarina birinshi nawbette islep shigariw iskerligin amelge asiriw ushın karxananing qarejeti bolıwı kerek. Odan tisqari ol mamile procesinin eki – tamiyinat ham realizaciya basqushında isletiletuwin qarjilarga iye bolıwı kerek. Adette karxanalar oz xizmetkerlerini mutajliklerine xizmet etetuwin ondirislik emes salasındağı pul qarjilarga da iye boladi. Sonday etip, karxana qarjilari ozlerini turleri ham jaylasuvi boyinsha tomendegi gruppalaraga bolinedi: islep shigariw qurallari; mamile salasındağı qarjilar; ondirislik emes salasındağı pul qarjilar.

Islep shigariw qurallari miynet qurallari ham miynet buyimlarınan ibarat.

Miynet qurallari – insanning jaratıp atirgan buyimlarına oz tasirin otkeriwshi qurallar bolıp esaplanadi. Miynet qurallari quramında islep shigariw qurallari (mashinalar, asbap – uskeneler, asbaplar) jetekshi roldi oynaydi. Islep shigariw qurallari jardeminde jumissular miynet buyimların sırtqi korinisini ozgertedi, olarğa jaña tus beredi ham miynet jemisine aylantiradi. Miynet qurallarına sonın menen birge, jaylar, imaratlar, transport qurallari ham xojahq inventarlari da kiredi. Olar islep shigariw procesin normal amelge asiriw ushin kerekli sharayatlari jaratıp, onı tuwrı sholkemlestiriwge jardem beredi.

Barlıq miynet qurallarının qasiyetleri sonnan ibarat, olar onimdi tayarlaw procesinde uzaq muddet dawamında qatnasadi, koplegen islep shigariw processlerine xizmet etedi ham usinin menen birge oz sırtqi korinisi ham qasiyetlerin ozgertpesten saqlap qaladi. Usinin menen bir waqıtta miynet qurallari oz qunın az-azdan islep shigariwgan onim, orınlangan jumis ham xizmetler ozine tuser bahasına ham dawir qarejetlerine (amortizaciya ajratilgan qarjilari korinisinde) otkeredi. Bul olardin tozirwına ham qunın azayiwına alıp keledi.

Tomendegi kriteriyalarğa juwap beretuwin materiallıq aktivler tiykarğı qurallar quramına kiritiledi

a) xizmet muddeti 1 jıldan aslam;

b) bir birligi (komplekti) nın qunı Özbekstan Respublikasında belgilengen Bazalıq esaplaw muğdarınıń 50 esesinen aslam bolgan (satıp alıw waqtında) aktivler.

Tiykarğı qurallarga jer, jerdi abadanlastiriw, imaratlar, uzatiw uskeneleri, mebel ham ofis uskeneleri, kompyuter uskeneleri ham esaplaw texnikasi transport qurallari, jumisshı ham zatdar haywanlar ham tağı basqa soğan uqsaslar kiredi.

Tiykarğı qurallardi esapqa aliw usullari №5 – «Tiykarğı qurallar» atlı BEMSDa keltirilgen. (Özbekstan Respublikası Adillik ministriginde 20 yanvar 2004 jil 1299-nomer menen dizimge alingan).

Uzaq muddetli aktivlerge tiykarğı qurallar, materiallıq emes aktivler, uzaq muddetli investiciyalar, ornatilatuwin asbap-uskeneler, kapital qoyilmalar ham uzaq muddetli debitorlıq qarzlari ham de keshiktirilgen qarejetler kiredi. Bulardin mazmunın tusiniw ushin ayırımlarına tolıqlaw toqtalıp otemiz.

Tiykarğı qurallar – karxana xojahq iskerligin jurgiziwde uzaq dawam etetuwin waqt dawamında, onim islep shigariw, jumis orınlaw ham xizmet korsetiw yamasa basqariw jane social-materiallıq funksiyalardi amelge asiriw procesinde paydalaniletuwin materiallıq aktivler bolıp tabiladi.

№7 – «Materiallıq emes aktivlar» atlı BEMSniń 7-bapqa muwapıq materiallıq emes aktivler-materiallıq formağa iye bolmagan, xojahq jurgiziwshi subyekt tarepinen, xojahq iskerliginde paydalanıw maqsetinde qadagalanatuwin, sonın menen birge uzaq waqt (bir jıldan uzaq) isletiw ushin molsherlengen buyım-mulk obyektleri. Sonın menen birge, materiallıq emes aktivler tomendegi talaplarğa juwap bergeninde aktiv dep tan alinadi: aktiv tariypin talaplarğa juwap bergeninde aktiv dep tan alinadi; isenimli bolgan; orınlaytuwin; olshenerlik; ahmiyetke iye bolgan; isenimli bolgan; keleside ekonomikalıq payda keltiretuwin; ajratilatuwin, yağniy onı isletiletuwin ondiris shigariwdan boltek paydalanıw mumkin bolgan jagdaylarda.

Materiallıq emes aktivlerge patentler, licenziyalar, «nou-xow», sawda markalari, tovar belgileri, sanaat ulgileri, programmalıq

támiynat, gudvill, franshizalar, avtorlıq huqıqları, xızmet kórsetiw belgileri hám basqalar kiredi.

Miyнет buyımları ónim tayarlanatuǵın baslanǵısh materialdan ibarat. Olarǵa shiyki zat hám materiallar, yarım tayar ónimler hám tamamlanbaǵan islep shıǵarıwlar kiredi. Sol gruppǵa járdemshi materiallar hám janar maylar da kiredi. Barlıq miynet qurallarınıń ulıwmalığı sonnan ibarat, olar tek bir ǵana islep shıǵarıw procesinde paydalanıp, ózleriniń qunın tayarlap atırǵan ónim ózine túser bahasına pútkilley ótkeredi.

Shiyki zat hám tiykarǵı materiallar dep, islep shıǵarılıp atırǵan ónimniń tiykarın quraytuǵın miynet buyımlarına aytiladı. Mısalı, mashinasazlaw zavodında tiykarǵı materiallar retinde mashinalardıń awısıq bólekleri tayarlanatuǵın metaldıń hár qiyli túrleri (polat, shoyın hám basqalar) xızmet etedi. Shiyki zat degende esap ámeliyatında tiykarǵı materiallar (ruda, paxta, qant láblebisi hám basqalar) túsiniledi.

Járdemshi materiallar, túpkillik materiallardan ayrıqsha bolıp esaplanıw, tayarlanıp atırǵan ónimniń tiykarın payda etpey, tek onıń júzege keliwinde qatnasadı. Bunda olar miynet qurallarınıń normal islewi ushın tiykarǵı materiallarǵa qosıw (biriktiriw) jolı menen olarǵa sapa ózgerislerin kirgiziw ushın (boyawlar, laklar, jelimler), yamasa miynet procesine xızmet etiw ushın – imaratlardı jaqtılandırıw, miynet sharayatlarınń kerekli sanitariya hám gigenasın támiyinlep turıw ushın (elektrotexnikalıq materiallar, sabun, qawız hám sol sıyaqlılar) isletiledi.

Janar may, óz mánisine kóre járdemshi materiallardıń bir turi bolıp tabıladı. Ol járdemshi materiallar sıyaqlı, miynet quralları tárepinen tutınıladı (energetikalıq janar may) yamasa tiykarǵı materiallarǵa qosıladı (texnologiyalıq janar may), miynet procesine xızmet etiw ushın isletiledi (qızdırıw ushın isletiletuǵın janar may). Esapta joqlığı járdemshi materiallar quramınan bólek gruppalarǵa ajratılǵan. Járdemshi materialardıń kópshilik bólegi sıyaqlı, janar maydıń ózgesheligi sonnan ibarat, ol óziniń natura formasında jańa ónimniń quramına kirmeydi. Biraq sarplanǵan janar maydıń qunı, járdemshi materiallardıń qunına uqsap, islep shıǵarıw shıǵınıları retinde pútkilley sol ónimniń ózine túser bahasına kiritiledi.

Yarım tayar ónimler bul birmartelik islew basqıshlarınan ótken, biraq ele tayar ónimge aylanbaǵan miynet buyımlarınan ibarat.

Olardıń ózgesheligi sonnan ibarat, eger olar usı basqıshtaǵı (málim bólim yamasa málim uchastkadaǵı) barlıq islew operaciylarınan ótken bolsa da, lekin islew yamasa jıynaw ushın náwbettegi basqısh (náwbettegi bólimge, uchastkaǵa) jóneltiriliwi kerek boladı. Mısalı, yarım tayar ónimlerge mashinasazlıq zavodınıń tayarlawshı bólimi tárepinen islep shıǵarılǵan, biraq sol zavodtıń qayta islew bóliminde isleniwi dawam etetuǵın detallar kiredi. Bir bólimde islewden ótkennen keyin, yarım tayar ónimler ádette skladǵa tapsırıladı, keyinirek skladlardan, olarǵa bolǵan mútajlikke qaray, náwbettegi bólimge islew yamasa jıynaw ushın kelip túsedı.

Tamamlanbaǵan islep shıǵarıw tikkeley islewde (jumıs jaylarında) jaylasqan miynet buyımlarınan ibarat. Sonday etip, olar da, yarım tayar ónimlerge uqsap, bir mártelik islew basqıshlarınń ótewi menen ele tayar ónimge aylanbaǵan miynet buyımlarınan ibarat boladı. Biraq, yarım tayar ónimler usı cexta barlıq islewlerden tolıq ótken bolsa, tamamlanbaǵan óndiriste jaylasqan miynet buyımları bul jerde ele isleniwi kerek boladı.

Aylanbadaǵı qarjılar bul mámile buyımları, pul qarjıları, esap – kitaptaǵı pul qarjılar (debitorlıq qarızları) hám xızmet etiwshi qarjılardan ibarat.

Mámile buyımları kárxanada islep shıǵarılǵan hám satıw ushın mólsherlengen tayar ónimnen ibarat. Jaylasqan jerine qaray mámile buyımları sklad daǵı tayar ónim hám júklep artıp jiberilgen tovar (tayar ónim) ge bólinedi. Artıp jiberilgen tovarlardı mámile buyımlarına qosılıwınıń sebebi sonda, qarıydar onı ushın pul tólegenge shekem (kassa usılında) olar usı kárxananiń mülki esaplanadı. Esaplaw (nachislenie) usılınan paydalanǵanda qarıydarlarǵa artıp jiberilgen ónim onı óndiriwshi kárxananiń mülki bolmay, bálkim satıp alıwshı kárxananiń mülki esaplanadı hám tólewdiń joq ekenligi debitorlıq qarızdıń júzege kelgenligin ańlatadı. Bul jaǵdayda usı obyekt mámile sheńberinde esap-kitaptaǵı pul qarjılarǵa ótedi.

Mámile tarawına xızmet etiwshi pul qarjılar sol tarawda xızmet etetuǵın hár túrlı imaratlar, ásbap-úskeneler hám inventarlardan ibarat. Bunday pul qarjılarǵa tayar ónim skladlarınń imaratları, bul islep shıǵarıw kárxanasına qarashlı sawda jayları, sol jay hám jaylar daǵı ásbap -úskeneler (táreziler, suwıtıwshı apparatlar hám de sol jerde

jaylasqan xojalıq inventarlariniń buyımları shkaflar hám taǵı basqalar) kiredi.

Óndirislik emes salasındaǵı pul qarjılarǵa usı kárxana iqtıyarındaǵı turaq-jay xojalıǵı, materiallıq – xojalıq maqsetlerge mólsherlengen hám den sawlıqtı saqlaw quralları kiredi. Bular turar - jay ımaratları, kino-teatrlar, balalar baqshaları, balalar dem alıw ornı, balaların dem alıw jayları, juwınw bólmeleri, kir juwıw hám shashtárezixanalar, ambulatoriyalar, medicina punktleri, ımaratların. sol ımaratlarda (kárxanaǵa qarashlı) jaylasqan ásbap-úskeneler hám inventar hám de olardan paydalanılatuǵın (kárxananiń mülkin payda etetuǵın) materiallar, dári-dármanlardan ibarat. Bul pul qarjılarınıń barlıǵı kárxana xızmetkerlerine xızmet etiw hám de olarǵa zárúr bolǵan xojalıq sharayatlardı jaratıw ushın mólsherlengen.

Buxgalteriya esabında kapital ekige ajıratıp esapqa alınadı: aktiv (háreketdegi) kapital hám háreketdegi aktiv kapitaldıń deregin kórsetiwshi passiv kapital.

2.4. Qarjılardıń payda bolıw derekleri hám maqsetli tayınlanıwı boyınsha gruppalanıwı

Hár bir kárxana sholkemlestirilw dáwirinde óz iskerliginiń kólemi hám xarakterine qaray qarjılar qalıplestiredi. Eger olarda qosımsha qarjıǵa waqtınshalıq mútajlık tuwılıp qalsa, ol jaǵdayda qarjılardı arnawlı bir dereklerden alıwları múmkin. Islep shıǵarıw nátiyjesinde alınǵan paydanıń bir bólegi yamasa arnawlı maqsetlerde jamǵarılǵan fondlardan, mámleket grantları hám subsidiyalarınan paydalanadı. Sonday etip, kárxana qarjılarınıń payda etiw rejeli xarakterge iye esaplanadı. Kárxana tárepinen hár qanday derekten alınatuǵın pul qarjılar málim maqsetler ushın mólsherlengen boladı.

Kárxana qarjılarınıń payda bolıw derekleri hám qanday maqsetlerge mólsherlengenligi olardı bul kárxanaǵa kelip túsıw dárejesine qaray ámelge asırıladı. Qarjılay derekleriniń túsı (xakteri) mülkshiliktiń formasın sawlelendiredi. Kárxanalar bárinen burnı óziniń pútkil jasaw dáwiri ushın ulıwma mámleketlik fondınan (mámleket kárxanaları) yamasa ózleriniń shólkemlestiriwshilerinen. banklerden, basqa kárxana, shólkemlerden waqtınshalıq paydalanıw ushın pul qarjılarını aladı.

Sonday etip, kárxana qarjılarınıń payda bolıw derekleri hám qanday maqsetlerge jóneltirilgenligine qaray tómendegi gruppalarǵa bölinedi: óz qarjıları, qarızǵa alınǵan (tartılǵan) pul qarjılar.

4-súwret. Qarjılardıń payda bolıw derekleri quramı

Mámleket kárxanalarınıń qarjılarınan ayrıqsha bolıp esaplanıw, basqa mülkshilik formasındaǵı kárxanaların óz qarjıları ayırım yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardıń qospa yamasa individual mülkinen ibarat boladı.

Kapital (fond)lar - bazar ekonomikası sharayatlarınan kelip shıqqan halda kárxananiń iqtıyari menen qalıplestiretuǵın ustav kapitalı (fondı) hám rezerv (rezerv) kapitalınan dúziledi.

Ustav kapitalı (fondı) kárxanaǵa onı shólkemlestiriw waqtında ulıwma mámleketlik fondınan (mámleket kárxanalarınıń kapitalı) kelip túsken pul qarjılardıń arnatıp, ol mámleket kárxanaları kóleminde paydalanılatuǵın buxgalteriya termini bolıp tabıladı. Ustav kapitalı

bolsa kerisinshe, shólkemlestiriwshilerden (múlkshiliktiń basqa formalarında) kelip túsken pul qarjılardan ibarat bolıp, ol mámleketlik emes sektor daǵı kárxanalardıń buxgalteriya esabında paydalanılatuǵın ekonomikalıq termini bolıp tabıladı.

Qosılǵan kapital aksiyalardı nominal qunınen bálent bahalarda dáslepki satıwdan alınatuǵın emissiya tabısın sáwlelendiredi.

Rezerv kapitalı buyım-múłkti qayta bahalaw sıyaqlı payda bolatuǵın inflyaciya rezervlerin, sonıń menen birge, mutqa alınǵan buyım-múłk qunı sáwlelendiredi.

Bólistirilmegen payda paydandıń jamǵanlıp atırǵanlıǵın ańlatadı hám múłk iyeleriniń sheshimine qaray ustav kapitalına qosılıwı múmkin.

Maqsetli túsimlerde maqsetli ilajlardı ámelge asırıw ushın mólsherlengen hám qaytarıp berilmeytuǵın maqsetli finanslıq támiynlew qarjıları hám basqa túsimler kiredi. Bundaylarǵa grantlar, subsidiyalar, aǵzalıq badalları, maqsetli paydalanılatuǵın salıq jeńillikleri hám basqa maqsetli túsimler misal boladı.

Kelesi dáwir qárejetleri hám tólewleri ushın rezervlerge qárejetler hám tólemlerdi qárejetlerge bir tegisde qosıw ushın belgilengen tártipte shólkemlestiriletuǵın rezervler kiredi.

Qarızǵa alınǵan (tartılǵan) pul qarjıları kárxanaǵa waqtınshalıq paydalanıw ushın málim bir waqtqa, málim shártler tiykarında beriledi jáne onıń múddeti tawsılǵannan keyin olar óz iyelerine qaytarılıwı kerek. Olardıń deregi uzaq múddetli kreditler hám qarızǵa alınǵan pul qarjılar, qısqa múddetli kreditorlıq qarız hám bólistiriwge tiyisli minnetlemeler esaplanadı.

Kreditler hám tartılǵan pul qarjılarǵa banklerdiń qısqa múddetli, uzaq múddetli hám de yuridikalıq, fizikalıq shaxslardan qarızǵa alınǵan pul qarjıları kiredi. Qısqa múddetli bank kreditleri hám qarızǵa alınǵan pul qarjıları kárxanardıń waqtınshalıq mútajlikleri ushın qosımsha pul qarjılarınıń tiykarǵı deregi esaplanadı. Bul tovar-materiallıq baylıqlar, joldaǵı esap-kitap hújjetler hám basqalar maydanınan alınǵan kreditler bolıp tabıladı. Olar qısqa múddetli kreditlew tártibinde, yaǵnıy onsha uzaq bolmaǵan múddetke (bir jılǵa shekem), sol múddetniń ótiwi menen olardı bankke álbette qaytarıw shárti menen beriledi.

Uzaq múddetli bank kreditleri hám qarızları kárxanaǵa waqtınshalıq, biraq uzaǵıraq bolǵan múddetke alınatuǵın qosımsha pul

qarjılar deregin kórsetedi. Bunday kreditler, jańa texnikanı engiziw, islep shıǵarıwdı mexanizaciyalaw hám islep shıǵarıw texnologiyasını jaqsılaw; jańa ónimdi islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw ilajlarına, buyımlardıń sapasını, isenimlilikin hám shıdamlılıǵın kóteriw; óz qarjıları esabınan finanslaw ornına kapital sarp etiwlerge hám basqa mútajliklerge qárejetler qılıw ushın beriledi.

Uzaq múddetli kreditler hám qarızǵa alınǵan pul qarjılar da múddetli hám qaytarılatuǵın ayrıqshalıqlarǵa iye bolıp, bir neshe jılǵa beriledi.

Kreditorlıq qarızlarınıń toparı - tovar jetkerip beriwshiler hám basqa kreditorlarǵa bolǵan qarızlardı óz ishine aladı.

Tovar jetkerip beriwshiler dep, kárxanaǵa materiallıq baylıqlardı satatuǵın shólkemlerge ayıladı. Materiallıq baylıqlar boyınsha etiletuǵın esap - kitap sistemasına qaray, baylıqlardı alıw waqtı menen olarǵa pul qarjı tólew ortasında birqansha waqt ótedi. Sol dáwir dawamında usı kárxana ózleriniń buyım jetkerip beretuǵınları aldında qarızdar bolıp qaladı. Nátiyjede tovar jetkerip beriwshilerǵa bolǵan qarız bul kárxana qarjıları ushın waqtınshalıq qosımsha derekke aylanadı.

Basqa kreditorlar - kárxanaǵa basqa (tovarsız) mámileler boyınsha qarızdar bolǵan shólkemler (yamasa shaxslar) kiredi. Olarǵa social qamsızlandırıw shólkemlerine, pensiya, jumıs menen támiyinlew fondlarına hám taǵı basqalarǵa qarızlar, basqa esap-kitaplar kiredi. Bular - jumısshı hám xızmetkerlerge olardıń óz (individual) mútajlikleri ushın berilgen ssudalar boyınsha, sud shólkemleriniń sheshimi tiykarında jumısshı hám xızmetkerlerdiń jumıs haqlarınan hár túrlı shólkem hám ayırım shaxslar paydasına ustap qalınǵan summalar boyınsha, jumısshı hám xızmetkerler tárepinen waqtında talap etip alınbaǵan jumıs haqları boyınsha kárxanardıń qarızları bolıp tabıladı.

Jalpı payda ámelde ónim satıwdan sap túsim hám óndiriske ketken qárejetler ortasındaǵı parq retinde kórinetuǵın boladı. Ol oraylastırılǵan mámleket sap tabısı hám kárxana sap tabısına bölinedi. Oraylastırılǵan mámleket sap tabısı qosılǵan qun salıǵı, áksiz salıǵı hám paydadan ajratılǵan qarjılardan payda boladı. Qosılǵan qun salıǵı hám akciz salıǵı kárxana óniminiń realizaciyasi procesinde qatań normalar boyınsha óndiriledi, paydadan ajratılǵan qarjılar kárxana tárepinen onı bólistiriw waqtında mámleket byudjetine

kiritiledi. Paydaniń basqa bólegi kárxananiń iqtıyarına qaldırıladi hám dáwir qárejetleri, finanslıq iskerlikten ziyanlar, dividendlerdi tólew hám basqa mútajlıklar qárejetlerin qaplaw ushın isletiledi. Sonday etip, kárxana tárepinen alınǵan jalpı payda óz-ara jóneliske iye: onıń bir bólegi mámleket tabısına ajratıladi, basqa bólegi bolsa kárxana iqtıyarına qaldırıladi. Buxgalteriya esabı usı kárxana jáne onıń xojalıq bólimlerine iye bolǵan qarjları hám olardan paydalanıwdıń natıyjeliligi kerekli informaciya menen támiyinlegen halda, olardıń nátiyjesin asırıwǵa járdem beriwı kerek.

2. 5. Buxgalteriya esabınıń konseptual tiykarları

Konseptual qaǵıydalar sisteması 1980 jıllarda Finanslıq Buxgalteriya Standartları Komiteti hám Xalıq aralıq Buxgalteriya Standartları Komiteti tárepinen AQSH, Kanada hám Avstraliyada jaratılǵan. Xalıq aralıq finanslıq esabatlar standartı (IFRS) qaǵıydalar sistemasında wazıypaları, ayırıqshalıǵı hám shegarası jazıp qoyılǵan qaysı finanslıq esap hám dizimnen ótkeriw ajratıladi.

Buxgalteriya konseptual qaǵıydalar sisteması ámeldegi ámeliyat sistemaların rawajlanǵan jána ámeliyatlar menen tayarlanıwı qabıl etiliwin belgilep beredi. Konseptual qaǵıydalar sisteması buxgalteriya jumısı tárepinen sheklewlerdi óz ishine aladı. Bul finanslıq esabatlar tayarlawdıń obyektleri, esabattıń sapa xarakteri, finanslıq esabattıń elementleri hám basqarıw jumısların óz ishine aladı. Basqarıw jumısları ónimlerdi tán alıw, esabatta bahalardıń ólshemi, finanslıq esabattıń prezentaciyası hám kárxananiń esabatı tayarlanıwın óz ishine aladı. Ol taǵı joqarıda hár bir bólekte eskertip ótilgen qaǵıydalar, principler hám sheklewlerdi bildiredi.

Konseptual qaǵıydalar sistemasınıń 4 úyreniliwi kerek bolǵan talapları:

1. Shegaralaw finanslıq esabatta ishine alınǵan bolsa.
2. Jána múmkinshiliklerge qarama qarsı keliw ushın buxgalteriya salasın jaratıw.
3. Buxgalteriya ámeliyatın aqılǵa say shólkemlestiriw.
4. Kárxanaǵa ólshemlerdi hám iskerlik metodların tańlawda múmkinshilik beriw⁴.

«Finanslıq esabattı tayarlaw hám usınıw ushın konseptual tiykar» atlı BEMSGa qaray buxgalteriya esabınıń tiykarǵı qaǵıydaları tómendegiler bolıp tabıladı:

- esaplaw;
- eki jaqlama jazıw uslında esap kitaptı júrgiziw;
- úzliksizlik;
- xojalıq operaciyaların, aktivler hám passivlerdi pul menen bahalaw;
- isenimlilik;
- iqtıyatlılıq;
- mazmunınıń formadan ústinligi;
- kórsetkishlerdiń salıstırmalıǵı;
- finanslıq esabattaǵı biytáreplilik;
- esabat dáwirinde dáramatlar menen qárejetlerdiń muwapıqlıǵı;
- aktivler hám minnetlemelerdiń haqıyqı bahası;
- túsiniklilik;
- áhmiyetlilik;
- saldamlılıq;
- shın hám qalıs usınıs;
- pitkenlik;
- izbe-izlik;
- waqıtında usınıw;

Joqarıdaǵı principlerge tiykarlanıp júrgizilgen buxgalteriya esabı hám dúzilgen finanslıq esabat barlıq paydalanıwshılardıń kárxana finanslıq xojalıq iskerligi haqqında tolıq, túsinikli maǵlıwmat alıwdı hám tiyisli juwmaq shıǵarıwdı támiyinleydi

Esaplaw - dáramatlar hám qárejetler buxgalteriya esabında tán alınadı hám kelgen dáwirde túsiwı yamasa payda bolıwına qaray (pul qarjların alıw yamasa tólew tiykarında emes) finanslıq esabatlarda sáwlelendiriledi.

Eki jaqlama jazıw uslında esap-kitaptı júrgiziw - bir operaciya boyınsha bir summanıń ózi buxgalteriya esabınıń eki schyotlarında - birewiniń debetinde hám basqasınıń kreditinde sáwlelendiriledi.

Úzliksizlik - xojalıq júrgiziwshi subyekt úzliksiz isleytuǵın, yaǵnıy belgilengen keleshekte islewdi dawam ettiretuǵın subyekt dep

⁴ Wan Nadzrah Wan Heshim va Mohd Rizal Pali "Fundamentals of business accounting" Oxford university Press, 2014, 7b.

esaplanadı. Onıń óz iskerligin tamamlaw yamasa iskerlik kólemine talay kemeytiw niyeti de, zárúrshiligi de joq dep shama etiledi.

Xojalıq operaciyalarnıń, aktivler hám passivlerdi pul menen bahalaw - barlıq operaciyalar hám waqıyalar finanslıq esabatlar daǵı informaciyalardı ulıwmalastırıw maqsetinde pul menen bahalanadı.

Isenimlilik - informaciya, hár qanday jaǵdayda saldamlı qáteles hám shamalar bolmasa hám oǵan paydalanıwshılar tykarlanıwı, isenimli boladı.

Operaciyalar yamasa waqıyaların isenimliliǵı baslanǵısh esap-kitap hújjetleri menen tastryqlanıwı kerek.

ıqtıyathlıq - qararlar qabıllawda ıqtıyathlıq qaǵıydasına ámel qılıw aktivler hám dáramat qaytaldan bahalanbawı, minnetlemeler yamasa qárejetler bolsa jeterli bahalanbawına jol qoymaw maqsetinde uǵımsızlıq sharayatında baha shıǵarıw ushın zárúr bolıp tabıladı.

Mazmunınıń formadan ústinligi - eger esap-kitap hújjetlerinde hám finanslıq esabatta informaciya operaciyalar hám de waqıyaların mazmunın isenimli dárejede sáwlelendirse, bunday informaciya onıń huqıqiy forması menen ǵana emes, bálki mániisi hám ekonomikalıq reallıǵı menen muwapıq halda esapqa alınıwı hám de usınıs etiliwi zárúr.

Kórsetkishlerdiń salıstırmalıǵı - finanslıq informaciya paydalı hám mazmunlı bolıwı ushın, bir esabat dáwirindegi informaciya basqa esabat dáwiridegisi menen salıstırılatuǵın bolıwı kerek. Paydalanıwshılar xojalıq júrgiziwshi subyekt finanslıq esabattı tayarlawda paydalanatuǵın esap siyasatınan, áne sol siyasat daǵı barlıq ózgerislerden hám sonday ózgerislerdiń nátiyjelerinen xabardar bolıwları kerek.

Finanslıq esabattaǵı biytáreplilik - finanslıq esabatta beriletuǵın informaciya isenimli bolıwı ushın shamalardan ǵárezsiz bolıwı kerek.

Esabat dáwirinde dáramatlar menen qárejetlerdiń muwapıqlıǵı - esabat dáwirinde bolǵan dáramatlar menen qárejetlerdiń muwapıqlıǵı sonı ańlatadı, usı dáwirde bul esabat dáwirindegi dáramatlar alıwǵa tiykar bolǵan qárejetler ǵana sáwlelendiriledi. Eger dáramatlar menen qárejetlerdiń ortasında tikkeley baylanıslılıq ornalıwı qıyın bolsa, qárejetler qandayda - bir bólistiriw sistemasına muwapıq bir neshe esabat dáwirleri ortasında bólistiriledi. Bul misal, bir neshe jılǵa bólistiriletuǵın amortizaciya qárejetlerine tiyisli bolıp tabıladı.

Aktivler hám minnetlemelerdiń haqıyqiy bahası - aktivler hám minnetlemelerdiń haqıyqiy bahalaw qaǵıydası sonnan ibarat, olardıń ózine túser bahası yamasa satıp alıw qunı túsiniledi.

Standartlarda názerde tutılǵan ayırım jaǵdaylarda haqıyqiy baha satıp alıw qunnen pariq etiwı múmkin.

Túsiniklilik - esap hám finanslıq esabatlarda berilip atılǵan informaciya paydalanıwshılardıń túsinikli bolıwı kerek.

Áhmiyetlilik - finanslıq informaciya paydalanıwshılar qararlar qabıllaw procesinde olardıń mütajliklerin qanaatlandırwıw hám olardıń operacion, finanslıq hám de xojalıq iskerligine ataq beriwde kómelesiw ushın áhmiyetli bolıwı kerek.

Saldamlılıq - eger informaciyanı kiritpew yamasa naduris usınıw informaciyadan paydalanıwshılardıń finanslıq esabat tiykarında qabıl etilgen ekonomikalıq qararlarına tásir etse, ol saldamlı esaplanadı. Informasiyanıń áhmiyetine onıń mániisi de, sonıń menen birge onıń qumbatı (saldamlılıǵı) da tásir ótkiziwi múmkin.

Shın hám qalıus usınıs - finanslıq esabatlar paydalanıwshıda xojalıq júrgiziwshi subyektin finanslıq jaǵdayı, operaciyalar nátiyjeleri, pul qarjıları háreketi tuwrısında shın hám qalıus oyda sáwlelendire alıwı kerek.

Tolıqlılıq-finanslıq esabatların isenimliliǵın támiyinlew maqsetinde informaciya jeterlishe tolıq kólemde usınıs etiliwi kerek.

Izbe-izlik-esap siyasatı bir dáwirde ekinshi dáwir izbe-iz ótkerilip baradı, dep esaplanadı. Paydalanıwshılar xojalıq júrgiziwshi subyektin finanslıq jaǵdayındaǵı ózgeriw principin belgilew ushın hár túrlı esabat dáwirinde olardıń finanslıq esabatların salıstırwıw múmkinshiligine iye bolıwı kerek.

Waqıtında usınıw - esabat informaciyasınıń tiykarlıq dárejede keshiktiriliwi menen ol óziniń ekonomikalıq áhmiyetin joǵaltadı. Informasiyanı waqıtında usınıw ushın pitimniń yamasa basqa waqıyanıń barlıq tárepleri málim bolǵanǵa shekem esabatqa mütajlik payda bolıwı múmkin, bul bolsa onıń isenimliliǵın buzadı. Basqa tárepten, eger esabat barlıq tárepler málim bolǵanında keshiktirilse, hámte eń isenimli informaciya da paydalanıwshılardıń úlken payda keltirmeydi, sebebi olar ilgerilew qarar qabıllawǵa májbúr boladı. Áhmiyetlilik menen isenimlilik ortasında sáykeslikke erisiw maqsetinde ekonomikalıq qararlardı qabıllawda paydalanıwshılardıń

mütajliklerin qanday etip en jaqsı tárizde qandırıw máselesin sheshiw kerek.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Buxgalteriya esabının qanday usılları ámelde?
2. Buxgalteriya esabı ne?
3. Buxgalteriya esabına qanday talaplar qóyıladı?
4. Buxgalteriya esabına qoyılatuǵın talaplar nelerden ibarat?
5. Buxgalteriya esabının funksiyaları nelerden ibarat?
6. Buxgalteriya esabının maqsetin túsintiriń.
7. Buxgalteriya esabının predmetine tariyp beriń.
8. Buxgalteriya esabının qanday obyektleri ámelde?
9. Buxgalteriya esabının qanday principleri ámelde?
10. Buxgalteriya esabının wazıypaları nelerden ibarat?

Bilim – waqtı kelgende tákirarlaw hám qaytalawdıń miywesi.
Abu Ali Ibn Sina

3-BAP. BUXGALTERIYA BALANSI

3.1. Buxgalteriya balansı haqqında túsiniq, onıń dúzilisi, mazmunı hám áhmiyeti

Buxgalteriya balansı finanslıq esabattıń tiykarǵı formalarından biri esaplanadı. Buxgalteriya balansın ekonomikalıq tárepten alǵanda xojalıq qarjıların jaylasıwı hám payda bolıw derekleri boyınsha bir-birine teńligin támiyinleydi dep aytıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

«Balans» sózi latinsha bolıp, onıń mánisi «bis»- eki márte hám «lans» tárezi pállesi, yaǵnıy táreziniń eki pállesiniń teńligi degen mániesti, teń salmaqlılıq teńlik belgisin ańlatadı. Tárezi teń salmaqlılıq belgisi retinde buxgalterlerdiń xalıq aralıq gerbinde de säwlelendirilgen.

Buxgalteriya esabında «balans» túsiniǵi eki áhmiyetke iye boladı:

1. Jıynalǵan summalar teńligi, yaǵnıy schyotlarınıń debeti boyınsha summalar jámi hám krediti boyınsha summalar jáminiń teńligi, hár bir sintetik schyot maǵlıwmatlarınıń (baslanǵısh qaldıǵı, debet hám kredit oborotları, aqırǵı qaldıǵı) usı sintetik schyotqa tiyisli analitik schyotlar maǵlıwmatlarına teńligi, balans aktivindegi elementler summaları jámi hám passividagi elementler summaları jáminiń teńligin ańlatadı;

2. Finanslıq esabattıń tiykarǵı forması bolıp, xojalıq júrgiziwshi subyektiniń málim sánedegi múlkshilik hám finanslıq jaǵdayın säwlelendiriwshi kórsetkishler sistemasın ańlatadı.

Qarjılar jaǵdayındaǵı ózgerisler olardıń túrleri boyınsha buxgalteriya esabı schyotlarında óz mánisin tabadı hám hár aydıń aqırında hár bir qarjınıń ay dawamındaǵı ózgeriwı, ay aqırına bolǵan qaldıǵı esap-kitap etiledi. Sonday eken, buxgalteriya esabı schyotları qarjı túrleri boyınsha múlk iyesine jetarli maǵlıwmatlardı beredi. Biraq bul maǵlıwmatlarda qarjılardıń jaylasıwı olardı materiallıq juwapker shaxslar boyınsha bólistirilgenligin kórsetip beredi, biraq olardıń qaysı qarjılar esabına payda etiliwi de mal-múikli ushın zárúrligi joqarı.

Kárxana hám shólkemler múlkshilik formasına qaramastan tiyisli iskerlik kórsetiw procesinde shiyki zat bir túrden ekinshi bir túрге aylanadı. Buxgalteriya esabında hár bir qarjınıń háreketi túrleri boyınsha esap-kitap etiledi hám esabat dáwiri aqırına qarjılar jaǵdayı boyınsha tolıq maǵlıwmatlı alıw múmkinshiligiń beredi. Buxgalteriya esabında sáwlelengen qarjılar háreketi boyınsha qarjılardıń jaylasıwı hám payda bolıw derekleri boyınsha maǵlıwmatlardı ulıwmalastırıw maqsetinde balans dúziledi.

Buxgalteriya balansı - arıawlı bir sánege pulda kórsetilgeni hám xojalıq qarjılarınıń túrleri, payda bolıw derekleri boyınsha ekonomikalıq gruppalastırıw hám de ulıwmalastırıw usılı bolıp tabıladı.

Buxgalteriya balansı arıawlı bir dáwirdegi kompaniyanıń aktivleri, minnetlemeleri hám ustav kapitalın ulıwmalastırıw beretuǵın finanslıq esabat bolıp tabıladı⁵.

Buxgalteriya balansı járdeminde kárxana hám shólkemlerdiń ózine tiyisli qarjıları, qarızǵa alınǵan qarjıları, waqtınshılıq paydalanıwǵa alınǵan qarjıları tuwrısında anıq maǵlıwmatqa iye bolıwı múmkin, ekinshiden qarjılar jaǵdayın baqlaw múmkinshiligin berse, úshinshiden qarjı túrlerin úyreniw ushın tiykar esaplanadı. Sonday eken, buxgalteriya balansı járdeminde kárxana hám shólkemler iqtıyarında bolǵan qarjılar háreketi eki tárep penen, yaǵnıy qarjılardıń jaylasıwı hám olardı payda etiw derekleri menen salıstırılǵan halda úyreniledi. Buxgalteriya balansı eki tárepten, onıń shep tárepi aktiv, onıń tárepi bolsa passiv dep ayıladı.

Kárxana balansınıń aktivi quramına tómendegi bólimler kiredi:

I. «Uzaq múddetli aktivlar»; II. «Ámeldegi aktivlar».

Passiv quramında bolsa tómendegi bólimler jaylasqan :

I. «Óz qarjıları derekleri»; II. «Minnetlemeler».

Aktivler⁶ - Passivler - Jeke kapital.

Aktivler. Aktivler málim bir yuridikalıq shaxs yamasa biznes shólkemi tárepinen iyelik etiletuǵın, óz ishine naq pul hám málim baháǵa iye bolǵan atap aytqanda biznestegi kóshpes múlk, transport quralı, mebel hám úskeneler, inventarlar hám basqa shólkemlerdiń úlesi retindegi investiciyalardı óz ishine aladı.

⁵ Financial and managerial accounting, 12e. Carl S.Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac. 2014. 18 p.
⁶ Wan Madzah Wan Ibrahim w/ Mohd Rizal Palil. Fundamentals of business accounting. Oxford university Press, 2014. 16 b.

Aktivler málim bir yuridikalıq shaxs, biznes shólkem yamasa mámleket tárepinen iyelik etiletuǵın hám de keleshekte ekonomikalıq payda keltiretuǵın ekonomikalıq qun (baha)⁷.

Aǵımdaǵı aktivler. Likvidlikte ózinde kórsetetuǵın naq pul qarjıları aǵımdaǵı aktivler dep ataladı. Naq pullar, banktegi pullar, belgilengen depozit túsimler (BDT), inventar úskeneler, debitorlıq qarızlar, qabil etip alınǵan banknotalar, qısqa múddetli investiciyalar, xızmetkerlerge qarız hám avansları aǵımdaǵı aktiv bolıp esaplanadı. Qosımsha etip aytatuǵın bolsaq, aldınnan tólengen qárejetler de aǵımdaǵı aktivlerdiń bir kórinisi esaplanadı.

Passivler biznestegi obligaciyalar, bar bolǵan qarızlar yamasa sırtqı qatnasıwshılar hám kreditorlardıń dawaları bolıp tabıladı. Passivlerge kreditorlar (tovar jetkerip beriwshilerden qarızǵa ónim alǵanlar), bank qarızları, tólenbegen biznes qarızları atap aytqanda, kepillikli paydalı qárejetler hám salıq qárejetleri misal boladı.

Minnetleme - bul kompaniyanıń finanslıq qarızı yamasa óz iskerligi dawamında payda bolǵan minnetlemeler⁸. Aǵımdaǵı minnetlemeleri-aǵımdaǵı aktivler sıyaqlı, aǵımdaǵı minnetlemeler balans dúzilgen kúnden baslap firma tárepinen bir jil ishinde tólenetugin minnetlemeler esaplanadı.

Aǵımdaǵı minnetlemeler óz ishine túrli kreditorlik qarızları, tólenetugin qárejetler, tólenetugin banknotalar, qısqa múddetli qarızlar, qarıdarlardan avans hám taǵı basqalar kiredi.

Jeke kapital barlıq qarızlar hám minnetlemeler tólenegen keyin ulıwma aktivlerdiń balans qunı. Bul balans biznes shólkemi tárepinen basqarıladı.

Buxgalteriya balansı járdeminde kárxana qarjılarınıń jaylasıwı hám olarınıń payda bolıw derekleriniń bir-birine teńligi támiyinlenedi, yaǵnıy balans summası aktiv hám passiv tárepleri boyınsha esap-kitap etiledi.

Buxgalteriya balansı 60-jıllarda aktiv hám passiv tárepleri boyınsha bes bólimnen dúzilgen bolsa, 80-jıllarda 3 bólimden hám házirgi waqıtta eki bólimden ibarat esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Finans ministriniń 2002 jil 27 dekabr №140 sanlı buyırǵına qaray (ÁM 24. 01. 2003 jil №1209) múlkshilik formasına qaramastan isbilermenlik iskerligin alıp baratırǵan barlıq

⁷ Financial and managerial accounting, 12e. Carl S.Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac. 2014.
⁸ Learn Financial Accounting financial accounting basics tutorials point simply easy learning. 32-37 b.

yuridikaliq shaxslar (bank, qamsızlandırıw hám byudjet shólkemlerinen tısqari) birden-bir formadaǵı buxgalteriya balansın dúzedi.

Úgili formadaǵı balanstı qısqartırılǵan halda tómendegi keste kórinisinde keltiriw múmkin. Buxgalteriya balansın qısqasha dúzilisin tómede kóriw múmkin.

Balanstıń aktiv hám passiv bólimleri bólimlerge, bólimleri gruppalarǵa, gruppaları bolsa elementlerge bólinedi. Buxgalteriya balansınıń elementleri kárxananıń ayırım múlk túri, onıń payda bolıw deregi hám minnetlemelerdi xarakteristikalaytuǵın qatar kórsetkishi bolıp tabıladı. Balanstıń aktiv hám passiv bólimleri eki bólimnen ibarat.

«Aktiv» - aktiv, ámel etiw, bar bolıw degen sózlerden kelip shıqqan. Sonnan kelip shıǵıp, aktiv degende qarjılar qanday ámel qılınıp atırǵanlıǵın, islep atırǵanlıǵın kórsetiwshi qarjılar gruppalanıwın túsiniw kerek.

Aktivler - bul aldınǵı ámelge asırılǵan mashqalalardı yamasa aldın júz bergen waqıyalar nátiyjesinde kárxanaǵa kelip túsken, hám olardan paydalanıw keleshekte payda keltiretuǵın ekonomikalıq resurslar bolıp tabıladı.

Aktivler úsh túrli ózgeshelikke (kriteriyaǵa) iye bolıwı kerek:

a) keleshektegi ekonomikalıq mápti ózinde sáwlelengenini, tikkeley yamasa tikkeley bolmaǵan pul qarjıları yamasa olardıń ekvivalentlerin kóbeytiw múmkinshiligi;

b) bul ekonomikalıq paydaları baqlaw qábiletin sáwlelengenligi;

c) aldınǵı pitimler yamasa basqa waqıyaların nátiyjesiniń bolıwı.

«Passiv» - aktiv emes, ádalatlı (biytarep) turıw, túsindiriw sıyaqlı sózlerdiń túbirinen alınǵan. Tariyxtan bul termin daslep tek qarızǵa alınǵan qarjılarga salıstırǵanda, yaǵnıy úshinshi shaxslar aldındaǵı minnetlemelerge salıstırǵanda qollanılatuǵın edi. Bunıń menen múlk iyesi qarızǵa alınǵan qarjılarga bolǵan munasábette óz basımshalıqtan ózin tutıwı kerekligi aytıp ótken edi. Keyinirek «passiv» termini dereklerdiń basqa elementlerine da tarqatılǵan bolıp, tek kárxana minnetlemelerin xarakteristikalap qoymastan, qarjılar túrlerin qanday maqsetlerge mólsherlengenligin de xarakteristikalap ushın isletiletuǵın boldı.

Dereklerdiń strukturalıq bólegin minnetlemeler quraydı. Subyektin minnetlemeleri - bul aldınǵı ámelge asırılǵan

mashqalalardı nátiyjesi yamasa keleshekte ózinde sáwlelengen ekonomikalıq máptiń shıǵıp ketiwi yamasa jańa minnetlemelerdi payda etiw menen juwmaqlanadı.

Xojalıq júrgiziwshi subyektin óz qarjıları yaǵnıy sap aktivler aktivlerinen minnetlemelerdin ayırmasına teń.

3.2. Xojalıq operaciyları tásirinde balansta júz beretuǵın ózgerisler

Mudamı kárxanada hár qıylı xojalıq operaciyları júz beredi hám kárxananıń iskerligi bul operaciyalardan dúziledi. Kárxana skladına materiallar kelip tústi, olar óndiriske berildi, islep shıǵarıwdan tayar ónim qabıllandı, tayar ónim qarıydarlarǵa satıldı hám satılǵan ónim ushın pul qarjısı alındı, taǵı shıyki zat materialı satıp alındı, xızmetkerlerge mynet haqı tólendi, alınǵan paydadan salıq, jıym hám tólemler tólendi.

Hár bir xojalıq operaciyası múlk quramı yamasa onıń payda bolıw deregi yamasa bir waqtınin ózinde de mulkde de onıń payda bolıwında ózgerislerge alıp keledi.

Barlıq xojalıq operaciyları buxgalteriya balansına tásir kórsetedi hám balansda tórt tipdegi ózgeriwge alıp keledi.

Esabat dáwiri basına kárxana qısqartırılǵan balansı (mıń swm)

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Tıykarǵı qurallar	1 200 000	Ustav kapitalı	1 250 000
Tovar-materiallıq baylıqlar	600 000	Bólistirilmegen payda	450 000
Esap-kitap schyotı	750 000	Tólenetugin schyotlar	848 750
Kassa	10	Byudjetke qarzlar	1 260
Balans	2 550 010	Balans	2 550 010

Birinshi túr ózgeris. Bul taypa (tip, túr) ge kiretuǵın operaciylar tásirinde balanstıń aktiv bóliminde ózgeris júz berip, xojalıq operaciyası nátiyjesinde bir element kóbeyedi hám basqa bir element sol summaǵa azayadı. Balanstıń ultıma summası bolsa ózgermeydi. Sonday bir xojalıq operaciyası nátiyjesinde balanstıń aktiv

elementlerinde özgeris jüz beredi. Özgeris nátiyjesi balanstın ulıwma summasına tásir kórsetpeydi⁹.

Mısal: Jumısshı hám xızmetkerlerge mıynet haqı beriw ushın esap-kitap schyotınan kassağa 50 000 mıń swm pul alıp kelindi. Kassa schyoti 50 000 mıń swmga kóbeyiwı, esap-kitap schyoti bolsa 50 000 mıń swmga azayıwı jüz berdi. Birinshi operaciyadan keyin balans tómendegi kóriniske iye boladı.

4-keste

1-túr özgeristen keyin buxgalteriya balansı kórinisi
(mıń swm)

Aktiv	Özgeris	Summa	Passiv	Summa
Tiykarǵı qurallar		1 200 000	Ustav kapitalı	1 250 000
Tovar-materiallıq zapaslar		600 000	Bólistirilmegen payda	450 000
Esap-kitap schyoti	-50000	700 000	Tólenetugin schyotlar	848 750
Kassa	+50000	50 010	Byudjetke qarızlar	1 260
Balans		2 550 010	Balans	2 550 010

Ekinshi tur özgeris. Jüz bergen operaciya balanstın passiv bólegindegi elementlerge tásir kórsetip, xojalıq operaciyası nátiyjesinde bir elementtın kóbeyiwı hám basqa bir elementtın sol summağa azayıwı túsiniledi. Balanstın ulıwma summası ózgermeydi.

Xojalıq operaciyası nátiyjesinde balanstın passiv elementlerinde özgeris jüz beredi. Özgeris nátiyjesi balanstın ulıwma summasına tásir kórsetpeydi¹⁰.

Mısal: Bólistirilmegen paydanın bir bólegi 25 000 mıń swm ustav kapitalın asırıwǵa jóneltirildi. Bólistirilmegen payda schyoti 25 000 mıń swmga azayıwı, ustav kapitalı schyoti bolsa 25 000 mıń swmga kóbeyiwın sawlelendiriledi. Ekinshi operaciyadan keyin balans tómendegi kóriniske iye boladı.

5-keste

2-túr özgeristen keyin buxgalteriya balansı kórinisi
(mıń swm)

Aktiv	Summa	Passiv	Özgeris	Summa
Tiykarǵı qurallar	1 200 000	Ustav kapitalı	+25000	1 275 000

Tovar-materiallıq zapaslar	600 000	Bólistirilmegen payda	25000	425 000
Esap-kitap schyoti	700 000	Tólenetugin schyotlar		848 750
Kassa	50 010	Byudjetke qarızlar		1 260
Balans	2 550 010	Balans		2 550 010

Úshinshi tur özgeris. Bul taypa (tip) ga kiretugin operaciyalar balanstın aktiv hám passiv bólimlerinde jüz berip, xojalıq operaciyası nátiyjesinde balanstın aktiv bólegindegi bir elementtın kóbeyiwı hám balanstın passiv bólegindegi basqa bir elementtın sol summağa kóbeyiwı menen balanstın ulıwma summası da sol summağa kóbeyedi.

Xojalıq operaciyası nátiyjesinde balanstın aktiv hám passiv elementleri bir waqıtın ózinde birdey summağa kóbeyedi¹¹.

Mısal: Tovar jetkerip beriwshilerdan 35 000 mıń swmga shiyki zat materiallar alındı, biraq pulı tólenbedi.

Balanstın aktiv bólegindegi shiyki zat materiallar schyoti 35 000 mıń swmga kóbeydi, passiv bólegindegi tovar jetkerip beriwshilerge tólenetugin schyotlar da 35 000 mıń swmga kóbeyedi.

Úshinshi operaciyadan keyin balans tómendegi kóriniske iye boladı.

6-keste

3-túr özgeristen keyin buxgalteriya balansı kórinisi
(mıń swm)

Aktiv	Özgeris	Summa	Passiv	Özgeris	Summa
Tiykarǵı qurallar		1 200 000	Ustav kapitalı		1 275 000
Tovar-materiallıq zapaslar	+35000	635 000	Bólistirilmegen payda		425 000
Esap-kitap schyoti		700 000	Tólenetugin schyotlar	+35000	883 750
Kassa		50 010	Byudjetke qarızlar		1 260
Balans	+35000	2 585 010	Balans	+35000	2 585 010

Tórtinshi tur özgeris. Balanstın aktiv hám passiv bólimlerinde jüz berip, xojalıq operaciyası nátiyjesinde balanstın aktiv bólegindegi

⁹ Financial and managerial accounting. 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 23 p.
¹⁰ Financial and managerial accounting. 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 23 p.

¹¹ Financial and managerial accounting. 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 24 p.

bir element hám passiv bóliminde basqa bir element sol summağa azayadı, balanstıń ulıwma summası da sol summağa azayadı.

Xojalıq operasıya nátiyjesinde balanstıń aktiv hám passiv elementleri birdey summağa azayadı¹².

Mısal: Esap-kitap schyotınan tovar jetkerip beriwshilerğa alınğan shiyki zat materiallar ushın 600 000 mıń swm tólendi.

Balanstıń aktiv bólimindegi esap-kitap schyoti 600 000 mıń swmga kemeydi, passiv bólimindegi tólenetugın schyotlar da 600 000 mıń swmga kemeydi.

Tórtinshi operacıyadan keyin balans tómendegi kóriniske iye boladı.

7-keste
4-túr ózgeristen keyin buxgalteriya balansı kórinisi (mıń swm)

Aktiv	Ózgeris	Summa	Passiv	Ózgeris	Summa
Tiykargı qurallar		1 200 000	Ustav kapitalı		1 275 000
Tovar-materiallıq zapaslar		635 000	Bólistirilmegeń payda		425 000
Esap-kitap schyoti	-600000	100 000	Tólanadigan schyotlar	-600000	635 000
Kassa		50 010	Byudjetga qarzlar		100 000
Balans		1 985 010	Balans		1 985 010

Joqarıdağılardan tómendegi juwmaqlardı shıǵarıwımız múmkin:

- I hám II tiptegi ózgerisler aldınǵı balans summasın hesh qashan ózgerdirmeydi.
- III hám IV tiptegi ózgerisler álbette aldınǵı balans summasın ózgeriwine alıp keledi, atap aytqanda úshinshi tip ózgerisler balans summasın asıwına, tórtinshi tip ózgerisler balans summasın azayıwına sebep boladı.
- Hesh qashan balanstaǵı ózgeris tipleri bir waqtınıń ózinde aktivti bir summağa asırıp, passivti bolsa sol summağa kemeytiwi múmkin emes.

- Hesh qashan balanstaǵı ózgeris tipleri aktivti bir summağa kóbeytiwge (kemeytiwge), passivti bolsa basqa bir summağa kóbeytiwge (kemeytiwge) alıp keliwi múmkin emes.

3.3. Buxgalteriya balansı túrleri

Buxgalteriya balansınıń hár qıylı túrleri bar bolıp, olar tómendegi belgileri boyınsha xarakterlenedi:

- ♦ dúzilw waqtına kóre;
- ♦ informaciya kólemine kóre;
- ♦ múlkshilik formasına kóre;
- ♦ sáwlelendiriw obyektine kóre;
- ♦ tazalaw usılına kóre.

Dúzilw waqtına kóre buxgalteriya balansları kirisiw, aǵımdaǵı, tamamlaw, bóliniw hám birlestiriw balanslarına bólinedi.

Kirisiw balansı kárxananın payda bolw waqtında dúziledi. Ol kárxana óz iskerligin baslap atırǵan baylıqlar summasın belgileydi. Kirisiw balansında ustav kapitalı shólkemlestiriw hújjetleri boyınsha hám oǵan tiyisli badeller pul qarjları, basqa mal-múlk kórinisinde sáwlelendiriledi hám taǵı basqa.

Ámeldegi balanslar kárxana nızamshılıǵı menen belgilengen múddetlerde waqtı -waqtı menen dúzilip turıladı (aylıq, shereklik, yarım jılıq, jılıq).

Shet el ádebiyatlarının maǵlıwmatlarına tiykarıp buxgalteriya balansı dúzilwden aldın sıaw balansı dizimge alınadı.

Sınaq balansı - barlıq esap-kitaplarınń debet hám kredit qaldıǵınıń nátiyjesi bolıp tabıladı. Sınaq balansında debet tárepindegi summa kredit tárepindegi summaǵa uyqas bolıwı kerek. Sınaq balansı buxgalteriya dáwiriniń sońǵı kúnde tayarlanadı¹³.

Sınaq balansı járdeminde bir shólkemniń finanslıq esabatların jazıw múmkin jáne bul keń qamılǵan teń salmaqlılıq dizimin beredi. Mısalı, sawda tarawında jalpı paydanı anıqlaw ushın payda hám zıyan analiz etiledi, juwmaq etiwge tayın esabat tayarlanadı.

Tamamlaw balansı kárxana iskerligin tamamlaw sánesinde mal-múlk jáne onıń derekleri jaǵdayın xarakteristikalaw ushın

¹² Financial and managerial accounting, 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 2014. 24 p.

¹³ Learn Financial Accounting financial accounting basics tutorials point simply easy learning. 32-37 b.

düziledi. Tamamlaw balansı tiykarında tamamlaw komissiyası kárxananiń tamamlanıw waqtındaǵı kreditorlıq hám debitorlıq qarızları summasın belgileydi, keyininen kreditorlar menen esap-kitap etedi, keyin kárxananiń shólkemlestiriw waqtında shólkemlestiriwshiler tárepinen ustav kapitalına kiritilgen badellerdi qaytaradı. Keyinen kárxana mal-mülkiniń qalǵanıń onıń shólkemlestiriwshileri ortasında bólistiredi, yaǵnıy barlıq úzil-kesil esap-kitapları ámelge asıradı.

Tamamlaw balansında xojalıq subyektiniń aktivleri tamamlaw komissiyası bahasında, yaǵnıy olar satılıwı múmkin bolǵan bahada sáwlelendiriledi. Alınıwı úmitsiz qarızlar hám ziyanlar tamamlaw balansına kiritilmeydi.

Bóliw (ajratıw) balansları iri kárxananiń bir neshe mayda kárxanalarǵa bóliniw waqtında yamasa sol kárxananiń bir yaki bir neshe strukturalıq bólinbesin basqa kárxanaǵa beriw waqtında dúziledi. Bazı jaǵdaylarda bul balans beriw balansı depte júritiledi.

Birlestiriw balansı bir neshe kárxanalar bir balansqa birleskeninde dúziledi.

Informaciya kólemi boyınsha balanslar bir mártelik hám jıyma balanslarǵa bólinedi.

Bir mártelik balans tek bir kárxana boyınsha aǵımdaǵı esap tiykarında dúziledi.

Jıyma balans bir mártelik balanslar tiykarında dúziledi hám birlespeler (ministrlikler, firmalar, akcionerlik jámiyetleri hám sol sryaqlılar) dıń xojalıq qarızların sáwlelendiredi.

Mülkshilik formasına kóre mámleket, kooperativ, óz, aralas hám qospa kárxanalar, sonıń menen birge, jámiyetlik shólkemleri balansları parıq etedi.

Sáwlelendiriw obyektine kóre balanslar gárezsiz hám bólek balansqa ajratıladı.

Biygarez balansı yuridikalıq shaxs bolǵan kárxanalar dúzedi.

Bólek balansı kárxananiń strukturalıq bólinbeleri (filiallar, cexlar, kárxananiń avtotransport hám turar -jay hám de kommunal xojalıqları) dúzedi.

Tazalaw usılına kóre balanslar brutto-balans hám netto-balanslarǵa bólinedi.

Brutto-balans — tártipke salıwshi elementlerdi óz ishine alıwshi balans bolıp tabıladı. «Tiykarǵı qurallardıń tozıwı»,

«Materiallıq emes aktivlerdiń amortizaciyası», «Satıp alınǵan jeke aksiyalar» sıyaqlı tártipke salıwshi elementlerdi óz ishine aladı.

Brutto (brutto) - italyancha sóz bolıp, mánis «qopal», «tazalanbaǵan» degen mánislerdi ańlatadı. Brutto balans forması tek ǵana hár túrlı ilimiy izertlewler, balans formasında ulıwmalastırıwdıń tariyxıy táreplerin úyreniw hám soǵan uqsas maqsetlerde dúziledi.

Brutto balansı -balans quramında tártipke salıwshi elementlerdi óz ishine alıwshi balans¹⁴.

Netto-balans — bul tártipke salıwshi elementler (kontr-aktiv hám kontr-passiv schyotlar) qaldıqları mas ráwishte tiyisli elementlerden ayırıp taslanǵan, yaǵnıy tazalanǵan balans bolıp tabıladı.

Netto-balans - balans quramında tártipke salıwshi statyalar tiyisli elementlerden ayırıp taslanǵan balans bolıp tabıladı¹⁵.

Netto (netto) sózi de italyancha bolıp, «taza» degen mánisdi ańlatadı. Házirgi waqıtta balanstıń buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartlarına muwapıq ańqlanǵan, netto-balansına sáykes keletuǵın forması qollanıladı. Mısalı, «tiykarǵı qurallardıń tozıwı», «materiallıq emes aktivler amortizaciyası», «sawda ústemesi» hám taǵı basqalar aktiv teǵi tiyisli elementlerden mas türde shegirip taslanıp, olardıń sap qaldıǵı kórsetiledi. Passivta bolsa kontr-passiv schyotlar qaldıǵı, mısalı, «satıp alınǵan jeke aksiyalar» statyasınıń qaldıǵı ol menen baylanısh tiyisli element, yaǵnıy «Ustav kapitalı» statyası qaldıǵınan shegirip taslanadı.

Ózbekstandaǵı barlıq kárxanalar netto-balans dúzedi (1993 jıldan baslap).

Kárxana finanslıq jaǵdayınıń tómenlesiwine qaray tamamlaw balansları tómendegi kórinislerde dúziledi:

kirisiw tamamlaw balansı;

aralıq tamamlaw balansı;

juwmaqlawshi tamamlaw balansı.

Olardıń hár biri tamamlanıw atırǵan kárxana mülkin satıw múmkin bolǵan bahada bahalanıp dúziledi.

Balansqa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar tómendegiler bolıp tabıladı:

♦balanstıń tuwrılıǵı;

♦balanstıń realılıǵı;

¹⁴ Financial and managerial accounting. 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 26 p.

¹⁵ Financial and managerial accounting. 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 26 p.

- ◆balanstin pütünligi;
- ◆balanstin izbe-izligi;
- ◆balanstin túsiniqliligi.

Balanstin tuwriligi balansti dúziwde tiykarlanilgan hújjetlerdin toliqligi hám sapası menen támiyinlenedi. Eger esabat dáwirinde xojalıq iskerliginiń barlıq operacijaları waqıtında hújjetli rásmiylestirilmegen yamasa naduris rásmiylestirilgen bolsa, ol jaǵdayda balans kárxana jumısınıń haqıyqıy juwmaǵın sáwlelendirmeydi. Buxgalteriya balansınıń hár bir statyası hújjetler, buxgalteriya esapbetlerindeki jazıwlar, buxgalteriya esap-kitapları hám inventarlaw menen tastıyqlanǵan bolıwı kerek. Buxgalteriya balansı maǵlıwmatların qastan buzıw nıqaplaw dep ataladı. Balanstı nıqaplaw qaǵıyda buzılıwların jasırw maqsetinde bile-tura hám balanstı dúziw boyınsha ayırım qaǵıydalardan xabarsızlıq áqibetinde bilmesten etilgen bolıwı múmkin.

Balanstin realligi elementler bahasını obyektiv haqıyqatlıqqa muwapıq keliwin ańlatadı. Balanstın «tuwriligi» hám «realligi» túsiniqler bir-birine aralastırmaw kerek. Balans tuwrı, biraq real bolmawı múmkin, yaǵnıy balans maǵlıwmatları hújjetler tiykarında dúzilgen boladı hám haqıyqıy ámeldegi qarjılardı kórsetedi, biraq onıń ayırım elementleri real sharayattı, misalı, tiykarǵı qurallar morallıq gónergenligi, debitorlıq qarızın talap etip alıp bolmawı hám sol syaqlardı kórsetpeydi.

Balanstin pütünligi balanstı birden-bir esapqa alıw hám bahalaw principleri boyınsha dúziliwin, yaǵnıy kárxananıń barlıq strukturalıq bólinbelerinde hám tarmaqlarında buxgalteriya esabı esapbetleriniń birdey mazmunı, olardıń korrespondenciyası hám sol syaqlılar qollanıwın ańlatadı.

Balanstin izbe-izligi hár bir keyingi balans aldınǵı balanstı kelip shıǵıwı kerekligi ańlatıladı. Misalı, aldınǵı jil juwmaqlawshı balansı (jil aqırına bolǵan maǵlıwmatlar) jil basına bolǵan baslanǵısh balansı maǵlıwmatları bolıwı kerek, sebebi esabat jılı aldınǵı jildin dawamı esaplanadı.

Balanstin túsiniqliligi - balanstı dúziwshiler jáne onı oqıytuǵın hám de analiz etetuǵınlar túsiniwi ushın qolaylı bolıwı kerek. Balanstı anıq hám túsiniqli qılw ushın elementler rekvizitleri hám atları eki tilde (ózbek hám orıs tilinde) bayanlangan, onıń forması talay ápiwayılastırılǵan.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Balans túsiniǵi?
2. Balans dúzilisi qanday?
3. Xojalıq operacijaları tásirinde balanstı júz beretuǵın ózgerisler túrleri?
4. Buxgalteriyabalansınıń qanday túrleri bar?
5. Tamamlaw balansı qay waqıtta dúziledi?
6. Sáwlelendiriw obyektine qaray balans qanday túrlerge bólinedi?
7. Kárxana finanslıq jaǵdayınıń tómenlesiwine qaray tamamlaw balansı qanday kórinisilerde dúziledi?
8. Balansqa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar qanday?
9. Balanstın tuwriligi balanstın reallıǵınan qanday panıq qıladı?
10. Balanstın izbe-izligi neni ańlatadı?

Gáp sonda esitkenine emes, kórgeniine isen

Jon Milton

4-BAP. XOJALIQ OPERACIYALARINDA EKI JAQLAMA JAZIW

4.1. Buxgalteriya esabı schyotları, olardıń dúzilisi hám klassifikaciyalanıwı

Kárxanalarda kóp muǵdarda xojalıq operaciyaları júz berip, xojalıq qarjıları mudamı hárekte boladı. Kárxanaǵa bassılıq qılıw ushın xojalıq qarjılarınıń háreketi haqqında ulıwmalasqan maǵlıwmatlardı alıw talap etiledi. Bunday maǵlıwmatlardı balans járdeminde alıw múmkin emes. Sol sebepli usı maqsette buxgalteriya esabınıń schyotları qollanıladı.

Buxgalteriya esabı schyotları- mal-múłkti onıń quramı, jaylastırılıwı hám qalıplestiriw derekleri hám de operaciyalar boyınsha ámelde sáwlelendiriw, klassifikaciyalaw hám de qadaǵalaw usılı bolıp tabıladı.

Schyotlardıń hár birinde esapqa alınıp atırǵan xojalıq qarjıları yamasa olardıń derekleriniń baslanǵısh jaǵdayı esapqa almadı, keyingi bolatuǵın ámeldegi ózgerisler waqtında sáwlelendirip barıladı. Nátiyjede schyotlardan ayırım túrdegi aktivler yamasa passivlar haqqında maǵlıwmatlardı qálegen waqıtta alıw múmkin boladı.

Sırtqı kórinisi boyınsha schyotlar eki ústinnen ibarat bolǵan keste formasında boladı. Schyotnıń atı kesteniń joqarı bóleginde jazıladı. Bul kesteniń shep bólegi «Debet» (D-t), onıń bólegi «Kredit» (K-t) dep ataladı. «Debet» hám «Kredit» sózleri buxgalteriya esabına onıń rawajlanıw dáwiri baslanıwında kiritilgen bolıp, bul sózler XII ásirlerde satıwshı hám bankir ortasındaǵı esap-kitap hám de kredit munasábetlerin sáwlelendirgen.

«Debet» sózi latinsha bolıp «ol qarızdar», «Kredit» sózi bolsa «isendi» degen mánisti ańlatadı.

Debet "Schyot nomı yoki raqamı" Kredit

6 -súwret. Schyotnıń sırtqı kórinisi

Schyotlarda buyım-múłk jáne onıń dereginiń esabat dáwiri bası hám de aqırındaǵı jaǵdayı sáwlelendiriledi. Schyotlarǵa esabat dáwirdiń basına maǵlıwmatları buxgalteriya balansınıń aktiv hám passiv bólimleri elementlerinen alıp jazıladı. Bul maǵlıwmatlar qaldıq yamasa saldo dep ataladı. Ayırım jaǵdaylarda geypara schyotlarda saldo bolmawı da múmkin. Debet hám kreditte aktiv yamasa passivlardıń quramındaǵı ózgerisler sáwlelendiriledi. Esabat dáwiri ishinde schyotnıń Debet bóleginde jazılǵan summalar «Debet oborot», kredit bólegine jazılǵan summalar «kredit oborot» dep ataladı.

Buxgalteriya esabı schyotların klassifikaciyalawdan trikarǵı maqset ámelge asırılǵan xojalıq operaciyaların ulıwmalastırıw, almatuǵın maǵlıwmatlardı ápiwayılastırıwdan ibarat bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge pul háreketi maydanınan qadaǵalaw jumsların tuwrı shólkemlestiriwdi támiyinlew bolıp tabıladı.

8-keste

Buxgalteriya esabı schyotlarınń gruppalanıwı

№	Schyotlardıń klassifikaciyalanıq ózgeshelikleri	Ózgeshelikten kelip shıqqan halda schyotlar quramı	
1	Schyotlardıń dúzilisine kóre	Turaqlı schyotlar	Aktiv (A) Passiv (P)
		Waqtınshalıq schyotlar	Tranzit schyotlar (T)
		Balanstıń tsqarı schyotlar (BT)	
2	Kórsetkishlerdi sáwlelendiriliwine kóre	Sintetikalıq schyotlar	
		Analitikalıq schyotlar	
3	Balanstıń sáwlelendiriliwine kóre	Balans schyotlar	
		Balanstıń tsqarı schyotlar (BT)	
4	Tayınlanıwına- kóre	Trykarǵı schyotlar	Aktiv schyot (A)
			Passiv schyot (P)
		Tártipke salıwshı schyotlar	Kontr-aktiv (KA)
			Kontr-passiv (KP)
		Toltrıwshı schyotlar	

	Bölistirivshi schyotlar	Jynap bölistirivshi
		Esabat dáwirleri boyınsha bölistirivshi
	Kalkulyaciya schyotları	
	Salıstırmalı schyotlar	

Turaqlı schyotlar - bul esabat dáwiri aqırına saldoğa iye bolıp, buxgalteriya balansında sáwlelendiriletuǵın aktivler, minnetlemeler, qarjılar schyotları bolıp tabıladı.

Aktiv schyot (A) - bul aktivlerdi sáwlelendiriwge mólsherlengen schyot bolıp, ol jaǵdayda ekonomikalıq resurslarınń qaldıǵı hám kóbeyiw schyotın Debetinde, azayıw bolsa kredit boyınsha sáwlelendiriledi.

Passiv schyot (P) - bul minnetleme hám qarjın sáwlelendiriwge mólsherlengen schyot bolıp, ol jaǵdayda minnetleme hám qarjınıń qaldıǵı hám kóbeyiw schyotın krediti boyınsha, azayıw bolsa Debet boyınsha sáwlelendiriledi.

Kontr-aktiv schyot (KA) - bul ol menen baylanıslı bolǵan aktiv schyotın saldósınan shegiriletuǵın finanslıq esabatta aktivtiń sap qunın sáwlelendiriwshi schyot bolıp tabıladı.

Kontr-passiv schyot (KP) - bul ol menen baylanıslı bolǵan passiv schyotın saldósınan shegiriletuǵın finanslıq esabatta minnetleme yamasa qarjınıń sap qunın sáwlelendiriwshi schyot bolıp tabıladı.

Tranzit schyotlar (T) - bul esabat dáwirinde paydalanılatuǵın, lekin jabılatuǵın Finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabatta sáwlelendiriletuǵın esabat dáwiri aqırına qaldıqqa iye bolmaytuǵın dáramatlar hám qárejetlerdiń waqtınshalıq schyotları bolıp tabıladı.

Balans schyotları dep, balansda qatnasatuǵın schyotlarǵa aytılıp, olar boyınsha eki jaqlama jazıw ámelge asırıladi.

Balanstan tsqarı schyotlar (BT) - bul kárxanaǵa tiyisli bolmaǵan, lekin waqtınshalıq iqtıyarında bolǵan, aktivlerdiń bar ekenligi hám háreketi, shártli huqıqlar hám minnetlemeler haqqındaǵı informaciyanı ulıwmalastırıwǵa mólsherlengen schyotlar bolıp tabıladı. Bul schyotlar basqa schyotlar menen óz-ara baylanıstırılmaydı hám kárxananıń esabatında sáwlelendirilmeydi.

Sintetikalıq schyotlar xojalıq qarjıları hám olardıń derekleri haqqında ulıwma hám baha kórinisindegi maǵlıwmatlardı alıw maqsetinde esap júrgiziwge mólsherlengen.

Analitikalıq schyotlar maǵlıwmatları xojalıq qarjıları hám olardıń dereklerin tekǵana baha, bálki natura hám de miynet ólshemi birliklerinde júrgiziwge mólsherlengen bolıp tabıladı. Analitikalıq schyotlar boyınsha buxgalteriya provodkaları ámelge asırılmaydı.

Kárxana geypara xojalıq qarjıları esabın júrgiziwde bir neshe bahadan paydalanıw zárúrshiligi payda boladı. Qarjılar hám olardıń payda bolıwı derekleri esabın júrgiziwshi schyotlar tártipke salıwshi schyotlar dep ataladı.

Tártipke salıwshi schyotlar tiyisli qarjı hám olar tashkil tabıw derekleri esabın júrgiziwge mólsherlengen schyot maǵlıwmatların toltırıw ushın mólsherlengen.

Bölistirivshi schyotlar. Bul schyotlar kárxananıń geypara qárejetlerin esapqa alıw hám olardı kalkulyaciya obyektleri yamasa esabat dáwirleri ortasında tuwrı bölistiriw maqsetinde qollanıladı.

Jynap bölistirivshi schyotlar. Bul schyotlar málim xojalıq procesindegi qárejetlerdi bir ay dawamında esapqa alıw, bul qárejetlerdi ekonomikalıq mazmunına qaray, gruppalastrıw hám olardı kalkulyaciya obyektleri ortasında aldınan qabıl etilgen qandayda bir baziske salıstırǵanda proporcional túrde bölistiriw ushın xızmet etedi. Kalkulyaciya schyotları kárxana iskerliginde ónimler, satılǵan tovarlar, orınlanǵan jumıs hám kórsetilgen xızmetler ózine túser bahasın anıqlaw ushın qárejetler esabın júrgiziwge mólsherlengen. Salıstırmalı schyotlar áyne bir operaciyaer yamasa kárxananıń pútkil bir finanslıq -xojalıq iskerliginiń nátiyjesin anıqlaw ushın isletiledi.

Debet	AKTIV SCHYOT		Kredit
Baslanǵısh saldo (Sb)			
+	Qarjılardıń kóbeyiwı	Qarjılardıń kemeyiwı	-
Debet oborot (Do)	Kredit oborot (Ko)		
Aqırǵı saldo (So)			

7-súwret. Aktiv schyottın kórinisi
 Xojalıq qarjıları túri hám jaylastırwın kórsetiwshi aktiv schyotlardıń ózgesheligi sonda, qarjılarınıń kóbeyiw Debet, qarjılarınıń kemeyiw bolsa schyottın kredit tárepinde sáwlelendiriledi.

Schyottaǵı aqırǵı qaldıq yamasa saldo tómendegi formula arqalı tabıladı:

$$Sa = Sb + Do - Ko.$$

Xojalıq qarjılarınıń dereklerin sáwlelendiriwshi passiv schyotlardıń kóbeyiw kreditte, kemeyiw bolsa Debet tárepinde kórsetiledi:

Debet		PASSIV SCHYOT	Kredit
		Baslanǵısh saldo (Sb)	
—	Qarjılardıń kemeyiw	Qarjılardıń kóbeyiw	+
<u>(Do) Debet oborot</u>		<u>(Ko) Kredit oborot</u>	
		Aqırǵı saldo (So)	

8-súwret. Passiv schyottın kórinisi

Aqırǵı qaldıq tómendegishe tabıladı: $Sa = Sb + Ko - Do$.

Sonı aytıp ótiw kerek, kontr-aktiv schyotlar ózgesheligi tap passiv schyotlar, kontr-passiv schyotlar ózgesheligi bolsa aktiv schyotlar ózgesheligi sıyaqlı bolıp tabıladı.

Tranzit schyotlar quramında bolǵan eki salıstırwshı schyotlar ózgesheligi ulıwma basqasha, olardı tómendegi suwrette kóriwimiz múmkin:

Debet		9200	Kredit
Aktivlerdiń ketiwinen qárejetler	shıǵıp	Aktivlerdiń shıǵıp ketiwinen dáramatlar	
<u>Debet</u>		<u>9900</u>	<u>Kredit</u>
Qárejetlerdiń juwmaqlawshı	finanslıq	Dáramatlardıń juwmaqlawshı	finanslıq

nátiyjege shıǵarılıwı yamasa qárejetlerdi esapqa alıwshı tranzit schyotlardıń jabılıwı	esaptan	nátiyjege shıǵarılıwı dáramatlardı alıwshı schyotlardıń jabılıwı	esaptan yamasa esapqa tranzit
--	---------	--	-------------------------------

9 -súwret. Tranzit schyotlardıń kórinisi

Tranzit schyotlar ózgesheligine keletuǵın bolsaq, olar dáramatlardı esapqa alıw ushın mólsherlengen bolsa-tap passiv schyot sıyaqlı ayıladı. Egerde qárejetlerdi esapqa alıwshı tranzit schyotlar bolsa aktiv schyotlar sıyaqlı isletiledi.

4.2. Eki jaqlama jazıw. Eki jaqlama jazıwdıń qadaǵalaw ózgeshelikleri

Hár bir xojalıq operaciyası puldıń dúzilisinde yamasa derektiń dúzilisinde yamasa bir waqıtta da pul qarjuda da derekte birdey summaǵa ózgeriwge alıp keledi. Bunday ózgerislerdi dizimnen ótkeriw ushın buxgalteriya esabında eki jaqlama jazıw usılı qollanıladı.

Eki jaqlama jazıw sonday jazıw bolıp tabıladı, onıń nátiyjesinde hár bir xojalıq operaciyasınıń summası schyotlarda eki márte: bir schyot Debetinde hám áyne waqıtta óz-ara baylanıslı bolǵan basqa schyottın kreditinde belgilenedi. Sebebi xojalıq operaciyalar júzege keltiretuǵın ózgerisler eki jaqlama ózgeshelikke iye hám esaptıń eki bólek schyotına tásir etedi.

1494-jilda Italiyalıq matematik Luka Pacholi eki jaqlama jazıw usılın tiykarlap bergen. Onıń «Schyotlar hám jazıwlar haqqındaǵı traktatında» (lot. tractatus - talqılaw) jazıwları bir waqtın ózinde «bermek» hám «ıyelew» schyotlarda sáwlelendiriw hám «bermek» hám «ıyelew» schyotlardıń summalarınıń jıyındısı óz-ara teń keliwi kerek dep aytqan.

Eki jaqlama jazıw járdeminde schyotlar ortasındaǵı payda bolǵan óz-ara baylanıs schyotlar korrespondenciyası dep ataladı. Bul korrespondenciyada qatnasıwshı schyotlar korrespondenciyalanıwshı schyotlar dep ataladı.

Schyotlar korrespondenciyanın sáwlelendiriwshi qısqasha jazıw buxgalteriya provodka (ótkerme) sı dep ataladı. Buxgalteriya provodkaları ápiwayı hám quramalı boladı.

Ápiwayı buxgalteriya provodka (ótkerme) sı dep, málim bir xojalıq operaciyanıń tek bir schyotnıń Debeti hám basqa bir schyotnıń kreditinde sáwlelendiriliwine ayıladı.

Quramalı buxgalteriya provodka (ótkerme) sı málim bir operaciyanıń summası bir schyotnıń Debeti, basqa bir qansha schyotlardıń kreditinde yamasa kerisinshe, bir schyotnıń krediti hám bir neshe schyotlardıń Debetinde sáwlelendiriliwi bolıp tabıladı.

Xojalıq operaciyların schyotlarda eki jaqlama jazıw usılı menen sáwlelendiriw rejiminń tómendegi mısallarda kóriwimiz múmkin.

1-mısal. Banktegi esap-kitap schyotınan kassaǵa 1 500 000 sum naq pul alıp kelindi. Bul xojalıq operaciyanıń nátiyjesinde banktegi esap-kitap schyotında pul kemeydi, kassada bolsa sol summaǵa kóbeydi. Bul schyotlardıń ekewi de aktiv schyotlar bolıp tabıladı.

Debet	5010 (A)	Kredit
(+) 1 500 000 sumǵa kassada pul qarjısın kóbeydi		
Debet	5110 (A)	Kredit
q. 1 500 000 sum		(-) 1 500 000 sumǵa esap-kitap schyotındaǵı pul qarjısın kemeydi

10-súwret. 1-mısaldıǵı operaciya sáwlelendiriliwiniń kórinisi

2-mısal. Kassadan xızmetkerlerge 1 500 000 sum miynet haqı berildi. Bul xojalıq operaciyanıń nátiyjesinde kassadaǵı pul qarjısı kemeydi, xızmetkerler menen miynet haqı tárepinen qarızlar da kemeydi.

Debet	6710 (P)	Kredit
(-) 1 500 000 sumǵa xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha qarızlardıń kemeydi		q. 1 500 000 sum

Debet	5010 (A)	Kredit
q. 1 500 000 sum		(-) 1 500 000 sumǵa kassadaǵı pul qarjısın kemeydi

11-súwret. 2-mısaldıǵı operaciya sáwlelendiriliwiniń kórinisi

3-mısal. Skladtan tiykarǵı óndiriske 1 200 000 sumlıq hám ulıwma islep shıǵarıwǵa 150 000 sumlıq janıǵı-maylaw materialları berildi. Bul xojalıq operaciyanıń nátiyjesinde skladtaǵı janar may - maylaw materialları azayadı, tiykarǵı islep shıǵarıw hám ulıwma islep shıǵarıwlarda janıǵı -maylaw materialları kóbeydi.

Debet	2010 (A)	Kredit
(+) 1 200 000 sumǵa tiykarǵı islep shıǵarıw qárejetler kóbeydi		
Debet	2510 (A)	Kredit
(+) 150 000 sumǵa ulıwma islep shıǵarıw qárejetler kóbeydi		
Debet	1030 (A)	Kredit
q. 1 350 000 sóm		(-) 1 350 000 sumǵa janıǵı - maylaw materialları kemeydi

12-súwret. 3-mısaldıǵı operaciya sáwlelendiriliwiniń kórinisi

Buxgalteriya esabında eki jaqlama jazıw usılınan schyotlarda xojalıq operaciyları tuwrı sáwlelendiriliwi ústinen qadaǵalawda paydalanıladı. Hár bir operaciya birdey summaǵa bir schyotnıń Debeti hám basqa bir schyotnıń kreditine jazıladı. Nátiyjede hámme schyotlardıń Debet tárepindegi oborotlar jámi, hámme schyotlardıń kredit tárepindegi oborotlar jamige teń bolıwı kerek. Sonday teńliktiń bolmawı schyotlarda qátege jol qoyılǵanlıǵınan derek beredi.

Finanslıq esapta provodka beriliwi¹⁶.

1. Kommerciyashı azmaz muğdar naq pulda óziniń usaqlap satıw sawda biznesine qarjı kiritti. Standart eki jaqlama jazıw kórinisi tómendegishe kóriniste boladı:

Debet: naq pul esabı. Kredit: kapital esabı.

Maqset: Eki jaqlama jazıw qaǵıydasına kóre naq pul esabında naq pul kommerciyashı tárepinen berilgen naq pul qabıl etilgen. Bunıń mánisi kapital esabı beriletuǵın esap hám naq pul esabı qabıl etiletuǵın esap.

2. Biznes shólkemi naq pulǵa offiste paydalanıw ushın mebel satıp aladı. Haqıyqıy eki jaqlama jazıw sistemasında tómendegishe boladı:

Debet: mebel esabı. Kredit: naq pul esabı.

Maqset: Bul operaciyada mebel esabında mebel qabıl etiwshi hám naq pul esabında mebel ushın tolıq pul sáwlelenedi.

3. Biznes shólkemi usaqlap satıw sawda tovarın satıp aldı. Eki jaqlama jazıwda tómendegishe sáwlelenedi:

Debet: Satıp alıw esabı. Kredit: Naq pul esabı.

Maqset: Bul operaciyada tovarı satıp alıw esabında sáwlelenedi hám naq pul esabında tovar ushın buyım jetkerip beretuǵınlarǵa tólungen pul sáwlelenedi. Hár bir bizneste, biznes iskerliginde tiykarǵı ónim yamasa Tovar satıp alınǵan waqıtta «satıp alıw» esabınan paydalanıladı.

4. Biznes shólkemi tovar jetkerip beriwshilerden kreditke usaqlap satıw sawda tovarı satıp aldı. (tovar jetkerip beriwshi kreditor retinde basqa biznes shólkemlerine tovar hám ónimlerin qarızǵa beredi) Eki jaqlama jazıw qaǵıydasına kóre tómendegishe sáwlelenedi:

Debet: satıp alıw esabı. Kredit: Kreditor esabı.

Maqset: Bul operaciyada satıp alıw esabında Tovar qabıllandı, biraq tovar jetkerip beriwshi satılǵan tovar ushın ele pul almadı kredit esabı kreditlenedi. Kredit esabı tólep beriw esabı formasında.

5. biznes shólkemi usaqlap satıw sawda tovarın qarıydarǵa sattı. Eki jaqlama jazıw qaǵıydasına kóre tómendegishe sáwlelenedi:

Debet: Naq pul esabı. Kredit: satıw esabı.

Maqset: naq pul esabında satılǵan tovar ushın pul qabıl etiledi. Satıw esabı qarıydarǵa Tovar jetkerip beriwshi sáwlelendiredi.

6. Biznes shólkemi usaqlap satıw sawda tovarın qarıydarǵa satadı, biraq qarıydar ele puldı tólemedi. Eki jaqlama jazıw qaǵıydasına kóre tómendegishe sáwlelenedi:

Debet: debetorlıq esabı. Kredit: Satıw esabı.

Maqset: Jetkerip berilgen ónim yamasa xızmet kórsetken biznes ushın pul qarjını qarız bergen shaxs debitor dep ayıladı. Debitorlıq esabınıń basqasha atalıwı alınatuǵın esap-betler dep ataladı. Bul jaǵdayda debitor ónim qabıl etip atır; sol sebepli onıń esap-beti debetlenip atır. Satıw esabı kreditlenedi, ónimdi qarıydarǵa jetkiziwdi kórsetedi.

4. 3. Sintetikalıq hám analitikalıq esap

Xojalıq júrgiziwshi subyektler moynındaǵı pullardıń jaǵdayı túrli bolıp, olardıń tolıqlıǵın baqlaw buxgalteriya esabı qadaǵalanıwında bolıp tabıladı. Qarjılardı túrleri boyınsha esapqa alıwda buxgalteriya esabı schyotlarınan paydalanıladı. Hár bir schyot bir túrli qarjılar háreketin esapqa alıw ushın belgilengen bolıp tabıladı.

Mısalı: «Kassa» schyotında tek kassadaǵı pul qarjılarınıń kirimi-shıǵımı esap-kitap etiledi jáne bul haqqında tolıq maǵlıwmat alıw imkaniyatın beredi.

Sonday eken, schyotlar járdeminde xojalıq júrgiziwshi subyektler moynındaǵı qarjılar háreketi túrleri boyınsha qadaǵalanadı. Qadaǵalaw jumıslarında qarjılar háreketi ólshem birlikleri boyınsha hám pul anlatpasında alıp barıladı.

Hár bir xojalıq júrgiziwshi subyekt óz qarjılarınıń tolıqlıǵın, odan nátiyjeli paydalanıwdı qadaǵalap barıw maqsetinde sintetikalıq hám analitikalıq esap schyotlarınan paydalanadı, eti Sintetikalıq schyotlar dep, xojalıq qarjıları háreketin hám olardı payda etiw derekleri jaǵdayı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı ulıwmalastırıp, pul ólshem biriliginde sáwlelendiriletuǵın schyotlar sistemasına ayıladı. Sintetikalıq schyotlar arqalı júritiletuǵın esap bolsa, sintetikalıq esap dep ataladı.

Analitikalıq esap schyotları bolsa xojalıq qarjıları hám olardıń derekleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bólek túrleri boyınsha, anıq kórsetkishler arqalı anlatadı. Yaǵnıy, sintetikalıq schyotlardaǵı

¹⁶ Win Madenah Wan Ibrahim va Mohd Rizal Pali. Fundamentals of business accounting. Oxford university Press, 2014. 15-16 b.

jazıwları túrleri boyınsha strukturalıq bólimlerge bólip úyreniwshi schyotlar analitikalıq schyotlar dep ayıladı.

Analitikalıq esap schyotları muǵdarı ol qollanıláp atırǵan kárxana, shólkem hám shólkemniń ekonomikanıń qaysı tarmaǵında ekenligi, olardıń iskerligi úlken yamasa kishiligine baylanıslı boladı. Tómendegi misallar arqalı sintetikalıq hám analitikalıq schyotlardı bir-birinen ayırmashılıǵı hám sonıń menen birge olardı óz-ara baylanıslılıǵın kórip ótemiz.

Mısal ushın «Janar-may schyotı»n alayıq:

Baslanǵısh qaldıǵı 5000000 swm, ay dawamında kırım etilgen janar may summası 1456000 sum;

Mısalımızdan kórinip turıptı, olda, tabısqa qabil etilgen janar may summası pulda kórsetilgen, lekin «Janar may» schyotında onıń muǵdan, assortimenti, bir birlik ónim bahası kórsetilmedi. Sebebi, joqarıda sintetikalıq schyotlarda qarjılar háreketi tek pulda esapqa alınırın aytp ótken edik.

Xojalıq júrgiziwshi subyektler iskerliginde pul qarjıların hár bir túrinin háreketi bólek úyreniliwi kerek, sebebi olardıń háreketin tuwrı shólkemlestiriw birinshiden, tiyisli qarjıǵa bolǵan talaptı anıqlaw bolsa, ekinshiden olardıń túrleri boyınsha múlktiń pútin saqlanıwı ústinen baqlaw ushın jeterli maǵlıwmat alıw esaplanadı.

Analitikalıq esap járdeminde mal-múlk hám olardıń derekleri túrleri boyınsha úyreniw ushın tiykar jaratıladı. Analitikalıq esap ónim túrleri boyınsha bólek-bólek júritiledi hám onıń ushın arnawlı analitikalıq kartochkalardan paydalanıladı. Analitikalıq kartochkanıń dúzilisin joqarıdaǵı misal shártlerinen paydalanıp tómendegishe kórinistegi kesteni keltiremiz:

9 -keste

1030 – «Janıǵılar» schyotı boyınsha
Analitikalıq schyot kodı: 1031 Ónim atı: Benzin A-80
Bahası: 4000 swm Ólshem birliǵi: litr

2	Mal jetkerip beretuǵınlardan qabıllandı	500	2000000	-	-	1600	6400000
3	Jardımsińi óndiriske berildi	-	-	800	3200000	800	3200000
4	Administraciyaǵa berildi	-	-	200	800000	600	2400000
Oborot		500	2000000	1400	5600000	600	2400000

Alınǵan misaldan kórinip turıptı, tiyisli analitikalıq schyotlardıń oborotı hám aqırǵı qaldıqları tiyisli sintetikalıq schyot maǵlıwmatlarına sáykes bolıp tabıladı.

Sintetikalıq hám analitikalıq schyotnı baslanǵısh hám de aqırǵı qaldıqları óz xarakteristikası boyınsha analitikalıq schyotlardagı tiyisli qaldıqlardıń ulıwma summalarına teń bolıwı kerek.

Bul qaǵıyda sonnan kelip shıqqan, analitikalıq schyotlar sintetikalıq schyotlar maǵlıwmatların tek tolıq kórsetip beredi hám ol jaǵdayda ulıwma kóriniste sáwlelendirilgen qarjılardıń strukturalıq bólimlerin kórsetedi. Bul qaǵıydaǵa kóre, misalı, sintetikalıq schyottaǵı Debet qaldıq onıń rawajlanıwına júritiletuǵın analitikalıq schyotlardagı barlıq Debet qaldıqlardıń ulıwma summasına teń bolıwı kerek.

Sintetikalıq schyotnıń Debeti hám krediti boyınsha aylanba summaları analitikalıq schyotları boyınsha aylanbalardıń tiyisli summalarına teń bolıwı kerek.

Bir sintetikalıq schyotnı aylanba summası menen sol sintetikalıq schyot boyınsha ashılǵan tiyisli analitikalıq schyotlar aylanbaları summalarınıń teńligi, analitikalıq schyotlarǵa da tap sintetikalıq schyotlardagı sıyaqlı sol operaciyalardıń ózi hám sol tárepine jazıladı. Bunda bir neshe analitikalıq schyotlarǵa jazılǵan operaciya summaları mudamı sonında sol operaciya boyınsha sintetikalıq schyotta sáwlelendirilgen ulıwma summanı payda etedi. Esabat dáwiri juwmaqların shıǵarıw waqtında sintetikalıq hám analitikalıq schyotlardıń kórsetkishleri álbette salıstırıp tekseriliwi kerek, sebebi joq qoyılǵan saykes emeslikti tabıw hám tuwrılaw ushın zárúrli bolıp tabıladı.

№	Operaciya mazmunı	kırım		Shıǵım		qaldıq	
		Muǵdan	summası	Muǵdan	summası	Muǵdan	summası
Ay basına qaldıq							
1	Tiykarǵı óndiriske Berildi	-	-	400	1600000	1100	4400000

4.4. Ágımdaǵı buxgalteriya esabı maǵlıwmatların ulıwmalastırw

Xojalıq iskerligine bassılıq qılıw hám buxgalteriya esabınıń tuwrı júritilip atırǵanlıǵın tekseriw ushın hár bir qarǵı túri, olardıń derekleri hám processler boyınsha ulıwmalastırılǵan maǵlıwmatlar zárúr bolıp tabıladı.

Sintetikalıq hám analitikalıq esaptıń maǵlıwmatların tekseriwde, maǵlıwmatlar hár aydıń aqırında schyotlardan alınadı. Lekin, hár bir schyotta esaptıń bir obyektı boyınsha maǵlıwmatlar ámelde bar boladı. Barlıq qarǵıları yamasa hámмесin birlestirgen túrde, olardıń ayırım *gruppaların* xarakteristikalaytuǵın maǵlıwmatlar bir aydaǵı qaldıq hám aylanbalar juwmaǵın kórsetiwshi aylanba vedomost (oborot vedomost) larda sáwlelenlenedi.

Aylanba vedomost (oborot vedomost) bul buxgalteriya esabı schyotları járdeminde ámeldegi dáwirde esapqa alınǵan maǵlıwmatlardı málim bir waqıtqa (tiykarınan bir ayǵa dúziledi) ulıwmalastırıp kórsetetuǵın kestege aytiladi.

Aylanba vedomostları eki túrli boladı:

1. Sintetikalıq esap sintetikalıq schyotları boyınsha oborot vedomostı;
2. Analitikalıq esap analitikalıq schyotları boyınsha oborot vedomostı.

Aylanba vedomostlarında obyektlerdiń baslanǵısh qaldıǵı, ay dawamındaǵı háreketi hám ay aqırındaǵı qaldıǵı sáwlelendiriledi.

Aktiv schyotlar boyınsha aqırǵı qaldıqlar baslanǵısh qaldıqqa Debet oborot summasın qosıp, kredit oborot summasın ayırw jolı menen anıqlanadı.

Passiv schyotlar boyınsha aqırǵı qaldıqtı tabıw ushın baslanǵısh qaldıqqa kredit aylanba summası qosılıp Debet aylanba summası ayırılıadı. Aylanba vedomostdagi ústinler bir- birlerine tiyisli tártipte teń keletuǵın Debet hám kredit summalarında sáwlelendiriw kerek. Debet hám kredit boyınsha baslanǵısh qaldıqlar jámilderdiń teńligi balanstıń hár túrli bólimlerinde keltirilgen birdey qarǵıların ulıwma summalarınan ibarat esaplanadı. Pul kórinisinde bul summalar mudamı birdey bolıwı kerek, sebebi ol aktiv hám passivtiń jámi summası bolıp tabıladı. Barlıq schyotlar Debeti hám kreditiniń juwmaqları hár túrli bolıwı múmkin emes, sebebi barlıq operaciyalet

schyotlarda eki jaqlama jazıw menen sáwlelendiriledi. Aqırǵı qaldıqlardıń teńligi baslanǵısh qaldıqlardıń teńligine uqsap shártlenedi.

Sintetikalıq schyotlarda maǵlıwmatlar ulıwmalastırılıp, tek pul kórsetkishinde kórsetilgeni ushın sintetikalıq esap sintetikalıq schyotları aylanba vedomostları tómendegishe formada boladı.

10 –keste

Sintetikalıq schyotlar boyınsha aylanba vedomost
20 __ jil « _____ » ayı ushın

Schyotlar sanı	Schyotlardıń atı	Baslanǵısh qaldıq		Aylanba (oborot)		Aqırǵı qaldıq	
		debet	kredit	debet	kredit	debet	kredit
1	2	3	4	5	6	7	8
	Aktivler	+		+	+	=3+5-6	
	Passivler		+	+	+		=4+6-5
JAMI							

Jańa balanstı dúziw ushın sintetikalıq aylanba vedomostındaǵı aqırǵı qaldıqlar summalarınan paydalanıladı. Gáp sonda, oń táreptegi sońǵı ústinlerde kórsetilgen aqırǵı qaldıqlardıń barlıǵı birjelikte kárxananıń jańa balansın anılatadı.

Lekin balanstı dúziw aylanba vedomostına sintetikalıq schyotlar qaldıqların balans kestesine mexanik ótkeriwdi anılatpaydı. Aylanba vedomostı tek esabat dáwiriniń aqırına bolǵan kárxana qarǵıları jaǵdayı haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlarǵa ǵana iye bolıp esaplanadı. Ol jaǵdayda esaplap shıǵarıılǵan qaldıqlar, balans dúziwden aldın tekseriledi hám anıqlanadı. Sol sebepli sintetikalıq schyotlar boyınsha aylanba vedomostlar kóbinese tekseriw balansı dep te ataladı.

Analitikalıq esap schyotlarında bolsa natura hám basqa ólshem birlikleri qollanılıwı olar aylanba vedomostı formasınıń tómendegi kóriniste bolıwın talap etedi.

11-keste

« _____ » sintetikalıq schyotını analitikalıq esap schyotları boyınsha aylanba vedomostı

tanilap alingan schyotlar muğdarı xojalıq iskerligi türine qaray barlıq qollanlatuğın xojalıq operaciyalari esabın tamiyinlewi kerek.

Esaptın barlıq subyektlari ülgili schyotlar rejesinen paydalanıwğa majbúr. Schyotlar rejesinde kórsetilmegen schyotlardı qollaw tek Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi menen kelisim halda ámelge asırladı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Schyotlar sistemasi hám buxgalteriya balansı elementleriniń óz-ara baylanıslılıǵı.
2. Aktiv schyotlarda aqırǵı qaldıq qanday anıqlanadı?
3. Aktiv schyotlarǵa misal keltiriń.
4. Aktiv, passiv schyotlar hám olardıń ayrıqsha qásiyetleri.
5. Aktiv, passiv hám kontr aktiv, kontr passiv schyotlar hám olardıń ayrıqsha qásiyetleri.
6. Tiykargı schyotlar haqqında túsiniń hám olardıń qásiyetleri
7. Aylanba vedomostlar haqqında túsiniń, olardıń túrleri hám áhmiyeti
8. Balanstan tısqari schyotlar haqqında túsiniń.
9. Buxgalteriya esabı schyotları degende neni túsinesiz?
10. Buxgalteriya esabınıń schyotlar jobası haqqında túsiniń jáne onıń áhmiyeti.
11. Buxgalteriya provodkası menen eki jaqlama jazıwdıń baylanıslılıǵı nede kórinedi?
12. Buxgalteriya provodkası jáne onıń túrleri.
13. Eki jaqlama jazıw haqqında túsiniń jáne onıń qollanıwı.
14. Kalkulyaciya schyotları haqqında túsiniń.
15. Kontraktiv hám kontrpassiv schyotlar haqqında túsiniń hám olardıń xarakteristikası.
16. Oborot vedomostı ne ushın kerek?
17. Oborot vedomostındaǵı schyotlardıń sanı nege baylanıslı boladı?
18. Oborot vedomostın dúziw kárxanalar ushın majburiy me?
19. Passiv schyotlarda aqırǵı qaldıq qanday anıqlanada?

20. Passiv schyotlarǵa misal keltiriń.
21. Schyotlardıń belgilewi-móljelına kóre gruppalanıwı.
22. Schyotlardıń gruppalanıwın aytnıń.
23. Schyotlar hám balanstıń baylanıswın haqqında túsiniń.
24. Schyotlarnı belgilew-móljelına kóre gruppalanıwı
25. Schyotlardıń gruppalanıwın aytp beriń?
26. Sintetikalıq hám analitikalıq esap haqqında túsiniń hám olardıń áhmiyeti.
27. Bölileytuğın schyotlar haqqında túsiniń hám olardıń xarakteristikası.
28. Tártipke salıwshı schyotlar.
29. Tranzit schyotlar ózgesheligin túsintiriń.
30. Jınap-bölileytuğın schyotlarda aqırǵı qaldıq qanday anıqlanadı?

5-BAP. BIZNES PROCESLERI HÁM OLARDI ESAPQA ALIW

5. 1. Biznes procesleriniń áhmiyeti

Túrli múlkshilik formalarında iskerlik júrgiziwshi kárxanaların wazıypası, óz iskerligi procesinde ónim islep shıǵarıw (xızmet kórsetiw hám jumıs islew) dan ibarat. Bul wazıypanı orınlaw ushın birinshi náwbette támiynat procesin basıp ótiwi, islep shıǵarıw hám odan keyin bolsa onı satıw procesine alıp keliwi kerek. Bul úsh basqısh mudamı bir-biriniń ornın iyeleydi hám usınıń menen kárxanada pullardıń úzliksiz aylanıwın payda etedi.

Biznes kárxanaların formaları¹⁷. Biznes shólkemleriniń úsh túri bar. Jeke isbilermen, sheriklik kárxana hám kompaniya. Kárxana jeke yamasa juwapkershiligi sheklengen jámiyet kórinisinde boladı.

Jeke isbilermen. Jeke isbilermen biznesi birden-bir fizikalıq shaxs tárepinen júritiledi. Biznestiń bul túri ánsat tamamlanatuǵın, bir fizikalıq shaxs tárepinen basqarılanlıǵı sebepli húkimettiń nızam-qáǵıydaları kesent etpeydi. Kapital az muǵdarda bolıwı kerek hám finanslıq derekler sheklengen. Biznes payda keltire baslaǵanda, basshı paydamı basqalar menen bólispeydi. Sahıǵı maqsetlerinde, tek qatán belgilengen salıq tóleydi hám firma payda salıǵın tólemeydi. Basshı barlıq ámelge asırılatuǵın iskerlikten xabardar boladı hám buxgalteriya maqsetlerinde kóp maǵlıwmatlar talap etilmeydi. Buxgalteriya maǵlıwmatların Inland Dáramat basqarması tárepinen salıq salıw talapları ámelge asırılıwın buxgalter tayarlaydı. Basshı bankten kredit almaqshı bolsa, kárxana finanslıq esabatı usınıs etiledi. Basqa dáramattı kóbeytiwge qızıǵatuǵın shólkemler finanslıq esabatlardıń finanslıq jaǵdayın jaqsılaw hám biznesti ámelge asırıwdı jaqsılaydı. Pullar aylanısındaǵı tiykarǵı basqısh materiallıq baylıqlardı jaratıw procesi júz beretuǵın óndiris basqıshı bolıp tabıladı. Bul jerde islep shıǵarılan buyımlar tek ǵana sırtqı kórinisi hám ózgesheligi

menen, bálkim sıpatınıń kólemi menen parq etetuǵın jańa ónim tayarlanadı. Tazadan tayarlanǵan ónim, sarplanǵan islep shıǵarıw qurallarınıń xızmetkerler miynetini menen jaratılǵan zárúrli hám qosımsha ónimnen shólkemlesken jańa bahalardan ibarat boladı.

Islep shıǵarıw procesin buxgalteriya esabında sáwlelendiriw, birinshiden, oǵan sarplanǵan qárejetler - sarplanǵan pullar, jumısshı kúshi hám ekinshiden, islep shıǵarılan ónimler - tayar buyımlarda belgilenedi. Islep shıǵarıw qárejetleri pul formasında esapqa almadı. Bul islep shıǵarıw qárejetlerin birden-bir ólshem birliginde anlatıw, tayar ónimniń islep shıǵarıw ózine túser bahası haqqında jıyma kórsetkishin alıw ushın zárúr. Pul forması menen birgelikte, materiallıq qárejet sarpları buxgalteriya esabında tiyisli tárıpte natura hám miynet ólshemlerde de kórsetiledi. Bul ólshemler pulda bahalaw ushın tiykar esaplanıp, olardan qárejetler kólemine basqarıw ushın paydalanıladı. Buxgalteriya esabı miynet quralları hám jumısshı kúshi sarpın sáwlelendirip, islep shıǵarıw procesiniń basqa tárepini anlatatuǵın islep shıǵarıw tutınıwın da óz ishine aladı. Támiynat sheńberinde kárxana pul qarjıları esabına ózine zárúr bolǵan materiallıq baylıqlardı satıp aladı.

Satıw basqıshında islep shıǵarıw procesinde jaratılǵan ónimniń qarıydarlarǵa satıw júz beredi. Bul basqıshın juwmaǵında kárxana zapasları taǵı pul formasına kiredi. Kárxananiń támiynatı hám satıw processlerin sáwlelendiriwde buxgalteriya esabı tómendegilerdi jazıwı zárúr: processler menen baylanıslı bolǵan qárejetler, yaǵnıy islep shıǵarıw quralların satıp alıw hám ónim satıwına sarplanǵan qárejetler; támiynat procesinde satıp alınǵan buyımlar; satıw ushın mólsherlengen hám satıw procesinde orınlanǵan islep shıǵarıw ónimleri hám de satılǵan buyımlar ushın kárxanalar tárepinen almatuǵın pul qarjıları hám t.b.

Satılǵan ónimniń summası islep shıǵarıwda sarplanǵan qárejetler swmmasınan kárxana tárepinen belgilengen sap dáramat muǵdarına kóp boladı. Solay etip, satıw procesiniń juwmaqlanıwı materiallıq islep shıǵarıw tarawında jaratılǵan sap dáramattı bólistiriw imkaniyatın beredi. Bul jerde buxgalteriya esabı kárxana kirimine ótkeriliwi kerek bolǵan, kárxana tárepinen alınǵan summası, qosılǵan qun salıǵı, akciz salıǵı, payda salıǵı anıqlanadı hám belgilenedi.

¹⁷ Wan Madzoni, Wan Ibrahim va Mohd Rizal Paili, *Fundamentals of business accounting*. Oxford university Press, 2014. 8 b.

Satirw procesi tawsihgannan keyin kárxana tiyisli organlarğa beriliwi kerek bolgan swmmalardı ótkeriw mümkinshiligine iye boladı.

5. 2. Baha (qun) ólsheminiń mánişi hám áhmiyeti

Bahalaw járdeminde xojalıq qarjılarına sarplangan hám xojalıq processlerinde tutılğan, miynet qárejetlerin anıq sáwlelendiriw támiyinlenedi. Sol sebepli buxgalteriya esabında xojalıq qarjılarnı bahalawdıń negizin olardıń haqıyqıy ózine túser bahasını esaplaw quraydı. Ózine túser bahası qalıplestiriw hám islep shıǵarıwdıń bólek uchastkalarındaǵı basqa baha ólshemleriniń qalıplestiriw haqqında tolıqlaw maǵlıwmat alıw ushın bahalawdıń basqa usılları da qollanladı. Mısalı, tiykarǵı qurallar, materiallıq emes aktivler, olardı satıp alıw, qurıw hám tiklew dáslepki qunı boyınsha hám de toziwı shegirip taslangan qaldıq, yaǵnıy sap qunı boyınsha bahalanadı. Toziw yamasa amortizaciya esaplaw tiykarǵı qurallardıń bahasını anıqlaw usılı esaplanadı. Shiyki zat hám materiallar, basqa tovar-materiallıq zapasları haqıyqıy ózine túser bahası menen bir qatarda kótere bahaları, normativ ózine túser bahası boyınsha; tayar ónimler-islep shıǵarıw joba ózine túser bahası hám normativ ózine túser bahası boyınsha bahalanadı. Miynet haqı esaplaw bahasına kóre miynet ólshemin pul ólshemine ótkeriw usılı esaplanadı.

Bilgenimizdey, kárxana iskerliginde isletiletuǵın xojalıq qarjıları hám olardıń shólkemlesiw derekleri túrli bolıp, olardı ólshem birlikleri, forma hám dúziliwleri, shólkemlesiw hár túrli kóriniske iye esaplanadı. Kárxana xojalıq iskerliginde júz beretuǵın xojalıq processleri nátiyjesinde pul hám olar shólkemlesiw derekleri de muǵdar, kólem jaǵman ózgeriw de tábiyiy jaǵday bolıp tabıladı. Solay eken, olar esabın júrgiziw ushın birden-bir ólshem birligi - puldan paydalanıwı ilajı joq. Kárxana mülki esabı júritilgende, olar bahalanadı.

Bahalaw-xojalıq qarjıları, minnetlemeler hám xojalıq processlerin pul ólshem birliginde sáwlelendiriw usılı bolıp tabıladı. Xojalıq qarjılarnı bahalaw ushın haqıyqıy ózine túser bahası tek támiynat, islep shıǵarıw hám realizaciya processleri menen baylanıslı qárejetlerdi buxgalteriya esabında sáwlelendiriw nátiyjesinde alınıwı mümkin. Esap-kitap tiykarında ózine túser bahasını anıqlaw usılına kalkulyaciyalaw dep ataladı. Bahalaw hám kalkulyaciyalaw

buxgalteriya esabı metodınıń tiykarǵı usıllarınan bolıp, olarsız buxgalteriya esabınıń zárúrli ulıwnalastıratuǵın baha ólshemleri haqqındaǵı informacijalardı qalıplestiretuǵın sistema retindegi tiykarǵı xarakteristikası ámelge aspaydı. Erkin ekonomika sharayatında hár bir xojalıq júrgiziwshi subyekt aktivleri, passivleri, xojalıq processleri hám olardıń nátiyjeleri ózleriniń anıq anlatpasın baha formasında sáwlelendiriw kerek. Qárejetler hám islep shıǵarıw nátiyjeleri, salıq, bank hám basqa kredit mákemeleri, kárxanalar hám de shólkemler menen óz-ara múnásibetler, xızmetkerler menen esap-kitaplar, jeke kapital hám kapital qoyılmalarınń häreketi tek baha formasında sáwlelendiriliwi mümkin hám tiyisli tárizde bahalawdı talap etedi. Bahalaw hám kalkulyaciya xojalıq kórsetkishlerin pulda anlatıw ushın paydalanılatuǵın buxgalteriya esabı obyektlerin pulda ólshem usılı bolıp tabıladı. Bul usıldan paydalanıw tovar - pul múnásibetleriniń bar ekenligi menen kórsetilgen. Bunday ekonomikanı rawajlandırıw quralları esaplangan pul, baha, ózine túser bahası, payda, sawda, kredit, finanslardı qollaw úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Buxgalteriya esabınıń obyektlerin pulda ólshem islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı haqqında ulıwnalastırılğan kórsetkishlerdi alıw, kárxanalardıń ónim islep shıǵarıw qárejetlerin onı satıwdan alınğan túsim menen salıstırıw, kommerciya esap - kitabı princplerine ámel qılıw üstinen qadaǵalaw imkaniyatın beredi. Tek baha ólshemden paydalanǵan halda ǵana social islep shıǵarıwdıń nátiyjeliligi - arnawlı bir kárxanada jańadan jaratılğan baha muǵdarı haqqında ulıwma maǵlıwmat alıwı mümkin. Xojalıq iskerliginiń tártipke salınıwı talap hám usınıs tásiiri astında keshetuǵın bazar ekonomikası sharayatında mülk hám minnetlemeler anıqlıǵı hám birliginiń tiykarǵı princpleri olardı bahalawdıń tuwrılıǵın belgileydi.

Mülk hám minnetlemeler hám de xojalıq processlerin bahalaw mámleket aymaǵında ámel qılıp atırǵan milliy valyuta, yaǵnıy swmda ámelge asırıladı. Eger olar shet el valyutada kórsetilgen bolsa, ol jaǵdayda onı xojalıq aylanıstı júz bergen sánedegi Ózbekstan Respublikası Oraylıq Bankı ornatqan rásmiy kurs boyınsha swmga aylantırıladı. Bir waqıtınń ózinde kórsetilgen jazıwlar esap-kitap hám tölem hújjetlerinde shet el hám milliy valyutada sáwlelendiriledi.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlerdiń aktiv hám minnetlemelerin bahalaw tártibi, usılları tiyisli buxgalteriya esabınıń milliy standartları

(BEMS) menen belgilenedi. Aktivler hám minnetlemelerdi bahalawda olardı *satıp alınğan bahası yamasa islep shıǵarıw qárejetlerin bahalaw ushın tiykar bolıp esaplanadı.* 4-san BEMSqa tiykarınan tovar - materiallıq bahalıqlar ózine túser bahası bahasında yamasa sap satıw bahasında, sol bahalardıń qaysısı kem bolsa, sol bahada bahalanadı. Satıp alınğan tovar - materiallıq bahalıqlardıń ózine túser bahası satıp alıw qárejetlerin, transport - tayarlaw qárejetlerin hám saqlaw orınlarına alıp keliw qárejetlerin óz ishine aladı. Islep shıǵarıw ónim (orınlangan jumıs hám xızmet) ler ózine túser bahası, tuwrı islep shıǵarıw qárejetleri (material, jumısshılardıń miynet haqı, social qamsızlandırıwǵa ajratılǵan qarǵı) hám qıya islep shıǵarıw sarplarınan dúziledi. Xızmet kórsetiw salasındaǵı kárxanalardıń atqarǵan jumıs hám xızmetlerin ózine túser bahası xızmet kórsetiw hám jumıslardı orınlaw ushın tikkeley sarplanatúǵın xızmetkerlerdiń is haqları, xızmet kórsetiw menen baylanıslı bolǵan ústeme qárejetlerden, sonıń menen birge tikkeley xızmet kórsetiw ushın sarplanatúǵın material qárejetlerden dúziledi. Eger, tovar - materiallıq bahalıqlar zıyanlangan yamasa bahası tómengené tusken bolsa, olardıń qunı tiklep bolmaydı. Bunday jaǵdaylarda tovar - materiallıq bahalıqlar satıw bahasında bahalanadı. Ámelde, bunday tovar - materiallıq bahalıqlar xojalıqta kóbirek jıynalıp qalǵan hám aylanıwı páseygen jaǵdaylarda ǵana finanslıq esabatta aktivler satılıwınan kútilip atırǵan swmmanı kórsetpew ushın olardıń qunı páseyttiriledi. Tolıq yamasa bir bólegi tozǵan, bahası tómengené tusken material, shiyki- buyımlardan tayarlangan ónim (orınlangan jumıs hám xızmet) ler bazar (bar) bahalarında satılátúǵın bolsa, bunday tovar - materiallıq bahalıqlardıń qunı sap bazar bahasına shekem páseyttirilmeydi. Usınıń menen buxgalteriya esabın júrgiziwde zárúrlilik derekleri támiyinlenedi. Tiykarǵı qurallar olardıń tákirar islep shıǵarıwda dáslepki qunı (Baslanǵısh baha) menen birge qaldıq hám qayta tiklew qunı boyınsha esapqa alınadı. Qaldıq qunı esapta tiykarǵı qurallardıń real bahasını, yaǵnıy dáslepki qunınen tozıw swmmasın shegirip taslaǵan halda esaplaw ushın qollanıladı. Qayta tiklew qunı házirgi haqıyqıy qárejetlerdi, olardıń haqıyqıy ózine túser bahasını xarakteristikalaydı. Tiykarǵı qurallardıń dáslepki qunın qayta tiklew qunıne ótkeriw qayta bahalaw arqalı ámelge asırıladi.

Tiykarǵı qurallar obyektlerin bahalaw usılları 5-sanlı «Tiykarǵı qurallar» atlı BEMSda belgilengen (ÓzR FMniń 114-sanlı buyırǵı

9.10.2003 j., ÓzR ÁMda 20.01.2004 j. 1299 -nomet menen dizimge alınǵan).

Baslanǵısh baha - tólungen hám qaplanbaytuǵın saqlardı (jıynawlardı), sonıń menen birge aktivni odan móljel boyınsha paydalanıw ushın jumısshı jaǵdayına keltiriw menen tikkeley baylanıslı bolǵan jetkiziw hám montaj qılıw, ornatiw, jumısqa túsiriw hám qálegen basqa qárejetlerdi esapqa alǵan halda, tiykarǵı qurallardı qayta tiklew (qurıw hám qurıp pitkeriw) yamasa satıp alıw boyınsha sarplangan qárejetlerdiń qunı. Tiykarǵı qurallar buxgalteriya esabına dáslepki qunı boyınsha, yaǵnıy olardı satıp alıw, qurıw hám tayarlaw ushın sarplangan haqıyqıy qárejetler boyınsha qabil etiledi:

a) **kárxana ustav kapitalına shólkemlestiriw shıker náserimen** qosılǵan úlesler - táreplerdiń shártlesiwı boyınsha;

b) kárxananıń ózinde tayarlangan hám de taǵı **basqa kárxanalar** hám shaxslardan satıp alınǵanda - qurıw (qurıw, qosımsha qurıw hám t.b.) yamasa bul obyektlerdi satıp alıw boyınsha sarplangan haqıyqıy qárejetlerden kelip shıqqan halda, tólungen hám qaplanbaytuǵın saqlar hám basqa májburiy tólemlerdi hám de alıp keliw, montajlaw, ornatiw, jumısqa túsiriw hám aktivti jumısshı jaǵdayına keltiriw menen baylanıslı qálegen basqa qárejetlerdi de qosqan halda ;

c) basqa kárxanalar hám shaxslardan mutqa hám de mámleket shólkemleriniń subsidiyasi retinde alınǵanda - kirim qılıw sánesindegi bazar bahası yamasa qabıllaw - tapsırıw hújjetlerinde kórsetilgen baha boyınsha bahalanadı.

Haqıyqıy baha - málim sánedegi ámel qılıp atırǵan bazar bahaları boyınsha aktivlerdiń qunı yamasa xabardar etilgen, pitimdi ámelge asırıwdı qáleytuǵın, ǵárezsiz tárepler ortasında pitimdi ámelge asırıwda aktivti satıp alıw yamasa minnetlemelerdi orınlaw ushın jeterli bolǵan swmma.

Qaldıq (balans) baha - jıynalǵan amortizaciya swmmasın shegirgen halda tiykarǵı qurallardıń baslanǵısh (qayta tiklew) qunı.

Tamamlaw qunı - tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwi boyınsha kútilip ayırǵan qárejetlerdi shegirgen halda kútilip atırǵan paydalı xızmet múddeti aqırında tiykarǵı qurallardı tamamlaw tiykarında alınatúǵın aktivlerdiń shama menen kútilip atırǵan swmması.

Qayta tiklew qunı - bul házirgi sharayatta tiykarǵı qurallardı (házirgi bahalarda, zamanagóy texnikalar hám t.b.) qayta qurıw qunı. Bul qunı tiykarǵı qurallardıń qayta bahalaw joli menen anıqlanadı.

Tiykargı qurallardıń dáslepki qunın ózgeritiw qosımsha qurıw, qosımsha úskenelew, rekonstrukciyalaw hám tamamlaw hám de qayta bahalaw jaǵdaylarında ruxsat etiledi. Ózbekstan Respublikası ministrler Keńesiniń 31. 12. 2001 j. 490 -sanlı «Ózbekstan Respublikasınıń 2002 jil ushın tiykargı makroekonomikalıq kórsetkishleri hám mámleket byudjeti parametrleri haqqında»ǵı Qararına muwapıq xojalıq júrgiziwshi subyektlar mülkshilik formasına qaramastan hár jılı 1-yanvar jaǵdayına tiykargı qurallardı olardıń qunın bar bahalarǵa muwapıqlastırıw ushın qayta bahalaydı. Qayta bahalaw nátiyjesinde tiykargı qurallardıń asqan (tómenlegen) swmması 0100 «Tiykargı qurallardı esapqa alıwshı schyotlar» (0110 - 0190) debeti (kredit) boyınsha 8510 «Uzaq múddetli aktivlerdi qayta bahalaw boyınsha dúzetiwler» schyoti menen korrespondenciyanadı.

Satıp alıw tiykarında sırt el valyutasında anıqlanǵan tiykargı qurallardı bahalaw sırt el valyutasın Ózbekstan Respublikası Oraylıq Bankiniń, kárxana tárepinen tiykargı qural obyektin satıp alıw waqtında ámelde bolǵan kurs boyınsha qayta esaplaw jolı menen ámelge asırıladi.

Amortizaciyanatuǵın baha - finanslıq esabatlarda shama menen kútilip atırǵan (bahalanǵan) tamamlaw qunın shegirgen halda kórsetilgen aktivtiń baslanǵısh (qayta tiklew) qunı swmması. Tovar-materiallıq zapaslar (TMZ) zıyanlanǵanda, bir bólegi yamasa pútkilley gónergende, komplektlewge yamasa satıwdı shólkemlestiriw qárejetleri asqanda, satıw bahası tómenlegen jaǵdaylarda, tovar-materiallıq zapasları óz ózine túser bahasınan tómen bahada realizaciya quninde bahalanıshı múmkin.

Sap realizaciya qunı - tovar satılıwınıń shamalıq qunınen tovarlardı satıw aldınan tayarlaw jáne onı satıw qárejetleriniń ayırması bolıp tabıladi. Tovar-materiallıq zapaslar (shiyki zat, materiallar, satıp alınǵan yarım tayar ónimler hám b.) qabıllawda aldın qatań esap bahaları boyınsha: normativ yamasa joba ózine túser bahası esabat ayı aqırına olardı tayarlawdıń haqıyqıy ózine túser bahasın esaplaw shárti menen esapqa alınadı.

4-sanlı «Tovar-materiallıq zapaslar» BEMSniń 7-bántine muwapıq, zapaslar esaptan shıǵarılıw waqtında tómenдеги 3 usıldan biri boyınsha bahalanadı (jańa redakciyası, ÓZR FM 52-sanlı buyırǵı menen 15. 06. 2006 y. tastıyqlanǵan, ÓZR ÁM 1595 nomer menen 17.07.2006-j dizimge

alınǵan);

13-súwret. Tovar-materiallıq zapaslardı bahalaw usulları

Kárxana tárepinen amawlı tártipte paydalanılatuǵın (qımbat bahalı metallar, qımbat bahalı taslar hám t.b.) hám bir-biriniń ornın baspaytuǵın (yaǵnıy, olar ápiwayı tárzde bir-birin ornın baspaydı) hám de amawlı joybarlar ushın islep shıǵarılıǵan hám mólsherlengen (paydalanılatuǵın) tovar-materiallıq zapaslar tiyisli birliginiń identifikaciyanalǵan ózine túser bahası boyınsha bahalanadı. Bul usılda amawlı qárejetler tovar-materiallıq zapaslardıń bólek túrlerine alıp barıladi. Bul usıl amawlı joybarlarǵa mólsherlengen buyımlar ushın, olar satıp alınǵan yamasa islep shıǵarılıǵanına qaramastan, sáykes keledi. AVECO usılı boyınsha tovar-materiallıq zapaslar hár birliginiń qunı soǵan uqsas rezervdiń dáwir basında ortasha ólshengen qunnen hám dáwir dawamında satıp alınǵan yamasa islep shıǵarılıǵan uqsas rezerv birliginiń qunnen kelip shıqqan halda anıqlanadı. Tovar-materiallıq zapaslar birliginiń qunın AVECO usılı boyınsha anıqlaw soǵan uqsas zapaslar ulıwma sap bahasın olardıń ulıwma muǵdarına bóliw jolı menen anıqlanadı. Bunda ulıwma sap baha uyqas túrde dáwir basına bolǵan tovar-materiallıq zapaslar ózine túser bahası hám muǵdarı hám dáwir dawamında alınǵan zapaslardı ózine túser bahası menen muǵdarınan dúziledi. Ortasha muǵdar kárxana tárepinen saylanǵan usılǵa qaray, waqıt-waqıt menen yamasa zapaslardıń hár bir jańa partiyası alınıwına qaray, esap-kitap qılınadı.

FIFO usılı - bul birinshi kirim etilgen baha boyınsha shıǵın qırw.

FIFO usılı boyınsha esaptan shıǵarılıp atırǵan tovar-materiallıq zapaslar sap bahaǵa birinshi náwbette satıp alınǵan yamasa islep shıǵarılıǵan zapaslar qunı alıp barıladi. Tovar-materiallıq zapaslardıń dáwir aqırındaǵı qunı sońǵı satıp alınǵan yamasa islep shıǵarılıǵan zapaslardıń ulıwma bahasınan ibarat.

Subyektin esap siyasatında tovar-material zapasların belgilengen kótere shártname bahası, haqıyqıy ózine túser bahası yamasa LIFO, FIFO usıllarında ózine túser bahası esaplanadı.

Egerde TMZ tiyisli ózine túser bahasında esapqa alınsa sol baha menen haqıyqıy ózine túser bahası ortasındaǵı parq 1610 – «Materiallar qunındaǵı ayırma shılıqlar» schyotında esapqa alınadı. Minnetlemeler bahalanıwı tárepler shártlesiwine tiykarınan, pul kórinisinde sáwlelendiriledi. Sud sheshimine kóre, payda bolǵan minnetleme swmması bolsa, suddin tiyisli sheshimine tiykarınan sáwlelendiriledi.

Finanslıq qoyılmalar bar hám bazar bahalarında esapqa alınadı.

Materiallıq emes aktivler bahalanǵanda baslanǵısh bahada bazar qunında, balans (esap) bahada hám basqalarda esapqa alınadı.

5. 3. Támiynat procesiniń esabı

Támiynat procesi kárxana rejesine tiykarlanıp ámelge asıladı. Támiynat procesi esabınıń tiykarǵı wazıypaları bolsa, tómendegilerden ibarat:

Támiynat haqıyqıy kólemin anıqlaw. Buxgalteriya esabat dáwirinde qabil etilgen miynet buyımlarınıń muǵdarı hám túri haqqındaǵı haqıyqıy maǵlıwmatı beredi. Bul maǵlıwmatlar da natura-pul ólshem birliginde anılatıladı. Buxgalteriya esabınıń esabat dáwirinde qabil etilgen miynet buyımları haqqındaǵı bul maǵlıwmatları járdeminde, olardı hár bir túrleri boyınsha támiynat procesi kórsetkishleri ulıwma atqarılıwı haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bólinedi. Qabil etilgen miynet buyımlarınıń haqıyqıy ózine túser bahasını esaplaw. Buxgalteriya esabı miynet buyımları hár bir túrlerin tayarlaw maydanınan kárxananıń qárejetleriniń muǵdarın anıqlaydı. Bunda satıp alınǵan miynet buyımları ózine túser bahasınıń kórsetkishi tek ǵana qárejetler ulıwma kólemin, bálkim qárejetler bólek túrleri kórsetkishlerin de anılatadı. Támiynat procesinde kárxana xojalıq iskerligin dawam etiw waqtı hám rawajlanıwı ushın zárúrli pullar kirim etiledi. Sanaat kárxanasın iskerligi ushın zárúrli pullar tómendegilerden ibarat:

- uzaq múddetli aktivler (tiykarǵı qurallar, materiallıq emes aktivler);
- aylanba pullar (shiyki zat, materiallar, pul qarjıları hám basqalar).

Kárxanalar iskerliginde tómendegi pullarǵa da zárúrshilik payda boladı:

-qısqa hám uzaq múddetli finanslıq qoyılmalar (akciya, obligaciya, qarızlar, depozitler, hám t. b.).

Kárxanalarǵa tiykarǵı qurallar tómendegi usıllar arqalı kirim etiledi:

- a) satıp alıw;
- b) shólkemlestiriwshilerdin úlesi jol menende;
- c) biypulǵa alıw;
- d) finanslıq yamasa operativ ijarǵa alıw.

Tiykarǵı qurallar esabı 0100– «Tiykarǵı qurallar» aktiv schyotda júritiledi. Solay eken, tiykarǵı qurallar shólkemlestiriwshilerden úles jol menende alınsa, onıń aldın paydalanılǵanı hám paydalanılmaǵanına qaray buxgalteriya jazıwları sáwlelendiriledi. Tiykarǵı qurallardı kirim qılıw Av-1, yaǵnıy «Tiykarǵı qurallardı qabıllaw -tapırıw» aktında rásmiylestiriledi. Bul hújette qabil qılınıp atrǵan tiykarǵı qurallar menen baylanısh maǵlıwmatlar sáwlelendirilgen bolıp, sol maǵlıwmat tiykarında buxgalteriya jazıwları sáwlelendiriledi.

1-mısal. Jańa tiykarǵı qurallar shólkemlestiriwshilerden alındı. Baslanǵısh bahası 10 000 000 swm.

Debet 0110 -0190 «Tiykarǵı qurallar».

Kredit 4610 «Ustav kapitalına shólkemlestiriwshilerdin úlesleri boyınsha qarızı».

2-mısal. Aldın paydalanılǵan tiykarǵı qurallar shólkemlestiriwshilerden úles retinde alındı.

Baslanǵısh baha 20 000 000 swm.

Amortizaciya swmması 4 000 000 swm.

Qaldıq qunı 16 000 000 swm.

Tiykarǵı quraldın kelisim qaldıq bahasına:

Debet 0110-0190 16 000 000 swm.

Kredit 4610 16 000 000 swm.

Tiykarǵı qural satıp alınǵanda, onı satıp alıw, keltiriw, ornatiw hám ulıwma paydalanıw halatına keltiriw menen baylanısh hámme qárejetler 0800– «Kapital qoyılmalar» schyotında jıynaladı, hám de tiykarǵı qural bahasını asırıwshı qárejetler esaplanadı hám bul qárejetler jıyındısı tiykarǵı quraldın baslanǵısh qunın payda etedi.

3-mısal. a) Kompyuter satıp alındı 5 000 000 swm.

Debet 0820 - «Tiykarǵı qurallardı satıp alıw».

Kredit 6010 - «Tovar jetkerip beriwshilerge tólenetuǵın schyotlar».

b) Transport shólkemine tiykarǵı quraldı keltiriw boyınsha tólew esaplandı 100 000 swm.

Debet 0820 - «Tiykarǵı qurallardı satıp alıw».

Kredit 6990 - «Basqa minnetlemeler».

c) Kompyuterdi tayar jaǵdayǵa keltiriw boyınsha xızmet kórsetiwshi firmaǵa tólew esaplandı 60 000 swm.

Debet 0820 - «Tiykarǵı qurallardı satıp alıw».

Kredit 6990 - «Basqa minnetlemeler».

d) Kompyuter ushın tólew ótkerildi 5 000 000 swm. Debet 6010 - «Buyım jetkerip beriwshilerge tólenetuǵın schyotlar».

Kredit 5110 - «Esap-kitap schyoti».

e) Transport shólkemine tólew ótkerildi 100 000 swm.

Debet 6990 - «Basqa minnetlemeler».

Kredit 5110 - «Esap-kitap schyoti».

f) Ornatiw xızmeti ushın firmaǵa tólem ótkerildi 60 000 swm.

Debet 6990 - «Basqa minnetlemeler».

Kredit 5110 - «Esap-kitap schyoti».

g) Tiykarǵı qurallardı qabıllaw, tapsırıw aktı (TQ-1) tiykarında tiykarǵı qural paydalanıwǵa tapsırıldı.

Debet 0150 5 160 000 swm.

Kredit 0820 5 160 000 swm.

Kárxanada miynet buyımlarınıń támiynatı da zárúrli támiynat processlerinen biri esaplanadı. miynet buyımlarına shiyki zatlar, materiallar, janar may hám basqalar misal bolıp, olardı satıp alıw bahaları menen birge tasıw, keltiriw, túsiriw qárejetleri de bar, biz olardı trasport-tayarlaw qárejetleri dep ataymız. Solay eken, satıp alınǵan miynet buyımları ózine túser bahasın olardı satıp alıw qunı hám tayarlaw qárejetleri jıyındısı payda etedi.

Miynet buyımları esabı 1000 - «Materiallardı esapqa alıwshı schyotlar»da júritiledi. miynet buyımları menen haqıyqıy támiynattıń muǵdar kórsetkishi bul schyotıń debetinde joba (shártname) ózine túser bahasında sáwlelendiriledi. Miynet buyımlarınıń haqıyqıy ózine túser bahası satıp alıw qunı hám trasport tayarlaw qárejetleri jıyındısı retinde anıqlanadı.

Islep shıǵarıw procesinde xojalıq júrgiziwshi subyektlerde tayar ónim jaratıladı. Tayar ónim islep shıǵarıw ushın onıń túrine qaray qárejetler sarplanadı. Usı qárejetler quramı bolsa, «Ónim (jumıslar, xızmetler) di islep shıǵarıw hám satıw qárejetleriniń quramı hám de finanslıq nátiyjelerdi qalıplestiriw tártibi haqqındaǵı» Nızamda keltirilgen. Kárxanalarda ónim islep shıǵarıwda sarplanatuǵın qárejetler 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotında az-azdan jıynalıp baradı. Islep shıǵarıw procesinde buxgalteriya esabınıń aldına tómendegi wazıypalar belgilenedi:

-islep shıǵarıw haqıyqıy kólemlerin anıqlaw. Bunda jámi islep shıǵarıwǵan ónim, hám de ónim hár bir túri boyınsha muǵdar kórsetkishlerge iye boladı. Alınǵan maǵlıwmatlar natura, pul ólshem birliginde boladı;

-ónimniń haqıyqıy ózine túser bahasın esaplaw. Onıń ushın islep shıǵarıwǵan barlıq ónim jáne onıń hár bir túri boyınsha ózine túser bahasına kiritilgen qárejetler haqqındaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıladı. Misalı, islep shıǵarıwdaǵı jumısshılardıń miynet haqı, materiallar qunı, ónim islep shıǵarıwda tikkeley qatnasqan tiykarǵı qurallardı esaplanǵan amortizaciya swmması hám de islep shıǵarıwda xızmet etiwshi járdemshi hám ulıwma islep shıǵarıw qárejetleri.

Islep shıǵarıw esabın júrgiziw ushın bir qansha schyotlar qollanıwı, olardan tiykarǵısı 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» aktiv schyoti bolıp tabıladı. Usı schyot járdeminde islep shıǵarıw ulıwma kólemi anıqlanadı. Ónim tayar bolǵannan keyin bolsa, 2010 schyoti kreditinen 2800- «Tayar ónimler» schyotınıń debetine ótkeriledi. Ónim islep shıǵarıw texnologiyası quramalı, hám de úzlikiz bolsa, hár aydıń aqırında tamamlanbagan islep shıǵarıw maydanında qaldıqlar anıqlanadı. Tamamlanbagan islep shıǵarıw bul barlıq islep shıǵarıw basqıshlarınan ótpegen texnika qadaǵalawı tárepinen tekseriw qabil etilmegen tovar hám ónimler bolıp tabıladı, yaǵnıy olar texnologiyalıq process hám standartlar talaplarına juwap bermeydi. Tamamlanbagan islep shıǵarıw 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyoti debetinde qaldıq sıpatında esapqa alınıp, inventarizaciya usılı arqalı anıqlanıwı yamasa normativ (joba) tegi islep shıǵarıw ózine túser bahası boyınsha bahalanıwı múmkin.

Islep shıǵarıwdıń haqıyqıy ózine túser bahasını anıqlawda tómendegi formula pıydalanıladı.

$$T = X + B - O$$

bul jerde T - islep shıǵarılgan ónimniń ózine túser bahası;

X - islep shıǵarıw qárejetleri; B - ay basına tamamlanbaǵan islep shıǵarıw qaldıǵı;

O - ay aqırına tamamlanmagan islep shıǵarıw qaldıǵı.

5.4. Satıw procesiniń esabı

Satıw procesi xojalıq processleriniń ishinde aqırǵısı bolıp, bunda islep shıǵarıw procesi nátiyjesinde tayarlanǵan ónimler satılıp, pul kórinisinde kárxanaǵa kirim etiledi. Usınıń menen birge bul processte satıw nátiyjeleri anıqlanadı, satıw nátiyjeleri bolsa, payda yamasa zıyan bolıwı múmkin.

Satıw procesi esabınıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- satıw menen baylanıslı qárejetlerdiń esabın tuwrı hám waqıtında shólkemlestiriw;

- satıw nátiyjesinde alınǵan dáramatları olar payda bolǵan orınları boyınsha tuwrı esabın shólkemlestiriw;

- satıw nátiyjelerin tuwrı hám de óz waqıtında anıqlaw.

Realizaciya procesin esapqa alıw ushın qollanılauǵın schyotlardıń ózgesheliklerin kórip shıǵamız. Bular ishinde 9010 - «Ónim satıwdan alınǵan dáramatlar», 9020 - «Tovarlar satıwdan alınǵan dáramatlar», 9030 - «Ornlangan jumıs hám kórsetilgen xızmetlerden alınǵan dáramatlar», 9110 - «Satılǵan tayar ónimlerdiń ózine túser bahası», 9120 - «Satılǵan tovarlar ózine túser bahası», 9130 - «Satılǵan jumıslar, xızmetler ózine túser bahası» schyotları áhmiyetli orın tutadı. Satılǵan ónim, tovarlar, ornlangan jumıs hám kórsetilgen xızmetlerdiń tolıq ózine túser bahası 9110, 9120, 9130, schyotlarınń debet tárepinde, alınǵan dáramatlar 9010, 9020, 9030 - schyotlarınń kredit tárepinde sawlelendiriledi. Sonıń menen birge, realizaciya procesi finanslıq nátiyjelerdi esapqa alıwda 9200 - «Tiykarǵı qurallar hám basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwini esapqa alıwshı schyotlar», 9300 - «Tiykarǵı iskerliginiń basqa dáramatların esapqa alıwshı schyotlar», 9410 - «Dáwir qárejetlerin esapqa alıwshı schyotlar», 9500 - «Finanslıq iskerlik dáramatların esapqa alıwshı schyotlar», 9600 - «Finanslıq iskerlik boyınsha qárejetlerdi esapqa

alıwshı schyotlar», 9700 - «Ayrıqsha payda (zıyan) lardı esapqa alıwshı schyotlar», 9800 - «Salıqlar hám jıynlardı tólew ushın paydanıń isletiliwin esapqa alıwshı schyotlar» hám 9900 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiyjeni esapqa alıwshı schyotlar» qollanıladı. (Schyotlar rejesiniń v bólegine qarań). Esabat dáwiridiń aqırında alınǵan dáramatlar qárejetler menen salıstırılıp, realizaciya nátiyjeleri anıqlanadı. Satıw procesinde islep shıǵarıwda tayarlanǵan ónimlerdi realizaciya júz beredi, onıń esabın júrgiziw ushın 9000 - «Tiykarǵı iskerlikten alınǵan dáramatlar» schyoti mólsherlengen. Ónimdi satıwdan alınǵan dáramatlar esabı 9010 schyotında, tovarlardı satıwdan alınǵan dáramatları esabı 9020 schyotında, jumıslardı ornlaw hám xızmet kórsetiwden alınǵan dáramatları esabı bolsa, 9030 schyotında esapqa alınadı. Satılǵan tayar ónimlerdiń ózine túser bahasınıń esabın júrgiziw ushın 9110 schyoti, satılǵan tovarlardıń ózine túser bahasını esabın júrgiziw ushın 9120 schyoti, ornlangan jumıs hám xızmetlerdiń ózine túser bahasını esabın júrgiziw ushın bolsa, 9130 schyotlar mólsherlengen.

Mısalı, tayar ónim qarıydarlarǵa jiberildi, yaǵnıy satıldı:

Debet 4010 - «Qarıydarlar hám buyırtpashılardan alınatuǵın schyotlar».

Kredit 9010 - «Tayar ónimlerdi satıwdan dáramatlar».

Satılǵan tayar ónimlerdiń ózine túser bahasını esaptan shıǵarılıwı bolsa, tómendegi buxgalteriya provodkasi arqalı sawlelendiriledi:

Debet 9110 - «Satılǵan tayar ónimlerdiń ózine túser bahası».

Kredit 2810 - «Skladtaǵı tayar ónimler».

Ónimdi satıwdan alınǵan finanslıq nátiyjeni anıqlanıwı 9910 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiyje» schyoti arqalı ámelge asırıladı:

Debet 9910 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiyje».

Kredit 9110 - «Satılǵan tayar ónimlerdiń ózine túser bahası».

Bir waqıtınń ózinde:

Debet 9010 - «Tayar ónimlerdi satıwdan dáramatlar».

Kredit 9910 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiyje».

Joqandǵı misaldan kórinip turıptı, 9910 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiyje» schyoti járdeminde ónimdi satıwdan alınǵan dáramat hám sol ónimniń ózine túser bahası salıstırıladı. 9910 schyotınıń kredit qaldıǵı paydanı, debet qaldıǵı bolsa, ziyandı ańlatadı.

Kárxanalarda tayar ónimnen tısqarı tiykarǵı qurallar, valyuta qarjıları, materiallar, qımbat bahalı qaǵazlar hám basqa aktivler de satılıwı múmkin. Bul satıw processleriniń esabı 9210 – «Tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwi», 9220 – «Basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwi» schyotlarında sáwlelendiriledi. Tiykarǵı qurallardı satıwdan alınǵan paydanıń esabı 9310 -schyotında, basqa aktivlerdi satıwdan alınǵan paydanıń esabı bolsa, 9320 -schyotında júritiledi.

Satıw procesiniń ózgesheligi sonnan ibarat, onıń júz beriwi nátiyjesinde satılǵan aktivlerdiń ornına kárxanaǵa pul kursınıń kirimi ámelge asırıladı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Amortizaciya bahası qanday júzege keledi?
2. Tiykarǵı qurallardı qanday bahalaw túrleri bar?
3. Tiykarǵı qurallardıń qum qalıptesiwinde qanday bahalar júzege keledi?
4. AVECO usılı nesi menen qolay esaplanadı?
5. Bahalaw ne jáne onıń áhmiyeti nelerden ibarat?
6. Basqarıw qararların qabıllawǵa qaray qárejetler qanday gruppalanadı?
7. Dáslepki baha ne?
8. Dúnyada qollanılatuǵın bahalaw túrleri.
9. Aǵımdaǵı muǵdarqanday júzege keledi?
10. Kalkulyaciya ne jáne onıń áhmiyeti neden ibarat?
11. Kalkulyaciya schyotlarına qaysılar misal boladı?
12. Materiallardı bahalawdıń qanday túrleri bar?
13. Ónim ózine túser bahasını kalkulyaciya etiwden maqset ne?
14. Materiallıq emes aktivlerdiń qanday bahaları bar?
15. Tamamlaw qunın qóllaw da nege itibar qarattıladı?
16. Qárejetler ne hám olar qanday gruppalanadı?
17. Qárejetlerdiń qanday túrleri bar?
18. Satıp alınǵan tovar bahası hám dáslepki baha ortasında qanday parq bar?
19. Tiykarǵı qurallardıń kirimi qanday ámelge asırıladı? Islep shıǵarıw procesi esabınıń wazıypaları nelerden ibarat?
20. Islep shıǵarıw procesinde neler qatnasadı?
21. Ónim satıw procesi esabı qanday ámelge asırıladı?

22. Satıw procesi esabı wazıypaları nelerden ibarat?
23. Támiynat procesi esabınıń wazıypaları nelerden ibarat?
24. Qárejetlerdiń qanday túrleri bar?

6-BAP. HÚJJETLESTIRIW HÁM INVENTARIZACIYA

6. 1. Hújjetler hám olar haqqında túsiniik

Buxgalteriya esabı usılı elementlerinen biri hújjetlestiriw bolıp, onıń áhmiyeti xojalıqtı júrgiziwde, basqarıwdı aqılǵa say shólkemlestiriwde, sonıń menen birge esap jumısların júrgiziw aldına qoyılǵan wazıypa hám de talaplarǵa juwap beriwde áhmiyetli bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esabı jumısların shólkemlestiriw hám júrgiziwde hújjetlerden paydalanıw zárúrli esaplanadı. Sebebi, kárxanada júz bergen hár bir xojalıq operaciyası hújjetlestirilgen táǵdirde ǵana, onıń úziksiz esapqa alınıwı támiyinlenedi. Usınıń menen birgelikte hújjetlerdegi maǵlıwmatlar kárxanada júz beretuǵın xojalıq operaciyalarınń isenimliligin támiyinleydi.

Xojalıq operaciyaların hújjetlestiriw kárxanadıń operativ basqarıwǵa nátiyjeli tásir kórsetedi, basqarıw xızmetkerleriniń óz wazıypalarınń óz maxsetlerinde paydalanbastan, hújdan menen orınlawın támiyinleydi.

Hújjetlestiriw buxgalteriya esabı usılınıń zárúrli usıllarınan biri bolıp, onıń mazmunı xojalıq operaciyaların jazba túrde dáslepki dizimnen ótkeriw hám olardıń haqıyqattan júz bergenligin tastıyıqlawdan ibarat esaplanadı.

Buxgalteriya hújjeti - bul xojalıq operaciyası faktiniń haqıyqatta bar ekenligin yamasa júz bergenligin yamasa júz beriwı kerekligin tastıyıqlaytuǵın, juwapker shaxslar qolı menen tastıyıqlanǵan jazba gúwalıq bolıp tabıladı. Hújjetler xojalıq operaciyaları júz bergen waqıtta yamasa júz beriwı menen dúziliwi hám olardıń mazmunın tolıq sáwlelendiriwi kerek.

Buxgalteriya esabında hújjetlerdi dúziw, qabıllaw, saqlaw hám sáwlelendiriw, sonıń menen birge kárxanada hújjetler aylanısı tártibi arawlı

Nizamda

belgilengen¹⁸.

Kárxanada hújjetlerdi rásmiylestiriw tártibi sonday jolǵa qoyılıwı kerek, ol qálbekilestiriw mümkinshiligin, waqıtında kelip túspewligi hám olardı buxgalteriya esabında keshigip rásmiylestiriliwiniń aldın alıwı kerek. Usı máselede kárxana basshıları tárepinen tiyisli qadaǵalawdıń joq ekenligi unamsız aqıbetlerge alıp keliwi hám de pul hám tovar-materiallıq baylıqlardıń talan-taraj etiliwine alıp keliwi mümkin. Sol sebepli ótkerilip atırǵan xojalıq mashqalalarına tiyisli hújjetler háreketi ústinen kárxana basshısı tárepinen de, bas buxgalter tárepinen de óz-ara eki tárepleme qadaǵalaw jolǵa qoyılıwı kerek. Onıń ushın kárxanada hújjetlerdiń anıq aylanısı jolǵa qoyıw hám juwapker atqarıwshılardı kórsetken halda hújjetler oborotınıń túrli basqısh sızılmalar kórinisinde grafiklar yamasa jumslar dizimin dúziw kerek boladı. Hújjetler aylanısı grafigin ámelge asırıw ústinen qadaǵalawdı bas buxgalter ámelge asırıwı kerek.

6. 2. Hújjetlerdiń túrleri

Kárxanalarda júz beretuǵın operaciyalar ózleriniń mazmunlarına kóre hár túrli bolıp tabıladı. Hújjetler ortasındaǵı ayırmaslıqlar sonıń menen birge olardan esap jumslarında paydalanıwıń qásiyetleri menen de shártlenedi. Sol munasábet penen hújjetlerdi buxgalteriya esabında tuwrı qollaw ushın olardıń barlıq túrlerin jaqsı bilip alıw kerek boladı. Onıń ushın hújjetlerdi málim bir ózgesheligine qaray klassifikaciyalaw zárúr (14-súwret).

Buxgalteriya hújjetleri tómendegi belgilerine qaray gruppalanadı: qanday maqsetlerge tayınlanganlıǵı, dúziw tártibi hám operaciyalardı qamtıp alıwı.

Hújjetler qanday maqsetke tayınlanganlıǵına qaray buyırq, isbatlawshı, buxgalteriya rásmiylestiriwshı hám aralas (kombinaciyalastırılǵan) túrlerge bólinedi.

Buyırq dep, ol yamasa bul xojalıq operaciyaların orınlaw haqqındaǵı buyırqqa iye bolǵan hújjetlerge ayıladı. Olarǵa buyırqlar, shekler, isenim xatlar hám basqalar kiredi. Olardıń tiykarǵı wazıypası baslıq xızmetkerlerdiń tapsırǵı tikkeley orınlawshılardı tapsırıwdan ibarat. Kópshilik operaciyalar tek buyırq hújjetleri ámelde bolǵanda ǵana ámelge asırıladı. Mısalı, náwbettegi demalis ushın miynet haqı tek usı xızmetkerdi dem alısqa shıǵarıw haqqında buyırq bolsa ǵana tólenedi.

¹⁸ Чувачки Републикан Аудит Министрлиги тарапинен 14.01.2004 јилди 1297-сан менен дизимнен өткөзілген.

14-súwret. Buxgalteriya hujjetleriniń gruppalanıwı
 Buyriq hujjetleri xojalıq operaciyalari júz bergenligin tastıyqlaytuǵın faktorlarǵa iye emes, sol sebepli olar ózlerinshe operaciyalardı esapta sáwlelendiriw ushin tiykar bola almaydı. Kóbinese buyriq málim hujjette berilip, sol hujjetniń ózinde keyinirek shubu operaciya rasmiylestiriledi. Bir neshe funkciyanıń bir hujjette

bunday birlestiriw aralas (kobinaciyalashtirilgan) hujjetlerdi payda etedi.

Isbatlawshi (yamasa tastıyqlaytuǵın) hujjetler dep ámelge asırılǵan operaciyalardı rasmiylestirwshi hujjetlerge ayıladı. Olar operaciya júz beriw minutında dúziledi hám bul operaciyalardı esapta dizimnen ótkeriwdiń birinshi basqışın ańlatadı.

Isbatlawshi hujjetlerge misal bolıp kirim orderleri esaplanadı.

Kirim orderleri kárxana bazasına kelip túsip atırǵan materiallıq baylıqlardı rasmiylestiriw ushin isletiledi. Onıń forması kelip túsken baylıqlar haqqındaǵı maǵlıwmatlar buxgalteriyada keyinirek qanday islewi (qol menen ba yamasa esaplaw mashinalarında ma) ne baylanısh.

Sonı názerde tutıw kerek, házirgi waqıtta hujjetlerdiń tastıyqlaytuǵın funkciyaların tek operaciyalardı ornlaw haqqındaǵı buyriqlar elementleri menen ǵana emes, bálki olardıń buxgalteriya rasmiylestiriw elementleri menen de birlesip júrgiziwge háreket etpekte. Sol sebepli kópshilik xojalıq operaciyalari bólek tastıyqlaytuǵın hujjet menen rasmiylestirilip atır.

Buxgalteriya rasmiylestirwshi hujjetleri, dep buxgalteriya xızmetkerleri tárepinen esap jazıwların tayarlaw hám de olardı jeńillestiriw, qisqartıw hám ápiwayılastırw ushin jaratılǵan hujjetlerge ayıladı. Bularǵa bólistirwshi, esap - kitaplar (musalı, kalkulyaciya), hár túrli buxgalteriya maǵlıwmatları hám sol sıyaqlılar kiredi.

Buxgalteriya rasmiylestirw hujjetlerine misal retinde ásbap - úskenerlerdi saqlaw hám isletiw qárejetleri, ulıwma islep shıǵarıw qárejetlerin bólistiriw vedomostin keltiriw múmkin. Bul vedomostlardı dúziw ushin kerek bolǵan maǵlıwmatlar tiyisli hujjetler menen tastıyqlanǵan qárejetlerdi sáwlelendiriwshi «Uliwma islep shıǵarıw qárejetleri» schyotınan almadı.

Buxgalteriya maǵlıwmatnamaları málim summanı bir schyotdan basqa schyotqa ótkeriw kerek bolǵanda schyotti jabıwdı rasmiylestiriw, esap jazıwlarında, jol qoyılǵan qáteni durislaw jaǵdaylarında hám taǵı basqalarda dúziledi. Buǵan bolǵan mútajlık júdá kóp ushraydı, sol sebepli soǵan uqsas maǵlıwmatlardı dúziw buxgalteriya ámeliyatında júdá keń tarqalǵan.

Buxgalteriya rasmiylestirwshi hujjetleriniń túrлерinen biri ámelge asırılǵan operaciya boyınsha schyotlar korrespondenciyasi

usı operaciyanı rásmiylestirilgen tiykarǵı hújjetniń baspa jumıs qaǵazı (blankı) nıń sol maqset ushın arawlı ajratılǵan ornında yamasa basqa usıl menen kórsetiledi.

Buxgalteriya rásmiylestiriw hújjetleri gárezsiz áhmiyetke iye bolmaydı. Olardan tek tiyisli basqa tastıyıqlaytuǵın hújjetler menen birgelikte ǵana paydalanıw múmkin. Olar esapta esap jazıwların ańsatlastırıwshı hám tayarlawshı texnikalıq qural esaplanıp, járdemshı áhmiyetke iye esaplanadı.

Aralas (kombinaciyalastırılǵan) hújjetler dep, bir neshe hújjetler túriniń, yaǵnıy buyırıq hám tastıyıqlaytuǵın, tastıyıqlaytuǵın hám buxgalteriya rásmiylestiriw hújjetleriniń belgilerin birge qosıp júrgizetuǵın hújjetlerge aytladı.

Olar bir waqtın ózinde da usı operaciyanı orınlaw haqqında buyırıq hám onı orınlanǵanlıǵı haqqında derek beretuǵın (tastıyıqlaytuǵın) hújjet retinde xızmet etip, bul operaciyanıń orınlanǵanlıǵın dizimge aladı hám usınıń menen birge olardı schyotlarda sáwlelendiriw tártibi haqqında kórsetpeler beredi.

Aralas hújjetlerge misal retinde avans esabatın keltiriw múmkin. Ol esaptar shaxs tárepinen alınǵan avanstan qilingan aárejetlerdi kórsetiw ushın dúziledi. Bul qárejetlerdiń dizimi olardı tastıyıqlaytuǵın hújjetler kórsetilgen jaǵdayda esaptar shaxs tárepinen avans esabatınıń arqa tárepinde keltiriledi. Esabatın bet tárepinde hár túrlı maǵlıwmatlar - esaptar shaxstıń atı, ochestvosi, oǵan berilgen summa hám taǵı basqalar keltiriledi. Zárúr bolǵan jaǵdaylarda sol bettiń ózinde buxgalteriya jumısshısı tárepinen bólek ajratılǵan ornında qárejetler qanday schyotlarda sáwlelendiriliwi kerekligi de kórsetiledi.

Avans esabatında operaciyanıń mazmunı hám buxgalteriya jazıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń bar ekenligi onı aralas hújjet sipatında ańlatadı. Sebebi onda tastıyıqlaytuǵın hújjet hám buxgalteriya rásmiylestiriw hújjetleriniń belgileri birlestirilgen bolıp tabıladı.

Aralas hújjetler quramına sonıń menen birge materiallardı shetke yamasa qayta islewge berip jiberiw haqqındaǵı nakladnayalar, materiallardı sklادتan beriw ushın talapnamalar, kassa kiris hám shıǵıs orderleri hám basqalar da kiritiledi.

Bir hújjet bir neshe hújjetler túriniń belgilerin birge alıp barıw úlken áhmiyetke iye esaplanadı. Ol esaptaǵı hújjetlestiriwdi ayqınlastradı, hújjetlerdi islewde olardan paydalanıwdı

ápiwayılastradı hám jenillestiredi hám provardida esap baspa is qaǵazlarına sarplardı qısqartadı. Zamanagóy buxgalteriya ámeliyatında aralas hújjetlerden paydalanıw keń tarqalǵan.

Dúzılıw gezegine qaray hújjetler dáslepki (baslanǵısh) hám jıyma hújjetlerge bólinedi.

Dáslepki hújjet dep, júz bergen operaciyalardı dáslep sáwlelendiretuǵın hújjetlerge aytladı. Olar usı operaciyalar haqıyqatında orınlanǵanlıǵınıń esabati bolıp esaplanadı.

Dáslepki hújjetke misal retinde materiallar talapnamaların keltiriw múmkin. Olar materiallardı sklادتan beriliwinde dúziledi hám sklادshı tárepinen oǵan materiallardı beriw haqqındaǵı buyırıqtı orınlanǵanlıǵı haqqında gúwaliq beredi. Dáslepki hújjetler quramına sonıń menen birge qabıllaw - tapsırıw aktları, nakladnayalar, tilxat, kvitanciyalar hám basqalar kiritiw múmkin.

Jıyma hújjet dep dáslepki hújjetler tiykarında dúziletuǵın hújjetlerge aytladı. Olarda tiyisli dáslepki hújjetler tiykarında rásmiylestirilgen operaciyalar sáwlelendiriledi. Jıyma hújjetlerge joqarıda kórip shıǵılǵan avans esabatı, ulıwma islep shıǵarıw qárejetlerin bólistiriw vedomostları, kalkulyaciyalar hám basqalar kiredi.

Bul hújjetlerdiń barlıǵında, dáslepki hújjetlerden alınǵanlardan tisqari jańa maǵlıwmatlar (úlesles shaxs tárepinen ámelge asırılǵan barlıq qárejetlerdiń ulıwma summası, bólistiriw obyektlerine alıp barılatuǵın bólistiriletuǵın qárejetler summasıń bólimleri, qárejetler elementleri hám basqalar) da bar bolıp tabıladı.

Sonday eken, jıyma hújjetler, birinshiden, dáslepki hújjetlerdiń maǵlıwmatların ulıwmalastırıw hám jıyma kórsetkishlerdi alıw ushın, ekinshiden esapqa alınıp atırǵan operaciyalar haqqında qosımsha maǵlıwmatlar alıw maqsetinde dáslepki hújjetler maǵlıwmatların ulıwmalastırıw jáne bul operaciyalardı jańa bólimlerge ajratılǵan túrde sáwlelendiriw ushın xızmet etedi.

Sonnan kelip shıqqan halda, jıyma hújjetlerden operaciyalar haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlardı islew quralı sipatında paydalanıladı, desek boladı.

Operaciyalardı qamtıp alıw usılına qaray, hújjetler birgelik hám jámlawshilerge bólinedi.

Birgelik hújjetler bir yamasa bir waqtınıń ózinde bir neshe operaciyalardı sáwlelendiredi. Bul qárejetlerdiń parq etip turatuǵın

qásiyetleri sonnan ibarat, olar dúzilip bolğanlarnan keyinrek buxgalteriya tapsırılıwı hám buxgalteriya jazıwları ushın isletiliwi múkin.

Birgelik hújjetlerge kırım orderleri, qabıllaw - tapsırılıw aktları, tólew talapnamaları, kassa orderleri hám basqalar kiritiliwi múmkin.

Jámlewshi hújjetler kárxanada hár túrlı waqıtlarda (bir hápte, dekadada, ayda) ámelge asırılıp atırğan bir túrdegi operaciyalardı rásmiylestiriw ushın xızmet etedi. Olar kárxanada qısqa waqıt ishinde kóplegen júz beretuǵın operaciyalar boyınsha jazıp barlatuǵın hújjetler sanın kemeytiw maqsetinde dúziledi.

Joqanda kórip shıǵılǵan hújjetlerden avans esabatı jámlewshi esabat bolıp tabıladı. Odan esaptar shaxs tárepinen avans alınǵannan baslap ótken dáwir ishinde qilingan qárejetler sáwlelendiriledi.

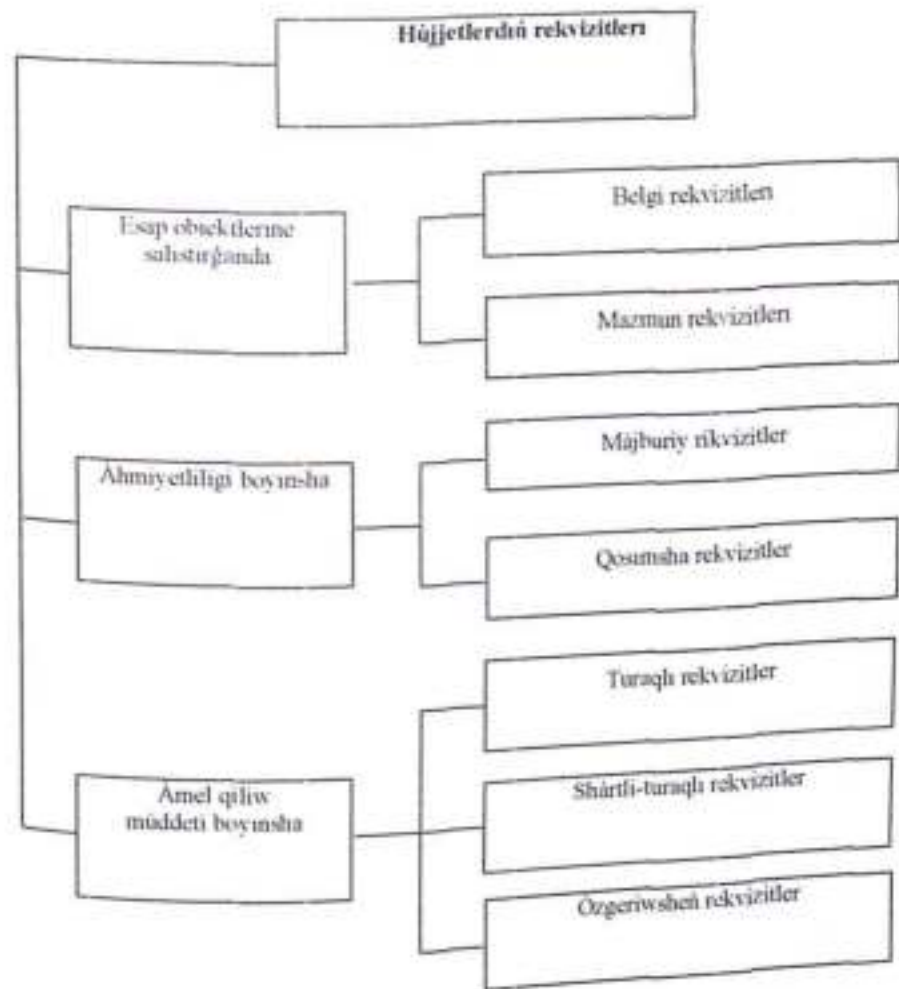
Basqa jámlewshi hújjetler de ushırasıp turadı. Olarǵa misal, limit-zabor kartası, jumis waqtın esapqa alatuǵın tabel, orınlangan jumslar vedomosti hám taǵı basqalardan ibarat. Jámlewshi hújjetlerden paydalanıw sintetiki schyotlar boyınsha jazıwlar bir ayda bir ret barlıq bir túrdegi hújjetlerdiń ulıwma juwmaǵı menen sáwlelendiriletuǵın jaǵdaylarda barǵan sayın keń tarqalıp atır.

Geypara avtorlar hújjetlerdi sonın menen birge basqa belgileri, misal, basqarıw funkciyaları, qatarlar sanı, dúziletuǵın jayı hám sol syaqlılar boyınsha da gruppalaydı.

6.3. Hújjetler rekvizitleri hám olardı rásmiylestiriw

Hár bir hújjet sonday rásmiylestirilgen bolıwı kerek, onda ámelge asırılǵan operaciyalar haqqında tolıq pikirge iye bolıw hám onıń tastıyıqlaytuǵın kúshin támiyinlew ushın zárúr bolǵan barlıq maǵlıwmatlar bar bolsın. Hújjetlerdiń strukturalıq elementleri esaplangan bul maǵlıwmatlar onıń rekvizitleri dep ataladı. Rekvizit (latınsha requisitum) - bul kerekli, talap etiletuǵın degen mániști ańlatadı.

Rekvizitlerdi tómendegishe gruppalaw múmkin:

15-súwret. Hújjetler rekvizitleriń gruppalanıwı

Hújjetlerdiń rekvizitleri **esap obyektlerine salıstırǵanda** belgi rekvizitleri hám mazmun rekvizitlerine bólinedi.

Belgi rekvizitleri esap obyektlerin (tiykarǵı qurallar, materiallıq emes aktivler h.t.b) sáwlelendiridi. **Mazmun rekvizitleri** esap obyektiniń xarakteristikasını ashıp beredi (ólshemi, sortı, kólemi hám b.). **Áhmiyetliligi boyınsha** rekvizitler májburiy hám qosımsha

rekvizitlerge bólinedi. Májburiy rekvizitler hár bir dáslepki hújette bolıwı shárt.

«Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı Nızamǵa muwapiq dáslepki hújjetlerdiń zárúrli rekvizitleri bolıp tómendegiler esaplanadı:

- kárxananiń atı;
- hújjetniń atı hám nomeri, onıń dúzilisi sánesi hám de ornı;
- xojalıq operaciyalariniń atı, mazmunı hám muǵdarlıq ólshemi (natura hám pul kórinisinde);
- juwapker adamlardıń jeke qolları.

Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikasınıń «Elektron hújjet aylanısı haqqında»ǵı nızamınıń 6-statyasına muwapiq **elektron hújjetniń májburiy rekvizitleri** tómendegilerden ibarat:

- elektron cıfrlı imza;
- elektron hújjetni jiberiwshi yuridikalıq shaxstıń atı yamasa elektron hújjetni jiberiwshi fizikalıq shaxstıń familiyası, atı, ákesiniń atı;
- elektron hújjetni jiberiwshiniń pochta hám elektron addressi;
- hújjet jaratılǵan sáne.

Zárúr jaǵdaylarda hújjetlerge **qosımsha rekvizitler** kiritiliwi múmkin. Bular: usı xojalıq operaciyasında qatnasıp atırǵan kárxana (shólkem, bank, qarıydar) atı, hám addressi xojalıq operaciyasınıń ámelge asırıw ushın tiykar bolıwshi hújjet hám basqalar.

Ámelge asırıw múddetine kóre rekvizitler tómendegilerge bólinedi:

- turaqlı rekvizitler;
- shártli turaqlı rekvizitler;
- ózgeriwshen rekvizitler.

Turaqlı rekvizitlerge arawlı bir kárxana shenberinde uzaq waqıt dawamında ózgermeytuǵın rekvizitler kiredi. Turaqlı rekvizitlerdiń baspa usılında basılǵanı boladı. Olarǵa tiykarannan tómendegiler kiredi:

- kárxananiń atı hám addressi;
- esap kitap schyoti;
- jumisshilardıń tabel nomerleri hám b. Ózgeriwshen rekvizitlerge xojalıq operaciyalariniń waqtınshalıq muǵdar hám sapa mazmunın belgileytuǵın rekvizitler kiredi. Bularǵa tómendegilerdi kirgiziw múmkin:
- xojalıq operaciyalariniń júz bergen waqtı;
- islep shıǵarıwǵa berilip atırǵan materiallar muǵdarı;
- jumisshilarǵa esaplanǵan miynet haqı summası hám b.

Buxgalteriya esabı kompyuterlestirilgen shárayatta informaciyalarǵa qayta islew ushın dáslepki hújjetlerdiń rekvizitleri tın nomerler menen belgilengen (kodlastırılǵan) bolıwı múmkin.

«Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı Nızamda sol zat ayırıqsha aytip ótilgen, dáslepki esap hújjetlerin dúzgen hám imzalaǵan shaxs, olardı waqtında dúzilgenligi, tuwrılıǵı, isenimligi, sonıń menen birge olardı buxgalteriya esabında sáwlelendiriw ushın belgilengen **múddetlerde** tapsırıw boyınsha juwapker bolıp tabıladı.

Buxgalteriya hújjetlerin dúziwge de málim talaplar qoyıladı. Barlıq hújjetler waqtında, qaǵıydaǵa kóre, operaciya júz berip atırǵan minutta yamasa operaciya tawsılǵannan keyin, sapalı dúzilisi, olarda iseninli maǵlıwmatlar bolıwı hám de barlıq májburiy rekvizitlerǵa iye bolıwı kerek.

Házirgi waqıtta buxgalteriya esabında avtomatlastırıw quralları barǵan sayın kóbirek qollanılıp atırǵanlıǵı sebepli, hújjetler sonıń menen birge hújjetlestiriw talaplarına juwap beretuǵın tártipte jaylastırılǵan (jaylasiwdiń izbe-izligi, zárúrli maǵlıwmatlardıń amawlı ajratıp kórsetilgenligi hám taǵı basqa) rekvizitlerge iye bolıwı kerek. Ayırım rekvizitlerdiń shifrları (cıfrlı belgileri) hújjette olar tiyisli tekst mazmunı menen birgelikte kórsetiliwi kerek.

Eger jıyma hújjet kompyuter járdeminde dúzilse, ol jaǵdayda bul hújjette onıń mazmunın xarakterleytuǵın betler, ondaǵı maǵlıwmatlardıń tastıyıqlaytuǵın hújjetlerge muwapiqlıǵın tastıyıqlaytuǵın adamlardıń qolları keltiriledi. Tastıyıqlaytuǵın hújjetlerdiń wazıypası informaciyanı kompyuterde atqarǵanda, ol qol menen tayarlanǵanǵa uqsas tastıyıqlaytuǵın hújjetniń barlıq rekvizitlerine iye bolıwı kerek. Esap informaciyanı ol yamasa bul mashinalı tasıwshısında avtomatikalıq tárzde belgilengen operaciyalar kompleksi haqqındaǵı juwmaqlawshı maǵlıwmatlar keyinirek barlıq májburiy rekvizitlerge iye bolǵan tiyisli hújjetni dúziw menen tastıyıqlaniwi kerek.

Hújjetlerdi stıya, ximiyalıq qálem menen, jazıw mashinkaları yamasa kompyuterler járdeminde jazıp beriw ruxsat etiledi.

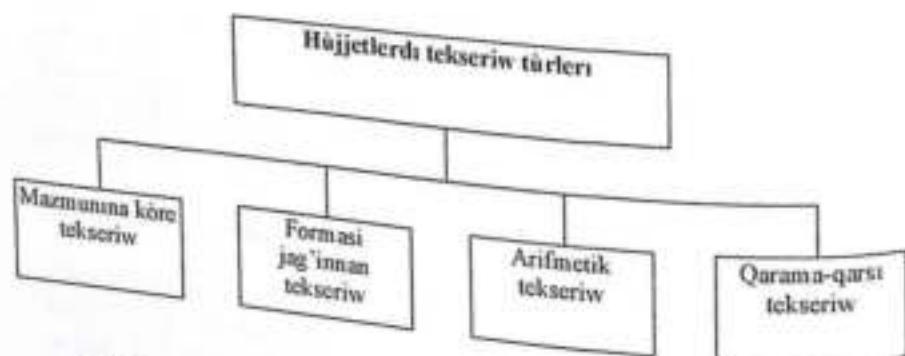
Hújjetler tártiplik penen dúziliwi, tekst hám nomerler sonday anıq hám ayqın jazılıwı kerek, odan rásmiylestirilgen operaciyanıń mazmunı hám kólemin anıshlıq penen túsiniw alıw múmkin bolsın. Hújjettegi qollar ayqın bolıwı kerek. Hújjettegi tekste de, cıfrlı maǵlıwmatlarda da hesh qanday tazalawlar, daq hám anıqlama

berilmegen dúzetiwlerge ruxsat etilmeydi. Kirim hám shıǵıs kassa orderlarinde ulıwma hesh qanday dúzetiwlerge jol qoyılmaydı. Hújjetlerdegi maǵlıwmatlardın isenimiligi hám olardıń joqarı sapalı dúzilgenligi ushın olarǵa qol qoyǵan xızmetkerler (ceh basshıları, skladshılar, kassirler hám basqalar) juwap beredi.

Hújjetlerden eki ret (qayta) paydalanıwǵa jol qoymaw maqsetinde olardan ayırımları óshiriledi. Bul kirim hám shıǵıs orderlerine biriktiriletuǵın barlıq hújjetler (arzalar, isenim xatlar hám sol sıyaqlılar) ǵa tiyisli bolıp tabıladı.

6. 4. Hújjetlerdiń aylanısı

Xojalıq procesi ámelge asırılǵanın tastıyıqlaytuǵın yamasa process júz beriwine tiykar bolıwshı hújjetler bir neshe juwapker shaxslarda, bólimlerde, kárxanalarda hárekette boladı hám óz baǵdarı boyınsha xızmet etip bolǵanınan keyin, belgilengen tártipte arxivǵa tapsırıladı, yaǵnıy hújjet aylanısı júz beredi. Sonday eken, hújjet aylanısı -baslanǵısh hújjetlerdi dúzip, olardı qayta islep hám ulıwmalastırıp, gruppalawdan keyin, arxivǵa tapsırılǵanǵa shekemgi háreketi bolıp tabıladı. Buxgalteriyǵa kelip túsken hújjetler májburıy tekseriwden ótiwi kerek. Hújjetlerdi mánisine kóre tekseriw dep, olarda sáwlelendirilgen xojalıq operaciýalarınıń ekonomikalıq tárepten maqsetke muwapıqlıǵın hám nızamlılıǵın anıqlawǵa ayıladı. Hújjetlerdi tekseriwdiń tómendegi túrleri bar:

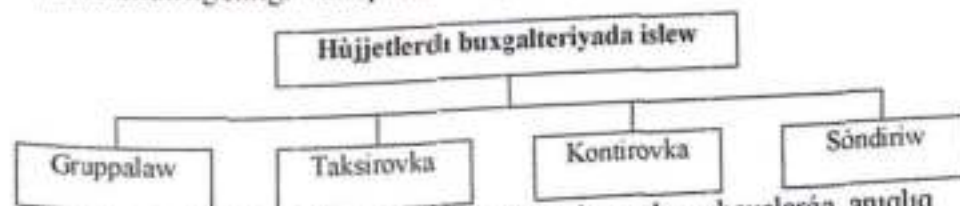

16 -súwret. Hújjetlerdi tekseriw túrleri

Forması jaǵınnan tekseriw dep hújjetlerdiń tuwrı rásmiylestiriliwi, barlıq belgilengen rekvizitlerdiń toltiriliwi; xojalıq operaciýasınıń ámelge asırıw hám hújjetlerdi rásmiylestiriw ushın juwapker adamlardıń qolları; qáteleerdi dúrlaw jaǵdaylarında túsindirimeniń bar ekenligin tekseriwge ayıladı.

Bunday tekseriwden keyin hújjetler arifmetik tekseriwden ótkeriledi.

Arifmetik tekseriwde jıynalǵan jıymdıların tuwrılıǵı, hám de muǵdar, sapa hám summalıq kórsetkishlerdiń tuwrı sáwlelendirilgenligi anıqlanadı. Qandayda-bir jol qoyılǵan qáte

anıqlansa, hújjetler olardı toltiriw ushın juwapker shaxslarǵa anıqlıq kirgiziw ushın qaytarıladı.

Qarama-qarstı tekseriw - bul bir hújjetti basqası menen salıstırıp tekseriw. Mısalı, mıynet haqı boyınsha esaplasıw - tólew ведомosti jumıs waqtın esapqa alıw tabeli menen; kassir esabı oǵın qosımsha etilgen kirim hám shıǵıs orderleri menen hám t.b.

Hújjetler puqta tekseriwden ótkerilgeninen keyin qabıl etiledi hám buxgalteriyada islenedi.

Hújjetlerdiń tekserilgenligi hám qabıl etilgenligin buxgalter hújjetlerdi qabıllaw reestriniń nusqasında óz qolı menen tastıyıqlaydı. Tekserilgen hám qabıl etilgen hújjetler buxgalteriyada qayta islenedi.

17-súwret. Hújjetlerdi buxgalteriyada qayta islew basqışları

Hújjetlerdi gruppalaw - bul olardı mazmunına kóre birdey gruppalarǵa toplaw bolıp tabıladı. Ol birdey hújjetler boyınsha ulıwma juwmaq shıǵarıw imkaniyatın beredi. Bul bolsa gruppalangan maǵlıwmatlardı isletiwdi talay anıstlastıradı.

Gruppalawdıń maqseti hár túrlı qarjılar yamasa derekler boyınsha málim dáwir ushın jıyma (ulıwmalasqan) maǵlıwmatlarǵa iye bolıwdan ibarat. Usınıń menen birge dáslepki esapı júrgiziw de

ápiwayılasadı. Mısalı, materiallar háreketine tiyisli hújjetler hár bir nomenklatura nomeriniń kirim hám shıǵımı boyınsha; kassa hújjetleri pul qarjılarınıń maqsetli túsimi hám sarplarıwı boyınsha hám t.b. gruppalarıwı múmkin. Hújjetlerdi gruppalaw amawlı jámlewshi yamasa gruppalaytuǵın vedomostlarda ámelge asırıladı.

Jámlewshi vedomostlar dáslepki hújjetlerdiń buxgalteriyáǵa kelip túsıwıne qaray toldırıladı. Esabat dáwiri aqırında olarda tiyisli kórsetkishler boyınsha jámi esap-kitap qılınadı. Mısalı, satılǵan ónimlerdi qarıydarlar boyınsha jiberiw jiyma vedomosti.

Gruppalaytuǵın vedomostlar buxgalteriya esabında sáwlelendiriletuǵın xojalıq operaciyaları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bir sistemáǵa keltiriw ushın dúziledi. Olar málim belgileri boyınsha saylanǵan hújjetlerden maǵlıwmatlardı ótkeriw menen bir waqıtta toldırıladı. Mısalı, pútkil kárxana boyınsha esaplanǵan miynet haqı hám uslamalar túrleri boyınsha gruppalaw vedomosti.

Hújjetlerdi taksirovka qılıw olarda kórsetilgen natural hám miynet ólshemlerin ulıwmalastratuǵın pul ólshemine ótkeriwdi názerde tutadı.

Eger xojalıq operaciyası natural ólshemlerde (metr, kg, dana hám t.b.) kórsetilgen bolsa, olardıń muǵdarı bir birliginiń bahasına kóbeytiriledi. Mısalı, limit-zabor vedomostların taksirovka qılıw.

Eger hújjetlerde miynet ólshemleri (saat, jumıs kúni) kórsetilgen bolsa, ol jaǵdayda waqıt birliginiń qunıne kóbeytiriledi. Mısalı, jumıs waqtın esapqa alıw tabelidegi islengen waqıt boyınsha miynet haqı esaplaw. Hújjetler taksirovka etilgenen keyin baylanısiwshi schyotlar hám qárejet elementleri boyınsha kontirovka etiliwi kerek. Kontirovka qılıw usılları buxgalteriya esabınıń kárxanada qollanılatuǵın formasına baylanıslı.

Kontirovka - bul dáslepki hám jiyma hújjetlerde xojalıq operaciyasınıń summası debeti hám krediti boyınsha sáwlelendiriliwi kerek bolǵan schyotlardıń kórsetiliwi. Bul maqsette kópshilik dáslepki hújjetlerde amawlı orın ajratıladı (avans esabatında, kirim hám shıǵıs kassa orderlerinde, kassa dápterinde hám basqalar).

Eger jiyma hújjet bolsa, kórsetilgen jazıw onıń aqırında keltiriledi.

Hújjetlerdi sóndiriw - hújjetlerde olardıń isletilingenligi haqqında «alındı», «tólendi» yamasa «sóndirildi» degen shtamlardı basıw jolı menen belgi qoyıw.

Barlıq pul hújjetleri olardı qayta isletiwdiń aldın alıw maqsetinde operativ tárzde sóndiriledi. Basqa barlıq hújjetler olar schyotlarǵa jazılǵanman keyin adasıp qayta jazıw yamasa qandayda óz mápinde paydalanıwlardıń aldın alıw ushın ámeldegi tártipte sóndiriliwi kerek.

Eger kárxanada esaptıń avtomatlastrılǵan forması qollanılsa, hújjetlerdi buxgalteriyada islew esap nomenklaturaların (buxgalteriyada) tiyisli tán nomer (kod) menen belgilew hám hújjetlerdi pachkalarǵa komplektlawdan ibarat boladı.

Qayta islengen hújjetlerge álbette tiyisli belgi qoyılıwı kerek. Bunıń menen hújjetti taǵı qayta islew aldı alınadı. Eger hújjet qolda qayta islense, esap registrına jazılǵan múddeti, eger qayta islew esaplaw apparatı arqalı ámelge asırılса, olardı qayta islewge juwapker qadaǵalawshı shtamp arqalı belgi qoyadı.

Kassa processlerine tiykar bolıwshi kassa kirim hám shıǵıs orderlarına, tólew vedomoclarına process ámelge asırılǵan waqıtta qolda yamasa shtampda «alındı» yamasa «tólendi» degen sózler múddetti (kún, ay, jıl) kórsetilip sáwlelendiriliwi shárt.

Buxgalteriya esabında hújjetler háreketi, yaǵny shólkemlestiriw yamasa basqa kárxanalar, shólkemler, mekemelerden esapqa, qayta islewge, arxivǵa uzatıw ushın alıwı dizim menen tártiplestiriledi.

Hújjet aylanisi dizimin dúziw jumısların bas buxgalter quraydı hám hújjet aylanisi dizimi kárxana basshısı tárepinen tastıyqlanadı.

Dizimdi dúziwden maqset, esap jumısların ańsatlastırw, hújjet aylanisin aqılǵa say shólkemlestiriwden ibarat. Hújjet aylanisi dizimi sxema kórinisinde rásmiylestiriliwi múmkin. Yamasa keste kórinisinde bolıp, tómendegi rekvizitlerge iye boladı: hújjet atı, kórinisinde bolıp, tómendegi rekvizitlerge iye boladı: hújjet atı, hújjetti dúziw (nusqa sant, rásmiylestiriwshi juwapker, atqarılıwǵa juwapker, atqarılıw múddeti) hújjetti tekseriw (tekseriwge juwapker, kim keltiriwi, keltiriw tártibi, keltiriw múddeti), hújjetti qayta islew (kim orınlawı, qayta islew múddeti) arxivǵa beriw (kim beredi, beriw múddeti), hám de dizimdi tastıyqlaw buyrıǵı tártip nomeri hám múddeti, kárxana móri, kárxana bas buxgalteri hám basshısı qolı.

Kárxana xızmetkerleri hújjet aylanisi dizimine tiykarlanıp, olar iskerligine tiyisli hújjetlerdi dúzedi hám usınadı. Hújjetiniń waqtında tuwrı toltırılıwı, belgilengen múddette tapsiriliwi, olardaǵı maǵlıwmatlar isenimlilikine juwapkerlik sol hújjetti dúzgen hám qol qoyǵan shaxsqa júkletiledi.

Kárxana boynsha hújjet aylanisi dizimi boynsha jumislar waqitında atqarılıwın bas buxgalter qadaǵalap baradı.

Dáslepki hújjetler, esap vedomostlari, buxgalteriya esabatları hám balansları arxivǵa tapsırılıwı májburiy bolıp tabıladı.

Hújjetler arxivǵa tapsırılǵanǵa shekem buxgalteriyada arawlı imaratta yamasa kárxana basshısı tayınlaǵan materiallıq juwapker shaxs juwapkerliginde bekitiletuǵın shkaflarda saqlanadı.

Qatań esaptaǵı blankalar bolsa, olar saqlanıwın támiyinleytuǵın seyflarda, metall shkaflarda, amawlı imaratlarda saqlanadı. Anıq bir, esap vedomostına tiyisli, ámeldegi ayda qayta islingen dáslepki hújjetler xronologik tártipte jıynalıp arxivǵa málimleme menen uzatıladı.

Kassa orderleri, esapdarlıq esabatları, bank kóshirmeleri olar qosımshaları menen birge xronologik tártipte jıynaladı hám taqtlanadı. Ayırım hújjetler taqlanbawı múmkin, biraq olar joǵatılıwı yamasa óz mápinde isletiliwı aldın alıw maqsetinde tigip qoyıladı.

Kárxana arxivında dáslepki hújjetler, esap registrlerin, esabatlardı saqlaw tártibi Ózbekstan Respublikası arxivi bas basqarmasınıń materiallardı saqlaw kórsetpesine kóre ornattıladı.

Hújjetlerdi buxgalteriyadan hám arxivdan basqa tarmaq jumisshilarına beriliwı kárxana bas buxgalteri ruxsati menen ámelge asırıladı. Kárxanadan hújjetlerdi tek anıqlaw dáslepki tergew, prokuratura hám sud shólkemleri tárepinen ámeldegi nızamshılıqqa juwap bergen jaǵdaydaǵı qararlarına tiykarınan alınıwı múmkin. Hújjet alınıwı protokol menen rásmiylestirilip, onıń bir nusqası kárxana tiyisli juwapker jumisshısına imza menen beriledi. Hújjet alǵan shólkem ruxsati hám wákili qatnasıwında, tiyisli juwapker xızmetker alınǵan hújjetten nusqa alıwı múmkin hám ol jaǵdayda tykardıń kórsetiliwı hám alınǵan múddettiń kórsetiliwı kerek.

6. 5. Inventarizaciya haqqında túsinik, onıń áhmiyeti hám túrleri

Inventarlawdıń tiykarǵı maqseti mal-múlktiń haqıyqatında da bar ekenligin anıqlaw, buxgalteriya esabı maǵlıwmatları reallıǵı, minnetlemeler esapta tuwrı sáwlelendirilgenligin tekseriw.

Jaylasqan jeri hám barlıq túrdegi finanslıq minnetlemelerine qaramastan, xojalıq júrgiziwshi subyekttiń barlıq mal-múلكi

Bunnan tisqari, islep shıǵarıw rezervleri hám xojalıq júrgiziwshi subyektqa qarashlı bolmaǵan, biraq buxgalteriya esabında belgilengen (juwapkerli saqlanıwda bolǵan, ijarǵa alınǵan, qayta islew ushın alınǵan) basqa túrdegi mal-múلك, sonıń menen birge, qandayda bir-bir sebepke kóre esapqa alınbaǵan mal-múلك inventarlaniwi kerek.

Mal-múلكti inventarlaw onıń jaylasqan orni hám materiallıq juwapker shaxs boynsha ótkeriledi. Kárxanalar hám shólkemlerdiń mal-múلكi hám de finanslıq minnetlemelerin inventarizaciyadan ótkeriw hám olardıń nátiyjelerin rásmiylestiriw tártibi 19-san BEMS de belgilengen¹⁹.

Tómendegi jaǵdaylarda inventarizaciya ótkeriliwi shárt:

- mal-múلك ijarǵa berilgende, satıp alınǵanda, satılǵanda, sonıń menen birge, mámleket kárxanası ózgeritirilgen (mámleket iqtıyarinan shıǵarılǵan) waqtıtta nızamshılıqta názerde tutılǵan jaǵdaylarda;

- jıllıq finanslıq esabattı dúziw aldından, inventarlaw esabat jılınıń 1 oktyabrinen keshiktirmey ótkeriletuǵın mal-múلكten tisqari, 4-san «Tovar-materiallıq zapaslar» dep atalǵan BEMSGa qaray tovar-materiallıq rezervler bir jıldı keminde bir ret, 5-san «Tiykarǵı qurallar» BEMSna muwapıq tiykarǵı qurallar eki jıldı keminde bir ret, kitapxana fondları bolsa bes jıldı bir ret inventarlanadı.

Pul qarjıları, pul hújjetleri, baylıqlar hám qatań esaptaǵı blanklar ayda bir ret, janılǵı-maylaw materialları, azıq-awqat ónimleri - hár sherekte, qumbat bahalı metallar - tarmaq jollamalarına muwapıq inventarlanadı.

Ayırım orınlar hám máwsimlik tárizde isleytuǵın kárxanalarda islep shıǵarıw rezervleri olar eń kem muǵdarda qalǵanda tómendegi jaǵdaylarda inventarlanadı:

- tiykarǵı qurallar hám tovar-materiallıq baylıqlar qayta bahalanganda;

- materiallıq juwapker shaxslar almasqanda (islerdi qabıllaw - tapsırırw kúninde);

- urlıq yamasa ózimshilik penen talan-taraj etiw, sonıń menen birge, baylıqlardı isten shıǵarıw faktları anıqlanganda;

- tábiyy apatlar, órtler, apatlar yamasa ayırıqsha jaǵdaylar payda etken basqa ayırıqsha jaǵdaylar júz bergende;

¹⁹ O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 2.11.1999 yilda 833-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan.

- xojalıq jürgiziwshi subyekt tamamlanğanda (qayta ishengende) tamamlaw (ajratıw) balansın dúziw aldından hám nızamshılıqta názerde tutılğan basqa jaǵdaylarda.

Ulıwma (jámaátlik) materiallıq juwapkerlik sharayatında inventarlaw jámaát basshısı ózgergende, jámaáttın onıń eliw procentten artıq aǵzaları shıǵıp ketkende, sonıń menen birge jámaáttıń bir yamasa bir neshe aǵzası talabı menen ótkeriledi.

Inventarizaciya ótkeriw ushın xojalıq jürgiziwshi subyektler quramında:

- xojalıq jürgiziwshi subyekt basshısı yamasa onıń ornbasarı (komissiya bashǵı);

- bas buxgalter;

- basqa qánigeler (injenerler, ekonomistler, texniklar hám taǵı basqalar) bolǵan turaqlı isleytuǵın inventarizaciya komissiyaları dúziledi.

Inventarizaciya komissiyası quramına xojalıq jürgiziwshi subyektıń ishki audit wákilleri kiritiliwi múmkin.

Jumıslar kólemi úlken bolǵanda mal-múlk hám finanslıq minnetlemelerdi inventarlawdı bir waqıtta ótkeriw ushın quramında:

- inventarizaciyanı tayınlaǵan xojalıq jürgiziwshi subyekt basshısının wákili (komissiya bashǵı);

- qánigeler: injener, texnolog, mexanik, jumıs jürgiziwshi, ekonomist, buxgalteriya jumısshısı hám basqalar bolǵan jumısshı inventarizaciya komissiyaları dúziledi.

Komissiya quramına inventarlanıp atırǵan baylıqlar, bahalar hám baslanǵısh esaptı jaqsı biletuǵın tájiriyebeli xızmetkerler kiritiliwi kerek.

Bir ǵana materiallıq juwapker shaxslarda tap sol xızmetkerdi izbe-iz eki ret jumısshı inventarizaciya komissiyasınıń bashǵı etip belgilew qadaǵan etiledi.

Turaqlı isleytuǵın hám jumısshı inventarizaciya komissiyalarınıń jeke quramın xojalıq jürgiziwshi subyekt basshısı tastıyqlaydı (1-qosımshaǵa qaray buyırıq, qarar, párman).

Inventarizaciyanı ótkeriw waqtında komissiyanıń keminde bir aǵzası joq bolsa, bul jaǵday inventarizaciya nátiyjelerin haqıyqıy emes, dep tabıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Turaqlı isleytuǵın inventarizaciya komissiyaları:

- baylıqlar saqlanıwın támiyinlewge tiyisli profilaktika jumısların ótkeredi, záruriyat bolǵanda óz jıynalıslarında baylıqlardıń saqlanıwı máseleleri boyınsha cex, bólim, filiallar basshılarınıń informaciyaların tınlaydı;

- inventarizaciya ótkeriliwin quraydı hám jumısshı inventarizaciya komissiyaları aǵzalarına jol-joba beredi;

- inventarizaciya tuwrı ótkerilgenin qadaǵalaw joli menen de tekseriwlerdi ámelge asıradı, sonıń menen birge, inventarizaciya ahaqıyqatındaǵı dáwirde saqlaw hám qayta islew jaylarında tovar-materiallıq baylıqlardı tańlap inventarizaciya ótkeredi;

- inventarizaciya nátiyjeleri tuwrı shıǵarılanın, bazalar, bazalar, skladdar, cexlar, qurılıs uchastkaları hám basqa saqlaw jaylarında baylıqlardı qayta sortlarǵa ajratıw boyınsha usınıslar tıyanaqlı ekenligin tekseredi;

- zárúr jaǵdaylarda (inventarizaciyanı ótkeriw qaǵıydaları sezilerli dárejede buzılǵanlıǵı anıqlanǵan hám basqa jaǵdaylarda) xojalıq jürgiziwshi subyekt basshısının tapsırıǵına qaray qayta jalpı inventarizaciyalardı ótkeredi;

- baylıqlar kemisligi yamasa olardı ziyanlawǵa, sonıń menen birge, basqa buzılıwlarǵa jol qoyǵan shaxslardan alınǵan túsindiriwlerdi kórip shıǵadı hám anıqlanǵan kemislikler hám de baylıqlardı ziyanlawdan kórilgen shıǵınlardı bir tegis tártipke salıw tártibi haqqında usınıs beredi.

Jumısshı inventarizaciya komissiyaları:

- saqlaw hám islep shıǵarıw orınlarında baylıqlar hám pul qarjların inventarlawdı ámelge asıradı;

- xojalıq jürgiziwshi subyekt buxgalteriyası menen birgelikte inventarizaciya nátiyjelerin anıqlawda qatnasadı hám kemislikler hám de qayta sortlarǵa ajratıw sıyaqlıardaǵı artıqsha shıǵıwları esapqa alıw hám de tábiy joǵalıp ketiw normaları sheńberinde kemisliklerdi esaptan shıǵarıw boyınsha usınıslar islep shıǵadı;

- tovar-materiallıq baylıqlardı qabıllaw, saqlaw hám beriwdi tártipke salıw, esapqa alıwı jaqsılaw hám olar saqlanıwın baqlawdı tártipke salıw máseleleri, sonıń menen birge, normadan artıqsha hám isletilmeytuǵın materiallıq baylıqlardı satıw boyınsha usınıslar kiritedi;

- tómendegi jaǵdaylarda:

a) xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısınıń buyırǵına muwapıq inventarizaciyanı waqtında ótkeriw jáne onı ótkeriw rejimine ámel qılıw ushın;

b) esap-kitaplarda tekserilip atırǵan tiykarǵı qurallar, tovar-materiallıq zapaslar, pul qarjları hám qurallardıń haqıyqattaǵı qaldıqları haqqındaǵı maǵlıwmatlar dizimge tolıq hám anıq jazılıwı ushın;

c) tovar-materiallıq baylıqlardıń olar bahası belgilenetuǵın parqlawshı belgileri (túri, sortı, markası, kólemi, preyskurant boyınsha tártip nomeri, artikuli hám t.b.) dizimde tuwrı kórsetiliwı ushın;

d) belgilengen tártipke muwapıq inventarizaciya materialları tuwrı hám waqtında rásmiylestiriliwı ushın juwap beredi.

Inventarizaciya komissiyaları aǵzaları tovarlar, materiallar hám basqa baylıqlar kemisligi hám isletip jibergeni yamasa artıqsha shıqqanın jasırıw maqsetinde dizimge baylıqlardıń haqıyqattaǵı qaldıqları haqqında kózaba nadıs maǵlıwmatlardı kirgizgenlik ushın belgilengen tártipke muwapıq juwapkershilikke tartıladı. Mal-múłktiń haqıyqatta bar ekenligin tekseriwdi baslawdan aldın inventarizaciya komissiyası inventarizaciya waqtındaǵı eń sońǵı kirim -shıǵım hújjetlerin yamasa materiallıq qurallar hám pul qarjları háreketi haqqındaǵı esabatlardı alıwı kerek.

Inventarizaciya komissiyasınıń bashǵı esabatlarga qosımsha etilgen barlıq kirim -shıǵım hújjetlerine «inventarizaciyaǵa shekem... de (sáne)» dep kórsetken halda viza qoyadı, bul bolsa buxgalteriyaǵa esap maǵlıwmatları boyınsha inventarizaciyanı baslaw waqtında mal-múłk qaldıqların anıqlaw ushın tiykar bolıp xizmet etiwı kerek.

Materiallıq juwapker shaxslar inventarizaciya baslanıwına shekem mal-múłkke tiyisli barlıq kirim -shıǵım hújjetleri buxgalteriya yamasa komissiyaǵa tapsırılǵanı hám olar juwapkerligine kelip túskен barlıq baylıqlar kirim etilgeni, shıǵıp ketkenleri bolsa shıǵımǵa esaptan óshirilgenligi haqqında tilxat beredi. Mal-múłkti satıp alıwǵa esabat beriletuǵın summaları yamasa onı alıw ushın isenim xatları bolǵan shaxslar da sonday tilxat beredi.

Inventarizaciyanı ótkeriwden aldın jumısshı inventarizaciya komissiyaları aǵzalarına buyırq, komissiya baslıqlarına bolsa plombir tapsırıladı (inventarizaciya komissiyası isleytuǵın pútkil jumıs waqtında plombir komissiya bashǵında saqlanadı). Buyırqta

inventarizaciyanı ótkeriwge tiyisli jumıstı baslaw hám tamamlaw múddetleri belgilenedi.

Eger mal-múłkti inventarizaciyalaw bir neshe kún dawamında ótkerilse, materiallıq baylıqlar saqlanıp atırǵan bólime inventarizaciya komissiyası ketip atırǵanında mórleñiwı kerek. Inventarizaciya komissiyaları jumısında tánepis bolǵanda (túslıq waqtı, tünde, basqa sebeplerge kóre) dizimler inventarizaciya ótkerilip atırǵan jabıq xanadaǵı yashıkta (kiyim shkafi, seyfta) saqlanıwı shárt.

Haqıyqattaǵı qaldıqlardı tekseriw materiallıq juwapker adamlardıń (kassırlar, xojalıq, sawda kárxanası, sklad, tayarlaw punkti hám taǵı basqalar basqarıwshıları) álbette qatnasıwı menen ámelge asırıladı.

Inventarizaciya waqtında baylıqlardıń bar ekenligi álbette sanaw, tárezinde tartıw, ólshem jolı menen anıqlanadı.

Jetkizip beriwshiniń ashılmaǵan oramında saqlanıp atırǵan materiallar hám tovarlar boyınsha bul baylıqlar muǵdarı esaptan tısqarı jol menende hújjetler tiykarında, bul baylıqlar bir bólegin álbette naturada (tańlap alıp) tekseriw menen anıqlanıwı múmkin. Qaplanbaǵan ónimler salmaǵı (yamasa kólemi) in ólshem hám texnikalıq esap-kitaplar tiykarında anıqlawǵa jol qoyıladı; ólshem aktları hám esap-kitaplar dizimge qosımsha etiledi. Tárezide ólshemli kóp muǵdardaǵı tovarlar inventarlanǵanda tárezide tartıw dizimleriniń jumısshı inventarizaciya komissiyasınıń aǵzalarınan biri hám materiallıq juwapker shaxs júrgizedi. Jumıs kúni aqırında (yamasa tárezide tartıw tawsılǵannan keyin) áne sol dizim maǵlıwmatları salıstırıladı hám shıǵarıǵan juwmaq inventarizaciya diziminen ótkeriledi. Tárezide tartıw instrukciyalari dizimge qosımsha etiledi.

Inventarlanatuǵın baylıqlar hám obyektlerdiń atları hám olardıń muǵdarı dizimlerde nomenklatura boyınsha hám esapta qabil etilgen ólshem birliklerinde kórsetiledi.

Dizimlerde jumısshı inventarizaciya komissiyasınıń barlıq aǵzaları hám materiallıq juwapker shaxslar qol qoyadı. Dizim aqırında materiallıq juwapker shaxslar komissiya baylıqlardı olardıń basshılıǵında teksergenin, komissiya aǵzalarına salıstırǵanda hesh qanday dawaları joq ekenligi hám dizimde sanalǵan baylıqlar juwapkerli saqlawǵa qabil etilgenin tastıyıqlaytuǵın tilxatqa qol qoyadı.

Bayliqlarning haqiqatida bar ekenligin tekseriw waqtında materiallıq juwapker shaxslar özgergen táğdirde bayliqlardı qabıl etken shaxs inventarizaciya dizimlerine olardı alğanlıgı, tapsırğan shaxslar bolsa olardı tapsırılıgı haqqında qol qoyadı.

Xojalıqqa tiyisli bolmağan, biraq ol jağdayda jaylasqan bayliqlarğa bólek dizimler dúziledi.

Inventarizaciya waqtında inventarizaciya boyınsha baslanğısh esap hújjetleriniń tastıyqlanğan úlgili formaları qollanıwı kerek.

Isshi haywanlar hám ónimdar mallar, qus hám pal hárre shaharaqları, kóp jıllıq ósimlikler, náller inventarlanğanda awıl xojalıq kárxanaları ushın tastıyqlanğan dizim formaları qollanıladı.

6.6. Inventarizaciya ótkeriw hám nátiyjesin rásmiylestiriw tártibi

Inventarizaciyanıń tiykarǵı maqseti mal-múlkniń haqiqatta bar ekenligin anıqlaw, haqiqatta bar bolğan mal-múlkni buxgalteriya esabı maǵlıwmatları menen salıstırıw, minnetlemeler esapta tuwrı sáwlelendirilgenligin tekseriw.

Jaylasqan jeri hám barlıq túrdegi finanslıq minnetlemelerine qaramastan, xojalıq júrgiziwshi subyektin barlıq mal-múlkini inventarlaniwi kerek.

Bunnan tisqari, islep shıǵarıw rezervleri hám xojalıq júrgiziwshi subyektqa qarashı bolmağan, biraq buxgalteriya esabında belgilengen (juwapkerli saqlanıwda bolğan, ijararğa alınğan, qayta islew ushın alınğan) basqa túrdegi mal-múlk, sonıń menen birge, qandayda bir-bir sebepten kóre esapqa alınbağan mal-múlk inventarlaniwi kerek.

Mal-múlkni inventarlaw onıń jaylasqan jeri hám materiallıq juwapker shaxs boyınsha ótkeriledi.

Tómendegi jağdaylarda inventarizaciya ótkeriliwi shárt:

- mal-múlk ijararğa berilgende, satıp alınğanda, satılğanda, sonıń menen birge, mámleket kárxanası ózgerdirilgen (mámleket iqtıyarinan shıǵarılgan) waqıtta nızamsılıqta názerde tutılğan jağdaylarda;

- jıllıq finanslıq esabattı dúziwden aldın, inventarizaciya esabat jılınıń 1 oktyabrinen keshiktirmey ótkeriletuǵın mal-múlkten tisqari, Ózbekistan Respublikası Ádillik Ministrliğinde 17.07.2006 jıldı 1595-san menen dizimge alınğan «Tovar-materiallıq zapaslar» dep atalğan 4-san BEMSna muwapıq tovar-materiallıq rezervler bir jıldı keminde bir ret inventarlanadı. Ózbekistan Respublikası Ádillik ministrliğinde

20.01.2004 jıldı 1299 -san menen dizimge alınğan «Tiykarǵı qurallar» dep atalğan 5-san BEMSna muwapıq tiykarǵı qurallar eki jıldı keminde bir ret, kitapxana fondları bolsa bes jıldı bir ret inventarlanadı.

Pul qarjları, pul hújjetleri, baylıqlar hám qatań esaptaǵı blanklar ayda bir ret, janılıǵı-maylaw materialları, azıq-awqat ónimleri - hár sherekte, qumbat bahalı metallar - tarmaq jollamalarına muwapıq inventarlanadı.

Ayırım jaylar hám máwsimlik tárizde isleytuǵın kárxanalarda islep shıǵarıw rezervleri olar eń kem muǵdarda qalğanda tómendegi jağdaylarda inventarlanadı:

- tiykarǵı qurallar hám tovar-materiallıq baylıqlar qayta bahalanganda;

- materiallıq juwapker shaxslar almasqanda (islerdi qabıllaw - tapsırıw kúinde);

- urlıq yamasa ózbasımshalıq penen talan-taraj etiw, sonıń menen birge, baylıqlardı isten shıǵarıw faktları anıqlanğanda;

- tábiy apatlar, órtler apatlar yamasa ğayrıtabiiy shárayatlar sebepli júzege kelgen basqa ayırıqsha jağdaylar júz bergende;

- xojalıq júrgiziwshi subyekt tamamlanılganda (qayta islangende) tamamlaw (ajratıw) balansın dúziw aldın hám nızamsılıqta názerde tutılğan basqa jağdaylarda.

Ulıwma (jámáátlik) materiallıq juwapkerlik shárayatında inventarizaciya jámáát basshısı ózgergende, jámááttin onıń 50 procentten artıq aǵzaları shıǵıp ketkende, sonıń menen birge jámááttin bir yamasa bir neshe aǵzası talabı menen ótkeriledi.

Inventarizaciyanı ótkeriw ushın xojalıq júrgiziwshi subyektler quramında:

- xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısı yamasa onıń ornbasarı (komissiya baslıǵı);

- bas buxgalter;

- basqa qanıgeler (injenerler, ekonomistler, texniklar hám taǵı basqalar) bolğan turaqlı isleytuǵın inventarizaciya komissiyaları dúziledi.

Inventarizaciya komissiyası quramına xojalıq júrgiziwshi subyektin ishki audit wákilleri kiritiliwi múmkin.

Jumislar kólemi úlken bolǵanda mal-múlk hám finanslıq minnetlemelerdi inventarizaciyalaw bir waqıtta ótkeriw ushın onıń quramında:

- inventarizaciyanı tayınlaǵan xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısının wákili (komissiya baslıǵı);

- qánigeler: injener, technolog, mexanik, jumıs júrgiziwshi, ekonomist, buxgalteriya jumısshısı hám basqalar bolǵan jumısshı inventarizaciya komissiyaları dúziledi.

Komissiya quramına inventarlanıp atırǵan baylıqlar, bahalar hám baslanǵısh esaptı jaqsı biletuǵın tájiriybeli xızmetkerler kiritiliwi kerek.

Bir ǵana materiallıq juwapker shaxslarda tap sol xızmetkerdi izbe-iz eki ret jumısshı inventarizaciya komissiyasınıń baslıǵı etip belgilew qadaǵan etiledi.

Turaqlı isleytuǵın hám jumısshı inventarizaciya komissiyalarınń jeke quramın xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısı tastıyıqlaydı.

Inventarizaciyanı ótkeriw waqtında komissiyanın keminde bir aǵzası joq bolsa, bul jaǵday inventarizaciya nátiyjelerin haqıyqıy emes, dep tabıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Turaqlı isleytuǵın inventarizaciya komissiyaları:

- baylıqlar saqlanıwın támiyinlewge tiyisli profilaktika jumısların ótkeredi, zárúryat bolǵanda óz jıynalıslarında baylıqlardıń saqlanıwı máseleleri boyınsha bólim, bólimler basshılarınıń informaciyların tárlaydı;

- inventarizaciya ótkeriliwın shólkemlestiredi hám jumısshı inventarizaciya komissiyaları aǵzalarına jol-joba beredi;

- inventarizaciya tuwrı ótkerilgenin qadaǵalaw jol menen de tekseriwlerdi ámelge asıradı, sonıń menen birge, inventarizaciya ahaqıyqatındaǵı dáwirde saqlaw hám qayta islew waqıtlarında tovar-materiallıq baylıqlardı tańlap inventarizaciya ótkeredi;

- inventarizaciya nátiyjeleri tuwrı shıǵarılganın, bazalar, skladdar, bólimler, qurılıs uchastkaları hám basqa saqlaw jaylarında baylıqlardı qayta sortlarǵa ajratıw boyınsha usınıslar tıyanaqlı ekenligin tekseredi;

- zárúr jaǵdaylarda (inventarizaciyanı ótkeriw qaǵıydaları sezilerli buzılǵanlıǵı anıqlanǵan hám basqa jaǵdaylarda) xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısının tapsırmasına qaray qayta jalpı inventarizaciyalardı ótkeredi;

- baylıqlar kemisligi yamasa olardı ziyanlawǵa, sonıń menen birge, basqa buzılıwlarǵa jol qoyǵan shaxslardan alınǵan túsindiriwlerdi kórip shıǵadı hám anıqlanǵan kemislikler hám de baylıqlardı ziyanlawdan kórilgen shıǵınlardı bir izge salıw tártibi haqqında usınıs beredi.

Jumısshı inventarizaciya komissiyaları:

- saqlaw hám islep shıǵarıw orınlarında baylıqlar hám pul qarjları inventarizaciyanıń ámelge asıradı;

- xojalıq júrgiziwshi subyekt buxgalteriyası menen birgelikte inventarizaciya nátiyjelerin anıqlawda qatnasadı hám kemislikler hám de qayta sortlarǵa ajratıw sıyaqlıardaǵı artıqsha shıǵıwı esapqa alıw hám de tábiy joǵalıp ketiw normaları sheńberinde kemisliklerdi esaptan óshiriw boyınsha usınıslar islep shıǵadı;

- tovar-materiallıq baylıqlardı qabıllaw, saqlaw hám beriwdi tártipke salıw, esapqa alıwı jaqsılaw hám olar saqlanıwın baqlawdı tártipke salıw máseleleri, sonıń menen birge, normadan artıqsha hám isletilmeytuǵın materiallıq baylıqlardı satıw boyınsha usınıslar kiritedi;

- tómendegi jaǵdaylarda:

a) xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısının buyırǵına muwapıq inventarizaciyanı waqtında ótkeriw jáne onı ótkeriw rejimine ámel qılıw ushın;

b) esap-kitaplarda tekserilip atırǵan tiykarǵı qurallar, tovar-materiallıq baylıqlar, pul qarjları hám qurallardıń haqıyqattaǵı qaldıqları haqqındaǵı maǵlıwmatlar dizimge tolıq hám anıq jazılıwı ushın;

c) tovar-materiallıq baylıqlardıń olar bahası belgilenetuǵın parqlawshi belgileri (turi, sortı, markası, kólemi, preyskurant boyınsha tártip nomeri, artikuli hám t.b.) dizimde tuwrı kórsetiliwi ushın;

d) belgilengen tártipke muwapıq inventarizaciya materialları tuwrı hám waqtında rásmiylestiriliwi ushın juwap beredi.

Inventarizaciya komissiyası aǵzaları tovarlar, materiallar hám basqa baylıqlar kemisligi hám isletip jibergeni yamasa artıqsha shıqqanın jasırıw maqsetinde dizimge baylıqlardıń haqıyqattaǵı qaldıqları haqqında kózaba naduris maǵlıwmatlardı kirgizgenlik ushın belgilengen tártipke muwapıq juwapkershilikke tartıladı. Mal-múlktiń haqıyqatta bar ekenligin tekseriwdi baslawdan aldın inventarizaciya komissiyası inventarizaciya waqtındaǵı eń sońǵı kirim-shıǵım

hujjetlerin yamasa materialliq qurallar ham pul qarjları hareketi haqqında esabatlar alıwı kerek.

Inventarizaciya komissiyasınıñ başlıǵı esabatlarǵa qosımsha etilgen barlıq kırım -shıǵım hujjetlerine «inventarizaciyaǵa shekem... de (sáne)» dep kórsetken halda viza qoyadı, bul bolsa buxgalteriyaya esap maǵlıwmatları boyınsha inventarizaciyanı baslaw waqtında mal-mülk qaldıqların anıqlaw ushın tiykar bolıp xızmet etiwı kerek.

Materiallıq juwapker shaxslar inventarizaciya baslanıwına shekem mal-mülkke tiyisli barlıq kırım -shıǵım hujjetleri buxgalteriya yamasa komissiyaǵa tapsırılǵanı ham olar juwapkerligine kelip túsken barlıq baylıqlar kırım etilgeni, shıǵıp ketkenleri bolsa shıǵımǵa esaptan óshirilgeni haqqında tilxat beredi. Mal-mülkti satıp alıwǵa esabat beriletuǵın summaları yamasa onı alıw ushın isenim xatları bolǵan shaxslar da sonday tilxat beredi.

Inventarizaciyanı ótkeriw aldınan jumısshı inventarizaciya komissiyaları aǵzalarına buyırq, komissiya baslıqlarına bolsa plombir tapsırıladi (inventarizaciya komissiyası isleytuǵın pútkil jumıs waqtında plombir komissiya başlıǵında saqlanadı). Buyırqta inventarizaciyanı ótkeriwge tiyisli jumıstı baslaw ham tamamlaw müddetleri belgilenedi.

Eger mal-mülkti inventarizaciyalaw bir neshe kún dawamında ótkerilse, materiallıq baylıqlar saqlanıp atırǵan bóleme inventarizaciya komissiyası ketip atırǵanında mórleñiwı kerek. Inventarizaciya komissiyaları jumısında tánepis bolǵanda (túshiq waqtı, tünde, basqa sebeplerge kóre) dizimler inventarizaciya ótkerilip atırǵan jabıq xanadaǵı yashıkta (kiyim shkafi, seyfia) saqlanıwı shárt.

Tovar-materiallıq baylıqlardıñ haqıyqatta bar ekenligin tekseriwge kirisiwden aldın jumısshı inventarizaciya komissiyası:

- járdemshi imaratlar, jertóleler ham baylıqlar saqlanatuǵın, bólek kırıw-shıǵıw qapıları bolǵan basqa jaylardı plombalawı;
- salmaqıqtı ólsheytuǵın barlıq ásbaplar dúzilgenin tekseriwı ham olardı tamǵalawdıñ belgilengen müddetlerine ámel qılıwı shárt.

Kútilmegende ótkeriletuǵın inventarizaciyalarda barlıq tovar-materiallıq baylıqlar inventarizaciya komissiyası kóz-aldında, qalǵan jaǵdaylarda bolsa - aldınan tayarlap qóyıladi. Baylıqlar gruppalarǵa bóliniwı, sortlarǵa ajratılıwı ham olar muǵdarın sanaw ushın qolay bolǵan málim tártipte atları, sortları, kólemleri boyınsha jaylastırılıwı kerek.

Tiykarǵı qurallar, shiyki zat, materiallar, tayar ónim, tovarlar, pul qarjları ham basqa baylıqlardı inventarizaciyalaw olardıñ hár biri jaylasqan jeri ham áne sol baylıqlardı saqlap atırǵan juwapker shaxs boyınsha ótkeriledi.

Haqıyqattaǵı qaldıqlardı tekseriw materiallıq juwapker adamlardıñ (kassirlar, xojalıq, sawda kárxanası, sklad, tayarlaw punkti ham taǵı basqalar basqarıwshıları) álbette qatnasıwı menen ámelge asırıladi.

Inventarizaciya waqtında baylıqlardıñ bar ekenligi álbette sanaw, tárezige tartıw, ólshem jolı menen anıqlanadı.

Jetkizip beriwshiniñ ashılmaǵan oramında saqlanıp atırǵan materiallar ham tovarlar boyınsha bul baylıqlar muǵdarı esaptan tısqarı jol menende hujjetler tiykarında, bul baylıqlar bir bólegin álbette naturada (tañlap alıp) tekseriw menen anıqlanıwı múmkin. Qaplanbaǵan ónimler salmaǵı (yamasa kólemi) in ólshem ham texnikalıq esap-kitaplar tiykarında anıqlawǵa jol qoyıladi; ólshem aktarı ham esap-kitaplar dizimge qosımsha etiledi. Tárezide ólshemli kóp muǵdardaǵı tovarlar inventarlanǵanda tárezide tartıw dizimleriniñ jumısshı inventarizaciya komissiyasınıñ aǵzalarından biri ham materiallıq juwapker shaxs júrgizedi. Jumıs kúni aqırında (yamasa tárezide tartıw tawsılǵannan keyin) áne sol dizim maǵlıwmatları salıstırıladi ham shıǵarıǵan juwmaq inventarizaciya diziminen ótkeriledi. Tárezide tartıw instrukciyalari dizimge qosımsha etiledi.

Inventarlanatuǵın baylıqlar ham obyektlerdiñ atları ham olardıñ muǵdarı dizimlerde nomenklatura boyınsha ham esapta qabıl etilgen ólshem birliklerinde kórsetiledi.

Dizimlerde jumısshı inventarizaciya komissiyasınıñ barlıq aǵzaları ham materiallıq juwapker shaxslar qol qoyadi. Dizim aqırında materiallıq juwapker shaxslar komissiya baylıqlardı olardıñ basshiliǵında teksergenin, komissiya aǵzalarına salıstırǵanda hesh qanday dawaları joq ekenligi ham dizimde sanalǵan baylıqlar juwapkerli saqlawǵa qabıl etilgenin tastıyıqlaytuǵın tilxatqa qol qoyadi.

Baylıqlardıñ haqıyqatında bar ekenligin tekseriw waqtında materiallıq juwapker shaxslar ózgergen táǵdirde baylıqlardı qabıl etken shaxs inventarizaciya dizimlerine olardı alǵanlıǵı, tapsırǵan shaxslar bolsa olardı tapsırılıǵı haqqında qol qoyadi.

Xojahqqa tiyisli bolmağan, biraq ol jaǵdayda jaylasqan baylıqlarǵa bólek dizimler dúziledi.

Inventarizaciya waqtında inventarizaciya boyınsha baslanǵısh esap hújjetleriniń tastıyqlanǵan úlgili formaları qollanıwı kerek.

Isshi haywanlar hám ónimdar mallar, qus hám pal hárre shafaraqları, kóp jıllıq ósimlikler, náller inventarlanǵanda awıl xojalıq kárxanaları ushın tastıyqlanǵan dizim formaları qollanıladı.

Inventarizaciyanı baslawǵa shekem tómendegilerdi tekseriw zárúr:

- inventar betleri, inventar dápterleri yamasa dizimlerdeń bar ekenligi hám qanday jaǵdaydalıǵı;

- texnikalıq pasportlar yamasa basqa texnikalıq hújjetlerdeń bar ekenligi hám qanday jaǵdaydalıǵı;

- xojahq júrgiziwshi subyekt tárepinen ijarǵa, saqlawǵa hám waqtınsha paydalanıwǵa tapsırılǵan yamasa qabil etilgen tiykarǵı qurallarǵa tiyisli hújjetlerdeń bar ekenligi. Hújjetler joq bolsa, olardıń alınıwı yamasa rásmiylestiriliwin támiyinlew zárúr.

Buxgalteriya esabı registrleri yamasa texnikalıq hújjetlerde ayırmashılıqlar, yamasa anıq emeslikler tabılǵan táǵdirde olarǵa tiyisli dúzetiwler hám anıqlastırıwlar kiritiliwi kerek.

Tiykarǵı qurallardı inventarizaciyaǵan ótkerip atırǵanda komissiya májbúriy tártipte obyektlerdi naturada kózden keshiredi hám inventarizaciya dizimlerine olardıń tolıq atı, wazıypası, inventar nomerleri hám tiykarǵı texnikalıq yamasa paydalanıw kórsetkishlerinı dizimge aladı.

Esapqa qabil etilmegen obyektler, sonıń menen birge, esap registrlerida olardı xarakterleytuǵın maǵlıwmatlar bolmağan yamasa nadans maǵlıwmatlar kórsetilgen obyektler anıqlanǵan táǵdirde komissiya inventarizaciya dizimine áne sol obyektler boyınsha jetispeytuǵın yamasa tuwrı maǵlıwmatlardı hám texnikalıq kórsetkishlerdi kirgiziw kerek, misalı : imaratlar boyınsha - olardıń wazıypası, olar qurılǵan tiykarǵı materiallar, kólemi (sırtqı yamasa ishki tárepinen ólshep), maydanı (ulıwma paydalı maydanı), qabatlar sanı (jertóle, yarım jertóle hám taǵı basqalarsız), qurılǵan jılı hám taǵı basqalar ; kanallar boyınsha - uzınlıǵı, tereńligi hám eni (túbi hám maydanı boyınsha), jasalma imaratlar, túbi hám qaptalların bekkemlew materialları, kópirler boyınsha - jaylasqan jeri, materiallar túri hám tiykarǵı ólshemleri; jollar boyınsha - jol túri (tas jol, profilli

jol), uzınlıǵı, oraw materialları hám mashina qatnayıtuǵın eni hám taǵı basqalar kórsetiliwi kerek.

Inventarizaciyaǵa anıqlanǵan esapqa alınbağan obyektlerdi bahalaw ámeldegi baha boyınsha ótkeriliwi, tozıw bolsa obyektlerdeń haqıyqıy texnikalıq jaǵdayı boyınsha belgileniwi, bunda bahalaw hám tozıw haqqındaǵı maǵlıwmatlar tiyisli aktlar menen rásmiylestiriliwi kerek.

Inventarizaciya komissiyası inventarizaciya waqtında anıqlanǵan esapqa alınbağan obyektler qashan hám kimniń buyırǵı menen qurılǵanın, olardı qurıw qárejetleri qay jerge esaptan shıǵarıılǵanın anıqlawı hám bunı protokolda sáwlelendiriwi shárt.

Paydalanıwǵa jaramsız hám tiklep bolmaytuǵın tiykarǵı qurallar inventarizaciya dizimine kiritilmeydi. Áne sol obyektlerge inventarizaciya komissiyası bólek dizim dúzip, olardı paydalanıwǵa tapsırıw waqtı hám bul obyektlerdi jaramsız halǵa alıp kelgen sebepler (zaqım alıw, tolıq tozıw hám taǵı basqalar) kórsetiledi. Bunday obyektlerdi esaptan shıǵarıw ulıwma belgilengen tártipte ámelge asırıladı.

Materiallıq emes aktivlerdi inventarlanǵanda tómendegiler tekseriliwi zárúr: shólkemniń olardan paydalanıwǵa tiyisli huqıqların tastıyqlaytuǵın hújjetlerdeń bar ekenligi; materiallıq emes aktivler balansda tuwrı hám waqtında sáwlelendirilgenligi.

Kassa inventarlanǵanda pul qarjıları hám kassada bolǵan basqa baylıqlardıń haqıyqatta bar ekenligi tekseriledi. Qatań esaptaǵı blanklar da tekseriwden ótkeriledi.

Kassada pul qarjılarınıń haqıyqatta bar ekenligi esap-kitap etilgende pul belgileri, pochta markaları hám mámleket baji markaları esapqa qabil etiledi.

Hesh qanday hújjetler yamasa tilxatlar kassadaǵı naq pul qaldıǵına kiritilmeydi. Kassardıń kassada usı xojahq júrgiziwshi subyektqa tiyisli bolmağan pul qarjıları hám basqa baylıqlar bar ekenligi haqqındaǵı bayanatları itibarǵa alınbaydı.

Naq pul qarjılarınıń inventarizaciya aktında baylıqlar qaldıǵı inventarizaciya kúniinde naturada hám esap maǵlıwmatları boyınsha kórsetiledi hám inventarizaciya nátiyjesi belgilenedi.

Qatań esaptaǵı blanklardıń haqıyqatta bar ekenligin tekseriw blank túrleri boyınsha ol yamasa bul blanklardıń baslanǵısh hám

aqırǵı nomerlerin esapqa alǵan halda ámelge asırıladı. Usı tekseriw nátiyjeleri arawlı dizim menen rásmiylestiriledi.

Bankler menen ssudalar boyınsha, byudjet, qarıydarlar, tovar jetkerip beretuǵınlar, esaptar shaxslar, jumısshı hám xızmetkerler, deponentler hám de taǵı basqa debitor hám kreditorlar menen esap-kitapları inventarizaciyalaw tiyisli hújjetler boyınsha qaldıqlardı anıqlaw hám buxgalteriya esabı esapbetlerinde belgilengen summaların tıyanaqlılıǵın dıqqat penen tekseriwge tiykarlanadı. Komissiya debitor hám kreditorlar esapbetleri boyınsha qarızların payda bolıwı, olardıń realıǵı hám sonday bolǵan táǵdirde, dawa etiw múddetlerin ótkerip jiberiwde ayıplı shaxslardı anıqlaydı.

Salıstırw instrukciyaları inventarizaciya waqtında esap maǵlıwmatlarında ayırmashılıqlar anıqlanǵan baylıqlar boyınsha dúziledi.

Salıstırw instrukciyalarında inventarizaciya nátiyjeleri, yaǵnıy buxgalteriya esabı maǵlıwmatları boyınsha kórsetkishler hám inventarizaciya dizimleri (aktları) maǵlıwmatları ortasındaǵı ayırmashılıqlar sáwlelendiriledi.

Artıqsha hám kem shıqqan tovar-materiallıq baylıqlardıń qunı salıstırw instrukciyalarında olardıń buxgalteriya esabındaǵı bahasına muwapıq keltiriledi.

Inventarizaciya nátiyjelerin rásmiylestiriw ushın birden-bir registrler qollanıwı múmkin, olarda inventarizaciya dizimleri (aktları) hám salıstırw instrukciyaları kórsetkishleri birllestiriledi.

Kárxanaǵa tiyisli bolmaǵan, biraq buxgalteriya esabında belgilengen (juwapkerli saqlanıwda bolǵan, ijarǵa alınǵan, qayta islew ushın alınǵan) baylıqlarǵa bólek salıstırw instrukciyaları dúziledi.

Salıstırw instrukciyaları esaplaw hám basqa texnika qurallarınan paydalanıp, sonı menen birge, qolda dúziliwi múmkin.

Inventarizaciya hám basqa tekseriwler waqtında anıqlanǵan baylıqlardıń haqıyqatta bar ekenligi buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarınan ayırmashılıqları tómendegishe tártiplestiriledi:

- artıqsha shıqqan tiykarǵı qurallar, materiallıq baylıqlar, pul qarjıları hám basqa mal-múlk kirim etiliwi hám tiyisli túrde xojalıq júrgiziwshi subyektin finanslıq nátiyjelerine yamasa byudjet shólkemin finanslastiriwdi (fondlardı) kóbeytiwge jazılıwı, keyinirek artıqsha shıǵıw sebepleri hám ayıplı shaxslar anıqlanıwı gerek;

- belgilengen normalar sheńberinde baylıqlardıń joǵalıp ketiwi xojalıq júrgiziwshi subyekter basshılarınıń buyırǵına kóre islep shıǵarıw hám operaciya shıǵınlarına yamasa byudjet shólkemin finanslastiriwdi (fondlardı) kemeytiwge esaptan óshiriledi. Joǵalıp ketiw normaları haqıyqatta kemislik anıqlanǵan táǵdirde ǵana qollanıwı múmkin.

Bunda belgilengen normalar sheńberinde baylıqlardıń joǵalıp ketiwi baylıqlar kemisligi qayta sortlarǵa ajratıwdaǵı artıqsha mal menen esapqa alǵannan keyin belgiliwine itibar beriledi. Eger belgilengen tártipte ótkerilgen qayta sortlarǵa ajratıw boyınsha esapqa alınǵannan keyin de baylıqlar kemisligi bar bolsa, tábiy joǵalıp ketiw normaları kemislik anıqlanǵan baylıqlar atı boyınsha ǵana qollanıwı múmkin.

Tastıyılǵan normalar bolmaǵan táǵdirde joǵalıp ketiw normalardan artıqsha kemislik retinde qaraladı;

- joǵalıp ketiw normalarınan artıqsha baylıqlar kemisligi, sonı menen birge, baylıqlar aynıwınan kórilgen ziyanlar ayıplı shaxslarǵa juklenedi.

Ózbasımshalıq penen ózlestiriw áqibetinde kelip shıqqan kemislik hám shıǵınlar anıqlanǵanda tiyisli materiallar kemislik hám shıǵınlar anıqlanǵannan keyin 5 kún dawamında tergew shólkemlerine beriliwi gerek, anıqlanǵan kemislik hám shıǵınlar summasına bolsa puqaralıq dawası usınıs etiledi;

- baylıqlardıń joǵalıp ketiw hám baylıqlar aynıwı sebepli shıǵınlar normalarınan artıqsha kemisligi, kemislik hám buzılıwların anıq ayıpkerleri anıqlanbaǵan jaǵdaylarda, ónim (jumıslar, xızmetler) islep shıǵarıw hám satıw qárejetleri quramı haqqındaǵı qaǵıydaǵa muwapıq xojalıq júrgiziwshi subyekter tárepinen islep shıǵarıw hám operaciya shıǵınlarına esaptan shıǵarılıwı yamasa byudjet shólkeminde finanslastiriwdi (fondlardı) kemeytiwge jazılıwı múmkin.

Bunda baylıqlardıń joǵalıp ketiw hám baylıqlar aynıwı sebepli shıǵınlar normalarınan artıqsha kemisligin esaptan óshiriwdi rásmiylestiriw ushın usınıs etiletuǵın hújjetlerde áne sonday kemislik hám shıǵınlardıń aldın alıw boyınsha qabıl etilgen sharalar kórsetiliwi gerek.

Baylıqlar aynıwı fakti haqqındaǵı juwmaqlar texnikalıq qadaǵalaw bólimi yamasa sapa boyınsha tiyisli inspekciyalardan alınıwı gerek.

Täbiy joǵalıp ketiw normalarınan artıqsha baylıqlar kemisligi hám aynıwın esaptan shıǵarıwdı rásmiylestiriw ushın usınıs etiletuǵın hújjetlerde tergew yamasa sud shólkemleriniń ayıplı shaxslar joq ekenligin tastıyqlaytuǵın yamasa ayıplı shaxslardan ziyan óndiriliwi biykar etilgen qararları yamasa texnikalıq qadaǵalaw bólimi yamasa tiyisli qánigelestirilgen shólkemlerden (sapa boyınsha inspekciyalar hám taǵı basqalardan) alınǵan baylıqlar aynıwı fakti haqqında juwmaq bolıwı kerek.

Qayta sortlarǵa ajratıw nátiyjesinde artıqsha shıǵıw hám kemisliklerdiń óz-ara esapqa alınıwına bir ǵana tekserilip atırǵan dáwir ushın, bir ǵana tekserilip atırǵan shaxsta, bir ǵana attaǵı tovar-materiallıq baylıqlarǵa salıstırǵanda hám isenimli shaxs ruxsatına kóre áyne birdey muǵdarlarda esaptan tısqarı formasında jol qoyılıwı múmkin.

Jol qoyılǵan qayta sortlarǵa ajratıw haqqında materiallıq juwapker shaxslar isenimli shaxsqa tolıq túsindiriw usınıs etedi.

Materiallıq juwapker shaxslar aybı bolmaǵan jaǵdayda qayta sortlarǵa ajratıwda payda bolǵan bahadaǵı kemislik ayırmashılıǵına inventarizaciya protokolında bunday parq ayıplı shaxslarǵa kiritilmewi haqqında tolıq túsindiriw beriliwi kerek.

Inventarizaciyalaw waqtında inventarizaciya boyınsha baslanǵısh esap hújjetleriniń tastıyqlanǵan úlgili formaları qollanıladı. Olardı 19-san BEMS qosımshalarınan alıw múmkin.

Kemis shıǵıw (urlıq) yamasa materillar buzılıwı júz bergende olardı esaptan shıǵarıw (aypdarlar anıqlanǵanda)

12-keste

T №	Mashqalalar mazmunı	Debet	Kredit
1	Materiallardıń haqıyqıy qunın esaptan shıǵarıw	9100	1000
2	Ayıptar shaxslardan óndiriliwi kerek bolǵan materiallardıń bazar qunı sawlelendiriw	7300	5910
3	Ayıptar shaxslardan óndiriliwi kerek bolǵan jetispiy atrǵan materiallardıń bazar bahası hám haqıyqıy qunı ahaqıyqatındaǵı parq sawlelendiriledi (bazar qunı haqıyqıy qunınan joqarı)	4730	9320
4	Ayıptar shaxslardan óndiriliwi kerek bolǵan jetispiy atrǵan	4730	5910

	materiallardıń bazar bahası hám haqıyqıy qunı ahaqıyqatındaǵı parq sawlelendirildi (bazar qunı haqıyqıy qunınan tömen)		
Kemis(urlıq) yamasa materiallar buzılıwı júz bergende olardı esaptan shıǵarıw (ayıptarlar anıqlanǵanda)			
1	Materiallardıń haqıyqıy qunın esaptan shıǵarıw	5910	1000
2	Jetispey atrǵan materiallardı esaptan shıǵarıwdan kórilgen ziyan sawlelendirildi	9430	5910

13-keste

Inventarizaciya nátiyjelerine kóre kemisligi anıqlanǵan tiykarǵı qurallardı esaptan shıǵarıw

№	Mahqalalar mazmunı	Debet	Kredit
1	Tiykarǵı qurallardıń baslanǵısh (tiklew)qunın esaptan shıǵarıw	9210-«Tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwı»	0100-«Tiykarǵı qurallar»
2	Esaplangan eskiriwin esaptan shıǵarıw	0200-«Tiykarǵı qurallardıń amortizaciyası»	9210-«Tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwı»
3	Tiykarǵı qurallardı esaptan shıǵarıwda qayta bahalaw saldosi esaptan shıǵarıladi	8510- «Mülkti qayta bahalaw boyınsha dúzetiwler»	9210-«Tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwı»
4	Kem shıqqan tiykarǵı qurallar obyektiniń shıǵıp ketwiniń kórilgen zıyan summası sawlelendiriledi	5910-«Kemisler hám bahalıqlardıń buzılıwinan joytıwlar»	9210-«Tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwı»
5	Daramattı sawlelendiriw(óndiriletuǵın summa tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwiniń kórilgen summasınan joqarı)-ayıptarlar anıqlanbaǵan jaǵdayda	4730-«Materiallıq zıyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń qarızı»-ayıptar yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolǵan kem shıqqan tiykarǵı quraldıń bazar qunına	5910-«Kemisler hám bahalıqlardıń buzılıwinan joytıwlar» kem shıqqan tiykarǵı quraldıń shıǵıp ketiwiniń kórilgen zıyan summasına
6	Zıyandı sawlelendiriw (kem shıqqan tiykarǵı qurallardıń bazar qunı tiykarǵı quraldıń shıǵıp	4730- «Materiallıq zıyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń	5910- «Kemisler hám bahalıqlardıń buzılıwinan joytıwlar» kem shıqqan tiykarǵı

	ketiwinen kórilgen zıyan summasınan tómen)-ayıptarlar anıqlanbaǵan jaǵdayda	qarız»-ayıptar yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolǵan kem shıqqan tiykarǵı quraldın bazar qunına	quraldın shıǵıp ketiwinen kórilgen zıyan summasına
7	Kem shıqqan tiykarǵı quraldın shıǵıp ketiwinen kórilgen zıyandı saıwlelendiriw-ayıptar shaxs ayıptarlar anıqlanbaǵan jaǵdayda	9430-«Basqa operacion qárejetleri»	5910- «Kemisler hám bahalıqlardıń buzılıwinan joytıwlar»

Inventarizaciyalaw xatlawlari hám inventarizaciyalaw aktları barlıq inventarizaciyanıń mal-múlkke keminde 2 nusqada dúziledi. Eger inventarizaciyalasw maǵlıwmatları menen buxgalteriya esabı maǵlıwmatları ortasında sáykes emeslik anıqlansa, komissiya saııstırma instrukciya dúzedi. Artıqsha hám kemis zatlardın summaları bul instrukciyada buxgalteriya esabında bahalaniwına muwapıq kórsetiledi.

Esabat jılında ótkerilgen inventarizaciya nátıyjeleri «Inventarizaciya anıqlanǵan nátıyjeler instrukciyası»nda ulıwmalastırıldı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Xojalıq iskerligi tiykarǵı kórsetkishleriniń qanday túrleri bar?
2. Blankalarǵa qoyılǵan talaplar nelerden ibarat?
3. Buxgalteriya hám arxivdın óz-ara baylanıslılıǵı nede?
4. Inventarizaciya buyırǵı ne?
5. Inventarizaciya kim tárepinen ótkeriledi?
6. Inventarizaciya nátıyjelerin usiniw tártibi.
7. Inventarizaciya nátıyjesinde anıqlanǵan kemislik hám artıqshalıq qanday jabıladı?
8. Inventarizaciya ótkeriw hám nátıyjesin rásmiylestiriw qanday ámelge asırıldı hám qaysı normativ hújjet menen tártiplestiriledi?

9. Inventarizaciya qanday qásiyetlerine kóre gruppalanadı?
10. Inventarizaciyanıń basqarıwdaǵı áhmiyetine qanday anıqlama beriledi?
11. Inventarizaciyanıń qanday túrleri bar?
12. Pul hújjetlerin rásmiylestiriwge qoyılǵan talap neden ibarat?
13. Hújjet ne?
14. Hújjetler aylanisi kestesin kim rásmiylestiredi hám kim tárepinen tastıyqlanadı?
15. Hújjetlerdegi rekvizitler nelerden ibarat?
16. Hújjetlerdi aylanisi ne?
17. Hújjetlerdi qabıllawda nelerge itibardı qaratıw kerek?
18. Hújjetlerdi qayta islew qanday ámelge asırıldı?
19. Hújjetlerdi rásmiylestiriw qanday ámelge asırıldı?
20. Hújjetlerdi rásmiylestiriw tártibi qaysı normativ hújjetler menen tártiplestiriledi?
21. Hújjetlerdi rásmiylestiriwde nelerge itibardı qaratıw kerek?
22. Hújjetler dizimi ne maqsette júritiledi?
23. Hújjetlerdın áhmiyeti nede?
24. Hújjetlerdın qanday túrleri bar?
25. Hújjetdın áhmiyeti nede?

*Bilimlerin özi kemlik etedi, sen olardı qollanıwın gerek.
Qilewdin özi kemlik etedi, sen olardı orınlawın gerek.
Bryus Li*

7-BAP. BUXGALTERIYA ESABI REGISTRLERI HÁM FORMALARI

7.1. Buxgalteriya esabı registrleri haqqında túsiniq hám olardıń áhmiyeti

Buxgalteriya esabı kárxanalar iskerligin jalpı, úzliksiz esabın alıp barar eken, bunda hújjetlestiriwdin áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Baqlaw nátiyjesinde alınğan maǵlıwmatlar dáslepki hújjetlerde sáwlelendirilip barıladı, keyininen sol dáslepki hújjetler hár tárepleme tekserilip, buxgalteriyaǵa qabıl etip almadı.

Tekserip qabıl etip alınğan dáslepki hújjetler tiykarında buxgalteriya provodkaları ámelge asıladı. Shıńında, bul buxgalteriya provodkaları da hújjetlestiriliwi shárt. Sonın ushın buxgalteriya esabı registrlerinen paydalanıladı.

Sonday eken, buxgalteriya esabı registrleri - esap jazıwların (buxgalteriya provodkaların) sáwlelendiriwge mólsherlengen kesteler bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esabı registrleri - jurnallar, vedomostlar, kitaplar, tastıyqlanğan blankalar bolıp tabıladı. Esap registrleriniń áhmiyeti sonda, olarǵa schyotlarǵa tiyisli kórsetkishler sáwlelendiriledi, ulıwmalastırıladı, ay aqırına qaldıqlar anıqlanadı hám ulıwma, xojalıq qarjılar hám olardıń dúziliw derekleri menen baylanıslı maǵlıwmatlar sáwlelendirip barıladı.

Esap registrleri maǵlıwmatları ay aqırında ulıwmalastırılıp, kárxana balans hám esabatların dúziwde tiykar esaplanadı. Sonday eken, esap registrlerindeki maǵlıwmatlardın qanshelli waqıtında tuwrı hám anıq rásmiylestiriliwi tekǵana kárxananın ózi ushın emes, bálkim onın balans hám esabatlarınan paydalanıwshılar ushın da áhmiyetli bolıp tabıladı.

7.2. Buxgalteriya esabı registrleriniń túrleri, olardı júrgiziw tártibi

Buxgalteriya jazıwlarınń túrliǵi, kolemi hár túrliǵinen kelip shıǵıp, olar sáwlelendiriletuǵın esap registrleri da túrlishe bolıp tabıladı.

Esap registrleri túrleri úyrenilip atırǵanda, olardı tómendegi qásiyetlerine itibar beriw gerek:

1. Sırtqı kórinis.
2. Olarda kórsetiletuǵın jazıwlarınń túrliǵi.
3. Maǵlıwmatlardın kolemi.

Esap registrleri sırtqı kórinisi qásiyetlerine kóre tómendegishe gruppalanadı:

- Dápterler (kassa dápteri, «bas dápter»).
- Kartochkalar.
- betler (vedomostlar).

Kartochkalar, tiykarınan xojalıq qarjıları analitik esabı ushın qollanıladı. Kartochkalardıń kontokorrekt, kóp ústinli hám basqa túrleri bar.

Kontokorrekt kartochka forması pul ólsheminde (bahada) esabı júritiletuǵın xojalıq processlerin hár bir schyotdıń debet hám kredit táreplerinde sáwlelendiriliwde paydalanıladı hám hár bir ay aqırında schyotlar boyınsha oborotlardı anıqlawda tiykar boladı.

Kóp ústinli kartochkalardıń taǵı biri retinde «Tiykarǵı islep shıǵarıw» qárejetleri esabı ushın júritiletuǵın kartochkanı misal retinde keltiriw múmkin.

Kartochkalar arnawlı kartotekalarda saqlanadı. Kartotekaǵa kartochkalar jaylastırılıp atırǵanda materiallıq juwapkerligi jaylanğan ornı hám basqa qásiyetlerine áhmiyet berip, gruppalarǵa ajratılğan halda qóyılıdı.

Buxgalteriya esabı registrleri jazıw túrlerine kóre 3 qıylı boladı:

1. Xronologik esap registrleri.
2. Sistemalı esap registrleri.
3. Kombinaciyalasqan registrler.

Xronologik esap registrlerin ayrıqsha ózgesheligi sonda, odaǵı jazıwlar xronologik tártipte sáwlelendirilip barıladı. Bul jazıwlar arqalı processtın qısqasha mazmunı, júz bergen múddeti hám summasın xronologik tártipte sáwlelendirip barıladı. Misal.

«Processlerdi dizim qılıw jurnalı» xronologik esap registriga misal bolıp, ol esapnı memorial-order formasında qollanladı.

Sistemalı esap registrleri processlerdi málim bir belgileri boyınsha sistemalasqan (gruppalasqan) halda sáwlelendiriliwi menen ózgeshelikli bolıp tabıladı. «Bas dápter» sistemalı esap registrleriga misal boladı.

Bul registrdan XV ásir aqırlarında eki jaqlama jazıw usılı payda bolǵannan baslap paydalanıw jolǵa qoyılǵan.

Buxgalteriya dápterleri bir jılǵa mólsherlengen bolıp, hámme betleri nomerlenedi, bas buxgalter qolı menen tastıyqlanadı.

Aqrǵı bettiń arqasında bas buxgalterdiń qolı menen tastıyqlanǵan halda tómendegi jazıw sáwlelendirilgen bolıwı zárúr.

Buxgalteriya dápterinde kárxana xojalıq múlkin sáwlelendiretuǵın schyotlar ushın betler ajratıladı. Sintetik schyotlar ushın tiyisli analitik schyotlar ashılǵan bolsa, bas dápterde betler ajratılıp atrǵanda itibarǵa alıw zárúr. Mısalı, sawda kárxanasın usaqlap satıw sawdadǵı tovarları 2920 sintetik schyotida júritiledi. Aytayıq, sol sawda kárxanasına qarastı 3 magazin bar. Bunday jaǵdayda bas dápterde hár bir materiallıq juwapker shaxs ushın bólek betler qaldırılıwı hám ulıwma tovarlar esabı sáwlelendiriliwi ushın da betler ajratılǵan bolıwı zárúr.

Buxgalteriya dápterinde xojalıq operaciyaları mazmunı jazılıp, bunday jaǵdayda esabı júritiletuǵın schyotlardıń sáwlelendiriletuǵın betleri tártip nomeri kórsetilgen boladı.

Buxgalteriya esap registri dápterdiń basqa registrlerden artıqmasılıǵı tómendegilerden ibarat:

- Esap maǵlıwmatlarınń bir registrde sáwlelengenligi;
- Esap maǵlıwmatları saqlanıwı bekkem támiyinlengenligi.

Buxgalteriya dápteriniń kemshilikleri de bolıp, olar

- Buxgalteriya xızmetkerleri ortasında miynet bólistiriwin tuwrı jolǵa qoyıwǵa kesent beredi, sebebi, dápterde kárxanada esabı júritiletuǵın hámme schyotlar jaylasqan. Buxgalteriya xızmetkerleri ózlerine biriktirilgen schyotga tiyisli maǵlıwmatlardı sáwlelendiriw ushın dápter bosawın kútiwi gerek boladı.

- Buxgalteriya dápterinen esap registri retinde paydalanǵanda, esap jumsların mexanizaciyalastırıw múmkinshilikleri azayadı.

- Buxgalteriya xızmetkerleri miynet ónimdarlıǵınıń asıwına kesent beredi.

Birinshiden, dápterden izbe-iz paydalanıw nátiyjesinde waqt joytıladı: ekinshiden, buxgalteriya dápteriniń kolemi úlken bolıp, tiyisli betti tawıp, odan paydalanıwdı páseytiredi.

Buxgalteriya dápterleriniń hámme betleri de hámme waqt paydalanıla berilmeydi. Toltırılmaǵan betler bolsa kelesi esabat dáwiri ushın paydalanılmaydı hám esap registrleri menen baylanısh qárejetlerdi asıwına alıp keledi.

Buxgalteriya dápterleri bir esabat jılı ushın mólsherlengen. Buxgalteriya registrleri olardaǵı jazıw túrine kóre, kombinaciyalasqan formada da boladı.

Kombinaciyalasqan buxgalteriya registrleriniń ayırıqsha ózgesheligi sonda, olarda xronologik hám sistemalı jazıwlar birgelikte sáwlelendiriledi. Bunday registrlerdiń abzallıǵı tómendegilerden ibarat:

- Esap jumsları ıqshamlasadı.
- Buxgalteriya jazıwları sáwlelendiriletuǵın registrler muǵdarnı qısqartıradı.

Xronologik hám sistemalı jazıwlar ulıwmalastırılǵan hám kombinaciyalasqan esap registrlerine jurnal-order misal boladı.

Buxgalteriya esabı registrleri olarda sáwlelendiriletuǵın maǵlıwmatlar kolemine kóre eki túрге ajratıladı.

1. Sintetikalıq registrler.
2. Analitikalıq registrler.

Sintetikalıq registrler sintetik esap maǵlıwmatların sáwlelendiriwge mólsherlengen bolıp, olarǵa bas dápter, processlerdi dizim qılıw jurnalı, jurnal-orderlar hám basqalar misal boladı.

Analitikalıq registrler analitik esap maǵlıwmatların rásmiylestiriwde qollanılıp, olarǵa «Materiallar», «Tiykargı qurallar», «Esapdar shaxslar menen esap-kitaplar» hám basqa múlk esabı boyınsha júritiletuǵın kartochkalar misal boladı.

Xojalıq júrgiziwshi subyekt iskerligi menen baylanısh processler dáslepki hújjetlerde rásmiylestiriledi. Bul baslanǵısh hújjet de formasın, da mazmunan hár tárepleme tekserilgenen keyin qayta islenedi. Dáslepki hújjet maǵlıwmatları tiykarında, buxgalteriya registrleri toltırıladı.

Bazı waqıtlarda buxgalteriya registrleri ornlanıw betleri tiykarında da rásmiylestiriledi. Bunday jaǵdaylarǵa dawalar boyınsha esaplaw, xızmetkerden aliment summasin ustap qalıwlar, xızmetkerdi bankten alǵan kreditleri boyınsha uslawlar ushin tiykar bolatuǵın nızamlı kúshke iye bolǵan sud qararları, bank menen xızmetker ortasında dúzilgen shártnamlar misal boladı.

Buxgalteriya registrleri qanday dáslepki hújjetler tiykarında rásmiylestirilmesin tómendegi talaplarǵa ámel etiw zárúr bolıp tabıladı:

- dáslepki hújjetlerdi tiyisli blankaga rásmiylestirilgenligi;
- dáslepki hújjet hámme rekvizitleri ulgisine juwap beriw;
- kórsetkishler arifmetik tuwrı esaplanǵanı;
- dáslepki hújjetlerde rásmiylestirilgen xojalıq processleri ekonomikalıq mazmunlılıǵı hám nızamlılıǵı;
- tekserip, qayta islingen dáslepki hújjetler tiykarında buxgalteriya registrlerin óz waqtında hám tuwrı rásmiylestiriw;
- buxgalteriya registrleri maǵlıwmatları tiykarında buxgalteriya balansı hám esabatı tiyisli kórsetpelerge tiykarınan tuwrı hám óz waqtında dúziw;

• hámme talapqa juwap beretuǵın balans hám esabat basqa formaların belgilengen múddette tiyisli orınlarǵa tapsırıw.

Joqarıda keltirilgen talaplardan kórinip turıptı, olda, buxgalteriya esabı hám esap jumslarınıń hámme basqıshları bir-birine tıǵız baylanıslılıǵı bolıp tabıladı.

Dáslepki hújjetlerdiń qanshelli durıs rásmiylestiriliwi, buxgalteriya registrleri maǵlıwmatların da tuwrı rásmiylestiriliwine tiykar boladı. Óz gezeginde buxgalteriya registrleri finanslıq esabatlarda waqtında hám tuwrı maǵlıwmatlar tiykarında rásmiylestiriliwine xızmet etedi. Bilgenimizdey, finanslıq esabat formaları tómendegilerden ibarat:

1. Buxgalteriya balansı - 1 forma;
 2. Finanslıq nátiyjeler haqqında esabat - 2 forma;
 3. Pul aǵısları haqqında esabat - 4 forma;
 4. Jeke kapital haqqında esabat - 5 forma.
- Joqarıda keltirilgen finanslıq esabatlardıń hámme formaları da kárxanalar iskerligin hár tárepleme úyreniw, analiz qılıw, qadaǵalaw, hám de basqarıw ushin xızmet etedi.

Sonday eken, kárxana iskerligi haqqında tuwrı juwmaqqa keliw ushin finanslıq esabat maǵlıwmatları durıs sáwlelendirilgen bolıwı zárúr eken.

Buxgalteriya registrlerin olardaǵı maǵlıwmatlardı tuwrı hám óz waqtında sáwlelendiriwiniń áhmiyeti de sonda bolıp tabıladı.

Buxgalteriya registrlerine tiyisli maǵlıwmatlardı sáwlelendiriwdiń aldına qoyılǵan talaplarǵa sanap óttik. Sol talaplarǵa juwap beriw ushin bolsa tómendegi wazıypalar ornlanıwı kerek:

1. Dáslepki hújjetlerdi hár tárepleme tekseriw.
2. Buxgalteriya registrleri menen tolıq támiyinleniw.
3. Buxgalteriya registrlerine esabat dáwiri baslanǵısh qaldıqların tuwrı sáwlelendirip shıǵıw.
4. Buxgalteriya provodkaların esap registlerine tiyisli tártipte waqtında jazıw.

Buxgalteriya registrlerine esabat dáwiri basında baslanǵısh qaldıqlar sáwlelendirilgende, aldınǵı esabat dáwirindegi aqırǵı qaldıq kórsetkishleri alınadı. Bul baslanǵısh qaldıq summaları tiyisli buxgalteriya esabı registrlerinde sáwlelendirilip atırǵanda, olardıń astına sızıq sızıladı. Bunday sızıq tartılıwına sebep, esabat dáwiri dawamında sáwlelendirilgen oborot summaları menen baslanǵısh qaldıq summasin qátelik penen qosıp jiberilmew kerekligi bolıp tabıladı.

Buxgalteriya registrlerinde jazıwlar sáwlelendirilip atırǵanda, tap dáslepki hújjetlerge qoyılǵan talaplarǵa ámel etiw zárúr. Jazıwları sáwlelendiriw talapları sonda, ruchkalardan, ximyahıq qálemlerden, jazıw mashinkalardan paydalanıw zárúr.

Ápiwayı reńli qálemlerden paydalanıw qadaǵan etiledi sol menen jazıwları ózgeriw aldı alınadı, jazıwları uzaq waqıt saqlanıwı támiyinlenedi.

Jazıwları buxgalteriya registrlerida qanday usılda sáwlelendiriwge kóre, mashinada hám de qolda jazıwǵa bolıw múmkin.

Mashinada jazıw degende, jazıw mashinaları, elektron esaplaw mashinaları járdeminde buxgalteriya registrlerin rásmiylestiriw túsiniledi.

Buxgalteriya registrleridegi jazıwlar olardan neshe nusqadan rásmiylestiriliwine kóre, bir hám bir neshe nusqalı boladı.

Bir neshe nusqada buxgalteriya esabı registrleri rásmiyestirilwinde, olardı hár bir nusqası bólek-bólek rásmiyestiriliwi yamasa kóshiriw qagazlarınan (kopirovka) paydalanğan halda rásmiyestiriliwi múmkin.

Bir neshe nusqada jazıluğın hújjetler, tiykarman, dáslepki hújjetler bolıp, olarğa aktlar, TTN (tovar -transport nakladnoy) lardı, schyot-fakturalardı, nakladnoylardı, tólew talapnaması, tólew tapsırqınamaların, shártnamalardı missal etip keltiriw múmkin.

Kóshiriw qagazları járdeminde jazıwları sáwlelendiriw arqalı qáte jazıwlar azayıwına, esap jumısların tezleniwine hám nátiyjede buxgalteriya xızmetkerleri miynet ónimliligin asıwına erisiledi.

7.3. Buxgalteriya esabı registrlerindeki qáte jazıwları dúzetiw tártibi

Buxgalteriya esap registrlerine kórsetkishler sáwlelendirilip atrıǵanda, itibarsızlıq, juwapkershiliksizlik aqıbetinde qáte jazıwlar jazılıwı múmkin.

Qáte jazıwlar sáwlelendirilgeni tómendegi jaǵdaylarda anıqlanıwı múmkin:

1. Qáte jazıw tek bir registrlerinde sáwlelendirilgen.
2. Qáte jazıw naduris buxgalteriya provodkasi nátiyjesinde payda bolǵan.
3. Buxgalteriya provodkasi tuwrı, biraq sáwlelendirilgen summa kóp yamasa kem jazılǵan.

Qáte jazıwdı joqarıda keltirilgen qaystı jaǵdaylardan birinde anıqlanǵanına kóre dúzetiw jazıwları ámelge asırıladi.

Qáteni dúzetiwdiń tómendegi usılları bar:

1. «Korrektura» usılı.
2. «Qızıl storno» usılı.
3. «Qosımsha jazıw» usılı.

Korrektura usılı maǵlıwmatlar esabat dáwiri ushın jıynalǵanǵa shekem tabılǵan qátelerdi dúzetiwde qollanıladı. Bul usılda naduris jazıw ústinen, onı oqıw múmkin etip, jıńshke bir sıziq tartıladı hám joqarısına tuwrı jazıw jazıp qoyıladı. Bunday dúzetiw haqqında tiyisli registrdiń bos jayına túsindirme berilip, qáteni dúzetgen shaxstıń qolı menen tastıyqlanıadı.

Jurnal-order formasında esap júrgiziwde esap registrleridegi qáteler korrektura usılı menen olarda esabat ayı ushın jámi shıǵarıǵanǵa shekem dúzetiledi. Registrler jıynalǵanнан keyin, lekin jazıwlar bas dápterge ótkerilmesden aldın, registrlerdegi qáteni dúzetiw, onıń ushın belgilengen bos qatar yamasa qanada, amawlı buxgalteriya málimlemesi (spravkası) tiykarında ámelge asırıladi. Jıynalǵan maǵlıwmatlar dápterge ótkerilgenнен keyin registrlerde qáteni dúzetiwǵa jol qoyılmaydı. Bunday waqıtta da qáteni dúzetiw amawlı dúziletuǵın buxgalteriya málimlemesi tiykarında ámelge asırıladi. Bul málimleme degi jazıw Bas dápterge bólek ótkeriledi. Málimleme bolsa qáte tabılǵan jurnal -orderge qosımsha etiledi (tigip qoyıladı).

Mısalı: «Materiallar» schyoti buxgalteriya esap reestrine 40050 swm ornına, 40000 swm jazılǵan:

40000 (14. 03.19) «dúzetilgenligine isenilsin» (qol).

«Qızıl storno» usılınan buxgalteriya provodkasi naduris berilgeninde, yamasa kóp summa sáwlelendirilgende paydalanıladı.

«Qızıl storno» usılı járdeminde qáte jazıw qızıl reńli sıya arqalı tuwrılanadı. Yaǵnıy qızıl reńde jazılǵan nomer, sol nomer jazılǵan oborot jámi summasınan ayrılıwı kerek.

Qızıl sıya daǵı jazıw sáwlelendirip, qáte jazıw tuwrılanǵanнан keyin, durıs buxgalteriya provodkasi esap registrlerine jazıp qoyıladı.

Mısalı: «Tiykarǵı islep shıǵarıw» ushın sklادتan material berildi 60000 swm. Bul process ushın buxgalteriya provodkasi tómendegishe boladı:

Debet «Tiykarǵı islep shıǵarıw».

Kredit «Materiallar».

Buxgalteriya jumısshısı tárepinen bolsa, esap registrlerine 600 000 swm sáwlelendirilgeni anıqlandı.

Qáte jazıwdı bir "0" di óshiriw arqalı tuwrılaw múmkin emes. Sonday eken, «qızıl storno» usılınan paydalanıwǵa tuwrı keledi.

$600\ 000 - 540\ 000 = 60\ 000$.

Buxgalteriya esap registrlerine 540 000 swm artıqsha jazılǵanlıǵı sebepli, 600000 den 540 000 ayrılıwı shárt. Kerisinshe, jazılıwı kerek bolǵan summadan kem summa jazılǵanı anıqlansa, «qosımsha jazıw» usılınan paydalanıladı. Mısalı, xızmetkerge esaplanǵan miynet haqqınan 170 000 swm dáramat salıǵı ustap qalıadı.

Xojaliq procesi buxgalteriya esap registrlerinde tóمندegi buxgalteriya provodkası tiykarında sáwlelendiriledi:

Debet 6710 Kredit 6410

Qáte jazıw arqalı joqarıdağı schyotlar ushın júritiletuđın buxgalteriya esap registriga 170 000 sanı ornına 120 000 sanı jazılđanı anıqlandı.

$$170\ 000 - 120\ 000 = 50\ 000.$$

Qáte jazıw dúzetiliwi ushın 50 000 qosımsha jazıw sáwlelendiriliwi kerek.

Materiallar quninde ayırmaslıqlar unamlı yamasa unamsız bolıwına kóre tiyisli schyotlarga «qosımsha jazıw» yamasa «qızıl jazıw» uslı arqalı sáwlelendiriledi.

7. 4. Buxgalteriya esabınıń formaları

Buxgalteriya esabınıń forması dep esap registrlerinden paydalanıwdıń izbe-izligi hám atqarılıw texnikasınıń júzege shıǵaratuđın málim sistemaǵa ayıladı.

Registrlerdıń forması hám dúzilisi, sintetik hám analitik esap registrleriniń óz-ara xronologik hám sistematik baylanıshlıǵı, jazıw izbe-izligi hám atqarılıw texnikası buxgalteriya esabınıń formasın anıqlaytuğın tiykarǵı belgi bolıp tabıladı.

Kárxanalar iskerligi esabı haqqında bir neshe buxgalteriya esap formalarınan paydalanadı. Kárxanada qollanılatuğın esap formaların tańlaw tóمندegi faktorlarǵa baylanıshı boladı:

- kárxana esap jumıslarınıń kólemi kóp yamasa kemligine;
- kárxana buxgalteriya xızmetkerleriniń qánigelik sertifikatı yelegenligin hám tájiriyelerine hám taǵı basqa.

Kárxanada qaysı esap forması qollanılıwınan qaramastan, Ózbekstan Respublikasınıń «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızamına tolıq ámel etiliwi shárt.

Buxgalteriya esabı formaları tóمندegi túrlerge bólinedi:

- memorial order forması;
- bas dápter forması;
- jurnal order forması;
- informaciya texnologiyalarına tiykarlanǵan forma.

Buxgalteriya esabı formaları bir birinen tóمندegi ózgesheliklerine kóre parıq etedi:

1. Formadaǵı registrleriniń sanı, wazıypasına kóre.

2. Registrler sırtqı kórinisine kóre.

3.Registrlerde xronologik hám sistemalı jazıwlar sáwlelendiriliwine kóre.

4. Sintetik hám analitik esap maǵlıwmatların birgelikte jazıw rejimine kóre.

5. Jazıwlardı jazıw tártibi hám texnika qurallardıń qollanıw rejimine kóre.

Buxgalteriya esabınıń Bas dápter formasında esap jumıslarında qolaylıq jaratıw maqsetinde ay dawamındaǵı xojaliq processleri reestrin júrgiziw múmkin. Xojaliq processleri reestri tiykarında bolsa Bas dápter toltırıldı

14-keste

Xojaliq operaciyaları reestri

20__ jıl _____ ayı ushın

N t/r	Sáne	Baslanǵısh hújjetlerdiń hám nomeri	Operaciya mazmunı	Summası (swm)	Esapbetler korrespondenciyası	
					debet	kredit

Sonday eken, Bas dápter formada eki túrdegi esap registrlerinan paydalanıw múmkin:

1. Bas dápter.
2. Esap obyektleri esap vedomostı bolıp tabıladı.

Vedomostlar analitik esap registrleri esaplanadı. Eger kárxana esap obyektleri esap vedomostların da júritse, ol jaǵdayda Bas dápterge maǵlıwmatlar da dáslepki hújjetler, hám de vedomostlar maǵlıwmatları tiykarında jazıp barladı.

Bas dápterdiń betlerinde xojaliq procesiniń bolǵan waqtında, dáslepki hújjet tártip nomeri, process mazmunı, summası, korrespondenciyalanıwshı schyotlar kórsetiledi.

Bul dápter registri tiykarında júritiletuđın bul formanın qolaylıqları tóمندegilerden ibarat:

- jazıwlar anıqlıǵı esap jumısların tekseriwdi anısatlastradı;

- esap jumislari azayadi;
- qollanilatuĝin registrler muĝdari azayadi;
- sintetik schyotlar boyinsha aylanba vedomost dūziliwine zāruriyat joĝaladi;

- esap xizmetkerleri artiqsha miyneti qisqaradi.

Joqanda keltirip otilgen artiqmashılıqlar menen birge buxgalteriya esabınıń Bas dápter formasın qollawda bazı kemshilikler júzege kelip, olar tómendegilerden ibarat:

- karxana úlken bolsa, esap jumislarnıń aqılǵa muwapıq shólkemlestiriw múmkin bolmay qaladı;
- qollanılmaytuĝin schyotlar muĝdarı kóbeyiwi, qáte jazıwlar sáwlelendiriliwi múmkinshiligin asıradı;
- esap xizmetkerleri ortasında miynet bólistiriwin aqılǵa say dūziliwin támiyinlemeydi.

Biraq, joqarıda aytip ótgeni sıyaqlı, buxgalteriya esabınıń Bas dápter formasınan kishi kárxanalar paydalanıwı ol jerdegi esap jumislarnıń jaqsı alıp barılıwına xızmet etedi.

Bas dápterde jıl basma hár bir pul qarjı hám olar boyınsha qaldıqlar sáwlelendirip shıǵıladı. Keyin, process mazmunı qatarında ay dawamında xronologik tártipte hár bir dáslepki hújjet tiykarında xojalıq processleri jazıp barıladı. Bunda, júz bergen processge tiyisli summa, eki jaqlama jazıw usılına kóre, korrespondenciyanıń schyotlar debeti hám kreditinde jazıladı.

Ay aqırında hár bir schyot boyınsha debet hám kredit oborotları anıqlanadı hám jámi debet hám kredit oborotları jıynanıp, olar teńiligi salıstırılmaq arqalı tekseriledi. Debet hám kredit oborotları jıyndısı teńligi esap jumislarnıń tuwrı sáwlelendirilgenligin anılatadı. Debet hám kredit oborotlarında anıqlanğan summa óz-ara teń bolıwı menen birge «Tekseriw summası» qatarındaǵı jámi summaǵa da teń bolıwı gerek.

Sonnan keyin, hár bir schyot boyınsha ay aqırında qaldıq esaplap shıǵıladı. Ay aqırında anıqlanğan qaldıq summalar aktiv schyotlarda debet tárepinde, passiv schyotlarda kredit tárepinde sáwlelendirilip, olardıń óz-ara teń bolıwı shárt esaplanadı.

Keyininen, bul anıqlanğan qaldıq summalar tiykarında kárxana esabatı dūziledi.

Joqarıda keltirip otilgen, Bas dápter schyotın keste kórinisin, kompyuter sabaǵın jaqsı iyelegen esapshı «Excel»de nátiyjeli qóllawı múmkin.

Buxgalteriya esabın memorial-order formasında bar bolǵan kemshilikler, esap formasın jetilistiriwde talap eter edi. 1940 jıllarda buxgalteriya esabı formasın talap dárejesine kóteriw maqsetinde alıp barılǵan jumislar nátiyjesinde jetiliskeń jurnal -order forması payda boldı. 1949 jılda aldınǵı kárxanalar buxgalteriya esabında tájiriyyeden ótken buxgalteriya esabı jurnal -order formasınıń normativ esap registrlerin islep shıqtı. Sol esap registrin jurnal -order dep atalıwı, olar tiykarında júritiletuĝin esap formasınıń da jurnal -order forması dep atalıwına tiykar boldı.

1960 jıl 1 yanvardan qollanılıp atırǵan buxgalteriya esabınıń birden-bir schyotlar rejesine muwapıq túrde buxgalteriya esabınıń jurnal -order forması úlgili túrde islep shıǵıldı. Buntıń nátiyjesinde xojalıq júrgiziwshi subyektlar buxgalteriya esabı principlerine ózgerisler kirgizildi. Jurnal-order formasına shekem buxgalteriya esabınıń memorial-order forması qollanılıp keler edi.

Buxgalteriya esabınıń jurnal-order forması baslanǵısh xojalıq maǵlıwmatların gruppalap jıynaw principine tiykarlanǵan. Bul jıynawda buxgalteriya esabı hámme bólimleri boyınsha xojalıq múlki hám processlerin sintetik hám analitik esabı támiyinlenedi.

Esabat ayındaǵı dáslepki hújjet maǵlıwmatların sistemalaw hám jıynaw esapqa alınıwı gerek bolǵan pul qarjı hám xojalıq processlerin olar paydalanıwı boyınsha sáwlelendiriw múmkinshiligin beretuĝin esap registrlerine alıp barıladı. Sonday eken, memorial-orderlerdi dūziw zārúrlik qalmaydı. Buxgalteriya esabınıń jurnal-order formasında baslanǵısh xojalıq maǵlıwmatları tuwrıdan-tuwrı jurnal-order hám járdemshi vedomostlarda sáwlelendirilip barıladı.

Jurnal-order esap registri jazıwları xronologik hám sistemalı sáwlelendirip barıwǵa mólsherlengen. Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń geyparalarında bir túrdegi xojalıq processleriniń kóp bolıwı járdemshi vedomostlardan paydalanıw zāruriyatın tuwdıradı. Ay dawamındaǵı birdey xojalıq procesi kóp júz bergenligi sebepli járdemshi vedomostda sáwlelendirilip barıladı, ay aqırında bolsa, jıynanǵan maǵlıwmatlar jurnal-order esap registrine kóshiriledi. Járdemshi vedomostlar bir waqıtta eki wazıypanı atqaradı. Birinshiden, jurnal -orderǵa maǵlıwmatlar sáwlelendiriliwine xızmet qılsa, ekinshiden, analitik esap registr retinde de paydalanıladı.

Járdemshi vedomostlar buxgalteriya esap obyektlerin gruppalamda da áhmiyetli bolıp tabıladı. Misalı, mámile qárejetlerin

(sawda kárxanalarında), ulıwma islep shıǵarıw qárejetlerin (islep shıǵarıw kárxanalarında) gruppalaw zárúriyatında da járdemshi vedomostlardan paydalanıladı, olarda tiyisli maǵlıwmatlar jıynanadı hám ay aqırında jurnal-orderde sawlelendiriledi. Baslanǵısh xojalıq maǵlıwmatların jurnal -orderlerde tuwrı gruppalawdı támiyinlew maqsetinde schyotlar krediti boyınsha korrespondenciyaları jurnal -order esap registrida tuwrı sawlelendirilmesten názerde tutılǵan halda amawlı qatar ajratıw arqalı kórsetip ótilgen.

Jurnal-order esap registrlerinde schyotlar boyınsha aylıq, shereklik hám jıllıq esabatlar ushın zárúr kórsetkishler dizimi ushın amawlı qatarlar ajratılǵan.

Buxgalteriya esabın jurnal -order forması tómendegi tiykarǵı principlerge tiykarlanǵan:

- jurnal orderda xojalıq processleri sawlelendirilip atırǵanda tiyisli schyot krediti boyınsha debetleniwshi schyotlar kórsetilgen halda jazıladı;

- sintetik hám analitik esap jazıwları birgelikte alıp barıladı;
- buxgalteriya esabı xojalıq processlerin;
- qadaǵalawshı aparıw hám aylıq, shereklik, jıllıq esabatlardı dúziwde kerekli kórsetkishlerge ajratıp sawlelendiriw;
- korrespondensiyalanıwshi schyotlar aldınan kórsetilgen esap registrleri (jurnal -order, járdemshi vedomostlar) de sawlelendiriledi.

- esap registrleri bir ay ushın qollanıladı.

Jurnal -order forma qollanıwı nátiyjesinde tómendegi múmkinshiliklerge iye bölinedi:

- esap jumsları ańsatlastırıladı;
- xojalıq aylanısı tezlesedi;
- esap jumsların buxgalteriya xızmetkerleri ortasında bölistiriliwshi aqlǵa say shólkemlestiriledi hám aqıbet nátiyjesinde esap jumsları ónimlilik azayadı;

- esap jumsları qárejetleri azayadı;

- sintetik hám analitik esap jazıwları birgelikte alıp barıladı;

- esabat dúziwge tayarlıq jumsları alıp barıladı.

Buxgalteriya esabınıń Jurnal -order formasında sintetik hám analitik esap jazıwları birgelikte alıp barıladı dep ayıp ótildi. Ayırım esap obyektleri boyınsha analitik esap ushın analitik kartochkalar júritiledi. Analitik kartochkalar esap obyektleri muǵdarı kóp bolǵanda júritiledi. Misal, Tiykarǵı qurallar analitik esabı ushın TQ-6 a qollanıladı.

«Tiykarǵı qurallar inventar kartoshları» júritiledi. *Islep shıǵarılıp* atırǵan ónim ózine túser bahasını ańqlaw maqsetinde qárejetler esabı ushın kartochkalar yamasa joqarıda ayıp ótilgeni sıyaqlı, gruppalaytuǵın vedomostlar da júritiledi. Bul analitik esap kartochkaları júrgizilgende, olar maǵlıwmatları tiykarında aylanba vedomostlar dúziledi.

Buxgalteriya esabı jurnal -order formasında qollanılatuǵın eki esap registri (jurnal -order, járdemshi vedomost) den tisqari zárúrlük bolsa, taǵı járdemshi hújjet retinde amawlı islep shıǵılǵan kestelerden de paydalanıladı.

Sintetik esap registri - Bas kitap hám basqa registrler tiykarında balans hám esabattıń formaları dúziledi.

Bas kitapda hár bir schyot boyınsha bet ajratılıp, ol jaǵdayda schyotqa tiyisli baslanǵısh qaldıq, debet oborotları hár bir uyqas túrdegi kreditleniwshi schyotlar menen birge, hám de kredit oborot ulıwma summası, ay aqırına qaldıq summası kórsetiledi.

Bas kitapda sawlelendiriletuǵın schyotlar boyınsha maǵlıwmatlar tiyisli jurnal -order, járdemshi vedomostlardan almadı.

Sonday eken, jurnal -order maǵlıwmatlarınıń qanshelli tuwrı hám ańıqlıǵı esabat dúziw ushın tiykar esaplanadı. Bul bolsa Bas kitap maǵlıwmatların da tuwrılıǵın támiyinleydi.

Jurnal-orderler xojalıq processlerin sintetik esabın júrgiziwge mólsherlengen bolıp, bir schyot kreditde hám basqa schyotlar debetleniw retinde shaxmat jazıwınan paydalanǵan halda júritiledi.

Ayırım schyotlar kredit oborotların esabın júrgiziwge mólsherlengen jurnal -orderlardan tisqari, sol schyotlardıń debet oborotların esapqa alıp baratıwın járdemshi vedomostlar da júritiledi. Sawda kárxanalarında tovarlar esabın júrgiziwge mólsherlengen «Tovarlar» schyoti boyınsha da tap sonday, kredit oborotı esabı ushın jurnal -order, debet oborotı esabı ushın járdemshi vedomostlardan paydalanıladı.

Schyotlar debet oborotı ushın mólsherlengen járdemshi vedomostlardagı jazıwlar da kreditleniwshi schyotlar menen sawlelendiriledi, yaǵnıy shaxmat jazıwı usılnda jazıladı.

Shaxmat jazıwı usılın ózgesheligi sonda, jazıw bir ret sawlelendiriledi.

Bazı schyotlar olar ekonomikalıq mazmunı tárepinen bir-birine uqsas bolǵanlıǵı sebepli, olardıń esabı ushın bir jurnal-order mólsherlengen.

Mısalı, «Tiykarǵı qurallar», «Tiykarǵı qurallar tozıwı» schyotları ekonomikalıq mazmunı tárepinen bir-birine uqsas bolǵanlıǵı sebepli 13-jurnal-orderdan paydalanılǵan halda esap júritiledi.

Bas dápterge bolsa, hár bir schyot boyınsha ajratılǵan betlerge tiyisli maǵlıwmatlar ulıwma júrgizilgen jurnal-orderdan alıp jazıladı. Buxgalteriya esabınıń jurnal-order formasında qollanılatuǵın Bas dápterdiń ózgesheligi sonda, ol jaǵdayda schyot maǵlıwmatların bir aylıǵı emes, bálki, bir jil dawamında jazıp barıladı.

Bas kitap jurnal-order maǵlıwmatların ulıwmalastırıw, esabat formaların dúziw ushın hár bir schyotlar boyınsha jazıwları tuwrılıǵın tekseriw ushın mólsherlengen.

Esaplaw texnikalarınıń rawajlanıwı, olardı ekonomikanıń hámme tarawlarında keń qollanılıwı ekonomikalıq nátiyjelilikke erisiwdiń tiykarǵı faktorlarınan biri bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esap jumısların rawajlanıwlarıǵa erisiw, olar nátiyjeliliginiń asırıw maqsetinde jumısların mexanizaciyalastırıw nátiyjesinde Buxgalteriya esabınıń keste-avtomatlastırılǵan forması payda boldı.

Esap jumıslarında informaciya texnologiyalarınan paydalanıw járdemshi tómendegi mümkinshiliklerdi jaratıladı:

1. Esap jumısları menen bánt bolǵan xızmetkerler sanı qısqaradı.
2. Esap xızmetkerleri miynet ónimdarlıǵı asırıwına erisiledi.
3. Esap maǵlıwmatları qayta isleniwı tezlesedi.
4. Esap maǵlıwmatlarman paydalanıwdı operativliligin támiyinlenedi.
5. Materiallıq juwapkerlik ústinen qadaǵalawdı kúsheytiriliwige erisiledi.
6. Kárxanalar mülkshilik saqlanıwı ústinen qadaǵalaw kúsheytiriledi.
7. Esap jumısları menen baylanıslı qárezjetler azayıwına erisiledi.

Buxgalteriya esabınıń informaciya texnologiyalarına tiykarlanǵan forması tiykarında buxgalteriya esabı uslı tiykarǵı elementinen hújjetlestiriw jatadı. Biraq, soǵan áhmiyet beriw gerek.

hújjetlerdegi maǵlıwmatlardı gruppalam, ulıwmalastırıw esaplaw mashinaları yamasa kompyuterler járdeminde ámelge asırıladi.

Esap jumısları kompyuterlerde ámelge asırılatuǵın kárxanalarda esap maǵlıwmatları esap registrlerinde yamasa esaplaw mashinaların maǵlıwmat tasıwshılarında saqlanadı, yaǵnıy misalı, disketlerde.

Buxgalter jumısların onlarıń kompyuter menen támiyinleniwı avtomatlastırılǵan jumısların jaratılıwına tiykar boladı.

Informaciya texnologiyalarınan esap jumıslarında paydalanıw ekonomikalıq nátiyjeler menen birge kárxanalarda basqarıwdıń avtomatikalıq sistemasın jaratılıwı menen birge alıp barıladı.

Basqarıwdıń avtomatikalıq sisteması kárxanalar xojalıq iskerliginiń basqarıwındaǵı wazıypalar kompyuterlerdi qollaw járdeminde atqarıladi.

Buxgalteriya esabında informaciya texnologiyaları qurallarından paydalanıw, nátiyjesinde payda bolǵan, buxgalteriya esabınıń keste - Avtomatlastırılǵan forması kompyuter programmalarınan paydalanıwǵa tiykarlanǵan.

Kompyuterlerdi esap jumıslarına mólsherlengen programmaları esap registrlerini Avtomatlastırılǵan tárzde dúziwge mümkinshilik jaratadı.

Buxgalteriya esabınıń jetiliske Avtomatlastırılǵan formasında tiykarǵı basqısh buxgalteriya maǵlıwmatların qayta islew bolıp tabıladı.

Maǵlıwmatlar qayta islew ushın kompyuterge kiritiliwinen aldın, maǵlıwmatlar qayta islewge maslastırılıwı gerek.

Avtomatlastırılǵan esap formasında hújjetler aylanıwı da sol formaǵa maslasqan halda dúzilisi gerek. Maǵlıwmatlardı qayta islewdegi mólsherlengen programmalardı tayarlaw, olardı qollawǵa tiyisli texnologiyalıq hám qollaw kórsetpeleri de bul formadaǵı basqıshlardan esaplanadı.

Islep shıǵılǵan programmaǵa kóre, maǵlıwmatlar esaplaw orayı (EO) yamasa avtomatlastırılǵan jumıslarında jayında buxgalteriya jumısshısı túrli mazmundaǵı esap registrlerin aladı. Programmada islep shıǵılǵanına kóre, bul esap registrleri jurnal-orderlar, vedomostlar, kitaplar, kartochkalar hám basqalar bolıwı mümkün.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlar buxgalteriya esabı qaysı formasından paydalanıwdı qárezsiz túrde belgileydi hám bunda olar

esap-kitap jumislarni kölemi, esap xizmetkerlerin sanı, qanigelik tajriyesi ham basqa faktorlardı itibarğa aladılar.

Xojalıq jürgiziwshi subyektlar xojalıq xizmetleri esabın jürgiziwde buxgalteriya esabınıń qaysı formalarnan paydalanıwlarına qaramastan, Özbekstan Respublikasınıń «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızamına ham basqa tiyisli normativ hujjetlerge ham kórsetpelerine ámel etiwleri shárt.

Kishi kárxanalar ham mikrofirmalar kárxanasınıń esap siyasatın ózleriniń xojalıq xizmetleri talaplarnan kelip shıqqan halda gárezsiz túrde tańlaydı.

Buxgalteriya esabı ham esabatlar kishi isbilermenlik subyektlar tárepinen nızamshılıq tiykarında belgilengen birden-bir stilistika tiykarlarına muwapıq júritiledi.

Esapınıń ápiwayılastırılğan formada dúziliwi ushın kishi kárxanalar ham mikrofirmalar kárxanalardıń finanslıq-xojalıq iskerligi buxgalteriya esabınıń úlgili esapbetler jobası tiykarında pul qarjılar ham olardıń derekleri esabın tiykarǵı esapbetlerde jürgiziw imkaniyatın beretuǵın jáne bul arqalı ulıwma buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarınń isenimliliǵı ústinen qadaǵalawdı támiyinlew imkaniyatın beretuǵın xojalıq operaciyalarnıń buxgalteriya esabı esapbetleriniń qısqartırılğan jumısshı Rejesin dúziw huqıqına iye.

Kishi kárxanalar ham mikrofirmalar qollanıw atırǵan buxgalteriya esabı registrlerin tómendegi talaplardıń ámel etken halda óz jumislarnı gárezsiz túrde mástlestirip alıwları múmkin:

- birden-bir usılına (eki tárepleme jazıw principini);
- analitik ham jıyma esap maǵlıwmatlarınń óz-ara baylanıshlıǵına;
- barlıq xojalıq operaciyalarnıń registrlerde jalpı sáwlelendiriliwine;
- esapqa alıwdıń baslanǵısh hujjetleri tiykarında esapqa alıwǵa;
- xojalıq iskerligin basqarıw ham baqlaw ushın, sonıń menen birge, finanslıq esabatlardı dúziw ushın zárúr bolǵan kórsetkishler boyınsha baslanǵısh hujjetler maǵlıwmatların toplaw ham sistemalastırıwǵa.

Buxgalteriya esabınıń baslanǵısh basqışı bolıp barlıq xojalıq operaciyalarnıń baslanǵısh esap informaciyası málim bir materiallıq bazınıń tolıq hujjetlendiriliwi esaplanadı.

Xojalıq jürgiziwshi subyektlar tárepinen gárezsiz túrde islep shıǵılatuǵın baslanǵısh hujjetler formaları usı subyektti

sáwlelendiriwshi tımsallar qosılǵan haldaǵı tiyisli úlgili formalarnıń názerde tutılǵan májburiy rekvizitlerdi óz ishine alıwı kerek.

Nátiyjede, buxgalteriya esabınıń ápiwayılastırılğan forması sıyaqlı registrlerdin eki túrinen paydalanıwı múmkin:

- xojalıq operaciyalarnıń esapqa alıw dápteri;
- Tiyisli esapqa alıw obyektleriniń esapqa alıw vedomostları.

Subyektlar óz iskerligi talapların esapqa alǵan halda baslanǵısh hujjetlerdin usınıp atırǵan formalarına qosımsha ústinler ham qatarlardı kirgiziw huqıqına iye bolıp esaplanadı.

Xojalıq operaciyalarnıń esapqa alıw dápteri pul qarjılardıń bar ekenligi ham olardıń málim bir sánege bolǵan derekleri ham finanslıq esabat dúziwde anıqlaw múmkin bolǵan analitik ham jıyma esap registrini bolıp esaplanadı.

Vedomostlar analitik esap registrleri bolıp esaplanadı. Bunnan sonı juwmaq qılıw múmkin, Xojalıq operaciyalarnıń esapqa alıw dápterin yamasa baslanǵısh hujjetler maǵlıwmatları tiykarında, yamasa bolmasa vedomostlardıń juwmaqlawshi maǵlıwmatları tiykarında toltırıw múmkin.

Xojalıq operaciyalarnıń esapqa alıw dápterin vedomostlar kórinisinde, onı operaciyalar esabı pútkil esabat jılı dawamında júritiletuǵın ayǵa yamasa dápter formasında ashılǵan halda, jürgiziw múmkin. Bunda Dápter birme -bir kiritiliwi ham nomerlengen bolıwı kerek. Onıń sońǵı betinde, baslıq ham bas buxgalterlerdin imzaları menen, sonıń menen birge, xojalıq jürgiziwshi subyektdin mór izi menen tastıyqlanıwshi, keltirilgen betler sanı jazıp qoyıladı.

Xojalıq operaciyalarnıń esapqa alıw dápteri hár bir pul qarjılar ham olar derekleri túri boyınsha esabat dáwiri basına bolǵan qaldıqlar summaları jazıwları menen esapqa almadı. Odan keyin «Operaciyalar mazmunı» ústininde hár bir baslanǵısh hujjet tiykarında bul aydin barlıq xojalıq operaciyalarnı xronologik izbe-izlilik tiykarında pozicion usılda jazıp barıladı. Bunda, Dápterde «Qadaǵalaw summası» ústininde belgilengen hár bir operaciyaǵa tiyisli summalar eki tárepleme jazıw usılında pul qarjılar ham olardıń dereklerine muwapıq túrlerin esapqa alıw esap betleriniń «Debet» ham «Kredit» ústinleri boyınsha bir waqtınıń ózinde sáwlelendiriledi.

Barlıq esapbetler debet oborotlarınń ulıwma juwmaǵı kredit oborotları ulıwma juwmaǵı ham «Qadaǵalaw summası» juwmaǵına teń bolıwı kerek.

Xojaliq operaciyalarini dapterinde buxgalteriya esabini jurgiziv ushin barliq zarur esapbetler keltiriliwi mumkin.

Kishi karxanalar ham mikrofirmalar tek Buxgalteriya balansı - 1-san forma, Finansliq natijeler haqqında esabat 2-san formadan ibarat bolgan jilhq finansliq esabatni usını etedi.

Takirarlaw ushin sorawlar

1. Bas dapter usim jurnal -orderdan parqi nede?
2. Buxgalteriya esabi registrlaridagi qate jazıwlar qanday usıllar jardeminde duzetiledi?
3. Buxgalteriya esabi formaların bir-birine baylanıslılıgı.
4. Buxgalteriya esabının qanday formaların bilesiz?
5. Buxgalteriya esabının qaysı forması qolay?
6. Buxgalteriya esabının qaysı formasından paydalanıw kim tarepinen belgilenedi?
7. Buxgalteriya esabının registrlari turlerin jurgiziv tartibi qanday?
8. Buxgalteriya registrlaridagi qateler kim tarepinen duzetiledi?
9. Esap registrlarining qanday formaların bilesiz?
10. Esap registrlarining wazıypası neden ibarat?

Bilmegendi sorap uyrengen alım, uyalıp soramağan özine zalım
A.Nawayı

8-BAP. BUXGALTERIYA ESABATI

8. 1. Buxgalteriya esabatının maqseti ham wazıypaları

Buxgalteriya esabi shaxs, firmalar ushin xızmet qiladı, bunda qarejetler ham daramatlar tasirinin qalishgi finansliq esabatlarda tan alınadı. Barliq sırtqi maglıwmatlarğa da itibar berilmeydi. Sol sebepli firmalar jamiyet, keleshek awlad ham dunyada tartipke salıwshi engizilgen amawlı bir nızam ham jariymalarsız ziyan jetkiziwı mumkin.

Eger siyasiy basım jetkiliklishe kushli bolsa, mashqala onı juwapkerli ishki orbitasiğa onı hareketlendiretuğın nızamshılıqtı tartadı, huqıqtı qorgaw xızmetkerleri muwapıqlıgın tamiyinlew ushin kepillikli boladı.

Karxananın ameldegi iskerligi administraciya tarepinen basqarıw funksiyaların jaqsılaw jolı menen amelge asırılıp, onın natijeleri buxgalteriya esabi sistemasında sawlelendiriledi. Xojaliq jurgiziwshi subyekt tarepinen malim waqt aralıgında amelge asırılğan xojaliq mamileleri tuwrısındağı informaciyalar tiyisli esap registrlarida ulwmalastırıladı ham gruppalangán halda olardan buxgalteriya esabatlarına otkeriledi.

Buxgalteriya esabın huqıqiy-normativ tartipke salıw sistemasında esabat karxananın mülkshilik ham finansliq jagdayı ham de qarji-xojaliq iskerligi natijeleri haqqındağı maglıwmatlardın birden-bir sisteması retinde qaraladı. Esabatlar malim esabat dawiri ushin belgilengen sırtqi korinisler boyınsha tayarlangán buxgalteriya esabi informaciyaları tiykarında duziledi. Öz gezeginde esabat dawiri - bul karxana finansliq esabatın duziwi kerek bolgan dawir bolıp tabıladı.

Esabat - xojaliq jurgiziwshi subyektlardin otken waqt ishindegi jumislari natijeleri ham sharayatlari haqqındağı maglıwmatlar kompleksı bolıp, odan iskerligin analiz qırw, baqlaw ham basqarıw maqsetinde paydalanıladı.

Esabat informaciyaları satılğan onim, jumıs ham xızmetler, olardı islep shıgarıw qarejetleri, xojaliq qarjları ham olardı duziwi

dereklari, islerdin finansliq natijeleri, saliqqa tartiw ham dividendler haqqindaqi maqlawatlar di oz ishine aladi.

Xojaliq jurgiziwshi subyektlar oz iskerligi ustinen kundelik qadagalawdi hujjetlar ham esabat registrlerine tiykarlanip jurgizedi. Lekin uzaq waqt (ay, sherek, jil) dawaminda xojaliq iskerliginin juwmaqn biliw ushin bul maqlawatlar jetkilikli bolmaydi. Olardi ulwmalastiriw ham sistemaqa keltiriw zarur. Bugan esabat duziw jol menen erisiledi.

Finansliq esabatqa qoyilatuqn talaplardan biri - on rasmilestiriw esaplanadi. Bul finansliq esabatti duziwde mulk, minnetlemeler ham xojaliq mamilelerin buxgalteriya esabinda sawlelendiriw sryaqli, jergilikli ham milliyy valyuta - swmda amelge asirilwin anlataqi. Finansliq esabat karxanani basshisi ham bas buxgalteri tarepinen imzalanip, mor menen tasytiqlanadi.

Birinci nawbette, soni da aytiw gerek, karxanalar (shet el investiciyalari karxanalaridan tirsqari) majburiyy tartipte tomendegi paydalanishlarga sherek ham jilliq esabatin tapsiradi:

- Sholkemlestiriwshi hujjetlerine qaray mulk iyeleri (mulkti basqariw boyinsha kepillikli organlar, sholkemlestiriwshiler);
- mamleket saliq inspekciasina (bir nusqa);
- Ozbekstan Respublikasi nizamshilighina qaray karxana iskerligin ayirim tareplerin tekseriw ham tiyisli esabatti aliw waziypalari belgilengen basqa mamleket sholkemlerine.

«Buxgalteriya esabi haqqinda»qi Ozbekstan Respublikasi Nizamina kore: - barliq karxana ham makemeler ushin esabat jili 1 yanvardan 31-dekabrige shekem bolgan dawir esaplanadi.

- Janadan sholkemlesken karxana ham mekemeler ushin birinshi esabat jili bolip, olar yuridikaliq huqiqqa iye bolgan saneden sol jildin 31 dekabrine shekem bolgan dawir esaplanadi. 1-oktyabrden keyin sholkemlesken (tamamlangan, qaytaldan sholkemlesken) karxanalar ham olardin strukturaliq bolimlari tiykarinda sholkemleskenlerden tirsqari karxanalar ushin olardin yuridikaliq huqiqqa iye bolgan saneden keyin jildin 31-dekabrine shekem bolgan dawirdi birinshi esabat jili dawiri dep esaplawga ruxsat beriledi.

- karxanalar shereklik ham jilliq buxgalteriya esabatlarin Ozbekstan Respublikasi Finans ministrligi tarepinen belgilengen muddetlerde tapsiradi.

Soni da eskertip otiw gerek, karxanani xojaliq iskerligi natijeleri, mulkshilik ham finansliq jagdayi haqqindaqi jilliq buxgalteriya esabati paydalanishlari (birja, qarydar, tovar jetkerip beriwshi ham basqalar) ushin ashiiq bolip baspa etilwi mumkin. Baspa etilgen esabattin tuwnligi garezsiz auditorliq sholkemi tarepinen tasytiqlanadi.

Finansliq esabat buxgalteriya esabi sistemasinin juwmaqlawshi natijesi retinde finansliq esabat subyektinin finansliq jagdayin hamde onin finansliq jagdayindaqi ozgerislerdi korsetedi. Bunday informaciyalardan koplegen qarydarlar tomendegi maqsetlerde paydalanadi:

- a) kreditler beriw boyinsha qararlar qabillaw ham investicion qararlar qabillaw ushin;
- b) subyektin kelesidegi pul agimlari bahalaw;
- c) subyektin resurslari, minnetlemeleri ham olardaqi ozgerisler haqqindaqi maqlawatlar di sawlelendiriw.

Buxgalteriya esabatlarinin qurami ham formalari ham de olardi tolew tartibi haqqindaqi jollama Ozbekstan Respublikasi Finans ministrligi tarepinen belgilenedi.

Jilliq finansliq esabat formalarin duziwden aldin ulken tayarliq jumislari amelge asiriladi. Onin mazmuni esap maqlawatlarinin mulk ham dereklerini haqiqiy bar bolgan qaldiqlarina saykesligin tasytiqlaw menen belgilenedi.

Sol sebepli jilliq balansi duziwge jil dawaminda duziletuqn balanslarga qaraqanda juda joqari isenimlilikni tamiyinlew talabi qoyiladi.

Bunda tayarliq jumislarinin negizi barliq turdegi xojaliq qarjilari dereklerin toliq inventarizaciya etiwden ibarat.

Buxgalteriya balansin duziw texnikasi onni tasytiqlaytuqn hujjetlar menen tasytiqlangan esap jaziwlarini tiykarinda toltirilwin nazerde tutadi. Balansi duziwden aldin analitik esap schyotlari boyinsha qaldiqlar ham oborotlar bas dapterdegi schyotlar boyinsha qaldiqlar ham oborotlar menen salistirilip, tekseriliwi gerek. Bunda olardin tenligine isenim payda etiw zarur.

Esabattin ayirim formalarin duziw procesinde olarga malim talaplar qoyiladi. Misali, balansi duziwde onin ayirim elementlerin bahalaw qagrydalarina amel qilw gerek.

Jilliq buxgalteriya (finansliq) esabati esabat jilnan keyingi jildni 1 iyunnan keshikpesten dagaza etiliwi kerek. Jilliq finansliq esabat dagaza etiliwinen aldın auditorliq tekseriwinen otkerilip, unamli auditorliq juwmağı alıngan ham xojalıq júrgiziwshi subyektiń basqarıw organı (akciyonerleriniń ulıwma jıynalıstı, shólkemlestiriwshiler jıynalıstı ham t.b.) tárepinen tástıyqlangán bolıwı kerek. Jilliq finansliq esabat formalarınan buxgalteriya balansı (1-forma) ham finansliq nátiyjeler haqqındağı esabat (2-forma) dagaza etiliwi kerek. Bunday tájiriye xalıq aralıq ámeliyattan kelip shıqqan bolıp, sırtqı informaciyadan paydalanıwshılarga usı kárxanağa kapital qoyıw ham basqa máseleler boyınsha tıyanaqlı qararlar qabıllawğa múmkinshilik beredi. Buxgalteriya balansı qısqartırılğan formada dagaza etiliwi múmkin jáne onıń mazmunı kárxana tárepinen Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń qağıydalarında názerde tutılğan talaplar sheńberinde bolıwı kerek. Jilliq finansliq esabat penen birge auditorliq juwmağı da dagaza etiliwi múmkin. Onıń mazmunı gárezsiz auditorliq shólkemi tárepinen finansliq esabattıń isenimlilikini haqqındağı pikir (baha) den ibarat.

Ishki buxgalteriya esabatlari kárxananıń kommerciya sırlari janyalanbawı ushin dagaza etilmeydi. Kommerciya sın esaplangán maǵlıwmatlardı nızamga qarsı alıw ham janyalaw nızamshılıqqa muwapıq juwapkerlikke tartıladı.

8. 2. Buxgalteriya esabatlarnı dúziw tártibi

Xojalıq júrgiziwshi subyektiń esabatlari úsh tiykarǵı kriteriya boyınsha gruppalanadı:

- informaciyalar kólemine kóre;
- dúziliw maqsetine kóre;
- dawamlılıǵı boyınsha.

Esabattağı maǵlıwmatlar kólemine kóre jeke esabat ham ulıwma esabatlarga bólinedi.

Jeke esabat xojalıq júrgiziwshi subyektiń bir iskerlik ushaskasındağı jumısı haqqındağı informaciyalardı óz ishine aladı.

Ulıwma esabat xojalıq júrgiziwshi subyektiń pútkil qarjı-xojalıq iskerligin xarakteristikalaydı.

Esabatlari tayınlanıwına kóre sırtqı ham ishki esabatlarga bólinedi.

Sırtqı esabatlar xojalıq júrgiziwshi subyektiń iskerlik xarakteristikası, payda múlkshilik ham de finansliq jaǵdayı haqqındağı informaciyadan sırtqı paydalanıwshı -mápdar yuridikalıq ham fizikalıq shaxslardı informaciya menen támiyinlew quralı bolıp xızmet etedi. Buxgalteriya esabattıń xalıq aralıq standartları ham Ózbekstan Respublikası Buxgalteriya esabı haqqındağı nızamınıń 20-statyasına muwapıq sırtqı jilliq finansliq esabat dagaza etiliwi kerek.

Ishki esabatlar xojalıq júrgiziwshi subyektiń ishki mútajliklerinen kelip shıqqan halda dúziledi.

Esabat óz ishine alatuǵın dáwirler boyınsha udayı tákiratlanatuǵın (ámeldegi) ham jilliq esabatlarga bólinedi.

Kárxananıń jilliq buxgalteriya esabati tiyisli organlarga tapsırıwman aldın shólkemlestiriw hújjetlerinde belgilengen tártipte kórip shıǵıladı ham tástıyqlanadı. Ózbekstan Respublikasınıń «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı Nızam menen jilliq esabattıń tómendegi formaların dúziw názerde tutılğan:

- 1 - «Kárxana balansı» (1-forma);
- 2 - «Finansliq nátiyjeler haqqında esabat» (2-forma);
- 3 - «Pul aǵırını haqqında esabat» (4-forma);
- 4 - «Jeke kapital haqqında esabat» (5-forma).

Joqarıdağı esabat formalarına túsindirmeler esap-kitaplar ham túsindirmeler qosımsha etiledi.

Balans sherek ham jilliq esabat quramına kiritiledi. Bul «netto» atlı balans bolıp, paydalanıwshılarga kárxananıń sap qunınıń kólemi haqqında informaciya beredi. Sebebi qunı jámi kórsetkishke tómendegi elementler boyınsha tozıwdı shıǵarıp tastap kórsetiledi.

Tiykarǵı qurallar, materiyallıq emes aktivler ham basqalar, payda summası bolsa, jámine tek esabat dáwirinde tástıyqlanbaǵan payda kólemigine qosıladı. Lekin xojalıq iskerligin analiz etiw maqsetinde balansta tómendegi kórsetkishler saqlanıp kelgen: dáslepki qunı ham olardıń tozıwı, alıngan payda.

Bólim kárxanalari, filiallar ham wákilliklerine iye bolǵan kárxanalar konsolidallasqan (birlesken) finansliq esabat dúzedi.

Bólim kárxanalarga qoyılǵan qoyılmalar bas kárxananıń finansliq esabatında onıń finansliq qoyılmaları retinde sawlelendiriledi.

Yuridikalıq shaxslar ózleriniń filiallari, wákillikleri ham basqa strukturalıq bólimlerin gárezsiz balansqa ajratıwı múmkin, lekin

olardın balansı hám basqa esabat formaları tiyisli yuridikalıq shaxsınıń konsolidaciyalasqan esabatına, álbette, qosıladı.

Konsolidaciyalasqan esabatqa bas kárxananıń finanslıq esabattı úlgisine qaray dúziledi. Lekin ministrlikler, keńseler hám byudjet shólkemleri boyınsha dúziletuǵın jıyma finanslıq esabatlar bunnan tsqarı.

Finanslıq esabat jil basınan jıynalıp baratıǵın jámi summa menen hár sherekten tekseriledi.

Byudjet mákemeleri sherek hám jılıq esabatların joqarı organı Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı tárepinen belgilengen múddetlerde tapsıradı.

Ayrım xojalıq júrgiziwshi subyektlar ushın Ózbekstan Respublikası ministrler Keńesi tárepinen Finanslıq esabat tapsırıw boyınsha basqa múddetler belgileniwi múmkin.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń jılıq finanslıq esabattı qızıǵıwshı bankler, birjalar, investolar, kreditorlar hám basqalar ushın ashıq esaplanadı.

Ashıq tipdegi akcionerlik jámiyetleri, qamsızlandırıw kompaniyaları, bankler, fond hám tovar birjaları, investiciya fondları hám basqa finanslıq mákemeler, esabatta keltirilgen maǵlıwmatlar tuwrılıǵın auditorlar tárepinen tastıyqlaǵannan keyin jılıq finanslıq esabattı esabat jılınan keyingi jıldıń birinshi iyunǵa shekem, álbette, baspa etiwleri kerek.

Xojalıq júrgiziwshi subyekt óz iskerligin tamamlanıǵanda aqırǵı finanslıq esabat dúziledi.

Kárxananı jabıw boyınsha mashqalalardıń buxgalteriya esabı, aqırǵı balansı hám esabatın dúziw, aktivler qunın anıqlaw jumislari jabıw komissiyasına júkletiledi.

Úmisiz qarızlar hám ziyandar aqırǵı balansına qosıladı.

Jabıw balansında minnetlemeler olardıń qaytarıw waqıtına esaplanǵan procentler menen birge sáwlelendiriledi.

Konsolidaciyalasqan finanslıq esabat málim yuridikalıq hám qarji-xojalıq munasábetlerinde bolǵan eki hám odan artıq kárxanalardıń esabatların ulıwmalastırıwdan ibarat. Konsolidaciyalaw metodologiyası hám texnikası xalıq aralıq hám de bazar ekonomikası rawajlangan mámleketlerdıń milliy standartlarında islep shıǵılǵan hám bayan etilgen. Konsolidaciyalawdıń maqseti korporativ gruppaga kiretuǵın xojalıq júrgiziwshi subyektlar haqqında informaciyalardı

birden-bir xojalıq júrgiziwshi subyekt retinde ulıwmalastırılǵan halda esabattı usınıwdan ibarat. Bunda korporativ gruppaga kiretuǵın hár bir ǵárezsiz kárxana barlıq xojalıq mámúlelerin ámeldegi standartlarǵa muwapıq esapqa alıwı hám olardıń nátiyjelerin finanslıq esabat kórinisinde rásmiylestiriwi kerek.

Finanslıq esabatları konsolidaciyalaw XIX ásirdeń ortalarında AQShda, kapitaldıń konsentraciyalasıwı hám kompaniyalardıń qosılıwı nátiyjesinde payda bolǵan. Keyinirek Evropa mámleketlerinde de konsolidaciyalaw máseleleri kiritilgen. Házirgi waqıtta eki hám odan artıq kárxanalardıń qosılıwı, xoldingler, korporaciyalar hám finans-sanaat gruppalarınń dúziliwi mámleketimiz ámeliyatında da keń tis alıp atır. Konsolidaciyalawdıń zárúrligi onıń ekonomikalıq tárepten maqsetke muwapıqlıǵı menen belgilenedi.

Eger gruppaga kiretuǵın kárxanalar túrli mámleketlerde jaylasqan bolsa, gruppanıń konsolidaciyalasqan finanslıq esabatın dúziwde olardıń esabat maǵlıwmatları birden-bir valyutaǵa keltiriledi. Gruppaga kiretuǵın kárxanalar bas kompaniya (nenen bir mámlekette jaylasqanda olardıń finanslıq esabatların bir valyutaǵa keltiriwge mütajlik bolmaydı hám konsolidaciyalawdıń birden-bir usıllarınan paydalanıladı.

Konsolidaciyalasqan finanslıq esabat Ózbekstan Respublikası «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızamınń 17-statyası, buxgalteriya esabınıń xalıq aralıq hám milliy standartlarına muwapıq dúziledi. Bunda bas kárxanadan ajralıp shıǵıp iskerlik kórsetip atırǵan kárxanalar toparı ushın ulıwmalasqan finanslıq elementlerdi dúziw hám usınıw haqqında sóz júritiledi. Nızamınń usı statyasına muwapıq bir yamasa bir neshe bólim kárxanalar, filiallar hám wákilxanalarına iye bolǵan kárxanalar ulıwmalasqan finanslıq esabat dúzedi.

Bul elementtıń talapları ministrlikler, shólkemler hám byudjet shólkemleriniń jıyma finanslıq esabatına salıstırǵanda nátiyjen ámelde qollanılmaydı. Ulıwmalasqan finanslıq esabat buxgalteriya esabı standartlarına muwapıq dúziledi.

Bas kárxananıń bólim kárxanalarǵa qosqan úlesleri onıń finanslıq esabatında finanslıq qoyılma retinde sáwlelendiriledi.

Yuridikalıq shaxslar óz filialları, wákilxanaları hám basqa strukturalıq bóлиндilerin, olardıń balansları hám esabat formaların belgilengen tártipte tiyisli yuridikalıq shaxstıń ulıwmalastırılǵan

esabatına kirgiziw shárti menen gárezsiz balansqa ajratıp shıǵarıwı múmkin.

Konsolidaciyalanǵan finanslıq esabat, eger bas kompaniya óziniń barlıq bólim kárxanaların jawıp, olar iskerligin basqarıwdı bir yuridikalıq shaxs sheńberinde ámelge asırsa, kompaniyanıń esabatı qanday bolıwın kórsetedi.

Konsolidaciyalanǵan finanslıq esabat administraciyaǵa hám korporativ gruppaga kiretuǵın kárxanalar gúzetiw keńesine, sonıń menen birge, ámeldegi hám potencial investolar, kreditorlar, tovar jetkerip beriwshiler, qarıydarlar hám mámleket sıyaqlı sırtqı informaciyaǵan paydalanıwshılardı da usınıs etiledi. Sonısı menen ol informaciya funksiyasında jabıq boladı.

Informaciyalardan sırtqı paydalanıwshılar ushın konsolidaciyalanǵan esabat jeke balanslardıń sheklengenliklerin jónge salatuǵın, qosımsha informaciya deregi esaplanadı. Konsolidaciyalanǵan esabat bas kompaniya ushın óz esabatın ayrıqsha «keńeytiriw» hám «toltırıw» esaplanadı.

Joqarıda aytılganlardı ulıwmalastırǵan halda sonı atap ótiw kerek, konsolidaciyalanǵan esabat bir neshe ayrıqshalıqlarǵa iye:

□ konsolidaciyalanǵan esabat yuridikalıq gárezsiz kárxanannıń esabatı esaplanbaydı. Onıń maqseti korporativ gruppa iskerliginiń nátiyjeleri haqqında ulıwma oyda sawlelendiriwdi qalıplestiriwden ibarat. Ol anıq informaciya menen támiyinlew hám analiz ushın jóneltirilgen;

□ korporativ gruppa aǵzaları esaplanǵan kárxanalar ortasındaǵı kelisimler konsolidaciyalanǵan finanslıq esabatqa kiritilmeydi. Ol jaǵdayda tek aktivler hám minnetlemeler, sırtqı kontragentlar menen ámelge asılǵan operaciyalar boyınsha dáramatlar hám qárejetler kórsetiledi. Hár qanday gruppa ishindegi qarjı-xojalıq operaciyaları identifikaciyalanadı hám konsolidaciyalaw procesinde shıǵarıp taslanadı (konsolidaciyalanıp atırǵan esabatqa kiritilmeydi). Konsolidaciyalaw bas kompaniya quramma kiretuǵın kompaniyalar finanslıq esabatlarınń birdey atdaǵı elementlerin ápiwayı (arifmetik) jıynaw emes.

□ gruppalar esabatı birlespe quramma kiretuǵın hár bir kompaniyanıń finanslıq jaǵdayı hám iskerlik nátiyjeleri haqqındaǵı jıyma informaciyalardı sawlelendiredi. Bul sonday eken, bir bólim kárxanannıń paydası basqasınıń zıyanın «jasırılıwı», bir bólim

kárxanannı bekkem finanslıq jaǵdayı basqasınıń potencial tólew uqpın «jasırılıwı» múmkin;

eger gruppa biznestiń hár túrlı túrleri menen shuǵıllanatuǵın kompaniyalardan ibarat bolsa, onday jaǵdayda usı gruppa boyınsha konsolidaciyalanǵan finanslıq esabat ayırım zárúrli tolıq maǵlıwmatlardı ashıp bermewi múmkin.

Konsolidaciyalanǵan finanslıq esabatın bul qásiyetleri onıń gruppa iskerligindegi rolin tolıq ashıp beriwge múmkinshilik jaratadı. Atap aytqanda:

gruppa haqqındaǵı unamlı pikirlerdi qollap quwatlaw jáne onıń fond bazarındaǵı poziciyasın bekkemlew (gruppa hám gruppadaǵı basqa kompaniyalar aksiyaları kotirovkasınıń ósıwı) ushın pútkil gruppa boyınsha ulıwmalasqan informaciyanı usınıw;

birden bir ekonomikalıq birliktiń finanslıq jaǵdayın hám xojalıq mámilelerin anıqlaw súwretleydi, biraq bólek finanslıq esabatlarınń ornın baspaydı;

basqarıw qararların qabıllaw ushın tiykar boladı; gruppa aǵzalarınń ekonomikalıq óz-ara baylanıshlıǵı hám óz-ara tásirin xarakteristikalaydı;

usı esabat bas kompaniyanıń valyutasında dúzilgenligi sebepli bas kompaniya ushın qadaǵalaw funksiyasın da atqaradı;

gruppa iskerligin finanslıq joybarlaw hám finanslıq támiynlewge tásir kórsetedi hám t. b.

Finanslıq esabatlardı konsolidaciyalaw zárúriyatı bárinen burnı informaciyaǵan paydalanıwshılardıń mútajliklerinen kelip shıǵadı. Konsolidaciyalanǵan finanslıq esabat informaciylarınan paydalanıwshılardıń aksiyonerler, investolar, kreditorlar, korporativ gruppannıń basqarıw xızmetkerleri hám mámleket basqarıw shólkemlerin kirgiziw múmkin.

Álbette, konsolidaciyalanǵan finanslıq esabattan tiykarǵı paydalanıwshılar aksiyonerler bolıp esaplanadı. Bas kompaniya aksiyasınıń iyesi onıń aksiyalar qaltasma tuwrı keletuǵın sap aktivler kölemin bahalay almaydı. Sebebi, bas kompaniya balansı tek bólim kárxanalardı berilgen qoyılmalardıń óz ishine aladı hám bul kárxanalardıń jámi real qunı hám aksiyonerlerdiń úlesin qoyılmalardıń jámi real qunı hám aksiyonerlerdiń qunı sawlelendirmeydi. Aksiyonerlerge bolsa olar qoyılmalardıń qunı obyektiv sawlelendiretuǵın, bas kompaniyaǵa qarastı barlıq bólim

hám baǵınıqlı kárxanalar iskerliginiń kórsetkishlerin óz ishine alǵan informaciýalar zárúr.

Investorlarga konsolidaciýalanǵan finanslıq esabat, bir tárepten, grúppa aktivleri hám kapitalınıń ulıwma muǵdarın (onıń múmkinshiliklerin) bahalaw ushın zárúr. Basqa tárepten, grúppanıń ózi konsolidaciýalanǵan finanslıq esabattı usınıwdan mápdar. Sebebi, bul óziniń tólew uqıpın hám finanslıq turaqlılıǵın kórsetiw ushın da zárúr.

8.3. Buxgalteriya esabatların usınıw (tapsırıw)

Xojalıq júrgiziwshi subyektlér tárepinen dúziletuǵın hám tiyisli organlarǵa tapsırılauǵın finanslıq esabatlar 1 - BEMS menen tártipke almadı. Finanslıq esabatlarda tómendegi informaciýalar tolıq sáwlelendiriliwi kerek:

1. Xojalıq júrgiziwshi subyektin atı, múlkshilik forması, yuridikalıq adresi, identifikaciýalanǵan nomeri hám subyektı anıqlap alıw ushın zárúr bolatuǵın basqa rekvizitler;

2. Xojalıq júrgiziwshi subyektin atı, múlkshilik forması, yuridikalıq adresi, identifikaciýalanǵan nomeri hám subyektı anıqlap alıw ushın zárúr bolatuǵın basqa rekvizitler;

3. Finanslıq esabat bir kárxanaǵa tiyisli ekenligi yamasa bir grúppa kárxana;

4. Esabat sánesi yamasa finanslıq esabatlar qaysı dáwirde óz ishine alıwı;

Tapsırılǵan esabat informaciýaların tuwrı túsiniw ushın tómendegi rekvizitler keltiriliwi kerek:

1. Finanslıq esabatta qollanılǵan valyuta túri;

2. Esabatta paydalanılǵan cifrlardıń anıqlıq dárejesi, misalı, keltirilgen nomerler «mıń» esabında yamasa «million» esabında ekenligi hám t.b.

Finanslıq esabattıń esabat dáwiri bolıp 1 yanvardan 31 - dekabrge shekem bolǵan kalendar jil esaplanadı.

Buxgalteriya esabı haqqındaǵı Nızamnıń 18 - statyasına muwapıq eger yuridikalıq shaxs 1 oktyabrden qatın dizimnen ótkerilgen bolsa, birinshi esabat jili keyingi jıldıń 31 dekabrinde tawsıladı. Finanslıq esabat nızamshılıqta názerde tutılǵan jaǵdaylarda kalendar jilinan tısqarı aylıq yamasa shereklik etip de tapsırıladı.

Finanslıq esabatlar ushın esabat sánesi bolıp esabat dáwirdeń aqırǵı kúni esaplanadı. Misalı, subyektin jilhq buxgalteriya balansı ushın esabat sánesi bolıp 31 dekabr esaplanadı, finanslıq nátiyjeler, haqqındaǵı jilhq esabat ushın esabat dáwiri bolıp 1 yanvardan 31 dekabrge shekem esaplanadı.

Finanslıq esabat tómendegi organlarǵa tapsırıladı:

1. Subyekt múlk iyelerine (mámleket múlkn basqarıw wákilligi berilgen organlarǵa, shólkemlestiriwshilerge, qatnasıwshılardı muwapıq);

2. Mámleket statistika shólkemlerine;

3. Nızamshılıqqa muwapıq basqa organlarǵa.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlér finanslıq esabatların keyingi jıldıń 15 fevraldan keshiktirmesden tapsırıwları kerek.

Bir qalada jaylasqan subyektlér ushın finanslıq esabattı tapsırǵan kúni dep onı tiyisli orınǵa haqıyqıy usınıs etken kúni esaplanadı. Basqa qalalarda jaylasqan subyektlér ushın finanslıq esabattı poshta arqalı jóneltilgen kúni esaplanadı (bul kún poshta kárxanasın qoyǵan shtampasında málim).

Eger esabattı jónetken sáne dem alıw kúnine tuwrı kelse, esabat tapsırıw sánesi dem alıw kúninen keyingi kúнге kóshiriledi.

Shereklik yamasa jilhq esabatlardı waqıtında dúziwde támiyinlew ushın buxgalteriyanıń barlıq bólimleri jumsların orınlaw múddetlerin kórsetip jıyma jumıs grafigi dúziledi. Buxgalteriya esabı tómendegishe júritilse, grafik penen belgilengen múddetlerde jurnal – orderlerdin summası shıǵarıladı, zárúr bolsa bir registrdegi summa basqa registrlerge ótkeriledi hám korrespondentleniwshi schyotlar óz-ara alternativ tekseriledi.

Finanslıq esabatqa túsindiriwlerdin tiykarǵı maqseti kárxananıń finanslıq jaǵdayı jáne onıń ónim, tovar, jumıs hám xızmetler bazarındaǵı orın tuwrısında tolıqlaw informaciýalar alıw ushın esabat formaların mazmunın toltırıwdan ibarat.

Bul wazıypanı ámelge asırıw ushın esabat dáwirindegi hám ótken sol dáwirdegi kórsetkishler salıstırılwshılıǵı, buxgalteriya balansı (1-forma) hám finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabat (2-forma) ta ulıwma summa menen keltirilgen ayırım, eń zárúrli múlk hám minnetlemeler túrleriniń bahalaw usılların qollawda birden-birlikti támiyinlewden ibarat.

Buxgalteriya esabın jürgiziwde ol yamasa bul qağıydalar qollanılıwı mümkün bolmağan waqıttağı faktlerdi kórsetiw hám tiyisli tiykarlawlardı túsindiriw xatında keltiriw zárúr. Keri jaǵdayda bunday qağıydalar qollaw bul jaǵdaydı usı qağıydalar qollawdan bas tartıw dep qaraladı hám kárxana tárepinen buxgalteriya esabı haqqındaǵı ámel qılıp atırǵan nızamshılıqtı buzıw dep tán alınadı.

Túsindiriw xatınıń mazmunı kárxananıń ámeldegi investicion hám finanslıq iskerliginiń tiykarǵı texnikalıq-ekonomikalıq kórsetkishlerin, atap aytqanda kárxana ixtiyarında qalatuǵın paydanıń bólistiriliwı yamasa bólistirilmesligi haqqındaǵı maǵlıwmatlardı óz ishine aladı. Esap siyasatınıń tovar-materiallıq rezervlerdi bahalaw. olardıń tayarlanıwı hám isletiliwı, tiykarǵı qurallar hám materiyalıq emes aktivler boyınsha amortizaciya esaplaw hám de olar aktiv bóleginen paydalanıwdıń natıyjeliligini analiz qılıw, ónim (jums, xızmet) realizaciyasidan almatuǵın túsimlerdi esaplaw variantları, jańa ónimlerdi islep shıǵıwǵa tiyisli túrli investicion joybarlardıń rejelestiriliwı hám ámelge asınıwı, onıń sapasını jaqsılaw hám taǵı basqalar boyınsha tolıq maǵlıwmat beriledi.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Buxgalteriya esabı ne hám onıń áhmiyeti neden ibarat
2. Buxgalteriya esabına qoyılatuǵın talaplar neden ibarat
3. Buxgalteriya esabatın dúziw, tapsırıw hám tastıyqlaw tártibi
4. Buxgalteriya esabatın jeke menshik kárxanalar tapsırıwı shártpe
5. Buxgalteriya hám statistika esabatlarınıń qanday baylanısı bar
6. Dáslepki hújjetlerge qaysı hújjetler kiredi
7. Dáslepki hám jıyma esabatların anıqlaması
8. Esabattaǵı qátelikler qanday usıllar menen dúzetiledi
9. Esabat kimgе, qaysı múddette tapsırıladı
10. Esabatın qanday formaları bar
11. Esabatın qaysı forması áhmiyetli dep esaplaysız
12. Kárxana esabatın rásmiylestiriwge kim juwapker
13. Aylıq, shereklik, jıllıq esabatlar hám olardıń áhmiyeti
14. Statistik esabatları tapsırıw shártpe
15. Jeke kárxanalarda esabattı dúziw zárúrligi barma
16. Jıyma esabatlarǵa qaysı hújjetler kiredi

Qorjınǵa túskeniń bári dáramat emes.

Lorens Stern

9 -BAP. BUXGALTER KÁSBINE QOYILATUǵIN TALAPLAR

9. 1. Buxgalter kásibi

Ulıwma qabil etilgen jáhán ámeliyatında buxgalteriya xızmetkerleri eki taypaǵa bólinedi - buxgalter (accountant) hám esapshı (bookkeeper). Mámleketimizde, GMDA mámleketleriniń kóbisinde bolǵanı sıyaqlı, bul túsiniqler tıǵız halǵa keltirilgen. Ádette buxgalteriya esabı qánigeleriniń hámмесin, ilmiy tájriybesi hám atqarıp atırǵan jumısı ózgeshelikinen qaramastan, buxgalter dep ataladı.

Buxgalter kem degende bakalavr diplomına iye boladı. Onıń wazıypalarına buxgalteriya jazıwların tekseriw hám ishki qadaǵalaw sistemasın shólkemlestiriw, buxgalteriya esabı sistemasın islep shıǵıw, salıq esap-kitapların tayarlaw kiredi. Bunnan tisqari, buxgalter byudjetlerdi dúziw hám de finanslıq kórsetkishlerdi jaqsılaw hám qárejeterdi optimallastırıw boyınsha menejment ushın usınıslar islep shıǵıw ushın juwapker boladı.

Bunday qánigelerdi Amerikada antyod etken buxgalterlar (auditorlarga áyne uqsas ilmiy tájriybege iye bolǵan), basqarıw buxgalterleri (administraciya ushın ishki esabatların tayarlawǵa qánigelsesken), byudjet shólkemleriniń ishki auditorları hám buxgalterleri boladı. Qımbatlı qaǵazlar hám fond birjalari boyınsha AQSh komissiyasına (SEC) usınıs etiletuǵın ǵalabalıq kompaniyalar (ashıq túrdegi aksiyanerlik jámiyetleri) diń finanslıq esabatın dúziwge tek antyod etken buxgalterlar institutınıń licenziya yamasa sertifikatına antyod etken buxgalterlar institutınıń licenziya yamasa sertifikatına (SRA) iyelewleri kerek. Licenziya joqarı maǵlıwmat, jums stajı bolǵanda hám ilmiy tájriybe imtixanları tabıs menen tapsırılǵanda beriledi. Amerikada bólek auditorlıq licenziyası joq, ol jerde antyod etken buxgalter licenziyası beriledi. Ol kárxanada emes, bálki auditorlıq kompaniyasında islewi hám auditorlıq tekseriwlerin ótkeziwi mümkün. Antyod etken buxgalter, basqaları menen bir qatar, Ádep-ahlaq kodeksi, atap aytqanda insayderlik

informაციyanı paydalanğan halda investiciyalaw boyınsha sheklewler menen baylanısqan. Tekseriw ótkeretuǵın auditor menen balanstı imzalaytuǵın bas buxgalter ilmiy tájriyesi ortasında parq joq. Bunday jaǵday bir qatar rawajlanğan mámleketlerde bar. Ádette ashıq túrdegi aksiynerlik jámiyetleriniń ǵalabalıq esabatın antyod etken buxgalter dúzedi.

Esap ilminen xabarsız shaxs ǵana buxgalter kásipi birǵana kásip dep ayırıw múmkin. Qánigeler bolsa olardı atqanlatuǵın islerdiń túrine qaray bas, materiallıq, esap-kitap buxgalterleri, buxgalterlerniń járdemshilerine bólinedi. Bunday bólistiriwdi jumıs beretuǵınlardıń mútajlıǵı talap etedi. Bos jumıs ornlarınń kóbisi «bas buxgalter» lawazımına, eń az talap bolsa «materiyallıq buxgalter» lawazımına tuwrı keledi. Járdemshiler hám esap-kitap buxgalterleri ushın da kóp jumıs usınıs etiledi.

Bos jumıs ornlarına talabandı qıdırıw waqtına kelsek, bas hám materiallıq buxgalterlerdi jallaw daǵazaları «aktiv» jaǵdayda boladı. Bul lawazımlarǵa jumıs tájriyebesine iye bolǵan qánigeler izlenedi. Olarǵa úlken talaplar qoyıladı.

Jumıs beretuǵınlar jaqsı talim almaǵan buxgalteriya esabı qánigesi qanshellilik qáwipli ekenligin jaqsı biledi. Áwele naduris esap salıq nızamshılıǵı talapları buzırwına, bunıń áqibetinde, birinshi náwbette baslıq juwapker bolıwına alıp keledi. Áyne usınıń sebebinen birinshi orında buxgalterdiń tájriyebesi bar-joq ekenligi bahalanadı. Álbette, jaslardı «óstiretuǵın» hám studentlik dáwirinen baslanǵısh bilim beretuǵın shólkemler bar. Biraq bundaylar kem ushraydı, jumıs beretuǵınlar hátte «buxgalter járdemshisi» lawazımına keshegi studentler yamasa kurs pitkeriwshilerin alabermeydi. Bul qánige eń bolmaǵanda bir jil islewi kerek. Jumıs tájriyebesi zárúrli emes dep kórsetetuǵın shólkem júdá kem.

Bas buxgalter lawazımına dawagerlerden jumıs tájriyebesi kóbirek talap etiledi: ádette sol kásip degi stajı 5 jıldan asatuǵınlardı alıwdı qáleydi. Keminde 3 jıllıq stajdıń bolıwı - olardıń járdemshileri ushın kriteriya esaplanadı. Materiallıq jónelis qánigesine bir jıldan kóbirek. esap-kitap buxgalteriga 1-3 jıllıq professional stajı bolǵanda itibar qaratıladı. Buxgalter járdemshisi etip islemegen kisini alıwları da múmkin, biraq eń bolmaǵanda 1 jıllıq ámeliyat ótagan bolıwın maqul kóredi.

Tájriybe - jumıs beretuǵın buxgalterlerdi tańlawı ushın esapqa alınatuǵın birden-bir kriteriya emes. Maǵlıwmatı da zárúrli. Ilgeri oǵan bólek talaplar qoyılmaǵan, házir bolsa diplomlı qánigelerdi kútedi. Kóbinese jumıs beretuǵınlardı joqarı maǵlıwmatlı dawagerler qızıqtıradı.

Diplomı bar ekenligi ushınǵana buxgalterdi joqarı dárejedegi qánige dep bolmaydı. Olardıń hámmesi de ekonomikalıq baǵdardaǵı joqarı oqıw jurtnan kelmeydi. Sonday bolsa-da, kóbinese bunday talim shólkemin tamamlamaǵan buxgalterlar da tekseriw juwmaqları boyınsha artıqmashılıqlı nátiyjeler kórsetedi. Qánigelerdiń kóbisi - ámeliyachılar, kóbinese xızmetkerdi tańlaw waqtında, tájriybesinen tısqari, ol haqqında aldınǵı jumıs jaylarınan alınǵan maǵlıwmatlarǵa da itibar qaratadı.

Mamanlıǵın mudamı astırıp baratuǵın, ilmiy tájriybe sertifikatlarına iye bolǵan talabanlardıń múmkinshiligi ádewir ulken. Búgingi künde bul tarawda CAP/CIPA programması boyınsha buxgalterler hám auditorlardıń sertifikatlanıwı talay keń tarqalǵan. Qálegen tiykarda qánigelerdi milliy sertifikatlastırwı programmasın qurıw máselesi talqılanıp atır. Ózbekstanda alıw múmkin bolǵan sertifikatlastırwıdıń basqa túrleri de bar. Kurs hám seminarlarda da bilimlerdi jetilistiriw múmkin, olarda tarmaq hám atap aytqanda buxgalteriya esabın rawajlandırwıdıń aktual máseleleri talqılaw etiledi. Usınıń sebebinen tekǵana qánigediń baslanǵısh maǵlıwmatı, bálki kásipte rawajlanıw qálewini de bahalaw zárúrli bolıp tabıladı.

Tarmaqta baspadan shuǵarılǵan daǵazalarda kóbinese talabanlardıń jası kórsetiledi. Jumıs beretuǵınlar ushın 20 -50 jasar talabanlar eń ózine tartatuǵınlı esaplanadı. Hátte buxgalter járdemshisi lawazımına 22 jaslı qánigeler ushın bos jumıs ornların kem ushraydı. Itimal, bunda gender máselesi rol oynar, bul lawazımda kóbirek hayallar isleydi, olar jaslaw bolǵan dáwirde jumıs ornına shańaraq tuwrısında kóbirek óylaydı. Mámleket shólkemlerindeki bos jumıs ornları ushın da talap qılınıp atırǵan qánigelerdiń jası kórsetilmeydi.

Qabıl etiwge bolmaytuǵın qánigeni jumısqa qabıllawdan múmkinshiligi barınsha qutılıwdı qáleytuǵın jumıs beretuǵınlar talaban qanday kónlikpe hám páziyletlerge iye bolıwı kerekligin kórsetip ótedi. Kandidattıń jeke páziyletlerine qoyılatuǵın eń kóp ushrawshı talaplardan biri - zorıǵırlarǵa sabırılı bolıw. Bul talaptı túsinshe boladı - jumıs quramaı, anıqlıqlı talap etedi. Qánigeni tártip,

kirimli, ameliy baylanis kónlikpelerin iyelegen shaxs retinde kóriwdi qáleytuǵın jumis beretuǵınlar bar. Itimal, buxgalter bunday kárxanada klientler menen de sonday baylanisda bolar. Basqalarǵa ziyanlı ádetlerge iye bolǵanlar kerek emes - olarda shegiwshilerge ornı joq! Taǵı bir talap - albiraǵanǵa túsip qalmaw talabı bolıp tabıladı.

9. 2. Buxgalteriya esabı boyınsha jámiyetlik shólkemleri, olardıń roli hám áhmiyeti

Finanslıq islerdi, sonday-aq buxgalteriya esabın júrgiziwdegi qáteler kárxanalarǵa qımbatqa túsedi. Penya hám járiymalar formasındaǵı sanksiyalar olardıń tikkeley aqibetleri bolıp tabıladı. Bunnan tisqari, naduris buxgalteriya informaciyası jáne onıń talqını, finanslıq joybarlawdaǵı qáteler sebepli kárxana menejerleri, kárxananı operativ basqarıw ushın juwapker shaxslar, kreditorlar hám investorlar (múlk iyeleri) naduris qararlar qabıllawları múmkin, olardıń aqibetleri xojalıq júrgiziwshi subyektin kólemi, onıń kapitalı quramı hám formalarına baylanisli. Eger kárxana mal-múلكli bar isleytuǵınlardıń sanı kem bolsa, joytıwıların kólemi onsha úlken social aqibetlerge alıp kelmeydi. Iri kárxanalardaǵı buxgalteriya qátelerinin aqibetleri salmaqı ziyán, hátte bankrotlıq menen tawısıwı múmkin. Tap sol gáp salmaqı kapital hám kóp sanlı úlesdarlarǵa yamasa tiykarǵı mámleket úlesine iye bolǵan aksiyanerlik jámiyetlerine de tiyisli bolıp tabıladı. Eger biznestin kólemleri, múلكshilik quramı hám formasın itibarǵa alsaq, buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıwdıń sapası, ekonomikalıq áhmiyetten tisqari, social áhmiyetke de iyeligi gumansız bolıp tabıladı.

Kárxanada buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıw salasında jol qoyılatuǵın qátelerdin baslawshısı bul wazıypalardı ornılawshı bólimlerdin racional emes dúzilgenligi hám de olar xızmetkerlerinin ilmiy tájriybesi tómenligi bolıwı múmkin. Kóbinese iri kárxanalar múلك iyelerinin wákılleri, misalı, gúzetiw keńesleriniń aǵzaları ishki qadaǵalaw sisteması haqqında az bilimine iye bolıp, finanslıq bólimlerdi shólkemlestiriw máseleleri hám olardıń basshılarının ilmiy tájriybesine qoyılatuǵın talaplarda atqarıw menejmentine tayanadı.

Mámleketimizde tek iri kárxanalar hám mámleket úlesine iye bolǵan aksiyanerlik jámiyetleri finanslıq basshılarının maǵlıwmatına salıstırǵanda birden-bir talaplar belgilengen. «Buxgalteriya esabı

tuwrısında»ǵı Nızamǵa kóre buxgalteriya esabın júrgiziw hám ishki qadaǵalawdı islep shıǵıw ushın juwapkerlik kárxana basshısının moynına júkletilgen. Bunıń menen atqarıw menejmentine juwapkerlik júkletiledi hám finanslıq basshılar ilmiy tájriybesine salıstırǵanda talaplar belgilenbeydi.

Onsha úlken bolmaǵan kárxananın jeke menshikdarına salıstıra alǵanda bul - biratala tuwrı qaǵıyda. Biraq ǵalabalıq kompaniyalar (aksiyanerlik jámiyetleri) ushın bul jetkilikli emes. Rawajlanǵan mámleketlerdin korporativ nızam hújjetleri hám isbilermenlik ameliyatında finanslıq basqarıw hám de buxgalteriya esabı strukturalıq bólegi bolǵan ishki qadaǵalaw sistemasın shólkemlestiriwge jáne de saldamlı talaplar qoyılǵan.

Keyingi jıllarda Ózbekstanda da kárxananın finanslıq esabatı üstinen qadaǵalaw sistemasın rawajlandırıw jáne onıń sapasını asırıw boyınsha arnawlı bir qádemler qoyıldı. Olar taypasına sırtqı audit salasındaǵı munasábetlerdi tártipke salıw boyınsha normativ-huqıqıy bazanı rawajlandırıw, ǵalabalıq kompaniyalar hám múلكinde mámleket úlesi bolǵan kompaniyalarda auditorlıq tekseriwlerin ótkeriwdin májburiyiligi tuwrısındaǵı talaplardı engiziw hám de belgilewdi kirgiziw múmkin. Olarǵa ministrler Mákemesinin «Ustav fondında mámleket úlesi bolǵan kárxanalardıń nátiyjeli basqarıwın hám mámleket múلكinin zárúr dárejede esapqa alınırın támiyinlew ilajları tuwrısında» Sheshimin (16. 10. 2006 jılǵı 215-san) da kirgiziw múmkin. Qarar ǵalabalıq kompaniyaların ishki audit xızmetin qurıw májburiyiligi, onıń iskerligi reglamenti hám bunday xızmetlerdin xızmetkerlerine qoyılatuǵın ilmiy tájriybe talapların belgileydi. Biraq, bizińshe, ǵalabalıq kompaniyalardı finanslıq basqarıw sapasını asırıw hám finanslıq esabattıń ashıq - ashkaralıǵın támiyinlew maqsetinde normativ bazanı rawajlandırıwdı dawam ettiriw kerek. Bul jumıs kóp qırlı bolıp, bárha dawam etiwı kerek.

Ǵárezsiz Imtixan orayının iskerligi ámeldegi nızam hújjetleri, Imtixan orayı ustavı, usı Qaǵıydaǵa muwapıq ámelge asırıladi, sonıń menen birge respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik shólkemleri tárepinen tastıyqlanatuǵın bólek Imtixan orayı tuwrısındaǵı qaǵıyda menen tártiplestiriledi.

Tómendegiler Imtixan orayının wazıypaları esaplanadı:

- a) imtixan modulların islep shıǵıw;
- b) imtixanlardı basqarıw;

- c) imtixan jumislarni bahalaw;
- d) dawagerlerge imtixanlarning natijelerini beriw;
- e) imtixan jumislarni tiyisli saqlanishni tamiyinlew;
- f) imtixan orayni xizmetkerleri tarepinen informatsiyaning jasirliqligini tamiyinlew.

Respublika buxgalterlar ham auditorlar professional jamiyetlik birlespeleri:

a) oz veb-saytlarida imtixan otkerish sanesi, waqiti ham jayni tuwrısında informatsiya jaylastiradilar;

b) dawagerlerden usi Qagıydanın IV bolimine muwapıq sertifikatlar alıw ushin qosımshalar menen birge arzalardı qabil etedi ham unamli qarar qabil etilgende dawagerge sertifikat beredi;

c) oz ustavlarına muwapıq ozleriniń aǵzaları - sertifikat iyeleri tarepinen buxgalterlar Adep-etika kodeksine, basqa ishki qagıydalarǵa amel etiliwi ham bilimlerde jetilistiriw kursların waqıtında otiwlerin qadaǵalaw etediler;

d) Ozbekstan Respublikası Finans ministrliğine har sherekte berilgen sertifikatlar ham olar iyeleriniń bilimlerde jetilistiriw kursların otiwleri tuwrısında informatsiya usınıs etedi.

Xalıq aralıq buxgalteriya standartlarınıń rawajlanıwı 1973-jilda rasmiy Xalıq aralıq Buxgalteriya Standartları Komitetiniń dúzilisi menen baslangan. Bul komitet 9 mámleketdegi professional buxgalteriya bolimlerin oz ishine alǵan. (Avstraliya, Kanada, Fransiya, Yaponiya, Meksika, Jańa Zelandiya, Birlesken Korollıǵı, Irlandiya, Qospa Shtatlar ham Germaniya) Onıń maqseti dúnya boylap barlıq mámleketler paydalanıwı ushin uyqas bolǵan jeke sektorlar ushin buxgalteriya standartların jaratıw edi. 2005 jilǵa shekem, Xalıq aralıq Buxgalteriya Standartları tómendegi jollarda tásirli bolǵan. Bul standartlar milliy standartları joq bolǵan mámleketlerdiń paydalanıwı ushin qabil etilgen. Misal, Papua Jańa Gvineya ham Indoneziya. Basqa jaǵdaylarda, olar milliy standartlardı rawajlandırıw ushin paydalanılǵan.

Házirgi ekonomikalıq rawajlanıw dáwirinde finanslıq esabattıń eki global tili jáne de kóbirek tan alıp atr: AQSh buxgalteriya esabi ulıwma qabil etilgen principleri (US GAAP) ham Finanslıq Esabat Xalıq aralıq Standartları. Finanslıq esabat anıqlıǵı ham juwmaqlanǵanlıǵı, onıń global kompaniyalar tarepinen paydalanıw mutajlıqleri sebepli kóbirek Finanslıq Esabat Xalıq aralıq

Standartlarına shaqırıq etip atr. FEXS tiykarında tayarlangan esabattı júdá kóp mámleketler qumbat bahalı qagazlar bazarları tarepinen tan alıp atr.

Finanslıq Esabat Xalıq aralıq Standartları boyınsha Komitet (FEXSK) - mámleketlik emes shólkem bolıp, oǵan pútkil jáhan buxgalterlik iskerligi salasınıń wákileri aǵza. Komitet turaqlı turde Finanslıq Esabat Xalıq aralıq Standartların islep shıǵıw ham rawajlandırıw ushin juwapker bolıp tabıladı. Finanslıq Esabat Xalıq aralıq Standartları bolsa, ekenin aytıw kerek, buxgalteriya esabi júrgiziw ham finanslıq esabattı dúziw boyınsha xalıq aralıq kólemde ulıwma qabil etilgen qagıydalar bolıp tabıladı.

FEXSK - ǵárezsiz kommerciyalıq bolmaǵan shólkem bolıp, ol pútkil jáhanda kommerciya kárxanaları ham basqa shólkemler tarepinen finanslıq esabatlardı dúziw procesinde qollanılatuǵın buxgalterlik principlerin muwapıqlastırıwǵa erisiw maqsetine dúzilgen bolıp tabıladı.

Ǵap sonda, BMT mámleketlikler ara ekspert toparı bir qansha korporaciyalar boyınsha esap shólkemlestiriw ameliyatı ham 46 milliy esap sisteması boyınsha esabat beriliwin úyrenip shıǵıp, kóp kórsetkishler boyınsha milliy esap sistemaların salıstırıwlap bolmawı haqqında juwmaqqa keldi. Oray esabatında sonday juwmaqqa kelindi: ayırım rawajlangan mámleketlerde kóp sanlı kompaniyalar esap dáwiriniń aqırǵa shekem daǵaza etilgen paydaǵa teńles maqsetine túrli rezerv sistemaların isletedi. Milliy esap sistemalarında ameldegi barlıq belgileri boyınsha rawajlangan ham rawajlanıp atrǵan mámleketlerde milliy sistemalardı ajratıp turǵan bir qansha ayırmashılıqlar orın iyeler eken.

Qanıgeler tarepinen 13 milliy esap sistemasınıń úyreniliwi sonı kórsetdi, olardan tek 4 i ǵana (Germaniya, AQSh, Angliya, Yaponiya) resursların bahalaw stilistikası mámleket tarepinen nızamli turde belgilep qoyılǵan. Natijede resurslar en kem bahalaw uslında esaplanıp, mámleket paydasın kózleydi, sebebi, kompaniya bul halda payda summasın maksimal dárejede kórsetiwge májbúr boladı.

Bul milliy sistemalardıń taǵı 23 in úyreniw sonı kórsetedi, olardan 8 i (Avstraliya, Belgiya, Kanada, Fransiya, Italiya, Norvegiya, Shveciya, Shveycariya) mámleket ushin emes, balki kárxana ushin qolaylaw sharayat jaratılǵan. Ol sırtqı bazarda milliy ekonomikanı rawajlandırıw ham qatar basqa sharayatlardı talap etedi. Tolıq isenim

menen aytw mümkin, milliy buxgalteriya esabı jaña jönelislerdi isletiw esabı menen mámleket ekonomikası rawajlanıwı málím taktik hám strategiyalıq wazıypaların sheshiwge mümkinshilik beredi. Buxgalteriya esabı milliy sistemaları analizi kózqarasınan firmaların pul qarjı hám resursların sırt el valyutasında säwlelendiriliwine qızıǵıwshılıq oyatadı.

Balans dúzilgen sáneniń ámeldegi stul boyınsha bahalangán sırt el valyutasında balans elementleriniń keńeyiw dárejese boyınsha analiz ótkerildi hám maǵlıwmatlar dúziledi. Bul tárepten firmalarǵa kóbirek dárejede qolaylıqlar Fransiya, Yaponiya, Norvegiya, Niderlandiya, Angliya, Shveycariya mámleketlerinde, TQstraliya hám AQSh firmaları ushın bolsa kemrek qolaylıqlar bar ekenligi anıqlandı.

9.3. Buxgalterlerdi milliy hám xalıq aralıq sertifikatlaw sisteması

Buxgalter sertifikatı - buxgalteriya esabı salasında iskerlikti ámelge asırıw ushın buxgalterdiń professional mamanlıǵın tastıyqlaytuǵın hújjet (endigiden - sertifikat).

Buxgalterlarnı sertifikatlaw eki dárejeden ibarat:

1-dáreje - «Sertifikatlangán ámeliyachı buxgalter» - «Milliy nızam hújjetleri boyınsha buxgalteriya esabı» hám «Salıq salıw» pánleri boyınsha imtixanlar tabıslı tapsırılǵanda Qaǵıydaǵa 1-qosımshǵaǵa qaray formada beriledi.

2-dáreje - «Sertifikatlangán professional buxgalter» - 1-dárejeli sertifikat bar bolǵanda hám «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Basqarıw esabı» hám «Isbilermenlik iskerligin huqqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha imtixanlar tabıslı tapsırılǵanda yamasa barlıq imtixanlar tabıslı tapsırılǵanda 1-dárejeli sertifikat bar bolmaǵanda Qaǵıydaǵa 2-qosımshǵaǵa 1 qaray formada beriledi.

Sertifikat iyese respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinen birine aǵza bolıwı, respublika buxgalterlar hám auditorlar jámiyetlik birlespeleriniń Buxgalterlar ádep-ahlaq kodeksine ámel etiwı hám sertifikat alıngán jıldan keyingi jıldan baslap hár jılı usı Qaǵıyda menen belgilengen programma boyınsha bilimlerdi jetilistiriw kursdı ótewı shárt.

Imtixanlardı shólkemlestiriw hám ótkeriw respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik shólkemleri

shólkemlestiretuǵın gárezsiz Imtixan orayı tárepinen shártnamalıq shártlerde ámelge asırıladı. Imtixanlardı ótkeriw kestesı hám qunın hár jılı respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik birlespeleri tastıyqlaydı.

«Sertifikatlangán ámeliyachı buxgalter» sertifikatın alıwǵa dawager tómendegi ilmiy tájriybe talaplarına juwap beriwı kerek:

1) orta yamasa joqarı maǵlıwmat, sonday-aq shet el mámlekettiń joqarı tálim shólkeminde alıngán hám Ózbekstan Respublikasında nızam hújjetlerine muwapıq tán alıngán maǵlıwmattıń bar ekenligi;

2) tálim shólkemin pitkergennen keyin buxgalteriya esabı, audit, salıq máslaháti, salıq qadaǵalawı tarawlarında yamasa bul tarawlarda sabaq beriw bapta onı pitirgennen keyingi bes jıldıń keminde bir jılı dawamında ámeliy jumıs (sonday-aq orındalıq boyınsha) stajınıń bar ekenligi;

3) «Milliy nızam hújjetleri boyınsha buxgalteriya esabı» hám «Salıq salıw» pánlerine tiyisli imtixanlardı tabıslı tapsırıw (eger birinshi hám aqırǵı imtixanlardı tapsırıw sáneleri ortasında kóbi menen bes jil ótken bolsa);

4) respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinen birine aǵza bolıwı.

«Sertifikatlangán professional buxgalter» sertifikatın alıwǵa dawager tómendegi ilmiy tájriybe talaplarına juwap beriwı kerek:

1) Joqarı ekonomikalıq maǵlıwmattı, sonday-aq shet el mámlekettiń joqarı tálim shólkeminde alıngán hám nızam hújjetlerine muwapıq Ózbekstan Respublikasındaǵı joqarı maǵlıwmatqa ekvivalent dep tán alıngán tap sonday maǵlıwmattıń bar ekenligi hám de buxgalteriya esabı, audit, salıq máslaháti, salıq qadaǵalawı tarawlarında yamasa bul tarawlarda sabaq beriw babında joqarı tálim shólkemin pitirgennen keyin aqırǵı on jıldıń keminde eki jılı dawamında ámeliy jumıs stajın (sonday-aq orındalıq boyınsha) iyelew;

yamasa joqarı ekonomikalıq bolmaǵan maǵlıwmattı, sonday-aq shet el mámlekettiń joqarı tálim shólkeminde alıngán hám nızam hújjetlerine muwapıq Ózbekstan Respublikasındaǵı joqarı maǵlıwmatqa ekvivalent dep tán alıngán tap sonday maǵlıwmattıń bar ekenligi hám de buxgalteriya esabı, audit, salıq máslaháti, salıq qadaǵalawı tarawlarında yaki bul tarawlarda sabaq beriw babında joqarı tálim shólkemin pitkergennen keyin aqırǵı on jıldıń keminde

úsh jil dawamında ámeliy jumıs stajın (sonday-aq orındast boyınsha) iyelew;

2) eger birinshi hám aqırğı imtixanlardı tapsırw sáneleri ortasında kóbi menen bes jil ótken bolsa «Milliy nızam hújjetleri boyınsha buxgalteriya esabı», «Salıq salıw», «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha imtixanlardı tabıslı tapsırw. «Sertifikatlangan ámeliyachtı buxgalter» sertifikadı ámeldegi bolǵanda, eger birinshi hám aqırğı imtixanlardı tapsırw sáneleri ortasında kóbi menen bes jil ótken bolsa, «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha imtixanlardı tabıslı tapsırw;

3) respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik shólkemlerinen birine aǵza bolıw.

«Sertifikatlangan professional buxgalter» sertifikatın alıw ushın, eger imtixanlardı tapsırw waqtınan baslap kópi menen bes jil ótken bolsa, «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Sahq salıw», «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha CIPA programması (eger imtixanlar 2014 jil martqa shekem, mart da kiredi, tapsırılǵan bolsa) yamasa «FEXS boyınsha finanslıq esap» hám «Basqarıw esabı» pánleri boyınsha basqa xalıq aralıq tın alınǵan sertifikaciya programmaları (ASA, ASSA, CPA, SGA, CIMA hám basqalar) boyınsha imtixanlar tabıslı tapsırılǵanlıǵı tuwrısındaǵı hújjet, tın almadı.

Sertifikat alıw ushın dawager respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinen birine arza usınıs etedi, oǵan tómendegi hújjetler qosımsha etiledi:

- belgilengen formada toldırılǵan anketa;
- pasport nusqası;
- notarial yamasa onı bergem tálım shólkemi tárepinen tastıyqlanǵan maǵlıwmat tuwrısındaǵı diplom nusqası;
- notarial yamasa jumıs beretuǵın tárepinen tastıyqlanǵan miynet dáptershesinen kóshirme yamasa nusqa (orındastlıq boyınsha jumıs stajı ámeldegi bolǵanda bul haqqında miynet dáptershesindegi jazıw menen);
- eki fotosúwret (3 x 4 ólshemli);
- tiyisli imtixanlar tabıslı tapsırılǵanlıǵı tuwrısında guwalıq yamasa (tiyisli imtixanlar esapqa alınǵanda) auditordıń ilmiy tájriybe

sertifikatınıń notarial yamasa sertifikat bergem shólkem tastıyqlanǵan nusqası, buxgalter xalıq aralıq sertifikatı nusqası;

j) hújjetli bergem respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesi tastıyqlanǵan aǵzalıqtı tastıyqlaytuǵın hújjet nusqası.

Auditor ilmiy tájriybe sertifikatı yamasa buxgalter xalıq aralıq sertifikatı tiyisli sertifikat alınǵan yamasa uzaytırılǵan jıldan keyingi jıldan baslap ilmiy tájriybediń hár jilı asırılıwın tastıyqlaytuǵın guwalıq bar bolǵanda esapqa qabıl etiledi.

Hújjetler dawager tárepinen shaxsan yamasa alınǵanlıǵı tuwrısındaǵı bildiriwnama menen poshta baylanısı quralı arqalı usınıs etiledi.

Respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinde arzalarđı dizimnen ótkeriw reestrda belgilengen tártipte sabaq ótkerip tikilgen hám nomerlengen, kepillikli shaxstńı qolı menen tastıyqlanǵan kitapda ámelge asırıladı, parallel túrde reestr mazmunı elektron ańlatıwshında sáwlelendiriledi.

«Sertifikatlangan ámeliyachtı buxgalter» yamasa «Sertifikatlangan professional buxgalter» sertifikatlarınıń ámel etiwın tamamlaw ushın tómendegiler tiykar esaplanadı:

- sertifikat iyesisiniń arzastı;
- respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesindegi aǵzalıqtı tamamlaw;
- hár jilǵı buxgalterler mamanlıǵın asırw kurslarında úsh jil dawamında oqımaq;
- Buxgalterler ádep-ahlaq kodeksin buzıw.

Sertifikatnıń ámel etiwı onı tamamlaw tuwrısında qarar qabıllaw sánesinen baslap tamamlanıladı.

Sertifikatlar tómendegi jaǵdaylarda biykar etiledi:

- respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesiniń sertifikat beriw tuwrısında sheshimi nızamǵa qarsılıǵı;
- jasama hújjetlerden paydalangan halda sertifikat alıw dálili;
- dawager tárepinen on eki ay dawamında professional jámiyetlik

Respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesiniń sertifikatnıń ámel etiwın tamamlaw yamasa biykarlaw tuwrısındaǵı sheshimi tiykarlanǵan bolıwı, imtixan orayı bul qarar haqqında xabarlı etiliwi hám usı qarar respublika buxgalterlar hám

úsh jılı dawamında ámeliy jumıs stajın (sonday-aq orındasl boyınsha) ıyew;

2) eger birinshi hám aqırğı imtixanlardı tapsırw sáneleri ortasında kóbi menen bes jil ótken bolsa «Milliy nızam hújjetleri boyınsha buxgalteriya esabı», «Salıq salıw», «FEXS boyınsha finanslıq esap». «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha imtixanlardı tabısh tapsırw. «Sertifikatlangan ámeliyachtı buxgalter» sertifikatı ámeldegi bolğanda, eger birinshi hám aqırğı imtixanlardı tapsırw sáneleri ortasında kóbi menen bes jil ótken bolsa, «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha imtixanlardı tabısh tapsırw;

3) respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik shólkemlerinen birine aǵza bolıw.

«Sertifikatlangan professional buxgalter» sertifikatın alıw ushın, eger imtixanlardı tapsırw waqtınan baslap kópi menen bes jil ótken bolsa, «FEXS boyınsha finanslıq esap», «Salıq salıw», «Basqarıw esabı», «Isbilermenlik iskerligin huqıqıy tártipke salıw» pánleri boyınsha CIPA programması (eger imtixanlar 2014 jil martqa shekem, mart da kiredi, tapsırılğan bolsa) yamasa «FEXS boyınsha finanslıq esap» hám «Basqarıw esabı» pánleri boyınsha basqa xalıq aralıq tın alınğan sertifikaciya programmaları (ASA, ASSA, CPA, SGA, CIMA hám basqalar) boyınsha imtixanlar tabısh tapsırılğanlıǵı tuwrısındaǵı hújjet, tın almadı.

Sertifikat alıw ushın dawager respublika buxgalterlar hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinen birine arza usınıs etedi, oǵan tómendegi hújjetler qosımsha etiledi:

- belgilengen formada toldırılğan anketa;
- pasport nusqası;
- notarial yamasa onı bergem tálim shólkemi tárepinen tastıyqlanğan maǵlıwmat tuwrısındaǵı diplom nusqası;
- notarial yamasa jumıs beretuǵın tárepinen tastıyqlanğan miynet dáptershesinen kóshirme yamasa nusqa (orındalıq boyınsha jumıs stajı ámeldegi bolğanda bul haqqında miynet dáptershesindegi jazıw menen);
- eki fotosúwret (3 x 4 ólshemli);
- tiyisli imtixanlar tabısh tapsırılğanlıǵı tuwrısında guwalıq yamasa (tiyisli imtixanlar esapqa alınğanda) auditordın ilmiy tájriybe

sertifikatın notarial yamasa sertifikat bergem shólkem tastıyqlanğan nusqası, buxgalter xalıq aralıq sertifikatı nusqası;

j) hújjetti bergem respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesi tastıyqlanğan aǵzalıqtı tastıyqlaytuǵın hújjet nusqası.

Auditor ilmiy tájriybe sertifikatı yamasa buxgalter xalıq aralıq sertifikatı tiyisli sertifikat alınğan yamasa uzaytırılğan jıldan keyingi jıldan baslap ilmiy tájriybedin hár jılı asırılıwın tastıyqlaytuǵın guwalıq bar bolğanda esapqa qabıl etiledi.

Hújjetler dawager tárepinen shaxsan yamasa alınğanlıǵı tuwrısındaǵı bildiriwnama menen poshta baylanısı quralı arqalı usınıs etiledi.

Respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespelerinde arzalarđı dizimnen ótkeriw reestrda belgilengen tártipte sabaq ótkerip tikilgen hám nomerlengen, kepillikli shaxstın qolı menen tastıyqlanğan kitapda ámelge asırıladı, parallel túrde reestr mazmunı elektron ańlatıwshında sáwlelendiriledi.

«Sertifikatlangan ámeliyachtı buxgalter» yamasa «Sertifikatlangan professional buxgalter» sertifikatlarınıń ámel etiwın tamamlaw ushın tómendegiler tiykar esaplanadı:

- sertifikat iyesiniń arzası;
- republika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesindegi aǵzalıqtı tamamlaw;
- hár jılǵı buxgalterler mamanlıǵın asırw kurslarında úsh jil dawamında oqımaw;
- Buxgalterler ádep-ahlaq kodeksin buzıw.

Sertifikatın ámel etiwı onı tamamlaw tuwrısında qarar qabıllaw sánesinen baslap tamamlanıladı.

Sertifikatlar tómendegi jaǵdaylarda biykar etiledi:

- republika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesiniń sertifikat beriw tuwrısında sheshimi nızamǵa qarsılıǵı;
 - jasama hújjetlerden paydalanğan halda sertifikat alıw dálili;
 - dawager tárepinen on eki ay dawamında sertifikat alınbaǵanlıǵı.
- Respublika buxgalterler hám auditorlar professional jámiyetlik birlespesiniń sertifikatın ámel etiwın tamamlaw yamasa biykarlaw tuwrısındaǵı sheshimi tiykarlangan bolıwı, Imtixan orayı bul qarar haqqında xabarlı etiliwi hám usı qarar respublika buxgalterlar hám

auditorlar professional jamiyati birlashtirish veb-saytlarida da'vaga
etiliwi kerak.

Sertifikatni amal etiwini tamamlaw yamasa birkarar
tuwrisidagi qarar bes kun (jumi kuni) ishinde sertifikat iyesine
jiberiledi.

Sertifikat iyesi tarepinen sertifikatni amal etiwini tamamlaw
yamasa birkarar tuwrisidagi qarar alingan kunden baslap on jumi
kuni dawamida sertifikatni tiykarini on bergen respublika
buxgalterler ham auditorlar professional jamiyati birlashtirish joq
etiwi ushin qaytariladi.

Sertifikatlarini amal etiwini jol qoyilgan qagiyda buzarlqlar ushin
tamamlanilgan yamasa birkarar etilgen fizikalq shaxslar onin amal
etiwi tamamlanilgan yamasa birkarar etilgen waqittan baslap ush jil
dawamida sertifikatlarini takirar aliw ushin imtixan tapsiriw ham arza
beriwge qoyilmaydi.

Iskerligi arawli nizam hujjetleri menen tartiptiriletuwin antyod
etken buxgalterlardan tisqari, bul jamiyechilikke byudjet
sholkemlerini basqariw buxgalterleri, ishki auditorlari ham
buxgalterleri da kiredi. Olar da tiyisli Basqariw buxgalterler
institutini (SMA) ham Ishki auditorlar institutini (IIA) kasiplik
sertifikatsiyasidan otedi.

Natijede, buxgalter (accountant) joqari maqlawmattan tisqari,
sertifikat yamasa licenziyaga iye bolgan ham nizam hujjetlerini onin
kasipli ushin belgilengen talaplarni ornlawshi qanige bolip tabiladi.
Onin kasiplik maretebesi arawli bir tareplerde advokat yamasa
shupakerdin maretebesine uqsas. Tuwri, kapitaldi ashq finans
bazarinda qosmaytuwin kishi kompaniyalar yamasa jabiq
korporatsiyalar finansq esabat duziw ushin antyod etken
buxgalterlerdi shtatqa qabillawga majbur emes. Biraq olardin kobisi
buxgalterlik firmalarini xizmetlerinen paydalanadi, olar, finansq
esabat auditnan tisqari, buxgalteriya esabini jurgiziw ham salq
deklaratsiyalarni duziw xizmetlerin korsetedi.

Qospa Shtatlardagi buxgalterlerdin tiykarigi bolegi, olardin uliwma
sani, AQSh Miynet statistikasi byurosini maqlawmatlarina kore, 2012
jilda derlik 1,3 mln kisi sholkemlestirgen, buxgalterlik firmalarinda
bant bolip, olar buxgalterlerdin professional tarmaq sholkemlerine
qosilwları mumkin. Bunday firma garezsiz yuridikaliq shaxs
esaplanadi ham ozini minnetlemeleri boyinsha garezsiz juwapker

boladi. Biraq buxgalterler professional tarmaq sholkemlerini barliq
agzalari uliwma brend astinda birlashtirish ham birden-bir sapa
standartlarni qollaydi. Kishi firmalardin kobisi buxgalteriya esabini
jurgiziw, salq deklaratsiyalarni, rejelerin duziw ham basqa jumislar
menen shugullanadi. Aksiyalari fond birjalari listingide belgilengen
etiletuwin ashq turdegi aksiyanerlik jamiyetlerini auditorlik
tekserisleri Ulken tortliq (Deloitte, PWC, Ernst & Young, KPMG)
professional buxgalterlik tarmaq sholkemlerini amaldegini
monopoliyasi bolip tabiladi. 2013 jilgi olardin esabatlar
maqlawmatlarina kore olar ishinde en irisi Deloitte esaplanadi. Bul
tarmaq kompaniyalarini jami tusimi 32,4 mlrd AQSh dollarini,
isleytuwinlari sani 200 min kisi quraydi. Ulken tortlikte galabalq
kompaniyalardin auditorliq tekseriwlerin otkeriwge rasmiy
monopoliya joq. Biraq SECni finansq esabatlar sapsi ham ashq
beriwge tiyisli talaplari sonshalq joqari, bunday kompaniyalardin
auditorliq tekseriwini tek Ulken tortlik kompaniyalari uddelley aladi.

Bugingi künde Ozbekstanda Ulken tortlikke uqsas buxgalterlerdin
tarmaq sholkemlerin sholkemlestiriw ham olardin xizmet korsetiwi
boyinsha AQSh tajiriybesinen nusqa koshiriwden manis bolmasa
kerak. Biraq bas buxgalterlerdi tayarlaw ham sertifikatlasiriw
tajiriybesini ozlestiriw mumkin. Bul joneliste daslepki qadimler
qoyilip atir - buxgalterlarni milliy sertifikatlaw joybarlasiriw atir.
Pikirimizshe, «auditor» ham «qasamyad etken buxgalter» tusiniklerin
birlashtiriw ham de Qospa Shtatlarda amal etip atirganina uqsas
Ozbekstanda antyod etken buxgalterler institutini sholkemlestiriw
maqsetke muwapiq bolip tabiladi. Auditorlarga qoyilatuwin ilmiy
tajriybe talaplari antyod etken buxgalterlerge qoyilatuwin talaplarga
uqsas bolwi kerak. Atap aytqanda, antyod etken buxgalterga kasiplik
iskerlikti amalge asiriw ushin zarur licenziyasi bolgan auditorliq
kompaniyalari quramida auditorliq tekseriwlerin otkeriw
mumkinshiligin beriw kerak. Ozbekstan antyod etken buxgalterlar
institutini professional sertifikatsiyani otkeriwini ham ilmiy tajriybe
institutini sholkemlestiriw, buxgalteriya esabini milliy standartlari
ham basqa professional standartlardaki islep shugiwini mumkin. Bunda ol
mamleket unitar karxanasini retinde xizmet korsetiwi mumkin.
Aksiyanerlik jamiyetleri, mamleket ulesi bolgan karxanalarda tek
antyod etken buxgalterlar bas buxgalter bolwi maqsetke muwapiq
korerinedi. Bul, bir tarepten, bas buxgalterlerdin karxanalar atqariw

menejmentinen gárezsizligin asıradı, basqa tárepten bolsa, esaptıń ashıq -áshkaralıgın belgilewdegi motivaciyasını asıradı, jalataylıq hám qáteler ushın juwapkerlikti kúsheytedi.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Buxgalter kásibi degende neni túsinesiz
2. Buxgalterge qoyılatuǵın qanday talaplardı bilesiz
3. Buxgalteriya esabı boyınsha qanday jámiyetlik shólkemlerdi bilesiz hám olardıń wazıypaları nelerden ibarat
4. Buxgalterlerdi milliy sertifikatlaw sistemasın túsindirıń
5. Buxgalterlerdi xalıqara sertifikatlawdıń qanday sistemaların bilesiz

Dóńgeklengen sanlar hár dayım aldaydı.
Semyuel Djonson

10 -BAP. BUXGALTERIYA ESABI XIZMETIN SHÓLKEMLESTIRIW

10.1. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw tiykarları hám áhmiyeti

Buxgalteriya esabınıń maqseti paydalanıwshılardı óz waqıtında tolıq hám de anıq finanslıq hám basqa buxgalteriya informaciyası menen támiyinlew bolıp tabıladı. Ekonomika túrli tarawlarǵa qarashlı kárxana, shólkem, awqam, birlespe, konsern hám basqalar iskerligi ústinen ulıwma mámleket basqarıwdı ornaw, olardan alınatuǵın maǵlıwmatlarǵa tiykarlanadı. Xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar bolsa, olar buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarına tiykarlanadı. Solay eken, xojalıq júrgiziwshi subyektlar qaysı múlkshilik formasına tiykarlanǵanına qaramastan, tiyisli organlar tárepińen islep shıǵılǵan nızam, kórsetpe qaǵıydalarǵa hám qollanbalarǵa ámel etken halda esap júrgiziwleri zárúr.

Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw degende kárxananıń finans-xojalıq iskerligi haqqında isenimli hám óz waqıtında informaciyalar alıw hám de islep shıǵarıw resursları hám tayar ónimlerden paydalanıw ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw maqsetinde-esap procesiniń shárt-shárayatlar sisteması hám olardıń elementlerin dúzilisi túsiniledi.

Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw sistemasınıń tiykarǵı elementleri dáslepki esap hám hújjetler aylanısı, inventarizaciya, esap-kitap jumıslarınıń shólkemlestirilgen formaları, esabatlardıń kólemi hám mazmunı hám de esap siyasatınan ibarat bolıwı kerek.

Buxgalteriya esabın shólkemlestiriv sistemasi

“Buxgalteriya xizmeti haqqında Nizam”dı islep shıǵarıw

Esap informaciyalarna islew beriw texnologiyasın dúziw

“Buxgalteriya apparatı xızmetkerlennıń lawazı yonqamas” in islep shıǵıw

Hújjetlerdı saqlaw nomenklaturası hám tártibin islep shıǵarıw

Hújjetler aylanıs grafigin dúziw

Hújjetler qumı hám saqlaw múddeti boyınsha ekspertiza qılıw

18-súwret. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriv sistemasi

Buxgalteriya esabın shólkemlestirivde esap maǵlıwmatları tek ǵana ishki, bálki joqarı basqarıw ushın zárúr ekenligin de esapqa alıw menen birge, sırtqı paydalanıwshılar mútajlıǵı de itibarǵa alınıwı kerek.

Buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarınan paydalanıwshılardı ekige ajratıw múmkin:

- ishki paydalanıwshılar;
- sırtqı paydalanıwshılar.

Esap maǵlıwmatlarınan ishki paydalanıwshılardıǵa kárxana, basqarıw apparatı xızmetkerleri kiredi.

Kárxana basqarıw apparatı xızmetkerleri kárxana iskerligi basqarıwına hám kárxanadıń aldına qoyılǵan wazıypalar atqarıwına, belgilengen máqsetlerge erisilisiwne tolıq juwapkerler esaplanadı.

Finanslıq esap maǵlıwmatlarınan paydalanıwshılardı halda ishki basqarıw apparatı kárxana finanslıq rejesin dúzedi, kárxana xojalıq iskerligin keńeytiw, islep shıǵarılıp atırǵan ónim (jumıs, xızmet) júzesinen bazar talabın úyrengen halda, baha belgilew, finanslıq qoyılmalardı júrgiziw ilajların, bank hám bankten tısqarı kárxanalardan kredit hám qarızlar alıw hám basqalar haqqında qararlar qabil etedi.

Qararlardı tuwrı qabil etiliwi finanslıq esap maǵlıwmatların óz waqtında hám tuwrı dúzilgenligine baylanıslı boladı.

Óz waqtında alınbaǵan yamasa naduris júrgizilgen buxgalteriya esap maǵlıwmatları, naduris qararlar qabil etiliwine, nátiyyede kárxanadıń zıyan kóriwine, ayırım jaǵdaylarda bolsa qanzdarlıq jaǵdayına keliwine de sebep bolıwı múmkin.

Finanslıq esap maǵlıwmatlarınan sırtqı paydalanıwshılardı da óz gezeginde eki gruppadı ajratıw múmkin:

- A) kárxana iskerliginen tikkeley mápdarlar;
- B) tikkeley bolmaǵan mápdarlar.

Kárxana iskerliginen tikkeley mápdarlardıǵa tómendegilerdi misal sıpatında keltiriw múmkin:

- akcionerler;
- kreditorlar;
- mal jetkerip beriwshiler hám qarızdarlar;
- salıq qadaǵalawı inspekcıyası;
- mynet birjalardı hám basqalar.

Finanslıq esabat maǵlıwmatlarınan paydalanıwshılardı kárxana iskerliginen tikkeley bolmaǵan mápdarlardıǵa tómendegiler kiredi:

- auditorlıq firmaları;
- finanslıq sorawlar júzesinen máslaháchiler;
- qımbat bahalı qaǵaz birjalardı;
- nızamsılıq shólkemleri;
- yurist (xojalıq sudı wákilleri);
- ǵalaba xabar quralları hám informaciya agentlikleri;
- sawda, islep shıǵarıw assocıyaları;
- sociallıq qamsızlandırıw shólkemleri;
- kásiplik awqamları.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlardı jılıq finanslıq esabatları onnan paydalanıwshılar ushın túsinikli hám ápiwayı halda jetkeriliwi kerek.

Buxgalteriya esabın shólkemlestirivde esap jumısları kólemın anıqlap alıw, buxgalteriya xızmetkerleri sanın, olar ortasında esap jumısları bólistiriwin, qollanılatuǵın esap formasın, esap jumıslarında esaplaw texnikalarınan paydalanıwın belgilep alıw kerek boladı.

Ózbekstan Respublikası Finans Ministrliǵın «Buxgalteriya esabı hám auditi usılı» basqarması esaptıń barlıq túrleri boyınsha basshılıqtı alıp baradı.

Finans ministriginiń bul basqarması esap jumsların mexanizaciyalaw, esap qanıygelerin tayarlaw, olardıń tájriybesin asırıw, sonıń menen birge, esap jumsları menen baylanıslı jollamalar, qaǵıydalar, kórsetpeler islep shıǵıp, baspadan shıǵaradı.

Házirgi waqıtta Finans ministriginiń buxgalteriya esabı hám auditi, usılı basqarması tárepinen buxgalteriya esabınıń milliy standartı islep shıǵılıp olardıń 24 i Ádillik ministriginen dizimnen ótti.

Mámleketimiz siyasiy ǵárezsizliginen sońǵı, erisilip atırǵan ekonomikalıq ǵárezsizlikler dáwirinde Jáhán bazarına shıǵıw, sırt el mámleketleri menen óz-ara munasibetlerde bolıw jatadı.

Bizń respublikamızda buxgalteriya esabın tártipke salıw huqıqına iye derekler tómendegiler bolıp tabıladı:

- nızamshılıq shólkemleri tárepinen qabıl etilgen normativ hám nızamlı aktler;

- Finans ministrigin Mámleket statistika komiteti menen birge, hám de ministrlıklar hám tarmaqlar tájriyebeli qanıygeleri, professional jámiyetlik shólkemleri qatnasıwında qabıl etken normativ aktleri hám kórsetpeleri.

Professional jámiyetlik shólkemlerine Buxgalterler hám auditorlar asociaciyası, tovar óndiriwshiler hám isbilermenler palataları misal boladı.

Ózbekstan Respublikasında buxgalteriya esabı sistemasın tiykarǵı huqıqıy zamani «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızamda belgilengen. Bul nızamda buxgalteriya xızmetkerlerin minnet hám huqıqları, buxgalteriya esabı kóleminde kárxana basshıları hám buxgalteriya esabı sistemasındaǵı tiykarǵı maqsetler, wazıypalar, hám de principiari kórsetip ótilgen.

Xalıq aralıq ámeliyatta buxgalteriya esabın normativ tártipke salıwdı tórt dárejeli sisteması názerde tutilǵan.

Birinshi dáreje - nızamlı aktler, misalı, «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızam.

Ekinshi dáreje - tiykarǵı qaǵıydalar jıyındısı, yaǵnıy buxgalteriya standartları.

Úshinshi dáreje - mámleket hám túrli tarmaqlar boymsha buxgalteriya esabın júrgiziw júzesinen usınıslar, metodikalıq qollanbalar.

Tórtinshi dáreje - esap siyasatın anıqlaw hám hújjet aylanısın shólkemlestiriw júzesindegi kárxanada islep shıǵılǵan hújjetlerdi keltiriw múmkin.

Xalıq aralıq ámeliyatta buxgalteriya esabın tártipke salıw tórt dárejeli normativ sistemasın, bizń mámleketimizde kórip ótemiz.

Birinshi dárejege, Ózbekstan Respublikasınıń «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı nızamın keltiriw múmkin.

Ekinshi dárejege, házirgi waqıtta islep shıǵılǵan 24 standarttı misal qılıw múmkin.

Úshinshi dárejedegi normativ tártipke salıw sistemasına Finans ministrigi tastıyqlanǵan buxgalteriya esabı hám esabatı menen baylanıslı qaǵıydalar, sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikası Finans ministrigi, ministrlar Mekemesiniń 1999, 2003 jıllardaǵı qararları menen dúzetiwler kiritilgen «Ónim (jumıs, xızmetler) ózine túser bahasına kirgiziletuǵın ónim (jumıs, xızmetler) di islep shıǵarw hám satıw boymsha qárejetler quramı hám de finanslıq nátiyjelerdi qalıplestiriw haqqında qaǵıyda» misal bola aladı.

Tórtinshi dárejege bolsa, kárxanalarda qabıl etiletuǵın, buxgalteriya esabın tártipke salıw menen baylanıslı bolǵan hújjetlerdi keltiriw múmkin.

Buxgalteriya hám huqıq ortasındaǵı munasibet ol dárejede úlken emes. Buxgalteriya sisteması berilgen sotcial-politik normalar tiykarında harakterlengen bolıp ol ekonomikalıq sistema hám ashıq aydın kórsetip berilgen aymaqlıq nızamlar ortasında isleydi. Nızam insanın sırtqı is-háreketlerin qadaǵalaw etedi, onıń basqa insanlar menen nızamlı munasibetlerin hám de onıń huqıq hám minnetlemelerin aytıp turadı. Jáne de anıq etip aytatuǵın bolsaq, nızamın atqaratuǵın wazıypaları sheksiz bolıp, jámiyetimiz jáne social turmısımızdıń hár bir iskerlik tarawında tarqalǵan. Insaniyat penen baylanıslı ekonomikalıq qızıǵıwshılıqlarına kóre, nızamın aqırı joq hám basqa mámleketler ekonomikasında, tuwrı hám naduris buxgalteriyaǵa alıp barıw zárúr.

Buxgalteriyanın bir neshe áhmiyetli bólimleri²⁰:

Qanıygelesiwdiń bul dáwirinde kóplegen ilimiy bólimler óziniń maqsetleri menen ajratılǵan anıq mızamǵa iye bolǵan. Soǵan mas halda buxgalteriyada da. Umtilıwlar basqıshınıń maqsetine kóre, sol

²⁰ Accounting theory, M.Cum (Final) Directorate of Distance Education Maharashtra Deemed University
2004 RCHT AK-124 001 (429-43.6)

tárizde, Buxgalteriyannń tiykarǵı bólimleri tómendegilerge klassifikaciyanadı:

Finanslıq buxgalteriya: Buxgalteriya hám Finanslıq buxgalteriya terminleri kóbinese ajratılıp isletiledi. Bul, sonń menen birge buxgalteriyannń basqa arawlı bólimlerindegi baylanıstlıqlarda aldınan oy-pikir etilgeni sıyaqlı ayırmashılıqlar anıq boladı. Finanslıq Buxgalteriya, buxgalteriyannń basqa bólimlerinen eń áyyemgi hám jetekshilerinen bolıp tabıladı. Bul sonń menen birge basqa bólimler ushın shıyki-buyımlar materiallardı támiyinlewshide bolıp tabıladı.

Baha buxgalteriyası: Eger finanslıq buxgalteriya baha buxgalteriyasınıń jetekshisi bolsada, baha buxgalteriyası hám finanslıq buxgalteriyasınıń básekili rawajlanıwı XX ásirdeń basında óz qádemini qoya baslaǵan. Veneciya sawdagerleriniń XIX ásirdeń aqırǵı yarımınan berli buxgalteriya qadaǵalawı quralları retinde baha buxgalteriyasınıan paydalanǵanı haqqında dáliller bar. Solay etip, Sanaat revolyuciyasında qaysı bir fabrikalıq sistema jaratılǵanda sistemalı baha buxgalteriyası Angliyaǵa jetip keldi. Baha buxgalteriyasınıń tiykarǵı tárepi bahanı anıqlastırw, baha analizi, baha qadaǵalawı hám óz-ara qarstı halda finanslıq buxgalteriya hám bul nátiyjeli qarastı bolıp tabıladı. Baha buxgalteriyası bir neshe túrdegi bahalaw analiz hám sintezini gewdelentiredi misal ushın: ónim hám xızmetler óndiristiń ulıwma bahasını anıqlaw.

Basqarıw buxgalteriyası. Basqarıw buxgalteriyasınıń arawlı qánigelestirilgen buxgalteriya bólimi sıpatında rawajlanıwı bir qansha jańa basqıshqa iye. Bunnń áhmiyetlisi sonday ótedi, ishki basqarma yaǵnıy kúndelik qararlardı anıqlap beretuǵında sapa hám muǵdar maǵlıwmatları menen támiyinleydi. Búgingi quramalı biznes shólkemlerinde basqarıw buxgalteriyasınıń zárúrliligine súylene otirip basqarıw buxgalteriyası buxgalteriyannń kózi dep súwretlenedi. Bunday atalıwına bolǵan tiykarǵı sebep basqarıw menedjmenti kárxanannń ishki funksiyalarınń kórinetuǵın jolların támiyinlep beredi. AQShnń NAA shólkemi basqarıw buxgalteriyasınıń identifikaciya procesi, ólshem, jamǵariw, analiz, tayarlıq, anıqlama beriw hám finanslıq maǵlıwmatlar kommunikaciyasın shólkemde rejlestiriw, bahalaw hám qadagalaw, resurslar ushın juwapkerlik hám alternativ paydalanıwdı kepilleytuǵın bólim sıpatında táriypleydi. Basqarıw buxgalteriyası jaqında kelip shıǵıwına qaramastan, úlken qádemlerdi basıp ótti. Biraq sonı da bólek aytıp ótiwimiz kerek

finanslıq buxgalteriyaǵa salıstırǵanda, tiykarǵı teoriyalar hám ulıwma tastıyqlanǵan principielerin ele de rawajlanıwın dawam ettiriw kerek.

Social buxgalteriya: Buxgalteriya uzaq waqt dawamında social funksiya sıpatında tanıstırılǵan. Biraq social buxgalteriya texnikalarınń rawajlanıwı bul házirgi dáwirdeń 40 jıldan kóp bolmaǵan tariyxıy maǵlıwmatlarǵa iye bolǵan eń jańa buxgalteriya innovaciyaları bolıp tabıladı. Social buxgalteriya termini tómendegishe tariyplenedi: «Buxgalterler tárepinen arzalar hám ózgerisler, ilmiy tájriybe, texnika, kelisilgen ádep etika qaǵıydaları analizi hám social mashqalalardı sheshiw sheshimidir». Bul idealar kórsetip turıptı, social buxgalteriya tiykarınan principler, ámeliyat, kelisim qaǵıydalardıń nátiyjesin asırıwǵa qaratıladı.

10.2. Buxgalteriya esabına basshılıq qılıw

Bas buxgalter yamasa buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıw wazıypaların ámelge asırıwshı basqa lawazımlı shaxs buxgalteriya esabı xızmetiniń basshısı bolıp tabıladı.²¹

Buxgalteriya esabı xızmetiniń basshısı tikkeley buxgalteriya esabı subyektiniń basshısına boyınadı.

Buxgalteriya esabı xızmeti basshısınıń xojalıq operaciyaların hújjetler tiykarında rásmiylestiriw hám olardı buxgalteriya esabı xızmetine usınıw boyınsha talapları buxgalteriya esabı subyektiniń barlıq xızmetkerleri ushın májburiy bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esabı subyektiniń basshısı hám buxgalteriya esabı xızmetiniń basshısı ortasında ayırım xojalıq operaciyaların ámelge asırıwǵa tiyisli kelispewshilikler júzege kelgen táǵdirde, olar boyınsha hújjetler operaciyalar ámelge asınıwınıń aqıbetleri ushın jeke juwapker bolǵan buxgalteriya esabı subyektini basshısınıń jazba buyırǵı menen orınlanıwǵa qabil etiliwi múmkin.

Májburiy auditorlıq tekseriwinen ótiwi kerek bolǵan buxgalteriya esabı subyektiniń (bankler hám basqa kredit shólkemleri buǵan kirmeydi) buxgalteriya esabı xızmeti basshısı tómendegi talaplarǵa juwap beriw kerek:

- joqarı maǵlıwmatqa iye bolıwı;
- joqarı ekonomikalıq maǵlıwmatqa iye bolǵan táǵdirde, aqırǵı bes kalendar jıldan keminde úsh jilt, ekonomikalıq emes joqarı

²¹ Ózbekstan Respublikasınıń "Buxgalteriya esabı haqqında" ǵı (Jańa redakciyası) Nızamı 2016.13 aprel.12- tártip

mağlıwmatqa iye bolğan táǵdirde bolsa, aqırǵı on kalendar jıldan keminde jeti jılı buxgalteriya esabın júrgiziw yamasa finanslıq esabattı dúziw yamasa auditorlıq iskerligi menen baylanıslı jumıs stajına iye bolıwı.

Májburıy auditorlıq tekseriwinen ótiwi kerek bolğan buxgalteriya esabı subyektiniń basshısı buxgalteriya esabı xızmeti basshısının hár jılı bilimlerde jetilistiriwden ótiwin támiyinlewi shárt.

Talaplar májburiy auditorlıq tekseriwinen ótiwi kerek bolğan buxgalteriya esabı subyektiniń basshısı buxgalteriya esabın júrgiziwdi shártname tiykarında moynına jüklegen qanıgelestirilgen shólkem jumısshısına qaratada qollanıladı.

Belgilengen tártipte aylanısqa uqıpsız yamasa aylanıs uqıptı sheklengen dep tabılğan, sonıń menen birge bilip turıp ámelge asırılğan jinayat ushın sudlanganlıq jaǵdayı tamamlanbağan yamasa sudlanganlıǵı alıp taslanbağan shaxs buxgalteriya esabı xızmetiniń basshısı bolıwı múmkin emes.

Bankler hám basqa kredit shólkemleriniń buxgalteriya esabı xızmeti basshılarına qoyılatuǵın talaplar Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı tárepinen belgilenedi.

Basshı tómendegi huqıqlarǵa iye:

- bas buxgalter basshılıǵında buxgalteriya esabı xızmetin shólkemlestiriw yamasa shártname tiykarında tartılğan buxgalter xızmetinen paydalanıw;

- buxgalteriya esabı júrgiziwdi shártname tiykarında qanıgelestirilgen buxgalteriya firmasına yamasa quramına buxgalteriya subyektide kiretuǵın xojalıq birlespesiniń oraylastırılğan esapqa alıw bólimine jüklew;

-buxgalteriya esabın gárezsiz júrgiziw.

Basshı tómendegilerdi támiyinlewi shárt:

- ishki esap hám esabat sisteması islep shıǵılıwın;

- xojalıq operaciyanıń baqlaw rejimin;

- buxgalteriya esabı tolıq hám anıq júritiliwin;

- esap-kitap hújjetleriniń saqlanıwın;

- sırtqı paydalanıwshılar ushın finanslıq esabat tayarlanıwın;

- sahq esabatları hám basqa finanslıq hújjetler tayarlanıwı;

- esap-kitaplar óz waqıtında ámelge asırılıwın.

Buxgalteriya esabın júrgiziwde baylanıslı bolğan basshılar.

buxgalterlar hám basqa shaxslar buxgalteriya esabın shólkemlestiriw

hám júrgiziwde buxgalteriya esabınıń tiykarǵı principlerine ámel qılıwları kerek.

Buxgalteriya apparatı hújjetlerdi islep shıǵıwı, buxgalteriya registrlerinde esap jazıwların aqılǵa say alıp barıwı hám olar tiykarında basqarıw hám finanslıq esabatları dúziwdi támiyinlewi zárúr.

Buxgalteriya apparatı, tómendegi bólimlerden shólkemlesken:

• material bólimi, bul jerde satıp alınğan material bahalıqlardı, material jiberiwshiler menen esap-kitaplardı, materiallardı saqlaw hám paydalanıw jayları boyınsha kirimi hám sarplanıwı esabı júritiledi. Onsha úlken bolmağan kárxanalardıń bul bóliminde tiykarǵı qurallar, arzan hám tez eskiriwshi buyımlar hám tayar ónimler esabı júritiledi. Iri kárxanalarda bul uchastkanıń maǵlıwmatların islep shıǵıw ushın arnawlı bólim shólkemlestiriledi;

• esaplasıw bólimi, bul jerde dáslepki hújjetlerge tiykarınan is haqı esaplaw hám onnan uslanbalar boyınsha barlıq esaplasıwlar alıp barıladı, is haqı fondı hám tutınıw fondınan paydalanıw boyınsha qadaǵalaw ámelge asırıladı, social qamsızlandırıw hám támiynatqa ajratılğan qarjılar boyınsha, pensiya fondına bántlik fondı hám basqalar boyınsha esaplasıw esabın alıp baradı;

• ishlab shıǵarıw - kalkulyaciya bólimi, bul bólimde barlıq türdegi islep shıǵarıwda ketken qárezjetler esabı júritiledi, islep shıǵarılğan ónimlerdiń haqıyqıy ózine túser bahası anıqlanadı hám esabat dúziledi, tamamlanbağan óndiriske sarplangan qárezjetler quramı anıqlanadı.

• ulıwma bólim, bul bólimde joqarıda sanap ótilgen bólimlerde esapqa alınbaytuǵın aylanıslar esabı júritiledi, Bas dápter júritiledi hám buxgalteriya esabı dúziledi. Iri kárxanalarda finanslıq bólim ajratılıp, onda pul qarjıları, kárxana hám ayırım shaxslar menen esap-kitaplar esabı júritiledi.

Buxgalteriya kárxanasınıń barlıq islep shıǵarıw bólimleri menen tikkeley qatnasta boladı. Ol olardan buxgalteriya esabın júrgiziw ushın tiyisli maǵlıwmatlar aladı, misal:

• kadrlar bóliminen - jumısqa qabil etilgenligi, jumıstan bosatılğanlıǵı, dem alısqa shıqqanlıǵı, kárxana ishinde bir orınnan ekinshi orınǵa ótkerilgenligi haqqında shaxslar dizim (buyırq) in aladı;

• sklavlardan - tovar-material bahalıqlar háreketi (kimim, shıǵım, bir orınnan ekinshi orınǵa ótkeriliwi) haqqında hújjetler aladı;

- bólimlerden - ayırım xojalıq aylanısları (ónimdi islep shıǵarıw h.t.b) boyınsha hújjetler, qárejetler boyınsha islep shıǵarıw esabati hám basqalarđı aladı.

- Bas mexanikten - áspab-úskeneler háreketi hám olardıń remonti haqqında, Avtotransport jumısları hám basqalar haqqında hújjetler aladı;

- Joba bóliminen - kárxanadıń barlıq iskerligi boyınsha tastıyqlanǵan joba kórsetkishleri (dáramat hám qárejetler smetasi) in aladı;

- Miynet hám miynet haqı bóliminen - bólek kategoriya islewshilerine haqı tólew hám sıylıqlaw, stavkalar, okladlar, shtatlardıń ózgeriwi haqqında qáǵıydaı.

Bas buxgalter buxgalteriya esabınıń júritiliwi júzesinen belgilengen qáǵıydarlar tiykarında onı shólkemlestirip, tómendegilerdi támiyinlewi shárt:

- buxgalteriya jumısınıń tuwrı dúziliwi, buxgalteriya esabi schyotlar hám hújjetlerde operaciyalardıń óz waqtında hám de tuwrı sawlelendiriliwi;

- nızamlı tárizde qarjı hám baylıqlar pútin saqlanıwın támiyinlew;

- qatań esaptaǵı blanklardıń pútin saqlanıwı hám olar esabınıń tuwrı júritiliwi;

- buxgalteriya esabınıń aldınǵı forma hám usıllarınan keń paydalanıq;

- kelip túsken pul qarjıları, tovar-materiallıq baylıqlar hám tiykarǵı qurallar esabınıń tolıq júritiliwi, sonı menen birge olardıń háreketi menen baylanıslı operaciyalardıń buxgalteriya esabında óz waqtında sawlelendiriliwi;

- mámleket byudjetine tólemler, sociallıq qamsızlandırıw hám pensiya fondına badeller, basqa fondlar hám de rezervlerge ajratılǵan qarjılardıń tuwrı jazılıwı hám de óz waqtında ótkeriliwi;

- kemis shıǵıw hám de pul qarjıları hám tovar-materiallıq baylıqlardıń talan-taraj etiliwi boyınsha materiallardı rásmiylestiriw júzesinen inventarizaciyalarda qatnasıw, tiyisli jaǵdaylarda bul materiallar sud hám tergew shólkemlerine usınıs etiliwin baqlaw;

- buxgalteriya esabi hám esabatınıń tuwrı dúziliwin tekseriw, buxgalteriya esabi, esabati, qadaǵalaw analiz máseleleri júzesinen xızmetkerlerge waqtında jol-jobalar kórsetip barıw;

- buxgalteriya esabi hám esabati maǵlıwmatları tiykarında kárxanadıń finanslıq iskerligin ekonomikalıq analiz qılıw (eger bul waziypa basqa jumısshıǵa júkletilgen bolmasa);

- buxgalteriya hújjetleriniń pútin saqlanıwı, olardıń ornatiǵan tártipte rásmiylestiriliwi hám arxivke tapsırılıwı.

Bas buxgalter tiyisli bólimler hám bólimlerdiń basshıları menen birgelikte tómendegilerdi dıqqat penen baqlawı shárt:

a) tovar-materiallıq baylıqlardıń qabil etiliwi hám tapsırılıwın rásmiylestiriwde belgilengen qáǵıydarlarǵa ámel etiliwi;

b) miynet haqı fondınıń tuwrı sarplanıwı, hámel is haqlarınıń tuwrı belgileniwi, shtatlar, islep shıǵarıw, satıw hám támiynat intuzamina qatań ámel etiliwi;

c) pul qarjıları, tovar-materiallıq baylıqlar, tiykarǵı qurallardı tekseriw bar joqlıǵın tekseriw, esap-kitaplar hám tólem minnetlemelerin ornılawdıń belgilengen qáǵıydarına ámel etiliwi;

d) belgilengen múddetlerde debitorlıq qarızı óndirip alınıwı hám kreditorlıq qarızınıń qaytarılıwı, tólem intuzamina ámel etiw;

e) kemis shıǵıwlar, debitorlıq qarızı hám basqa joytıwları buxgalteriya esabınıń balans esabatlarınan nızamlı tárzde shıǵarılıwı.

Bas buxgalter tómendegi huqıqlarǵa iye:

a) buxgalteriya esabi jumısları tuwrı dúziliwin támiyinlew júzesinen ilajlar kóriwdi kárxana basshısına talap qılıw;

b) strukturalıq bólimler, uchastkalar hám bólimlerde tovar-materiallıq hám basqa baylıqlardı qabıllaw, kiringe jazıw, saqlaw hám de jumısa júzesinen belgilengen tártipte ámel etiliwin tekserip turıw;

c) sıylıqlar kólemlerin tómenletiw yamasa sıylıqtan juda etiw haqqında usınıs beriw.

Bas buxgalter tómendegi jaǵdaylarda juwapker boladı:

a) buxgalteriya esabi naduris júrgizilip, áqıbette pala-partish jaǵdayǵa kelgen hám buxgalteriya esabati dúzilgende;

b) pul qarjıları, tovar-materiallıq hám basqa baylıqlardı qabıllaw, kiringe jazıw, saqlaw hám jumısa júzesinen belgilengen tártipte qarşı operaciyalar boyınsha hújjetler ornalanıwǵa qabil etilgen hám de rásmiylestirilgen jaǵdaylarda;

c) buxgalteriya aybı menen naduris buxgalteriya esabati dúzilgende;

d) kemis shıǵıwlar, debitorlıq qarızları hám basqa joytıwları buxgalteriya balans esabatlarınan shıǵarıw tártibi buzılǵanda;

e) buxgalteriya esabın shólkemlestiriwge tiyisli basqa normativ hújjetler buzılǵanda.

Bas buxgalter tówendegi jaǵdaylar ushın kárxana basshısı menen teppe-teń juwap beredi:

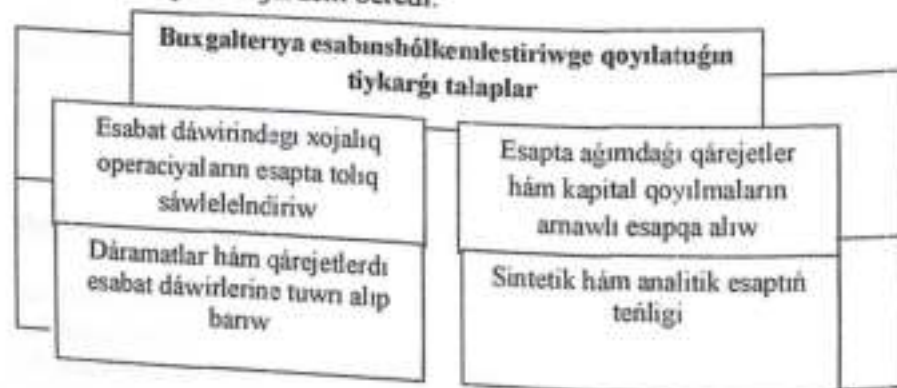
a) finanslıq-xojalıq iskerligin tártipke salıwshı qaǵıydalar hám qaǵıydalar buzılıwı;

b) lawazımlı shaxslardan olar jetkergen zıyan swmmasın óz waqtında óndirip almashıq;

c) shereklik hám jıllıq balans esabatı hámde taǵı basqa buxgalteriya esabatların tiyisli organlarǵa usınıw múddetleriniń buzılıwı.

10. 3. Buxgalteriyada jumıstı shólkemlestiriw

Buxgalteriya esabı maǵlıwmatların házirgi zaman talabına tolıq juwap beriwın támiyinlewdiń jáne bir faktorı, buxgalteriya esabı bólimi xızmetkerlerin jumıs ornların aqılǵa muwapıq shólkemlestiriw esaplanadı. Buxgalteriyada xızmetkerler jumıs ornın aqılǵa muwapıq dúziliwı, birinshiden, miynet ónimdarlıǵınıń asıwına, ekinshiden, xızmetkerlerdiń salamatlıǵın saqlawǵa, úshinshiden, artıqsha qárejetler azayıwına járdem beredi.

19 -súwret. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriwge qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar

Buxgalteriya esabı xızmetkerlerin jumıs ornın aqılǵa muwapıq shólkemlestiriwde tówendegilerge áhmiyet beriw kerek boladı:

- xızmetkerlerdi jarıq bólmeler hám kerekli úkeneler menen támiyinlengenligine;
- buxgalteriya bólimi xızmetkerlerin tiykarǵı xızmetleri jumıs ornlarında ámelge asırıwına;
- xızmetkerlerdi buxgalteriya esabı qaysı bóliminde islewine kóre jumıs ornı tayınıǵına.

Máselen, bas buxgalter hám onıń ornbasarlarına hámde, materiallıq juwapker shaxslar, klientler menen baylanısta bolatuǵın buxgalteriya esabı xızmetkerlerme bólek bólmeler ajratılıwı kerek. Sebebi, buxgalteriya bólimi basqa xızmetkerlerdi miynet ónimdarlıǵına shawqımlar (telefon menen sóylesiwler, klientler menen baylanıslar) unamsız tásir etiwı múmkin.

Xızmetkerlerdi bóleme ishinde jumıs ornın shólkemlestiriw atırǵanda, hújjetlerdi qayta islew izbe-izligin yamasa xızmetkerlerdi jumıs iskerligindegi óz-ara baylanıslıǵın esapqa alıw kerek.

Xojalıq júrgiziwshı obyektler menedjment, marketing bólimi xızmetkerleri ushın kerekli maǵlıwmatlardı tez hám tuwrı uzatılıwı hám jumıs ornın aqılǵa muwapıq dúziliwine tikkeley baylanısh.

Buxgalteriya apparatınıń strukturasını hám onıń bólek bólimler menen baylanıs qılıw formaların anıqlawda buxgalteriya esabın oraylastırılǵan yamasa oraylastırılmaǵan formada shólkemlestiriw haqqındaǵı máseleni sheshiw zárúr.

20 -súwret. Kárxana buxgalteriyasınıń shamalıq strukturalıq dúzilisi

Oraylastırılğan buxgalteriya esabında kárxananın esap apparatı oraylıq buxgalteriyada jámlenedi hám onda bólek bólimler (bólim, sklad hám t.b.) den kelip túsiwshi dáslepki hám jıyma hújjetlerge tiykarınan sintetikalıq hám analitik esap bir orında ámelge asırıladi. Kárxana bólimlerinde bolsa tek xojalıq operaciyalari dáslepki hújjetler menen rásmiylestiriledi.

Oraylastırılmağan buxgalteriya esabında esap apparatı kárxananın bólek bólimlerinde tarqatılıp, onda sintetikalıq hám analitik esap ámelge asırıladi hám de bólim, bólim hám basqa strukturalıq bólimlerdiń balans hám esabatları dúziledi. Bul jaǵdayda oraylıq buxgalteriya strukturalıq bólimlerdiń balans hám esabatların ulıwmalastırıp, pútkil kárxana boyınsha jıyma balans hám esabatları dúzedi hám de strukturalıq bólimlerde buxgalteriya esabı hám esabatınıń júritiliwi ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradi.

Kópshilik kárxanalarda oraylastırılğan buxgalteriya esabı sisteması qollanıladi. Ayırım kárxanalarda belgili bir shárt-shárayatlardan kelip shıqqan halda tolıq emes (qısmán) oraylastırılmağan buxgalteriya esabı shólkemlestirilip, strukturalıq bólimlerde dáslepki hújjetlerdi dúziwden tisqari ayırım sintetikalıq schyotlar boyınsha analitik esap júritiledi, qarejetler esabı ámelge asırıladi, ónim (jumis, xızmet) lerdin haqıyqıy ózine túser bahası esaplanadi hám t.b. Biraq, strukturalıq bólimlerde juwmaqlawshı buxgalteriya esabı júritilmeydi. Balans hámde basqa esabat formaları dúzilmeidi.

Buxgalteriya xızmetkerleriniń miynetin shólkemlestiriwde, esap jumıslarınıń grafigin dúziw zárúrli basqısh esaplanadi.

Esap jumısları grafikleriniń tiykarǵı maqseti xızmetkerler ortasında wazıypalardı bólistiriw, islerdiń atqarılıw múddetlerin anıqlaw bolıp, esap xızmetkerleriniń miynetin ilimiy shólkemlestiriw boyınsha ilajlar belgilenip atr. Bunday grafiklar individual, strukturalıq hám jıyma bolıwı múmkin.

Individual grafiklar (kalendar jobalar) de hár bir esap jumısshısı tárepinen qanday jumıslar hámde olar qaysı múddetlerde atqarılıwı kórsetiledi. Grafikte xızmetkerdiń jumıs kúni dawamında hám onnan

uzadıraq dáwirlerde (hápte, ay, sherek hám t.b.) bánt bolıwı támiyinlenedi.

Strukturalıq grafiklerde buxgalteriyanın yamasa kárxananın bólek strukturalıq bólimleri (esap-kitap bólimi, materiallıq bólim, sklad hám t.b.) tárepinen qanday jumıslar hám qaysı múddetlerde atqarılıwı kerekligi kórsetiledi.

Jıyma grafikte pútkil kárxana boyınsha bólek esap jumısların ornlaw (inventarizaciya ótkeriw, finanslıq, statistikalıq hám basqa esabatları dúziw hám t.b.) múddetleri kórsetiledi. Onda kárxana boyınsha pútkil esap-procesi ulıwmalastırılğan halda sáwlelendiriledi. Onıń atqarılıwı ushın kárxana bas buxgalteri juwapker esaplanadi. Esap jumıslarınıń grafigi kesteler kórinisinde dúzilip, olarda rejlestirilgen islerdiń atqarılıw múddetleri haqqında belgi qoyıw názerde tutıladı.

Buxgalteriya kárxananın zárúr hám gárezsiz strukturalıq bólimi bolıp, onı bas buxgalter basqaradi. Buxgalteriya apparatınıń dúzilisi kárxananın basqarıw strukturası, islep shıǵarıw texnologiyası, esap jumıslarınıń kólemi hám texnikalıq qurallar bar ekenligine baylanıshı.

Qaǵıydaǵa kóre bas buxgalter lawazımnan bosatılğan waqtında jumıslar jańa tayınlangan bas buxgalterge tapsırılıwı kerek. Tazadan tayınlanatuǵın buxgalter bolmağan jaǵdaylarda kárxana basshısınıń buyırǵı menen tayınlangan xızmetkerge tapsırıladi. Bunda buxgalteriya esabınıń jaǵdayı hám esabat maǵlıwmatlarınıń isenimliliǵi tekserilip akt dúziliwi hám kárxana basshısı tárepinen tastıyqlanıwı maqsetke muwapıq.

Bizdiń pikirimizshe, qabıllaw-tapsırıw akti eki nusqada dúzilip, onnan birinshisi kárxanada qaldırılıwı hám ekinshi nusqası jumıstı tapsırıwshıǵa beriliwi kerek.

Hújjetler aylanıs grafigi awıl xojalıq kárxanalarında buxgalteriya esabın shólkemlestiriwde áhmiyetli process esaplanadi. Sol sebepli bul process xojalıqta esap siyasatı haqqındaǵı buyırıqqa qosımsha sıpatında beriliwi kerek hám onıń atqarılıwın qatań baqlaw shárt.

Sonı atap kórsetiw kerek, túrli hújjetler boyınsha hújjetler aylanıs rejesinde olardı usınıw hám qayta islewdiń túrlishe tártibi názerde tutıladı. Ayırım hújjetler buxgalteriya esabı registrlerindeǵı jazıwlar ushın olardı aldınan gruppalarǵa ajratpastan tikkeley tiykar boladı: ushın olardı qurallardı kirim qılıw hám esaptan shıǵarıw aktleri, túrli tiykarǵı qurallardı kirim qılıw hám esaptan shıǵarıw aktleri, túrli buxgalteriya aylanısları hám soǵan uqsaslar. Bunday jaǵdayda

hujjetler aylanisi grafiginde tiyisli hujjetti orayliq buxgalteriyaga olardagi maghlwmatlar tiykarında esap registrlerina jazıwlar jazıw ushın tikkeley usınıw nazerde tutıladı. Basqa hujjetler (olar kóp bólekti quraydı) aldınan gruppalarğa bólinedi hám tiyisli jıyma hujjetlerde ulıwmalastırıldı. Máselen, islep shıǵarıwǵa ketken qarejetler hám miynetti esapqa alıw boyınsha hujjetlerdegi maghlwmatlar tiyisli fond vedomostlarında yamasa jurnallarda jazılıp barıladı, materiallıq baylıqlar háreketi kórsetkishleri - materiallıq baylıqlar háreketleri haqqında esabatlarda, kassa hujjetleri maghlwmatları - kassirdiń esabatlarında jazılıp barıladı hám t.b. Esap registrlerindeki barlıq keyingi jazıwlar dúzilgen jıyma hujjetler tiykarında alıp barıladı. Haqıyqatında, bul gruppadaǵı hujjetler boyınsha hujjetler aylanisi rejesinde dáslepki hujjetlerdiń olardı dúziwden tartıp, tiyisli jıyma hujjetti rásmiylestiriwge shekem bolǵan háreketi jazıp barıladı. Bunda kópshilik jaǵdaylarda bul jumıslar xojalıqtıń oraylıq buxgalteriyasında emes, bálki bólim buxgalteriyasında jazılıp barıladı.

Buxgalteriya esabın shólkemlestiriwde hámde esap siyasatın islep shıǵıwda xojalıqlarda hujjetler aylanisi grafigine kem itibar qaratıladı hám onnan keyin ámelge asırılatusın esap jumısları jarıtılıwı boyınsha isenimli derekler júdá kem ushıraydı. Pikirimizshe, xojalıqta hujjetler aylanisi grafigi menen birge esap jumısların atqarılıw grafigi islep shıǵılıwı esap shólkemlestiriwde bir qatar quramalılıqlardı joq etedi.

Esap jumısların orınlaw grafigi hujjetler aylanisi grafigi menen onıń dawamı hám logikalıq jaqtan tamamlanıwı sıpatında bekkem baylanısh. Eger hujjetler aylanisi grafiginde hujjetlerdiń olardı dúziwden baslap paydalanıwǵa shekemgi bolǵan háreketi jazıp barılsa, esap jumısların orınlaw grafiginde buxgalteriyada kelip túsken hám qayta islengen dáslepki hujjetler tiykarında atqarılatuǵın esap jumıslarınıń dizimi kórsetiledi. Bunday grafik óz esap aparatına iye bolǵan hár bir strukturalıq bólimlerde bólek dúziliwi múmkin, keyin ala ulıwma xojalıq boyınsha yamasa xojalıqtaǵı barlıq esap jumısları oraylıq buxgalteriyaga toplanǵan bolsa, ol jaǵdayda tek xojalıq boyınsha dúziliwi múmkin.

Esap jumısların orınlaw grafiginde: tiyisli esap registrleriniń (jurnal-orderlar, járdemshi vedomostlar, islep shıǵarıw esabatları hám soǵan uqsaslar) atı hám nomeri, olardıń hár birine tiykarlanıp dúziletuǵın hujjetler orınlaw múddetleri hám olardı kim dúziwi

kórsetiledi. Esap jumısların orınlaw grafigi sonday dúziliwi kerek, bunda esap aparatı pútkil ay dawamında bir tegis júkleme (jumıs) menen támiyinleniwi kerek. Bul buxgalteriya esabın racional shólkemlestiriwdiń zárúrli shárti bolıp tabıladı.

Esap jumısların orınlaw grafigi hujjetler aylanisi grafigi menen muwapıqlastırılǵan bolıwı kerek. Bul demek, hujjetler aylanisi grafigindeki tiyisli jaǵdaylar boyınsha juwmaqlawshı basqıshlar esap jumısların orınlaw grafigindeki tap sonday jaǵdaylardıń baslanǵısh basqıshları menen muwapıq keliwi kerek. Máselen, kassa hujjetleri boyınsha hujjetler aylanisi jobası kassirdiń esabatın dúziw menen onı orınlawshı hám orınlawdıń anıq múddetleri kórsetilgen jaǵdayda tamamlanadı. Esap jumısların orınlaw grafiginde kassirdiń esabatı 1-jurnal-orderdi dúziw ushın dáslepki material bolıp xızmet etedi. Tiyisli ráwishte áne usı túrdegi jumıslar boyınsha olardı orınlaw múddetleriniń muwapıqlıǵı támiyinleniwi kerek.

Buxgalteriyada wazıypalardı bólistiriwda esap jumısların orınlaw jobası menen baylanısh. Joqanda aytıp ótilgenindey esap jumısların orınlaw jobası esap aparatınıń ay dawamında bir tegisde jumıs menen támiyinleniwin kózde tutıwı kerek. Buxgalteriyadaǵı xızmet wazıypaların bólistiriwde birinshi náwbette áne sonnan kelip shıǵıp sheshiledi. Óz-ózinen belgili bolǵanında, bunda basqa faktorlarda: ol yamasa bul jumıstıń áhmiyetiligi, orınlawshılardıń ilmiy tájriybesi, esap procesiniń shólkemlestirilgen strukturası hám basqalar esapqa almadı.

Xızmet wazıypaların bólistiriwde eń juwapkershilikli hám quramalı jumıslar kóbirek tájriybeli xızmetkerler tárepinen atqarılıwı kerekliginen kelip shıǵıladı. Máselen, bas buxgalter yamasa bas buxgalter orınbasarı ádette kassa hám bank hujjetlerine islew beriw hám olardı registrlerge jazıw jumısların orınlardı. Buxgalteryanıń tájriybeli jumısshısı (ádette bas buxgalter orınbasarı) islep shıǵarıwǵa, ásirese sharwashılıqqa sarplanǵan qarejetlerdiń esabın ámelge asıradı. Tájriybeli xızmetker finans esabın alıp barıwı kerek. Wazıypalar bólistiriliwi sonday jolǵa qoyılıwı kerek, bunda xızmetkerlerdiń óz-ara almasırlılıwı (bir-biriniń orın basıwı) támiyinleniwi kerek.

Buxgalteriya esabın júrgiziw shártına tiykarında oraylastırılǵan buxgalteriya, gárezsiz qanıyelestirilgen shólkem yamasa tiyisli joqarı yamasa orta-arnawlı maghlwmatqa iye professional buxgalter tárepinde júritiliwi múmkin.

Esap procesin toliq oraylastırıw sonnan ibarat, bunda pútkil esap procesi oraylıq buxgalteriyağa toplanğan boladı. Xojalıq bólimlerinde tek dáslepki esap ámelge asırladı. Toldırılğan dáslepki hújjetler oraylıq buxgalteriyağa kelip túsedı. Bul jerde olar tekseriledi, islenedi, salıstırıldı hám esap registrlerındaǵı barlıq jazıwlar ámelge asırladı. Biraq keyingi jıllarda, ásirese esaptıń kompyuterlestiriliwi hám basqarıwdıń bólim strukturası qollanıwı menen esap procesin bunday shólkemlestiriw barǵan sayın keń tarqalıp baratır.

Awıl xojalıq kárxanalarında esap procesin toliq oraylastırmaushılıq salıstırǵanda kem qollanıladı. Ol sonnan ibarat, xojalıqtıń hár bir bóliminde esap jumıslarınıń toliq dáwiri: dáslepki hújjetlerdi toltırwdan baslap barlıq esap registrlerin rásmiylestiriw hám balans dúziwge shekem bolǵan jumıslar júritiledi. Xojalıqtıń oraylıq buxgalteriyasında bunday jagdayda tek ulıwma xojalıq boymsha jıyma esap júritiledi.

Toliq emes (belgili bir bólegi) oraylastırılmaǵanlıq eń keń tarqalǵan esaplanadı. Bunday jagdayda xojalıq bólimlerde xojalıq aylanısların hújjet penen rásmiylestiriw, sonday-aq, hújjetlerdi hám islep shıǵarıw esabatların dúziwge shekem gruppalaştırıw hám jıynaw jumısları júritiledi. Bul jerde, ádette is haqı (miynetke haqı tólew) esaplap jazıladı hám tólew wedomostları dúziledi. Orınlanǵan aylanıslar esabı registrlerde sáwlelendiriw bólimlerden beriletuǵın islep shıǵarıw esabatların materiallıq esabatlar hám basqa jıyma hújjetler tiykarında xojalıqtıń oraylıq buxgalteriyasında ámelge asırladı.

Esap procesiniń bunday shólkemlestirilgen strukturası fermer xojalıqları ushın harakterli bolǵan. Sońǵı jıllarda ol agrofırmalarda bir qansha kóp qollanıla basladı. Biraq joqarıda aytıp ótilgenindey, esaptı kompyuterlestiriw engiziliwi menen, sonday-aq islep shıǵarıwdı basqarıwdıń bólim strukturası engiziliwi menen esap procesin shólkemlestiriwdiń oraylastırılǵan principine tiykarlanǵan túri barǵan sayın kóp qollanılıp atır.

Esap procesiniń esap jumısların toliq oraylastırıwǵa tiykarlanǵan shólkemlestirilgenlik strukturaqıyatında oraylıq buxgalteriyada xızmet wazıypalardı bólistiriw sonday shólkemlestiriledi, bunda xızmetkerler ayırım aylanıslar: hújjetlerdi qabıllaw, hújjetlerdi islew, hújjetler maǵlıwmatın, esap registrlerine jazıw hám taǵı basqalar boymsha qanıygelesedi. Bunda hár bir xızmetker bir neshe túrli óz-ara

baylanıslı schyotlar boymsha ayırım operaciyalardı orınlawı múmkin. Máselen, islep shıǵarıwǵa sarplanǵan qárejetler esabı boymsha bir xızmetker dáslepki hújjetlerdi qabıl qılıwı hám olar menen islewi múmkin, basqası - ondaǵı maǵlıwmatlar menen islewi hám islep shıǵarıw esabatların dúziwi múmkin, úshinshisi - esap registrlerine jazıp barıwı islep shıǵarıwǵa ketken qárejetlerdi esapqa alıw wedomosti hám dápterleri hámde tiyisli jurnal -orderlerde sáwlelendirip barıwı múmkin. Basqa variantta bolsa hár bir xızmetkerge balans schyoti boymsha esap jumıslarınıń barlıq kompleksi biriktirip qoyıladı. Máselen, tiyisli balans schyoti boymsha islep shıǵarıwǵa ketken qárejetlerdi esapqa alıw boymsha bir xızmetker hújjetlerdi qabıl etedi, olar menen isleydi, diyqansılıq boymsha qılınǵan qárejetlerdi esapqa alıw boymsha registrlerǵa tiyisli jazıwları jazadı, basqa xızmetker sharwashılıq boymsha esap jumısları kompleksin, úshinshisi sanaat, járdemshi hám basqa islep shıǵarıwlar boymsha esap jumısların júrgizedi.

Kórsetip ótilgen variantlardıń hár biri xojalıqtaǵı anıq sharayat hám esap xızmetkerleriniń ilmiy tájriyebesine qaray qollanıwı múmkin.

10. 4. Kárxana esap siyasati

Esap siyasati buxgalteriya esabın joǵa qoyıw usıllarınıń tártibi bolıp, ustav hám basqasha iskerliginiń ekonomikalıq hádiyseler faktin dáslepki gúzetiw (hújjetlestiriw hám inventarizaciya), qun ólsheminde ańlatıw (bahalaw hám kalkulyaciya), aǵımdaǵı gruppalaş (schyotlar hám eki tárepleme jazıw) hám juwmaqlawshı ulıwmalastırıw (balanslastırıw hám esabat) dan ibarat. Buxgalteriya esabınıń bir túrdegi metodın hár túrli kárxanalarda ámelge asıratuǵın esap siyasati túrlishe boladı. Bahalaw, kalkulyaciya, xojalıq operaciyaların sáwlelendiriw tártibi hám taǵı basqalardıń belgili bir usılların tańlaw imkaniyati kárxananiń esap siyasatın qalıplestiriwdegi tańlaw erkinligin ańlatadı.

Esap siyasatınıń tiykarǵı wazıypası - kárxana iskerligin joqarı dárejede obyektiv sáwlelendiriw, onıń iskerligin nátiyjeli basqarıw maqsetinde toliq hám isenimli informaciyalardı qalıplestiriwden ibarat.

Atap aytqanda, kárxana esap siyasati tómendegilerdi támiyinlewi kerek:

- xojalik iskerliginiñ barlıq faktlerin buxgalteriya esabında tolıq *sáwlelendiriw (tolıqlılıq principini)*;

- xojalik iskerligi faktlerin buxgalteriya esabı hám finanslıq esabatta óz waqtında *sáwlelendiriw (óz waqtındalıq principini)*;

- mümkin bolğan dáramatlar hám aktivlerge qaraganda qárejetler hám minnetlemelerdi buxgalteriya esabında tán alıwğa tayın turıw, jasın rezervler jaratılıwına jol qoymasdan (ıqtıyatlılıq principini);

- xojalik iskerligi faktlerin tek ǵana olardıñ huqıqiy formasınan kelip shıqqan halda, bálki ekonomikalıq mazmunı hám xojalıq júrgiziw sharayatlarınan kelip shıqqan halda buxgalteriya esabında *sáwlelendiriw (mazmunniñ formadan ústinligi principini)*;

- hár ay aqırına sintetık esap schyotları boyınsha qaldıq hám oborotlardıñ analitik esap maǵlıwmatlarına teńligi (*óz-ara qarşı bolmaw principini*);

- kárxananıñ kólemi hám xojalıq iskerliginiñ shárt-shárayatlarınan kelip shıqqan halda buxgalteriya esabın aqılǵa muwapıq júrgiziw (aqılǵa muwapıqlıq principini).

Buxgalteriya esabınıñ milliy standartları (BEMS) xojalıq júrgiziwshi subyektnıñ túrli esabat dáwirlerindegi finanslıq esabatları, sonday-aq túrli xojalıq júrgiziwshi subyektlardıñ finanslıq esabatları salıstırılıwın támiyinlew máqsetinde xojalıq júrgiziwshi subyekt finanslıq esabatın qalıplestiriw hám dúziw ushın tiykarlardı belgilep beredi.

Bul máqsetke erisiw ushın xojalıq júrgiziwshi subyektlardıñ esap siyasatı hám finanslıq esabatına tiykar bolatúǵın koncepciyalar hám de finanslıq esabatın mazmunına eń kem muǵdardaǵı talaplar názerde tutılǵan.

Ayırım operaciylar hám waqıyalardı *sáwlelendiriw*, olardı ólshem hám de ashıp beriw ushın tolıq talaplar BEMSlarda bayan etiledi.

Finanslıq esabattan tısqari usınıs etiliwi kerek bolǵan informaciyalardı talaplarda bayan etpeydi. Máselen, xojalıq júrgiziwshi subyektlar finanslıq esabatqa qosımsha informaciya sıpatında finanslıq túsindiriwlerdi usınıs etiwı múmkin.

Esap siyasatın buxgalteriya esabın júrgiziw subyektlarınıñ qarjıların esaba jılnda bahalawdıñ usıllıq qaǵırdaların jıyındısı dep tariyplew múmkin.

Endilikte hár qanday múlkshilik formasındaǵı, shólkemlestiriwshilik-huqıqiy dúzilistegi hám tarmaqqa tiyisli subyektlar tómendegi tarawlar boyınsha óziniñ esap siyasatın tańlap alıwı múmkin:

- tiykarǵı qurallardıñ amortizaciyasını esaplaw;

- tiykarǵı qurallardı dúzetiw ushın ketken qárejetlerdi esapqa alıw;

- materiallardı satıp alıw ushın ketken qárejetlerdi esapqa alıw;

- materiallıq aylanba qarjılardıñ esabın shólkemlestiriw hám bahalaw;

- islep shıǵarıw qárejetlerin esapqa alıw;

- materiallar, tamamlanbaǵan islep shıǵarıw, tayar ónim, jiberilgen tovarlardı bahalaw;

- islep shıǵarılǵan tayar ónimdi esapta *sáwlelendiriw*;

- ónim (jumslar, xızmetler) realizaciyasın esapqa alıw;

- gúmanlı qarızlar boyınsha hár túrli rezervlerdi jaratıw;

- sap payda esabınan hár túrli fondlardı payda etiw hám basqa máseleler boyınsha.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Ózbekstanda buxgalteriya esabın huqıqiy-normativ tártipke salıw sisteması qanday?

2. Ózbekstan Respublikası Buxgalteriya esabı haqqındaǵı nızamın mazmunı hám áhmiyeti neden ibarat?

3. Buxgalteriya esabınıñ milliy standartları ne hám olardıñ áhmiyeti qanday?

4. Neshe buxgalteriya esabı milliy standartı bar hám olardı qısqasha tariypleñ.

5. Kárxana esap siyasatınıñ mazmunı neden ibarat?

6. Buxgalteriya esabınıñ usıllıq, shólkemlestirilgenlik hám texnikalıq támiynatı degende nemi túsinesiz?

7. Kárxanada buxgalteriya esabın shólkemlestiriw boyınsha tiykarǵı hújjetlerdi aytıp beriw.

8. Buxgalteriya esabına bassılıq qılıw qanday ámelge asırıladi?

9. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw principi nelerden ibarat?

10. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriwdiñ tiykarları hám áhmiyeti nede?

11. Buxgalteriya esabınıñ qanday sisteması bar?

12. Buxgalteriya xızmeti qanday wazıypalardı atqaradı?

13. Kárxanalarda buxgalteriya esabın shólkemlestiriwdiń qanday formaların bilesiz?

14. Bas buxgalterdiń huqıqı, minnetlemeleri hám juwapkershiligi nelerden ibarat?

Hesh qanday «mámlekettiń pulı» joq - tek ǵana salıq tólewshilerdiń pulı bar
Uiliyam Ueld

11-BAP. PUL QARJILARI HÁM VALYUTA OPERACIYALARI ESABI

11.1. Pul qarjıları hám valyuta operaciyları esabını wazıypaları

Xojalıq júrgiziwshi subyekterde pul qarjıları esabın tuwrı hám anıq shólkemlestiriw hámde onı jetilistiriw búgingi kúnniń aktual wazıypalarınan biri esaplanadı. Xojalıq júrgiziwshi subyekttiń buxgalteriyası, ádette, barlıq tólew hám esap-kitaplardı ámelge asıradı hám de bul esap-kitaplardı nızamlarǵa muwapıq, waqtında hám tuwrı rásmiylestiriw ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradı²².

Barlıq múlkshilik formasındaǵı kárxanalardıń pul qarjıları, meyli ol óz pul qarjısı bolsın, meyli qarızǵa alınǵan bolsın, kassada saqlanıwshı pul qaldıqları hám oborotta paydalanılatuǵın túsúmnıń bir bóleginen tısqan, onıń banktegi esap-kitap schetında saqlanıwı kerek. Bank kárxanasınıń esap-betlerinen puldı ótkeriw hám beriw haqqındaǵı hám de bank qaǵıydaları hám bank penen kárxana ortasındaǵı shártnamada názerde tutilǵan basqa aylanıslardı ótkeriw haqqındaǵı buyırıqların atqaradı.

Esap-kitap aylanısların bank arqalı ótkeriw kárxanalardıń ózleri belgilegen mıynet haqı fondlarına, xızmet saparları hám xojalıq qárejetleri limitlerine ámel qıwların hár tárepleme baqlaw, kárxanasınıń mámleket budjeti menen salıqlar, jıynawlar boyınsha waqtında esap-kitap etiwın, mal jetkizip beretuǵınlardıń esap-betleri hám tólew talapnamalarına waqtında pul qarjı tólewdi baqlap barıw, kárxanaǵa túrli maqsetler ushın, amawlı bir támiynat esabınan ssudalar beriw hám usı ssudaladıń belgilengen múddette qaytarılıwın baqlaw hám taǵı basqa da imkaniyalardı beredi.

Buxgalteriya esabı aldında pul qarjıları, tólemler, esap-kitaplar hám kreditlerdi esapqa alıw boyınsha tómendegi tiykarǵı wazıypalar belgilengen:

²² Financial and managerial accounting, 12e. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. 2014. 62,63 p.

□ kárxánanin pul qarjilarin nátiyjeli basqariv maqsetleri ushin zárúr informaciya menen támiyinlew;

□ joqarıdağı shárayatlardı tártipke salıwshı normativ hújjetler talaplarına ámel etken halda naq pulsız ótkeriwler hám naq pullar jardeminde zárúr tólemler hám esap-kitaplardı waqtında ámelge asırıw ;

esap registrlerinde tólew hám esap-kitap mámileleri pul qarjilarının bar ekenligi hám de háreketin tolıq hám operativ sáwlelendiriw, kárxanada pul qarjilarının háreketi kárxana ámeliy iskerliginin tiykarǵı kórsetkishlerinen biri esaplanadı;

pul qarjilarinan kárxanada islep shıǵılǵan limitler hám smetalarǵa muwapıq paydalanıwdın ámeldegi qaǵıydalarına ámel qılw ;

□ pul qarjilari hám óz-ara esap-kitaplar jaǵdayının inventarizaciyasın shólkemlestiriw hám de belgilengen múddetlerde ótkeriw;

kassada, banklerdegi esap-kitap, valyuta hám basqa esap-betlerde pullar bar ekenligi hám pútinligin baqlaw ;

□ qisqa múddetli investiciyalar menen baylanıslı mámilelerdi waqtında esapqa alıw.

Bas buxgalter xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısı menen birgelikte tómendegilerdi támiyinlewi kerek: kelip túsken barlıq pul qarjilarının tolıq esabı, sonın menen birge, basqa xızmetler basshıları menen birgelikte debitorlik qarızların óndiriw hám kreditorlıq qarızların úziw, tólew intızamına ámel etiw, pul qarjilari, tólemler boyınsha óz-ara esap-kitaplar hám minnetlemeler jaǵdayın belgilengen múddetlerde inventarlaw, ámeldegi nızamsılıqqa muwapıq óndiriw múmkin bolmaǵan, dawa qozǵaw múddeti ótip ketken qarızlardı buxgalteriya balanslarınan óshiriw.

Kompaniyalardıń naq hám naq pulsız kórinistegi pul qarjilarin nátiyjeli basqariv ushin zárúr informaciyalar menen toplaw hám úyreniw.

11. 2. Kassa operaciyalarin esapqa alıw

Xojalıq júrgiziwshi subyekt kassasın naq puldı alıw hám beriw menen baylanıslı bolǵan mámileler kassa mámileleri dep júritiledi. Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki basqarıwı tárepinen tastıyqlanǵan «Yuridikalıq shaxslar tárepinen kassa operaciyaların ámelge asırıw qaǵıydaları»na tiykarınan dúziledi hám júritiledi.

Kassa operaciyası bul kompaniyadağı naq pul menen baylanıslı bolǵan operaciyalardıń kompleksi bolıp tabıladı²³.

Hár bir xojalıq subyektı naq pulda esap-kitaplardı ámelge asırıw maqsetinde óz kassasına iye bolıwı kerek. Naq pul menen esap-kitaplardı ámelge asırmaytuǵın shólkemler kassaǵa iye bolıwıtalap etilmeydi.

Kassa xanası bólek ajratılǵan bolıwı, qapıları bolsa operaciyalardı ámelge asırıw waqtında ishkeriden qulplanıwı shárt. Kassa jumısına baylanıslı bolmaǵan adamlardıń bul xanaǵa kiriwi qadaǵan etiledi.

Xojalıq subyektindegi barlıq naq pullar hám basqa qumbat bahalı buyumlar janbaytuǵın metall shkaf (seyf) larda saqlanadı. Olar jumus kúni tawsılǵanman keyin, gilt penen qulplanadı hám oǵan kassirdin pechatı basıladı.

Xojalıq subyektine tiyisli bolmaǵan naq pullar hám basqa qumbatlıqlardı kassada saqlaw qadaǵan etiledi.

Kassir ózi qabil etip alǵan barlıq qumbatlıqlardıń pútin saqlanıwı ushin tolıq materiallıq juwapker esaplanadı. Kassirdin jumısqa tayınlanǵanlıǵı haqqında buyırıq shıǵarılganman keyin, shólkem basshısı kassirdi qaǵıydalar menen tanıstıradı hám ol menen tolıq materiallıq juwapkerlik haqqında shártname dúzedi.

Kassir ózine tapsırılǵan jumıstı basqa shaxslarǵa isenip tapsırıwı qadaǵan etiledi.

Kassir keselligi yamasa basqa sebepke kóre waqtınsha jumısta bolmaǵan jaǵdaylarda oǵan biriktirilgen barlıq qumbatlıqlar tezlik penen shólkem basshısı hám de buxgalteriya esabı hám finanslıq basqariv wazıypaların ámelge asırıwshı shaxs hám basqa xızmetkerlerden quralǵan komissiya qatnasıwında jumıstı qabil qılıp atırǵan shaxs tárepinen qayta esaplanadı. Bul haqqında akt dúzilip, komissiya aǵzalrı tárepinen qol qoyıladı.

Kassa mámileleriniń buxgalteriya esabı 5010 «Milliy valyuta daǵı pul qarjilari» schetında júritiledi. Usı schyot xojalıq júrgiziwshi subyekt kassalarında turǵan pul qarjilari hám olardıń háreketi haqqındağı maǵlıwmatlardı ulıwmalastırıw ushin mólsherlengen.

Xojalıq subyektleri ortasındağı esap-kitaplar, sonın menen birge puqaralardıń isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwı menen baylanıslı

²³ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S.Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac. 2014. 66 p.

bolgan, olar qatnasirindagi esap-kitaplar naq pulsiz tartipte amelge asiriladi.

Xojaliq subyekti bankten algan naq pullardi qaysi maqset ushin algan bolsa, oni tek sol maqsette paydalanivi shart.

Karxana kassasina naq pullar:

- bank kassasidan -bank cheki tiykarında;
- xaliqqa tovarlar, jumislar, xizmetlerdi realizaciya qiliw natiyjesinde alingan naq pul tusimi formasında;
- karxana kassasina basqa naq pul tusimleri formasında kelip tusivi mumkin.

Qariydarlardan naq pul alip atirganda karxana:

- fiskal yadli qadagalaw -kassa mashina (QKM) ların qollanivi;
- xaridorlarga odan naq pul qabil etilgenligin tasiyiqlaytuğun shek berivi shart.

Ozbekstan Respublikasında tek Ozbekstan Respublikası aymagında paydalanıw ushin ruxsat berilgen, Fiskal yadlı qadagalaw - kassa mashinalarınıń mámeleket reestriga kiritilgen QKM modellerinen paydalanıw múmkin. Hár qanday apparat «Ózstandart» agentligi yamasa ol akkreditaciyalagan organ tárepinen sertifikatlanıwı hám muwapıqlıq sertifikatına ıyelewi kerek. Ilgeri isletilingen QKMDan paydalanıw qadağan etmagan. Álbette, bunday QKM salıq shólkemlerindeki aldınğı esaptan óshiriliwi kerek, bul haqqında DSI apparatınıń dizimnen ótkeriw kartasında arawlı belgi qoyadı. Hár qanday - jańa yamasa isletilingen - QKMni qollawdı baslawdan aldın onı sawda shaqapshası jaylasqan orındağı salıq organında dizimnen ótkeriw hám dizimnen ótkeriw kartochkasın alıw kerek. KM sawda shaqapshası jaylasqan orındağı salıq organında dizimnen ótkeriledi. Eger sawda shaqapshaları bir neshe bolsa, jaylasqan orındağı DSI da dizimnen otkizilgen bólek kassa apparatı menen hár bir sawda shaqapshası úskeleneniwi kerek.

Salıq shólkemleri 5 jumıs kúni dawamında usınıs etilgen hújjetlerdiń isenimligin tekseredi, usı QKMDin fiskal yadına kirisiwdi kodlashtiradi jáne onı plombalaydi. NKM plombalaridin putinligi ushin jeke karxana basshısı juwap beredi. Jumıs kúni aqırında kassir NKM boyınsha kúndelik esabattı alıwı hám kassir-operaciyasınıń qadagalaw -kassa dápterin (onı kassa dápteri menen aljastırmaıwı kerek) álbette toltırıw shart.

Karxana kassasına naq pullardı qabıllaw kassa kırım orderi (KO-1) menen amelge asiriladi. Ol eki bólekten ibarat: kırım orderi (blankanıń shep bólegi) hám oğan tiyisli kvitansiya (on bólegi). Kassa kırım orderin buxgalteriya jazıp beredi hám bas buxgalter yamasa ol kepillik bergен shaxs tárepinen qol qoyladı.

Kassa orderlerin alıw waqtında kassir:

- olarda buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıw wazıypaların amelge asırıwshı shaxstın qolı bar ekenin, kassa shıǵım orderinde bolsa shólkem basshısı yamasa kepillikli shaxstın ruxsat bergенligi haqqındağı qolı bar ekenligin;

Hújjetlerdiń tuwrı rásmiylestirilgenligin;

- hújjetlerde belgilengen qosımshalardıń bar ekenligin tekseriw shart.

Bul talaplarga amel etilmegen bolsa, kassir hújjetlerdi belgilengen tartipte rásmiylestiriw ushin buxgalteriyaga qaytaradı.

Kassa orderleri kassaga tapsiriliwına shekem shólkem buxgalteriyası tárepinen tiyisli túrde «Kassa kırım orderlerin jazıw dápteri»inde hám «Kassa shıǵım orderlerin atap kórsetiw dápteri»inde dizimge alıw kerek. Mıynet haqqısın tólewge tiyisli tólew tapsımalarına rásmiylestirilgen kassa shıǵım orderleri ol tolıqtırılğanınan keyin dizimge alınadı. Xojaliq júrgiziwshi subyektlar kassasınan naq pullar shıǵım kassa orderleri (KO-2) tiykarında yamasa tiyisli rásmiylestirilgen basqa hújjetler (tólew vedomostları, pul beriw haqqındağı arzalar, tólew tapsımaları hám basqalar) ga tiykarlanıp beriledi. Bul hújjetlerde shıǵım kassa orderi rekvizitleri túsilgen shtamp izi bolıwı kerek. Naq pul alıw ushin toltırılğan hújjetlerde xojaliq júrgiziwshi subyekt basshısı hám bas buxgalterdiń yamasa olar kepillik bergен adamlardıń qolı bolıwı kerek.

Kassa kırım orderlerin atap kórsetiw Dápteri

T/n	Kimnen alındı	Maqseti	Muǵdarı (summası)	Sáne

Kassa shıǵım orderlerin jazıw tártibi
DÁPTERI

T/n	Kimge berildi	Maqseti	Muǵdarı (summası)	Sáne

Shıǵım kassa orderlerine qosımsha etiletuǵın hújjetler, arzalar, tapsırmalarlar (schyotlar) hám basqalarda xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısının ruxsat beretuǵın qolı bolǵan jaǵdaylarda shıǵım kassa orderlerinde baslıq qolı bolıwı shárt emes.

Xojalıq júrgiziwshi subyektin xızmetkerleri diziminde turmaytuǵın shaxslarǵa pul dúzilgen shártnamalar tiykarında hár bir shaxs ushın bólek jazılatuǵın shıǵım kassa orderi boyınsha beriledi.

Kassir puldı tek shıǵım kassa orderinde yamasa onı almastırıwshi hújjette kórsetilgen shaxsqa beredi. Ayrım jaǵdaylarda pul kórsetilgen tártipte rásmiylestirilgen isenim xatı tiykarında alınatuǵın bolsa, shıǵım orderi tekstinde pul alıwshının familiyası, atı, ákesiniń atnan keyin pul alıw ushın isenim bildirilgen shaxstın familiyası, atı hám ákesiniń atı jazıp qoyıladı. Eger pul vedomosti boyınsha berilip atırǵan bolsa, pul alıwshın tastıyıqlaytuǵın qol aldınnan kassir «Isenim xatı tiykarında» dep jazıp qoyadı. Isenim xatın kassir alıp qaladı hám shıǵım kassa orderine yamasa isenim xatqa tigip qoyadı.

Kassir miynet haqı, jumıs qábiletin waqtınsha joytıw pensiyası, stipendiya, pensiya hám sıyıqlardı hár bir alıwshı ushın shıǵım kassa orderin dúzbesten, tólew (esap-kitap -tólew) vedomostları boyınsha beredi.

Tólew (esap-kitap -tólew) vedomostiniń júzinde pul beriwge ruxsat etiwshi ustxat jazılıp, xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısı hám bas buxgalteriniń yamasa olar kepillik bergen adamlardıń qolları, pul beriw múddetleri hám de sóz benen jazılǵan summa bolıwı shárt.

Miynet haqı retinde bir ret toltırılatuǵın pullar (demalısqı shıǵıp atırǵanda, kesel bolǵanda hám taǵı basqa), sonı menen birge, deponentdegi summalar, bir neshe shaxslarǵa xızmet saparı qárezjetleri ushın esabat tapsırıw shárti menen beriletuǵın pullar da sol tártipte

rásmiylestiriledi.

Kirim hám shıǵım kassa orderleri buxgalteriya tárepinen sıya yamasa sharklı ruchka menen anıq hám túsiniqli jazılıwı shárt. Hújjetti elektron tárizde toltırıw hám keyin basıp shıǵarıw da múmkin. Kassa orderlerine hár qanday óshirip jazıw hám dúzetiwler kirgiziw, túsindirmeler jazıwǵa jol qoyılmaydı.

Kassa limiti - bul sizdiń kassańızda mudami turıwı múmkin bolǵan pul muǵdarı bolıp tabıladı. Ol hár jıl yanvar ayında kárxanalar hám bankler ortasındaǵı shártlesiwge tiykarınan belgilenedi hám hár qanday waqıtta naq pul aylanbasınan kelip shıqqan halda jil dawamında qayta kórip shıǵılıwı múmkin. Eger kárxananiń ortasha kúnlük naq pul tusumi eń kem aylıq miynet haqı summasına jetpeytuǵın bolsa, limit 2 jil múddetke belgilenedi.

Eger siz esap-kitaplardı naq pulda ámelge asırmasangız, ol halda kassańız limiti da nolǵa teń boladı, sebebi kassada pul qaldırıwǵa sizde mútajlik bolmaydı.

Limit sheńberinen artıqsha pul qarjıların miynetke pul qarjı tólew kúnderinde ǵana (3 jumıs kúni) saqlaw múmkin.

Kárxana kassasına kelip túsken naq pul tusumi hár kúni tolıq bankke tapsırılıwı shárt - inkassator xızmeti arqalı yamasa kárxananiń ózi onı ǵárezsiz túrde banklerdiń kúndizgi hám keshki kassalarına tapsıradı.

Kassir kassa kirim hám shıǵım orderleri tiykarında kassa dápterin júrgizedi, ol jaǵdayda shólkemniń barlıq kelip túsken hám berilgen naq pulları esapqa alınadı.

Kassa dápterindegi betler aldınnan nomerlengen, tigilgen hám shólkem pechatı menen mórلengen (kárxanada pechat ámeldegi bolǵan taǵdirde) bolıwı kerek. Sońǵı bette betler sanı, rásmiylestirilgen sáne kórsetiledi hám baslıq hám de bas buxgalter qolı qoyadı.

Kassa dápterindegi jazıwlar qaraqáǵaz jardeminde 2 nusqada jazıladı. Bunda betlerdiń birinshi nusqaları kassa dápterinde qaladı, qırqılatuǵın ekinshi nusqası bolsa kassirdiń esabati esaplanadı. betlerdiń eki nusqası birdey nomer menen nomerlenedi.

11.3. sa dağı naq pullardı inventarizaciya qılıw hám nátiyjelerin rásmiylestiriw tártibi

Kassa inventarizaciyası bir ayda bir ret ótkerilip, ol jaǵdayda haqıyqatında bolǵan pul qarjıları esaplanadı. Hesh qanday hújjetler yamasa tilxatlar naq pul qaldıǵına kiritilmeydi. Esaplap shıǵıw álbette kassir tárepinen ámelge asırıladı. Kassirdin kassada usı kárxanaǵa tiyisli bolmaǵan pul qarjıları hám basqa baylıqlardıń bar ekenligi haqqında bayanatları itibarǵa alınbaydı. Inventarizaciyalaw waqtında tekǵana seyftagi, bálki ulıwma pútkil kassa reti kelgende qımbatlıqlardıń esabı júritiliwi sebepli bul orında ozinin jeke pulların saqlawǵa ruxsat etilmeydi.

Kassa dápterindegi jazıwlardıń hújjetler menen tiykarlanǵanlıǵı da tekseriledi. Olar tuwrı rásmiylestirilgen kirim hám shıǵım kassa orderleri menen tastıyqlanıwi kerek. Kassa dápterin elektron (programmaliq) usılda júritiletuǵın shólkemlerde hújjetlerge qayta islew sistemasınıń tuwrı júritiliwi tekseriledi.

Kassa inventarizaciyasınıń ótkeriw múddetleri kompaniyanıń ózgeshelikinen kelip shıqqan halda ǵárezsiz belgilenedi²⁴.

Tekseriwdi ámelge asırıw procesinde buxgalter tómendegi tártipke ámel qılıwı kerek:

- kassani tekseriw kassir qatnasıwında ámelge asırıladı;
- kassani tekseriw waqtında barlıq kassa processleri toqtatıladı. Eger xojalıq júrgiziwshi subyektte bir neshe kassa ámelde bolsa, ótkeriw jaǵdayında buxgalter barlıq kassalardı mórleydi. Kassa gılti kassirde, mór bolsa bas buxgalterde qaladı;

• kassadaǵı naq pullar hám qımbat bahalı qaǵazlar kassir hám bas buxgalter qatnasıwında birme-bir sanap shıǵıladı. Pullar qanday halda bolıwına qaramastan, tolıq sanap shıǵılıwı kerek. Bank oramındaǵı pullar da oraminan alıp, esaplanadı. Sanaw tawsılǵannan keyin, akt dúziledi. Aktta kassadaǵı pullar belgileri boyınsha bólek kórsetiledi hám olardıń tolıq summası jazıladı. Aktqa baqlaw komissiyası, bas buxgalter hám kassir qol qoyadı. Kassa qárejet orderi menen rásmiylestirilmegen hár qyılı tilxatlar, vedomostlar hám schetlar tekseriw procesinde esapqa alınbaydı;

kassadaǵı sanalǵan pullardıń hám qımbat bahalı qaǵazlardıń hámmesi sol xojalıq júrgiziwshi subyektke tiyisli esaplanadı, sebebi basqa xojalıq júrgiziwshi subyektlar de adamlardıń pulları hám qımbat

bahalı qaǵazların xojalıq júrgiziwshi subyekt kassasında saqlawı qadaǵan etiledi;

• kassadaǵı kemislik yamasa artıqsha pul qarjıları haqqındaǵı maǵlıwmattı auditor aktta kórsetip ótedi, pul qarjılarınıń kóp yamasa kem shıǵıwı sebepleri haqqında kassirden túsindiriw xati aladı. Kemislik summası yamasa ózimshillik penen talan-taraj etilgen pul muǵdarı hadden zıyat bolsa, buxgalter bul haqqında xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısına xabar beredi;

kassani tekseriw waqtında kassadaǵı qımbat bahalı qaǵazlar (aksiyalar, obligaciyalar, sertifikatlar), janar may -maylaw TMZların alıw talonları, qatań esabat blankaları, dem alıw úyleri, demalis úylerine jollanbalar hám basqa pul hújjetleri muǵdarı aktta kórsetiledi.

Kassanı inventarizaciyalaw nátiyjeleri «Naq pul qarjıların inventarizaciyalaw aktı»nda sáwlelendiriledi. Ol jaǵdayda inventarizaciyalaw kúnde qımbatlıqlardıń inventarizaciyalaw nátiyjesi boyınsha haqıyqatındaǵı qaldıǵı hám esap maǵlıwmatları boyınsha qaldıǵı kórsetiledi. Kemislik yamasa artıqsha naq pul anıqlanǵanda aktta onıń summası hám payda bolıw sebepleri kórsetiledi. Aktı inventarizaciyalaw komissiyası aǵzaları hám materiallıq juwapker shaxs qol qoyadı. Akttıń bir nusqası shólkem buxgalteriyasına tapsırıladı, ekinshi nusqası materiallıq juwapker shaxsta qaladı. Materiallıq juwapker shaxslar almasqanda akt úsh nusqada dúziledi.

Artıqsha pul qarjıları kirim etiliwi, kemislik bolsa ayıplı shaxstan óndiriliwi kerek.

inventarizaciya nátiyjeleri waqtında buxgalteriya esapbetlerinde sáwlelendiriledi:

□ artıqsha pullar shıqqanda, bul summa kassaga qaytadan kirim etiledi:

Debet 5010 «Milliy valyuta daǵı pul qarjıları»

Kredit 9390 «Basqa operacion dáramatlar»

Kemis anıqlanǵanda:

Debet 4730 «Materiallıq zıyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdin qarzi»

Kredit 5010 «Milliy valyuta daǵı pul qarjıları»

□ kemis summasın kassir tikkeley kassaga tólegeninde:

Debet 5010 «Milliy valyuta daǵı pul qarjıları»

Kredit 4730 «Materiallıq zıyandı qaplaw boyınsha

²⁴ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 68 page, 2014

xizmetkerlarning qarizi»

□ Kemis summasi kassirdin miynet haqidan ustap qalinganinde:
Debet 6710 «Xizmetkerler menen miynet haqi boyinsha esaplasivlar»

Kredit 4730 «Materialliq ziyandi qaplaw boyinsha xizmetkerlarning qarizi».

11. 4. Banklerde esap-kitap schetlarin ashiv tartibi

Xojaliq subyektlarinde ameldegi pul qarjilaridan maqsatli paydalaniv ham olardi natijeli basqariv, sonin menen birge, alinatugin pul qarjilar ham minnetlemelerdi vaqtinda sondiriv buxgalteriya esabi arqali qadagalaw etiledi.

Ozbekstan Respublikasi Orayliq banki Basqarivdin 2009 jil 16 mart daqi 7/2-sanli sheshimi menen tastyqlangan «Ozbekstan Respublikasi banklerinde ashilatuvin bank esapbetleri haqqinda»gi jollamaqa tiykarinan banklerde schet ashiladi.

Banklerde tomendegi turdegi bank esapbetleri ashiv mumkin:

- talap etip alganga shekem depozit esapbetleri;
- fond depozit esapbetleri;
- muddetli depozit esapbetleri;
- ssuda esapbetleri;
- basqa depozit esapbetleri.

Xojaliq jurgizivshi subyekttin mamleket diziminen otkeninen keyin birinshi ret milliy valyutada ashqan talap etip alganga shekem depozit esapbeti onin tiykarigi esapbeti esaplanadi. Xojaliq jurgizivshi subyekt tiykarigi esapbetin ashqanidan keyin milliy ham sirt el valyutasida ashatuvin barliq talap etip alganga shekem depozit esapbetleri onin ekilemshi esapbetleri esaplanadi.

Klientler tarepinen bank esapbetleri ashilip atirganda, bank esapbeti shartnamasi duziledi.

Bank esapbeti shartnamasida bank klienttin esapbetine kelip tusip atirgan pul qarjilardi esapbetke kirim qiliv jane om kiritip qoyiv. klienttin esapbettegi pul qarjilardi sarplaw boyinsha tapsimalarin jrlaw shartleri, usigan baylanish klient ham de bank huquqlari ham minnetlemeleri, bank xizmetleri ushin tolenivi kerek bolgan komissiyalar ham de taqi basqa shartler belgilep alinadi.

Bank esapbeti shartnamasida klientlarning bank esapbetine kelip tusken pul qarjilardi kiritip qoyganligi ushin (kredit aylanbasi ushin) daldalshiliq haqi ondriw boyinsha shart belgilenivi qadagan etiledi.

Isbilermenlik subyektlari bolgan rezident yuridikaliq shaxslar ham de diyxan xojalilqlari tarepinen milliy valyutada talap etip alganga shekem depozit esapbetleri ashiv ushin bankke tomendegi hujjetler usinis etiledi:

a) esapbet ashiv haqqida arza ;

b) kommerciya iskerligi ushin molsherlengen tovarlardi shet elden alip keliwshi isbilermenler tarepinen - jasaw jayi boyinsha mamleket saliq xizmeti organi tarepinen berilgen kommerciya iskerligi ushin molsherlengen tovarlardi alip keliwshi isbilermen mamleket diziminen otkenligi haqqindaqi guwalihq nusqasi ;

c) mamleket diziminen otkenligi haqqindaqi guwalihqtin nusqasi ;

d) qollar ulgilari ham mor izi qoyilgan eki dana bet.

e) isbilermenlik iskerligi subyektlari bolgan rezident yuridikaliq shaxslar tarepinen sholkemlestiriv hujjetleri (sholkemlestiriv shartnamasi, ustav) ham de olarga kiritilgen ozgertiv ham qosimshalardin nusqalari, shet el, xaliq investiciyalar qatnasivindaqi karxanalar ham shet el, xaliq qarji qatnasivindaqi basqa karxanalardin sholkemlestiriv hujjetleri ham olarga kiritilgen ozgertiv ham qosimshalardin notarial tastyqlangan nusqalari ;

F) klient atunan pul-esap-kitap hujjetlerine qol qoyiv kepilligine iye shaxstn shaxsin tastyqlaytuvin hujjeti (pasport yamasa onin ornn basatuvin hujjet). Shaxsin tastyqlaytuvin hujjettn tiykar korsetilgennen keyin, bank tarepinen odan nusqa alinadi.

Mikrofirmalar ushin buxgalteriya esabi ham finansliq basqariv wazypalarin amelge asirivshi shaxstn qol ulgisin usniw talap etilmeydi.

Banktin talabina kore bank esapbeti shartnamasi sud arqali tomendegi jagdaylarda biykar etilivi mumkin:

1) klienttin esapbetinde saqlanip atirgan pul qarjilari summasi bank qagiydalarinda yamasa shartnamada nazerde tutilgan en kem mugdardan az bolsa, eger bunday summa bank tarepinen bul haqqinda klientti eskertken kinnen baslap bir ayda tiklenbese;

2) bank esapbeti shartnamasida basqa muddet nazerde tutilgan bolmasa, bul esapbet boyinsha bir jil dawaminda operaciyalar amelge asirilmagan bolsa.

11. 5. Naq pulsiz esap-kitaplardı shólkemlestiriw formaları

Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki Basqarıwdın 2013 jil 26 apreldegi 9/1-sanlı sheshimi menen tastıyqlanğan «Ózbekstan Respublikasında naq pulsiz esap-kitaplar haqqında» Qağıyda tiykarında ámelge asırıladi.

Naq pulsiz esap-kitaplardıń formaları :

- 1) tólew tapsırmaları menen esap-kitaplar ;
- 2) akkreditivler menen esap-kitaplar;
- 3) inkasso boyınsha esap-kitaplar;
- 4) shekler menen esap-kitaplar.

Joqarıda kórsetilgen sırtqı kórinisler boyınsha naq pulsiz esap-kitaplardı ámelge asırıwda tówendegi pul-esap-kitap hújjetlerinen paydalanıladı:

- 1) memorial order;
- 2) tólew tapsırması;
- 3) tólew talapnaması;
- 4) inkasso tapsırması;
- 5) akkreditivke arza;
- 6) kommerciya bankiniń esap-kitap cheki.

Naq pulsiz esap-kitaplar bank plastik kartalarınan (BPK) paydalanğan halda da ámelge asırılıwı múmkin.

Naq pulsiz esap-kitaplar forması hám esap-kitap hújjetleriniń túri pul qarjıladı tólewshi hám pul qarjıladı alıwshi ortasında dúziletuǵın shártnamaga (pitimge) muwapıq belgilenedi.

Bank esapbeti shártnamasında basqa múddetler belgilep qoyılğan bolmasa, bank tiyisli tólew hújjeti bankke kelip túsken kúnde pul qarjıladı klienttiń esapbetine kirim etiwı yamasa pul qarjıladı onıń esapbetinen esaptan shıǵarıwı shárt.

Bankler klienttiń tapsırmasına qaray elektron tólewdi tiyisli tólew hújjeti túsken kúnde, eger ol banktiń ámeliyat kúni dawamında túsken bolsa, ámelge asırılıwı shárt, nızamda názerde tutılğan hallar bunnan tsqarı. Eger tólew hújjeti ámeliyat kúni tawsılğanınan keyin tusse, bankler elektron tólewdi keyingi jumıs kúninen keshiktirmey ámelge asırılıwı shárt.

Bankler «Jınayatlı iskerlikten alınğan dáramatları legallastırıwga hám terrorizmdi finanslıq támiyinlewge qarsı gúresiw haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikasınıń Nızamına (Ózbekstan Respublikası nızam

hújjetleri kompleksi, 2004 y., 43-san, 451-statya) muwapıq, esapbetler boyınsha operaciyalardı toqtatıp turıwǵa yamasa olardı ámelge asırıwı biykar etiwge haqlı.

Pul qarjıladı tólewshiniń esapbetine oǵan qoyılğan talaplardı qandıırıw ushın jeterli muǵdarda pul qarjılar bolmaǵan táǵdirde, pul qarjıladı esaptan shıǵarıw «Xojalıq júrgiziwshi subyektlerdin bank esapbetlerinen pul qarjıların esaptan shıǵarıw tártibi haqqında»ǵı jollamaǵa (dizim nomeri 2342, 2012 jil 15 mart) muwapıq ámelge asırıladi.

Esap-kitap hújjetleri texnikalıq qurallardan paydalanğan halda toltırıladi. Esap-kitap hújjetlerin boyaw, sıziw hám dúzetiwǵa jol qoyılmaydı.

Shekler hawa yamasa qara reń pastasi bolğan sharikli ruchka menen yamasa texnikalıq qurallardan paydalanğan halda toltırılıwı múmkin.

Bank tárepinen esap-kitap hújjetleri tówendegi jaǵdaylarda ornlawǵa qabil etiledi:

□ yuridik shaxslardan — esap-kitap hújjetlerindeki qollar hám móhir izi qollar úlgileri hám móhir izi qoyılğan bechede kórsetilgen úlgige muwapıq (basshılıq wazıypaların hám de buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıw wazıypaların ámelge asıratuǵın shaxstıń) bolǵanda (mikrofirmalar ushın buxgalteriya esabı hám finanslıq basqarıw wazıypaların ámelge asırılıwshi shaxstıń qol úlgisin usınıw talap etilmeydi);

jeki tártiptegi isbilermenlik hám yuridikalıq shaxs dúzbey turıp dryxan xojalıǵı iskerligi menen shuǵıllanatuǵın shaxslardan — esap-kitap hújjetlerindeki qol hám móhir izi qollar úlgileri hám móhir izi qoyılğan bechede kórsetilgen úlgige muwapıq bolğan táǵdirde, bank tárepinen ornlawǵa qabil etiledi.

Klientlerdiń qollar úlgileri hám móhir izi qoyılğan bechesinde domalaq móhir izi qoyılmaǵan bolsa, esap-kitap hújjetleri móhir izisiz qabil etiledi.

Esap-kitap hújjetleri qollar úlgileri hám móhir izi qoyılğan bechede qol qoyǵan shaxslar tárepinen qol qoyılıwı shárt. Esap-kitap hújjetlerin faksimile usılında nusqa kóshiriw qurallarından paydalanğan halda qol qoyıw qadaǵan etiledi.

Memorial order bankler tárepinen isletiletuǵın naq pulsiz esap-kitap hújjeti bolıp, odan tówendegi jaǵdaylarda paydalanıladı:

○ klientler menen baylanış bank operacijaları boyınsha esap-kitaplarda;

○ bank xızmetlerin kórsetiw boyınsha esap-kitaplarda;

○ banklerdin óz ishki operacijalarında;

○ klientiń qarızdarlıq qarjıların orawda eger bankler menen klientler ortasında dúzilgen shártnamada belgilep qoyılğan bolsa;

○ buxgalteriya esabındaǵı qáte jazıwları dúzetiwdá;

○ fizikalıq shaxslardıń isbilermenligi menen baylanış

bolmaǵan jazba tapsırmaları boyınsha pul qarjıladı naq pulsiz formada ótkeriwdi ámelge asırıwdá. Bunda tólew ámelge asırılǵannan keyin, usı tapsırma memorial order menen birge banktiń kúnlük hújjetler jıynalmajildine tigip qoyıladı.

Tólew tapsıması — klientiń oǵan xızmet kórsetiwshi bankke óz esapbetinen tólew tapsımasında belgilengen summanı pul qarjıladı alıwshınıń esapbetine ótkeriw haqqındaǵı tapsıması názerde tutılǵan esap-kitap hújjeti.

Tólew tapsımaları menen tovarlar (jumıslar, xızmetler), salıqlar hám basqa májburiy tólemler hám de nızam hújjetlerinde qadaǵan etilmegen basqa tólemler boyınsha esap-kitaplar ámelge asırılıwı múmkin.

Tólew tapsımaları bankke:

a) pul qarjıladı tólewshi hám pul qarjıladı alıwshıǵa bir bank tárepinen xızmet kórsetilgende, tólew tapsımaları ush nusqada usınıs etiledi. Bunda tólew ámelge asırılǵannan keyin, tólew tapsıması:

birinshi nusqası — banktiń kúnlük hújjetler jıynalmajildine tigip qoyıladı;

ekinshi nusqası — pul qarjıladı alıwshınıń jeke esapbetinen kóshirmege qosımsha etilgen halda pul qarjıladı alıwshıǵa usınıs etiledi;

úshinshi nusqası — pul qarjıladı tólewshiniń jeke esapbetinen kóshirmege qosımsha etilgen halda pul qarjıladı tólewshige usınıs etiledi;

b) pul qarjıladı tólewshi hám pul qarjıladı alıwshıǵa túrli bankler tárepinen xızmet kórsetilgende — tólew tapsımaları eki nusqada usınıs etiledi. Bunda tólew ámelge asırılǵannan keyin, tólew tapsıması:

Birinshi nusqası — banktiń kúnlük hújjetler jıynalmajildine tigip qoyıladı;

ekinshi nusqası — pul qarjıladı tólewshiniń jeke esapbetinen kóshirmege qosımsha etilgen halda pul qarjıladı tólewshige usınıs etiledi.

Klientlerden ulıwma paydalanıwdáǵı telekommunikaciya tarmaqları arqalı alınǵan elektron tólew tapsıması programmalıq qadaǵalawdan ótkeriledi hám bank ámeliyat kúlinde qayta islew ushın uzatıladı. Elektron tólew tapsıması tólew ámelge asırılǵannan keyin, dizim kórinisinde usınıs etiledi hám banktiń kúnlük hújjetler jıynalmajildine tigip qoyıladı.

Bank esapbetlerine aralıqtan xızmet kórsetiw sisteması arqalı jiberilgen elektron tólew tapsırmaların qaqaz kórinisindegi tıp nusqası bankke usınıs etilmeydi. Elektron tólew tapsırmalarınin rásmiylestiriliwi hám olardaǵı maǵlıwmatlardıń tuwrılıǵı ushın klient juwapker esaplanadı.

Tólew talapnaması — pul qarjıladı alıwshınıń pul qarjıladı tólewshi tárepinen tólew talapnamasında kórsetilgen summanı bank arqalı tólew haqqındaǵı talabı názerde tutılǵan esap-kitap hújjeti.

Tólew talapnaması tovarlar (jumıslar, xızmetler) ushın, sonıń menen birge pul qarjıladı alıwshi hám de pul qarjıladı tólewshi ortasında dúzilgen shártnamada názerde tutılǵan basqa tólemler boyınsha usınıs etiliwi múmkin.

Tólew talapnamaları tómendegi túrlerge bölinedi:

1. Akceptli tólew talapnaması — tólew talapnamasında názerde tutılǵan summa pul qarjıladı tólewshi tárepinen akceptlengen (tán alınǵannan) keyin, tólemler ámelge asırılatuǵın esap-kitap hújjeti;

2. Akceptiz tólew talapnaması — tólew talapnamasında názerde tutılǵan summa pul qarjıladı tólewshiniń razı bolıwı yamasa bolmawına qaramastan, tólemler ámelge asırılatuǵın esap-kitap hújjeti.

Inkasso tapsıması — pul qarjıladı alıwshınıń inkasso tapsımasında kórsetilgen summanı pul qarjıladı tólewshiniń esapbetinen sózsiz túrde esaptan shıǵarıw boyınsha tapsıması názerde tutılǵan esap-kitap hújjeti.

Tómendegiler inkasso tapsırmaların usınıw huquqına iye:

a) mámleket salıq xızmeti shólkemleri;

• mámleket budjetine tolenetuǵın salıqlar hám basqa májburiy tólemlerdi óndiriw ushın;

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı janındaǵı budjetten tısqarı Pensiya fondına májburiy tólemlerdi ondiriw ushın;

• Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı janındaǵı budjetten tısqarı Ulıwma bilim beriw mektepleri, kásip-óner kolledjleri, akademikalıq liceyler hám medicina mákemelerin rekonstrukciya qırw, jetilisen remontlaw hám úskenelew fondına májburiy tólemlerdi ondiriw ushın;

• Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı janındaǵı budjetten tısqarı Respublika jol fondına májburiy tólemlerdi ondiriw ushın;

• puqaralardıń jeke jıynalıp barılatuǵın pensiya esapbetlerine jıynalıp barılatuǵın tólemlerdi ondiriw ushın;

debitorlardıń bank esapbetlerine óz-ara esap-kitaplardıń salıstırma aktın qosımsha etken halda salıq tólewshiniń salıq qarızı summasın ondiriw ushın;

• yuridik shaxslar tárepinen isletilgen elektr energiyası ushın múddeti ótkizip jiberilgen qarızdı ondiriw ushın;

b) bajxana shólkemleri — óz múddetinde tólenbegen bajxana tólemleri hám járiymalardı ondiriw haqqında;

c) sud atqarıwshıları hám ondiriwshiler — atqarıw hújjetleri boyınsha pul qarjılarını ondiriw haqqında;

d) Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı:

• respublika budjetinen finanslıq támiyinlew procesinde belgilengen muǵdardan artıq otkizilgen pul qarjılardı qaytarıw ushın budjet shólkemleriniń budjet esapbetlerine;

tijorat banklerine shártname tiykarında depozitke qoyılǵan Ózbekstan Respublikasınıń respublika budjeti qarjıları hám olar boyınsha esaplangan procentleri waqtında qaytarılmaǵan táǵdirde, olardıń qálegen esapbetlerine;

• Ózbekstan Respublikası kepilligi astında berilgen shet el kreditlerdi qaytarıw hám procentler tólew menen baylanıslı minnetlemeler boyınsha qarızdarlardıń milliy hám sırt el valyutasındaǵı bank esapbetlerine.

Inkasso tapsırması bankke tówendegi tártipte usınıs etiledi:

a) pul qarjılardı tólewshi hám pul qarjılardı alıwshıǵa bir bank tárepinen xızmet kórsetilgende — inkasso tapsırmaları tórt nusqada usınıs etiledi.

Bunda inkasso tapsırması;

birinshi, ekinshi hám úshinshi nusqaları — atqarıw ushın bankte qaldırıladi;

tórtinshi nusqası — qabıllaw sánesi kórsetilgen halda klienttiń esapbetine xızmet kórsetiwshi buxgalter tárepinen qol qoyıladi hám oǵan biriktirilgen móhir menen tastyqlanıp, pul qarjılardı alıwshıǵa qaytarıp beriledi;

B) bir aymaq ishinde esap-kitaplardı ámelge asırıwda inkasso tapsırmaları úsh nusqada tikkeley pul qarjılardı tólewshige xızmet kórsetiwshi bankke usınıs etiliwi múmkin. Bunda inkasso tapsırması:

birinshi hám ekinshi nusqaları — atqarıw hújjetleri qosımsha etilgen halda atqarıw ushın bankte qaldırıladi;

úshinshi nusqası — qabıllaw sánesi kórsetilgen halda klienttiń esapbetine xızmet kórsetiwshi buxgalter tárepinen qol qoyadi hám oǵan biriktirilgen móhir menen tastyqlanıp, pul qarjılardı alıwshıǵa qaytarıp beriledi;

C) aymaqlar-aralıq esap-kitaplardı ámelge asırıwda inkasso tapsırmaları úsh nusqada tek ǵana pul qarjılardı alıwshıǵa xızmet kórsetiwshi bankke usınıs etiledi. Bunda inkasso tapsırması:

birinshi hám ekinshi nusqaları — qabıllaw sánesi kórsetilgen halda klienttiń esapbetine xızmet kórsetiwshi buxgalter tárepinen qol qoyadi hám oǵan biriktirilgen móhir menen tastyqlanıp, pul qarjılardı tólewshige xızmet kórsetiwshi bankke jiberiledi;

Úshinshi nusqası — qabıllaw sánesi kórsetilgen halda klienttiń esapbetine xızmet kórsetiwshi buxgalter tárepinen qol qoyadi hám oǵan biriktirilgen móhir menen tastyqlanıp, pul qarjılardı alıwshıǵa qaytarıp beriledi.

Pul qarjılardı tólewshige xızmet kórsetiwshi bank tárepinen inkasso tapsırmasın orınlaw tówendegi tártipte ámelge asırıladi:

A) pul qarjılardı tólewshi hám pul qarjılardı alıwshıǵa bir bank tárepinen xızmet kórsetilgen táǵdirde, tólew ámelge asırılǵannan keyin, inkasso tapsırması:

birinshi nusqası — banktiń kúnlük hújjetler jıynalma jildine tigip qoyıladi;

Ekinshi nusqası — atqarıw hújjetleri qosımsha etilgen halda jeke esapbetinen kóshirme menen birge pul qarjılardı tólewshige beriledi;

úshinshi nusqası — jeke esapbetinen kóshirme menen birge pul qarjılardı alıwshıǵa beriledi;

B) bir aymaq ishinde esap-kitaplar ámelge asırılǵanda, tólew ámelge asırılǵannan keyin, inkasso tapsırması:

birinshi nusqası — banktiń kúnlik hújjetler jıynalma jildine tigip qóyıladi;

ekinshi nusqası — atqarıw hújjetleri qosımsha etilgen halda jeke esapbetinen kóshirme menen birge pul qarjıladı tólewshige beriledi;

c) aymaqlar aralıq esap-kitaplar ámelge asırılǵanda, tólew ámelge asırılǵannan keyin, inkasso tapsırması:

birinshi nusqası — banktiń kúnlik hújjetler jıynalma jildine tigip qóyıladi;

ekinshi nusqası — atqarıw hújjetleri qosımsha etilgen halda jeke esapbetinen kóshirme menen birge pul qarjıladı tólewshige beriledi.

Akkreditiv boyınsha esap-kitap etilgeninde klienttiń (pul qarjıladı tólewshiniń) tapsırǵı menen jáne onıń kórsetpelerine muwapıq akkreditiv ashqan bank (bank-emitent) pul qarjıladı alıwshı yamasa ol kórsetken shaxs hújjetlerdi usınıs etken hám akkreditivte názerde tutılǵan basqa shártlerdi atqarǵan táǵdirde tólewdi ámelge asırıw minnetlemesin aladı.

Akkreditivtin ámel qılıw múddeti hám ol boyınsha esap-kitap qılıw tártibi pul qarjıladı tólewshı menen pul qarjıladı alıwshı ortasındaǵı shártnamada belgilep qóyıladi.

Shártnamada taǵı tómendegiler bolıwı kerek:

- pul qarjıların tólewshige xızmet kórsetiwshı banktiń atı;
- akkreditivtin túri jáne onı ornlaw usılı;
- akkreditiv ashılǵanlıǵı haqqında pul qarjıladı alıwshını xabardar qılıw usılı;
- akkreditiv boyınsha pul qarjılar alıw ushın pul qarjıladı alıwshı tárepinen usınıs etiletuǵın hújjetlerdiń tolıq dizimi hám anıq xarakteristikası;

tovarlar jiberilgeninen (xızmetler kórsetilgen, jumıslar ornlanǵannan) keyin hújjetlerdi usınıw múddetleri, olardı rásmiylestiriwge qoyılatuǵın talaplar.

Akkreditiv tómendegı túrlerge bólinedi:

- qaplangan (deponentlangen) akkreditiv;
- qaplanbagan akkreditiv.

Qaplangan (deponentlangen) akkreditiv ashılǵan táǵdirde, pul qarjıladı tólewshige xızmet kórsetiwshı bank onı ashıw waqtında klienttiń óz qarjıların yamasa oǵan berilgen kreditti pul qarjıladı

tólewshige xızmet kórsetiwshı banktiń minnetlemeleri ámel etip turatuǵın pútkil múddetke pul qarjıladı alıwshıǵa xızmet kórsetiwshı bank ıqtıyarına ótkiziwi shárt.

Qaplanbagan akkreditiv ashılǵan táǵdirde, pul qarjıladı tólewshige xızmet kórsetiwshı bank pul qarjıladı alıwshıǵa xızmet kórsetiwshı bankke akkreditivtin pútkil summasını pul qarjıladı tólewshige xızmet kórsetiwshı banktiń pul qarjıladı alıwshıǵa xızmet kórsetiwshı bankte juritilip atırgan esapbetinen óshiriw huquqın beredi.

Qaplangan hám Qaplanbagan akkreditivlar shaqırıp alınatuǵın hám shaqırıp alınbaytuǵın formada bolıwı múmkin. Akkreditivte onıń shaqırıp alınbaslıǵı názerde tutılǵan bolsa, bunday akkreditiv shaqırıp alınbaytuǵın akkreditiv esaplanadı.

Chek — chek beretuǵın shaxstın esapbetinen chek alıwshınıń esapbetine shekte belgilengen summanı ótkeriw boyınsha tapsırma názerde tutılǵan esap-kitap hújjeti²⁵.

Chek-esap-kitap hújjeti bolıp shek beretuǵın shaxstın shek alıwshınıń esabına shekte belgilengen (názerde tutılǵan) summanı (pul qarjı) ótkeriw.

Chekler bankler buyırtpasına muwapıq «Mámleket belgisi» mámleket-islep shıǵarıw birlespesi tárepinen tayarlanadı. Chektiń seriyası hám tártip nomeri, pul qarjıladı tólewshige xızmet kórsetiwshı banktiń atı hám firma belgisi baspa formada usınıs etiledi.

Chekler fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar ortasındaǵı naq pulsiz esap-kitaplarda qollanıladı.

Chektiń maksimal summası Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki tárepinen, minimal summası, sonıń menen birge chektiń ámel qılıw múddeti bankler tárepinen belgilenedi.

BPK — bank tárepinen emissiya etilgen, personalizaciyalangan, tólew quralı retinde isletiletuǵın hám óz saqlawshısına bank esapbetindegi qarjıları sheńberinde operaciyalardı, atap aytqanda, esapbet arqalı naq pulsiz esap-kitaplardı (tólemderdi) ámelge asırıw, odan naq pul qarjıların hám bank kreditin alıw imkaniyatın beretuǵın bank plastik kartası.

BPKlardan fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar tárepinen ámelge asırılatsuǵın naq pulsiz esap-kitaplarda, sonıń menen birge naq pul

²⁵ Accounting, Carl S. Warren, James M. Reeve, Anathan E. Duchac, 72 page, 2014

beretugın shaqapshalar hám bankomatlardan naq pul qarjularin alıwda paydalanıladı.

Xalıq aralıq BPKlar kepillikli bankler tárepinen mámilege shıǵarıladı hám olarǵa xızmet kórsetiledi.

Korporativ plastik kartochka kárxanaǵa karta esapbetinde esapta turǵan pul qarjularin ıqtıyar etiw, tovarlar, jumıslar yamasa xızmetler ushın naq pulsiz formada tólemlerdi ámelge asırıw huquqın beretugın bank kartası. Korporativ bank kartaları járdeminde esap-kitaplardı ámelge asırıw tártibi arawlı «Yuridikalıq shaxslar tárepinen milliy valyutadaǵı korporativ bank kartalarınan paydalanıw tártibi haqqında»ǵı Qaǵıyda menen belgilengen²⁶.

Korporativ kartochkalar yuridikalıq shaxslarǵa, sonın menen birge yuridikalıq shaxstı dúzbey turıp jalǵız tártiptegi isbilermenlerge beriledi. Olar járdeminde Qárejetler quramı haqqındaǵı Qaǵıydaǵa muwapıq kárxananın islep shıǵarıw -xojalıq iskerliginde zárúr bolǵan hámme zat ushın pul qarjı tólew múmkin²⁷.

Korporativ kartochkadan bankomat arqalı naq pul alıw, oǵan mıynet haqı hám mıynet haqıǵa teńlestirilgen tólemler, pensiyalar, stipendiyalar hám dividendlerdi ótkeriw ushın paydalanıw múmkin emes.

11.6. Esap-kitap hám sırt el valyutası schetlarındaǵı pul qarjulari boyınsha operaciyalar esabı

Kárxananın banktegi esap-kitap schetındaǵı pul qarjularınırın bar ekenligi hám háreketi haqqındaǵı informaciyalardı ulıwmalastırıw 5110 – «Esap-kitap scheti»nda ámelge asırıladı.

Pul ótkeriw jolı menen (naq pulsiz) esap-kitaplar boyınsha pul qarjular:

- jumıslar, tovarlar, xızmetler ushın pul qarjı tólew;
- qarız hám kreditler;
- ustav fondına úlesler hám taǵı basqalar formasında kelip túsedı.
- naqd pul qarjulari esapbetine kárxana kassasınan;
- naq pul tusumi qabil etilgeninen keyin;
- is haqısın deponentlew, pul qarjularin qarızdar shaxslardan qaytarıw hám basqa soǵan uqsas jaǵdaylarda kelip túsedı.

5110 – «Esap-kitap scheti»nın debeti boyınsha kárxananın esap-kitap schetına pul qarjularınırın kelip túsiwı sáwlelendiriledi. 5110 – «Esap-kitap scheti»nin kreditinde kárxananın esap-kitap schetınan pul qarjularınırın esaptan shıǵarılıwı sáwlelendiriledi. Bank kóshirmesin tekseriw nátiyjesinde kárxananın esap-kitap scheti debeti yamasa kreditine qátelik penen alıp barılǵan summalar 4860 «Dawalar boyınsha alınatuǵın schetlar» yamasa 6960 «Dawalar boyınsha tólenetuǵın schetlar» menen baylanısqa halda sáwlelendiriledi.

Buxgalteriya esabında esap-kitap scheti boyınsha operaciyalar bank kóshirmeleri hám olarǵa qosımsha etiletugın esap-kitap hújjetleri tiykarında sáwlelendiriledi.

Esap-kitap schetındaǵı pul qarjularin esapqa alıwshı schyotlar (5100) boyınsha analitik esap milliy valyutadaǵı pul qarjularin saqlaw ushın banklerde ashılǵan hár bir schet boyınsha júritiledi.

Kárxana óziniń esapbeti boyınsha barlıq operaciyalardı jeke esapbetin jaǵdayına tiyisli kóshirmeler járdeminde tekseriwı múmkin. Bul bank usınıs etetuǵın kóshirmenin ádettegi sıyaqlı qaǵaz formasında, elektron hújjette bolıwı múmkin. Kárxana tańlaǵan bank esapbetine xızmet kórsetiw sistemasına qaramastan, kóshirme bank tárepinen esap-kitap nomeri boyınsha operaciyalar otkizilgen hár bir kún ushın qaǵaz formasında beriledi. Bank operaciyalardı ótkeziwı ushın tiykar bolǵan hújjetlerdin nusqaları kóshirmege qosımsha etiledi.

Pul qarjulari háreketin sáwlelendirende buxgalteriya esabında esapbet debeti boyınsha qaldıq hám kirim, esapbet krediti boyınsha -shıǵım esapqa alınadı. Xojalıq júrgiziwshi subyekt buxgalteriyası esap-kitap schetınan kóshirme hám oǵan qosımsha etilgen hújjetlerdi hár tárepleme teksergenen keyin, hújjetler qayta islenedi. Buxgalteriya esabınırın jurnal -order formasın qollanıwshı xojalıq júrgiziwshi subyektlerde esap-kitap schetinin krediti boyınsha jazıwlar 2-jurnal -orderge, Debeti boyınsha jazıwlar bolsa 2-vedomostqa jazıp barıladı. Jurnal -order hám vedomostqa jazıw bankten alınǵan kóshirme hám oǵan qosımsha etilgen hújjetler tiykarında jazıladı. Jurnal -order hám vedomosttin aylıq jámi summası «Bas kitap»qa kóshiriledi.

²⁶ O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 18.04.2005 yildagi 1470-son bilan ro'yxatga olingan
²⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 05.02.1999 yildagi 54-son Qarori

Esap-kitap schetidagi pul qarjilari esapqa alishu schetlarini baylaniswi

Nr	Xojaliq operacijalarini mazmuni	Debet	Kredit
1	Arendaga berilgen tiykarqi qurallar boyinsha arendaga alirishidan arenda tolemlerini kelip tusiwi	5110	4810, 4820
2	Tovarlardi kreditke satirwdan kelip tusken pullar	5110	4710
3	Islep shigariigan onim (tovar, jumis, xizmet) ler, tiykarqi qurallar ham basqa aktivlerdi satirwdan tusum	5110	4010
4	Pul qarjilari kassadan esap-kitap schetina tapsirildi	5110	5010
5	Shet el valyutasin satp aliw ushin pul qarjilari otkizildi	5530	5110
6	Bankke qaytarilgan chek ham akkreditivler boyinsha summalar esap-kitap schetina otkizildi	5110	5510, 5520
7	Aldin qisqa muddetli investiciya tartibinde berilgen qarzlarini qaytarilwi	5110	5830
8	Aldin berilgen avans qaytarildi	5110	4310-4390
9	Qandirilgan dawalar summasini kelip tusiwi	5110	4860
10	Alingan avans summasi	5110	6310-6390
11	Aldin aksiyaga sherik bolgan ulesshilerdin ules summasini kelip tusiwi	5110	4610
12	Nominal quninan joqan bahada satilgan aksiyalardan emission daramattin kelip tusiwi	5110	8410
13	Bankten kassaqa pul qarjilari kelip tusiwi (miynet haqi, napaqa, sawga ham tagi basqalardi beriw ushin)	5010	5110
14	Jeke aksiyalardi satp alinwi	8610, 8620	5110
15	Mal jetkizip beriwshiler ham jallawshilardi aldindaqi qarzlarini qaplanwi	6010	5110
16	Berilgen avanslar summasi	4310-4330	5110
17	Aldin alingan avanslarini qaytarilwi	6300, 7310	5110
18	Budjetke tolemler boyinsha qariz summasini otkiziliwi	6410	5110
19	Sugurta ham maleketlik maqsetli jamgarmalaga tolemler boyinsha qarzlardi qaplanwi	6510-6530	5110
20	Ulesshilerge esaplangan dividenti toleniwi	6610	5110
21	Ajrabilgan bolimler, sho'ba ham qaram xojaliq jamiyetlerine bolgan qariz summasini qaplanwi	6110, 6120	5110
22	Qisqa muddetli kredit va qarzlardi qaplanwi	6810-6840	5110
23	Uzaq muddetli kredit ham qarzlardi agrmdagi bolegini qaplanwi	6950	5110
24	Esaplangan payizlar boyinsha qarzlardi qaplanwi	6920	5110
25	Arendaga beriwshige tiyisli bolgan tolemler tolendi	6910, 6950	5110

Sirt el valyutasi degende Ozbekstan milliy valyutasi - summan pariq etetugin har qanday valyuta tusiniledi. Karxanalarqa bir bankte - arawli bir sirt el valyutasinda tek bir valyuta esapbetin ashwga ruxsat berilgen.

Ozbekstan Respublikasi ham shet mamleketler aymagidagi bankler schetlaridagi sirt el valyutasidagi pul qarjilari naqligi ham hareketi haqqidagi informacijalardi uliwmalastirw tomen degi schyotlarda amelge asiriladi:

5210 «Mamleket ishinde valyuta schyotlari»;

5220 «Sirt eldegi valyuta schyotlari»;

5210 «Mamleket ishinde valyuta schyotlari» ham 5220 «Sirt eldegi valyuta schyotlari» schyotlardin debetinde valyuta schyotlarina pul qarjilari kelip tusiwi, kreditinde bolsa pul qarjilari esaptan shigariilwi sawlelendiriledi. Bank koshirmesin tekseriw natijesinde aniqlangan karxanani valyuta schetini debeti yamasa kreditinde qatelik penen otkizilgen summalar 4860 «Dawalar boyinsha almatugin schyotlar» yamasa 6960 «Dawalar boyinsha tolenetugin schyotlar» schyotlari menen baylanisqan halda sawlelendiriledi.

Buxgalteriya esabinda valyuta scheti boyinsha operacijalar bank koshirmeleri ham olarqa qosimsha etiletugin esap-kitap hujjetleri tiykarinda sawlelendiriledi.

Valyuta stul — sirt el valyutalarini Ozbekstan Respublikasini Orayliq banki belgilegen suwmga tiyisli bahasi. valyuta qarjilari analitik esabi sirt el valyutasidagi pul qarjilari saqlaw ushin banklerde ashilgan har bir schyot boyinsha juritiledi.

Sirt el valyutasidagi operacijalar bolip, xojaliq jurgiziwshi subyekt:

a) mal-mulkti (tiykarqi qurallar, materilaliq emes aktivler, tovar-materialliq rezervler ham basqa aktivlerdi) sirt el valyutasinda satp alingan zat yamasa satilatugin;

b) tolenetugin yamasa almatugin summaları sirt el valyutasinda belgilenetugin kredit yamasa qariz alatugin yamasa usinis etetugin;

c) moynina sirt el valyutasinda minnetleme alatugin yamasa on sondiretugin jagdaylarda sirt el valyutasinda duziletugin shartnamalar esaplanadi.

Sirt el valyutasındaǵı operaciýalar, sonday-aq tómendegiler boyınsha operaciýalar, buxgalteriya esabında olar ámelge asırılǵan sánedegi Ozbekstan Respublikası Oraylıq banki boyınsha sum ekvivalentinde sáwlelendiriledi:

A) kassadaǵı, banktegi depozit hám ssuda esapbetlerindeki, akkreditivlerdegi valyuta qarjıları, valyutadaǵı ssuda qarızları;

b) sirt el valyutasındaǵı debitorlik hám kreditorlıq qarızları, kreditler hám qarızlar;

c) dúzilgen shártnamalar boyınsha shetten keltirilgen tovar-materiallıq baylıqlar hám basqa aktivlerdi bajxana júk deklaraciyasın rásmiylestiriw sánesinde kirim qılıw;

d) sirt el valyutasında bajxana tólemlerin ámelge asırıw;

e) sirt el valyutasında kórsetilgen pul hújjetleri;

f) sirt el valyutasındaǵı qımbatlı qaǵazlar.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlar balanstıń valyuta statyaların hár esabat ayınıń aqırǵı sánesi hám xojalıq operaciýalardı ámelge asırıw sánesinde Oraylıq bank boyınsha qayta bahalawdı ámelge asıradı. Bahalaw hám kurs ayırmashılıqların anıqlaw maqsetinde balanstıń valyuta statyalarına tómendegiler kiredi:

a) kassadaǵı, banktegi depozit hám ssuda schyotlarındaǵı valyuta qarjıları, sonday-aq akkreditivler;

b) sirt el valyutasındaǵı pul hújjetleri;

c) sirt el valyutasında kórsetilgen qısqa múddetli hám uzaq múddetli investiciýalar;

d) sirt el valyutasında kórsetilgen debitorlıq hám kreditorlıq qarızlar, kreditler hám pul qarızlar.

5. Esap -kitap schyoti boyınsha mámileler esabı qanday júritiledi?

6. Banklerde ashılǵan arnawlı esapbetlerde atqanlatuǵın pul mámileleriniń esabı qanday qalıplestiriledi?

7. Valyuta mámileleri esabınıń ózgeshelikleri nelerden ibarat?

8. Pul qarjıları inventarizatsiyası qaysı múddetlerde ótkeriledi?

9. Kassa operatsiyaların hújjetlestiriw rejimin aytıp beriw.

10. Pul qarjılarını inventarizatsiya qılıw rejimin túsintiriw.

11. Naq pulsız esap-kitaplardı ámelge asırıw rejimin kórsetip beriw.

12. Joldaǵı pul qarjıları degende neni túsinesiz?

13. Valyuta operaciýaları menen baylanıslı xojalıq processleri qanday sáwlelendiriledi?

14. Buxgalteriya balansınıń maǵlıwmat dárekleri qaysı hújjetler tiykarında qalıplesewi?

15. Pul ekvivalentleri hám olardıń esabın júrgiziw rejimine anıqlama beriw.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Naq pulsız esap -kitaplar degende neni túsinesiz?
2. Naq pulsız esap -kitaplardıń qanday túrleri bar?
3. Pul qarjılarını hárketiniń esabı qaysı hújjetlerde rásmiylestiriledi?
4. Kassa mámileleriniń esapqa alıw qásiyetleri nelerden ibarat?

Egerde pulni bolmasa, qarizga al. Hesh qashan az muğdarda
alman. Birden kóp muğdarda alıp, bärqulla tez qaytarıp berin.
Aristotel Onassis

12-BAP. MIYNET HÄM IS HAQI ESABI

12. 1. Miynet häm miynet haqın esapqa alıwdın tiykarğı wazıypaları

Kärxananiñ islep shıǵarıw -xojalıq iskerligi janlı miynetti tutınıw menen birge júz beredi. Onıñ muğdarı islegen kisi-saatlar menen olshenedi. Miynet procesinde hár bir xızmetkerdiñ atqarǵan jumısı, tayarlaǵan ónimi, qarıydarlarǵa kórsetken xızmetler ushın sarplangan miynetine pul tólew muğdarın tiykarlaw hám de anıqlawdı talap etetuǵın óz-ara munasábetler payda boladı.

Islep shıǵarıw iskerliginde oraylıq orındı miynet jáne onıñ nátiyjeleri iyeleydi, sebebi onıñ járdemi menen ónim jaratıladı. Bul jaǵday miynet munasábetlerin belgileydi, hesh bir kärxana kerekli muğdardaǵı hám klassifikaciya daǵı miynet resurslarısız óz maqsetine erise almaydı. Miynet resursları bolsa islegenleri ushın miynet haqı menen támiyinlenedi.

Miynet haqı - bul miynettiñ qını yamasa bahası bolıp tabıladı. Onıñ muğdarı hám dinamikası bazar faktorlarına, birinshi náwbette bolsa oǵan bolǵan talap hám usınısqa baylanıslı.

Miynet haqı- bul tovardıñ puldaǵı añlatpası «jumısshı kúshi» yamasa «jumısshı kúshiniñ qını». Onıñ muğdarı islep shıǵarıw sharayatu hám de bazar faktorları - talap hám usınıs, yaǵnıy bul faktorlar tásirinde bazarda jumısshı kúshi bahası hám miynet haqı ortasında ayırmashılıq júzege keledi (miynet haqı haqıyqıy bahasınan asıwı yamasa azayıwı múmkin).

Miynet haqı - bul jámiyet kóleminde milliy paydanıñ jumısshılar hám xızmetkerler ortasında olar miynetiniñ muğdarı hám sapasına muwapıq bólistiriletuǵın hám de jeke tutınıwı maqsetleri ushın paydalanılatuǵın bólegi bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikasında puqaralardıñ miynet qılıw huqıqı Ózbekstan Respublikası Konstituciyası menen bekkemlengen. Oǵan kóre, hár bir shaxs miynet qılıw, erkin kásip tańlaw, ádalatlı miynet

sharayatlarında islep hám nızamda kórsetilgen tártipte jumıssızlıqtan qorǵawlanıw huqıqına iye esaplanadı²⁸.

Miynet haqınıñ muğdarın belgilew jumıs beriwshi menen xızmetker ortasındaǵı shártlesiwge qaray belgilenedi. Miynet haqı nızam hújjetleri menen belgilengen eñ kem muğdardan az bolıwı múmkin emes jáne onıñ eñ kóp muğdarı qandayda -bir tárizde sheklenbeydi²⁹.

Miynet hám miynet haqı esabı - esap jumıslarınıñ anıq hám operativ maǵlıwmatlar talap etiwshi eñ zárúrli hám de qıyın bólimlerinen biri bolıp tabıladı. Bul jaǵdayda xızmetkerler sanınıñ ózgerisi jumıs waqtınıñ sarplanıwı, miynetke haqı tólew fondı, tólew túrleri hám xızmetkerler taypası boyınsha hám de miynetke haqı tólew fondınan tısqari ámelge asırılatuǵın basqa tólewler kärxananiñ hár bir jumısshısı menen esap-kitaplar sáwlelendiriledi. Sol munasábet penen kärxananiñ buxgalteriya xızmeti aldında miynet norması hám oǵan haqı tólewdi esapqa alıw, baqlaw wazıypaları da belgilenedi, bul bolsa:

- jumısbay isleytuǵınlar hám basqa xızmetkerlerdiñ jumıs sapasın tuwrı hám óz waqtında hújjetler menen rásmiylestiriwdi, sonıñ menen birge, miynet haqını esaplaw jáne onı belgilengen múddetlerde tólew;

- salıqlar hám basqa miynet haqısınan uslanbalar qosılǵan halda kärxana xızmetkerleri menen miynetke haqı tólewge tiyisli esap - kitaplardı óz waqtında ornatılǵan múddetlerde alıp barıw;

- esaplangan miynet haqı summasın jáne sociallıq qamsızlandırıw fondlarına ajratılǵan qarjılar summasın ónimniñ ózine túser bahasına tuwrı hám de óz waqtında ótkeriw;

- operativ basqarıw hám zárúrli esabatlardı dúziw hám de social qamsızlandırıw fondları menen esap - kitap qılıw maqsetinde miynet hám oǵan haqı tólew kórsetkishlerin operativ jıynaw hám gruppalaw;

- is haqısınan byudjetke májburiy tólemlerdi, sonıñ menen birge, kärxanaǵa jetkerilgen materiallıq zıyandı ayırım shólkemler hám fizikalıq shaxslar paydasına tuwrı hám de waqtında ustap qalıw hám ótkeriw;

- jumısshılar sanın hám jumıs waqtınan paydalanıwdı baqlawdı támiyinlew;

- jumıs waqtınıñ durs sarplanıwı üstinen qadaǵalaw;

²⁸ Ózbekiston Respublikası Konstituciyasınıñ 37-stıfıyası.

²⁹ Ózbekiston Respublikası Mehmur Kodeksi. IX bob, 153-ámdalı

- sarplangan miynet yamasa islep shıgarılğan ónimdi tiyisli hújjetlerde waqıtında hám tuwrı sáwlelendiriw;
- esaplangan miynet haqını kalkulyaciya obyektler ortasında tuwrı bölisteriw;
- jumıs haqı hám miynetk haqı tólewdiń aldınıǵı usılların ámelde qollaw;
- miynetge haqı tólew fondın tuwrı sarplanıwı ústinen qadaǵalaw.

Tiykarǵı bolmaǵan iskerlikte bánt bolǵan xızmetkerler qatlamına turar-jay hám kommunal xojalıǵına xızmet kórsetiw, sawdadıǵı, medicina mákemeleri hám de mektepge shekem tárbiya mákemelerinde bánt bolǵan xızmetkerler kiredi.

Kárxanada xızmetkerler atqaratuǵın wazıypalarına kóre tówendegi gruppalarǵa bölinedi:

- jumısshılar;
- xızmetkerler

Jumısshılar quramına dúzetiw, júklerdi kóshiriw, jolawshılar tasıw, materiallıq xızmetler kórsetiw menen tikkeley bánt bolǵan xızmetkerler kiredi.

Xızmetkerler quramına basshılar, qánigeler hám basqa xızmetkerler kiredi. Basqa xızmetkerler qatlamına hújjetlerdi tayarlaw, rásmiylestiriw jumısların alıp baratúǵın, xojalıqqa xızmet etiwshi basqa xızmetkerler (kassirlar, qadaǵalawshılar, tabelshiler, jumıs júrgiziwshiler hám taǵı basqalar) kiredi.

12. 2. Miynetke tiyisli múnásebetlerdi tártipke salıw

Ózbekstan Respublikasında miynetke tiyisli munasábetler miynet haqqındaǵı nızam hújjetleri, jámaát kelisimleri, sonın menen birge jámaát shártnamaları hám basqa lokal normativ hújjetler menen tártiplestiriledi.

Miynet haqqındaǵı nızam hújjetleri bul Kodeks, Ózbekstan Respublikası nızamları hám Joqarı Keńesi qararları, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararlar, Qaraqalpaqstan Respublikası nızamları hám Joqarǵı Kengesi Qararları, Ózbekstan Respublikası Húkimetiniń hám de Qaraqalpaqstan Respublikası Húkimetiniń qararları, mámleket hákimiyatınıń basqa wákillik hám orınlaw shólkemleri óz kepillikleri sheńberinde qabıl etetuǵın qararlarınan ibarat esaplanadı.

Múlkshiliktiń barlıq formasındaǵı kárxanalar, mákemeler, shólkemlerde, sonın menen birge ayırım puqaralar iqtıyarıda miynet shártnaması (kontrakt) boyınsha islep atırǵan fizikalıq adamlardıń miynetke tiyisli munasábetleri miynet tuwrısındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetler menen tártiplestiriledi.

Barlıq puqaralar miynet huqıqlarına iyelew hám olardan paydalanıwda teń múmkinshiliklerge iye esaplanadı. Jmsı, jası, ırqı, milleti, tili, social kelip shıǵıwı, múlkshilik jaǵdayı hám hámel poziciyasi, dinge bolǵan munasábeti, ıqtıqatı, jámiyetlik birlespelerine tiyisliǵı, sonın menen birge xızmetkerlerdiń iskerlik qábetlerine hám olar miynetiniń nátiyjelerine baylanıslı bolmaǵan basqa táreplerine qaray miynetke tiyisli munasábetler salasında hár qanday sheklewlerge yamasa jeńillikler belgilewge jol qoyılmaydı jáne bular kemsitiw dep esaplanadı.

Miynet salasında ózin kemsitilgen dep esaplaǵan shaxs kemsitiwdi saplastırıw hám de ózine jetkizilgen materiallıq hám ruwxıy ziyandı tólew tuwrısındaǵı arza menen sudqa mıráját etiwı múmkin.

Májburiy miynet, yaǵnıy qandayda -bir jazanı qollaw menen qorqıtıw arqalı (sonday-aq miynet intızamın saqlaw quralı jol menende) jumıs orınlawǵa májbúrlew qadaǵan etiledi.

Tówendegi jumıslar:

- áskeriy yamasa alternativ xızmet tuwrısındaǵı nızamlar tiykarında; (Ózbekstan Respublikasınıń «Ulıwma áskeriy minnetleme hám áskeriy xızmet haqqındaǵı Nızamı 32-statyasınıń tórtinshi bólegi, 37-statyası hám 40 -statyasınıń besinshi bólegi.)
 - ayrıqsha jaǵday júz bergen shárayatlarda; (Ózbekstan Respublikasınıń «Xalıqtı hám ayaqlardı tábiyiy hám de texnogen ózgeshelikli ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw haqqındaǵı Nızamınıń 16, 24 hám 25-statyaları.)
 - sudtıń nızamlı kúshke kirgen hukmine qaray; (Ózbekstan Respublikası Jinayat -procesual kodeksiniń 42, 88, 155-statyaları hám 13-bapı («Azatlıqtan ayırıw húkim etilgen shaxslar miyneti»))
 - nızamda názerde tutılǵan basqa jaǵdaylarda atqarılıwı kerek bolǵan jumıslar májburiy miynet dep esaplanbaydı.
- Miynet Kodeksi miynet huqıqları hám minnetleriniń payda bolıwı yamasa biykar etiliwi menen baylanıstratuǵın múddettiń ótiwi

onin baslanıwı belgilengen kalendar künin erteminen baslap baslanadı.

Jamáát shártnaması — kárxanada jumıs beriwshi menen xızmetkerler ortasındaǵı miynetke tiyisli, sociallıq-ekonomikalıq hám kásibi tiyisli munasábetlerdi tártipke salıwshı normativ hújjet bolıp tabıladı.

Jamáát kelisiwi — arnawlı bir kásip, tarmaq, aymaq xızmetkerleri ushın miynet shártlari, jumıs menen támiyinlew jáne social kepillikler belgilew boyınsha minnetlemelerdi óz ishine alıwshı normativ hújjet bolıp tabıladı.

Jamáát shártnamaları hám kelisimleri xızmetkerler menen jumıs beriwshilerdin miynetke tiyisli múnásebetlerin shártnama tiykarında tártipke salıwǵa hám olardıń sociallıq-ekonomikalıq máplerin muwapıqlastırwǵa járdem beriw maqsetinde dúziledi.

Onimli hám dóretiwshilik miynet etiwge bolǵan óz qábiiletlerin kórsetiw hám nızam hújjetleri menen qadaǵan etilmegen hár qanday iskerlik penen shuǵıllanıw hár kimniń tolıq huqıqı bolıp tabıladı. Qálegen túrde jumıs menen bánt bolmaw juwapkerlikke tartıw ushın tiykar bolalmaydı.

Hár kim jumıs beriwshige tikkeley múraját qılıw yamasa miynet shólkemleriniń dáldalshılıǵı arqalı jumıs jayın erkin tańlaw huqıqına iye esaplanadı.

Jumıssızlar — on altı jastan tap pensiya menen támiyinleniw huqıqın alǵanǵa shekem bolǵan jas taǵı, pul tólenetuǵın jumısqá yamasa dáramat keltiretuǵın iskerlikke iye bolmaǵan, jumıs qıdırap atrǵan hám jumıs usınıs etilse, oǵan kirisiwge tayın bolǵan yaki kásibi tayarlawdan, qayta tayarlawdan ótiwge yamasa mamanlıǵın asırıwǵa tayın bolǵan miynetke uqıplı shaxslar (bunnan tálim mákemelerinde tálim alıp atrǵanlar tısqan).

Birinshi ret jumıs qıdırap atrǵan, kásibi (qánigeligi) bolmaǵan shaxslar ushın dásllepki kásip tayınlıǵın talap etpeytuǵın jumıs, bunday jumıstı tawıp beriw múmkinshiligi bolmaǵan táǵdirde, olardıń jast hám basqa qásiyetlerin esapqa alǵan halda pul tólenetuǵın basqa jumıs, sonday-aq waqtınshalıq jumıs maqul keletuǵın jumıs dep esaplanadı.

Is hám miynet haqısınan (miynet tabısınan) ajralǵan shaxslar ushın olardıń kásip tayınlıǵına uyqas bolǵan, jası, den sawlıǵı jaǵdayı, miynet stajın hám aldınǵı qánigeligi boyınsha tájiriybesi, jańa jumıs

jayınıń transportta qatnası tárepinen qolaylıǵın inabatqa alıwshı jumıs maqul keletuǵın jumıs dep esaplanadı.

Jumıssızlıq pensiyası jumıssız dep tán alıǵan etilgen shaxsqa ol jumıs qıdırap atrǵan shaxs retinde jergilikli miynet organında dizimnen ótken künden baslap tayınlanadı. Óz qaramaǵında úsh hám onnan artıq kisi bolǵan, otız bes jasqa tolmaǵan jumıssız er adamǵa jumıssızlıq pensiyası ol pul tólenetuǵın jámiyetlik jumıslarında Ózbekstan Respublikası ministrler Keñesi tárepinen belgilenetuǵın tártipte qatnasqan táǵdirde tayınlanadı. Jumıssız shaxstıń pensiya alıw huqıqı ol jumıs qıdırap atrǵan shaxs retinde dizimnen ótken waqıttan baslap keshi menen on birinshi künden baslap kúshke kiredi.

Jumıssızlıq pensiyası kóbi menen:

- is hám miynet haqısınan (miynet tabısınan) ayırılǵan yamasa uzaq (bir jıldan artıq) tánepisten keyin miynet iskerligin qayta baslawǵa háreket qılıp atrǵan shaxsqa on eki aylıq dáwir dawamında jıgırma altı kalendar hápte;

- ilgeri islemegen hám birinshi ret jumıs qıdırap atrǵan shaxsqa bolsa on úsh kalendar hápte dawamında tólenedi.

Miynet shártnaması xızmetker menen jumıs beriwshiler ortasında arnawlı bir qánigelik, qánigeli maman, lawazım boyınsha jumıstı ishki miynet rejimine boysınǵan halda tárepler shártlesiwı, sonıń menen birge miynet haqqındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetler menen belgilengen shártler tiykarında pul tólew boyınsha orınlaw haqqındaǵı shártlesiw bolıp tabıladı.

Xızmetker hám jumıs beriwshi miynet shártnamasınıń tárepleri bolıp esaplanadı. Miynet shártnamasınıń dúziw haqqındaǵı shártlesiwden aldın qosımsha jaǵdaylar (tańlawdan ótiw, lawazımǵa tayınlanıwı hám basqalar) bolıwı múmkin.

Miynet shártnamasınıń mazmunı tárepler shártlesiwı boyınsha, sonıń menen birge miynet haqqındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetler menen belgilenedi.

Miynet shártnaması tárepleriniń shártlesiwı menen tómendegiler belgilenedi:

- is ortı (kárxana yamasa onıń bólimi);
- jumısshınıń miynet waziypası — qánigeligi, qánigeli maman, ol isleytuǵın lawazım;
- jumıstıń baslanıw kúni;

□ miynet shártnaması arawlı bir müddetke dúzilgende onıń ámel qılıw müddeti;

□ miynet haqı muǵdan hám miynetniń basqa shártleri.

Miynet shártnaması ese kúshke iye bolǵan keminde eki nusqada dúziledi hám hár bir tárepke saqlaw ushın tapsırıladi.

Miynet shártnamaları:

□ belgisiz müddetke;

□ besh jıldan artıq bolmaǵan arawlı bir müddetke;

□ belgili jumıstı ornlaw waqıtına qarata dúziliwi múmkin.

Eger miynet shártnamasında onıń ámel qılıw müddeti kórsetilmegen bolsa, miynet shártnaması belgisiz müddetke dúzilgen dep esaplanadı.

Belgisiz müddetke dúzilgen miynet shártnaması xızmetkerdiń razılıǵısız arawlı bir müddetke, sonıń menen birge arawlı bir jumıstı ornlaw waqıtına qarata qayta dúziliwi múmkin emes.

Jumısqa qabıllawǵa on tort jastan jol qoyıladı. Jaslardı miynetke tayarlaw ushın ulıwma bilim beriw mektepleri, orta arawlı, kásip-óner oqıw ornlarınń oqıwshılardıń olardıń den sawlıǵına hám de ruwxıy hám etikalıq jetilisiwne zıyan jetkizbeytuǵın, tálim alıw procesin buzbaytuǵın bos waqıtında ornlawı ushın — olar on bes jasqa tolǵanınan keyin ata-anasınan birewiniń yamasa ata-anasınıń almasırwshı shaxslardan birewiniń jazba razılıǵı menen jumısqa qabıllawǵa jol qoyıladı.

Jumısqa qabıllawdı nızamsız túrde biykarlawǵa jol qoyılmaydı.

Tómendegiler jumısqa qabıllawdı nızamsız túrde biykarlaw dep esaplanadı:

□ jumıs beriwshi tárepinen usınıs etilgen shaxslardı jumısqa qabıllaw;

□ jumıs beriwshi nızamǵa muwapıq miynet shártnaması dúziwi shárt bolǵan shaxslardı (belgilengen minimal jumıs ornları esabınan jumısqa jiberilgen shaxslardı; hámledar hayallardı hám úsh jasqa tolmaǵan balaları bar hayallardı — olardıń hámledarlıǵı yamasa balası bar ekenin siltaw etip) jumısqa qabıl etpew;

Jumısqa qabıllaw biykarlanǵan táǵdirde, xızmetkerdiń talabı menen jumıs beriwshi jumısqa qabıllawdı biykar etiwdiń sebebin tiykarlap úsh kún müddet ishinde jazba juwap beriw shárt, bul juwap jumısqa qabıllaw huqıqına iye bolǵan lawazımlı shaxs tárepinen imzalanǵan bolıwı kerek. Tiykarlanǵan juwap beriw talaplardı

qanaatlandırıwdı biykarlaw xızmetkerdiń jumısqa qabıllaw nızamsız túrde biykarlaw ústinen shaǵım etiwine tosıq bolmaydı.

Óz-ara jaqın aǵayın yamasa quda táreptiń aǵayınleri bolǵan adamlardıń (ata-analar, ájaǵa -úkeler, apa -qarındaslar, ul hám qızlar, er-hayallar, sonıń menen birge er-hayallardıń ata-anaları, ájaǵa -úkeleri, apa -qarındasları hám balaları), eger olardan biri ekinshisine tikkeley boysınıp yamasa onıń qadaǵalawı astında xızmet etetuǵın bolsa, bir kárxanada birge xızmet etiwı qadaǵan etiledi.

Jumısqa qabıllaw waqıtında jumısqa kirip atrǵan shaxs tómendegi hújjetlerdi:

□ pasport yamasa onıń ornın basatuǵın basqa hújjetti, on altı jasqa deyingi shaxslar bolsa, — tuwılǵanlıq haqqındaǵı gúwaliq hám turar jayınnan málimlemeni;

□ miynet dápteri, birinshi márte jumısqa kirip atrǵan shaxslar bunnan tısqarı. Orındaslıq tiykarında jumısqa kirip atrǵan shaxslar miynet dáptershesi ornına tiykarǵı jumıs jayınnan alǵan málimlemeni;

□ áskeriý xızmetke májbúrler yamasa shaqırılıwshılar áskeriý biletin yamasa áskeriý esapta turǵanlıq haqqındaǵı gúwaliqtı;

□ nızam hújjetlerine muwapıq amawlı maǵlıwmatqa yamasa arawlı tayarlıqqa iye shaxslar ǵana ornlawı múmkin bolǵan jumıslarǵa kirip atrǵanda joqarı yamasa orta arawlı, kásip-óner oqıw yurtın tamamlanǵı tuwrısındaǵı diplomdı yaki usı jumıstı ornlaw huqıqın beretuǵın gúwaliqtı yamasa basqa tiyisli hújjetti usınıs etedi.

Jumısqa qabıllaw waqıtında jumısqa kirip atrǵan shaxstan nızam hújjetlerinde kórsetilmegen hújjetlerdi talap qılıw qadaǵan etiledi.

Jumısqa qabıllaw jumıs beriwshiniń buyırǵı menen rásmiylestiriledi. Buyırq shıǵarıw ushın xızmetker menen dúzilgen miynet shártnaması tiykar boladı.

Kárxana basshusın jumısqa qabıllaw kárxana múlki iyesiniń huqıqı bolıp, bul huqıqtı ol tikkeley, sonıń menen birge ózi wákil etken organlar arqalı yamasa kárxanadı basqarıw huqıqı berilgen kárxana keńesi, basqarıwı yaki basqa organlar arqalı ámelge asıradı.

Kárxana basshısı kárxana mal-múklın oǵan bergin wákillikler sheńberinde xızmetkerler menen miynet shártnamaları dúzedi.

Jumısqa qabıllaw haqqındaǵı buyırq dúzilgen miynet shártnamasınıń mazmunına tolıq muwapıq túrde shıǵarıladi.

Buyırq xızmetkerge xabar berilip, tilxat alınadı.

Jumısqa qabıllaw huqıqına iye bolğan lawazımlı shıxıs tárepinen yamasa onıń ruqsatı menen xızmetkerge haqıyqatında islewge ruqsat etilgen bolsa, jumısqa qabıllaw tiyisli túrde rásmiylestirilgen yamasa rásmiylestirilmegenline qaramatan, jumıs baslangan kúnden baslap miynet shártnaması dúzilgen dep esaplanadı.

Miynet shártnaması tómendegi maqsette dáslepki sınaq shárti menen dúziliwi múmkin:

- jumısshınıń tapsırılıp atırğan iskerligin tekserip kóriw;
- jumısshı miynet shártnamasında shártlashılğan jumıstı dawam ettiriwdiń maqsetke muwapıqlılıǵı haqqında bir sheshimge keliwi.

Dáslepki sınaqtı ótew haqqında miynet shártnamasında shártlesilgen bolıwı kerek. Bunday shártlesiw bolmaǵan táǵdirde xızmetker dáslepki sınaqsız jumısqa qabıl etilgen dep esaplanadı.

Hámledar hayallar, úsh jasqa tolmaǵan balası bar hayallar, kárxana ushın belgilengen minimal jumıs ornları esabman jumısqa jiberilgen shıxıslar, orta arnawlı, kásip-óner tálimi mákemeleriniń hám de joqan oqıw ornlarınıń tiyisli tálim shólkemin tamamlaǵan kúnden baslap úsh jil ishinde birinshi jumısqa kirip atırğan pitkeriwshileri jumısqa qabıl etilgende, sonıń menen birge xızmetkerler menen altı ayǵa shekem múddetke miynet shártnaması dúzip, jumısqa qabıl etilgende dáslepki sınaq belgilenbeydi.

Dáslepki sınaq múddeti úsh aydan asıp ketiwi múmkin emes. Waqtınsha miynetke uqıpsızlıq dáwiri hám xızmetker keshirimli sebeplerge kóre jumısta bolmaǵan basqa dáwirler dáslepki sınaq múddetine kiritilmeydi.

Miynet shártnaması tómendegi sebeplerge kóre biykar etiliwi múmkin:

- 1) táreplerdiń shártlesiwine kóre. Bul trykargá qaray miynet shártnamasınıń barlıq túrleri qálegen waqıtta biykar etiliwi múmkin;
 - 2) táreplerden birewiniń iqtıyarı menen;
 - 3) múddettiń tawıslıwı menen;
 - 4) tárepler iqtıyarına baylanıslı bolmaǵan jaǵdaylarǵa kóre;
 - 5) miynet shártnamasında názerde tutilǵan tiykarlarǵa kóre.
- Miynetke tiyisli múnásebetlerdi biykarlaw tuwrısındaǵı shárt miynet shártnamasında bul shártnama jumıs beriwshi tárepinen kárxana basshısı, onıń ornbasarları, bas buxgalter menen, kárxanada bas buxgalter lawazımı bolmaǵan táǵdirde bolsa, bas buxgalter

wazıypasın ámelge asırwshı xızmetker menen dúzilgende, sonıń menen birge nızamda jol qoyılatuǵın basqa jaǵdaylarda da názerde tutiliwi múmkin.

6) jańa múddetke saylanbaǵanlıǵı (tańlaw boyınsha ótpegenligi) yaki saylanıwda (tańlawda) qatnasıwdı biykarlaw etkenligi munasábeti menen.

Xızmetker belgisiz múddetke dúzilgen miynet shártnamasında, múddeti tamamlanǵanǵa shekem múddetli miynet shártnamasında, eki hápte aldın jumıs beriwshini jazba túrde eskertip, biykarlawǵa haqılı bolıp tabıladı. Eskertiw múddeti tawıslıǵannan keyin xızmetker jumıstı toqtatıwǵa haqılı, jumıs beriwshi bolsa, xızmetkerge miynet dáptershesin beriwı hám ol menen esap-kitap etiwı shárt.

Xızmetker menen jumıs beriwshi ortasındaǵı shártlesiwge qaray miynet shártnaması eskertiw múddeti tawıslımadan aldın da biykar etiliwi múmkin.

Miynet shártnaması biykar etilgen kúni jumıs beriwshi xızmetkerge onıń miynet dáptershesin hám miynet shártnamasınıń biykar etiliwi haqqındaǵı buyırıqtıń nusqasını beriwı shárt.

Miynet shártnaması jumıs beriwshi iqtıyarı menen biykar etilgende xızmetkerge tiyisli miynet haqı, onıń muǵdarı jóninde daw bolmasa:

- 1) miynet shártnaması biykar etilgen kúнге shekem islep atırǵan xızmetkerge, — miynet shártnaması biykar etilgen kúni;
- 2) miynet shártnaması biykar etilgen kúni islemey atırǵan xızmetkerge, — ol esap-kitap qılıwdı talap etken kúni tóleniwı kerek.

Miynet shártnaması xızmetkerdiń iqtıyarı menen biykar etilgende oǵan tiyisli miynet haqı, onıń muǵdarı jóninde daw bolmasa:

- 1) nızam boyınsha yamasa shártnamaǵa muwapıq miynet shártnamasınıń biykarlaw haqqında jumıs beriwshini eskertiwi shárt bolǵan xızmetkerge, — eskertiwine kóre ol jumıstı tastap ketiwge haqılı bolǵan kúnden keshiktirmesten;
- 2) miynet shártnamasınıń biykarlawı haqqında jumıs beriwshini eskertiwi shárt bolmaǵan xızmetkerge, — isten ketken kúnińin erteńnan keshiktirmesten tóleniwı kerek.

Xızmetker jumıs tártibi yamasa graficine yaki miynet shártnaması shártlerine muwapıq óz miynet wazıypaların ornlawı kerek bolǵan waqt jumıs waqtı esaplanadı.

Ol jumis tártibi yamasa grafigine yaki miynet shártnamasi shártlerine muwapıq belgilenedi.

Xızmetker óziniń tikkeley minnetlemelerini ámelde atqarmaǵan, hátte jumis ornında da bolmaǵan, biraq jumis beriwshiniń iqtiyarında bolǵan waqıtta jumis waqtına kiritiledi. Mısalı, biykar turıp qalıwlar, xızmet sapaları, waqtındaǵı smenalar ortasındaǵı dem alıslar, jumis ornında dem alıw hám awqatlanıw waqıtları, eger islep shıǵarıw shártlerine kóre jumis kúni dawamında dem alıw hám awqatlanıw ushın arawlı tánepis belgilew múmkin bolmasa, jumis waqtı esaplanadı. Xızmetker óz iqtiyarına kóre paydalanıwı múmkin bolǵan dem alıw waqıtları - jumis waqtı esaplanbaydı, xızmetker bul waqt dawamında óz miynet wazıypalarınan azat boladı hám jumis jayında bolmawı múmkin.

Jumis waqtınıń normal múddeti háptesine 40 saattan artıq bolıwı múmkin emes. Bul norma nızamda belgilengen hám táreplerdiń kelisimlerine kóre basqa normativ yamasa lokal hújjetler menen ózgeriliwi múmkin emes. Ol hár bir kárxana daǵı Ishki miynet tártibi qaǵıydalarına bekkemlenip qoyıladı hám xızmetkerler de, jumis beriwshiler de oǵan ámel qılıwları shárt. Jumis beriwshi tárepinen kárxanadaǵı barlıq xızmetkerler, ayırım taypadaǵı xızmetkerler hám táreplerdiń shártlesiwine kóre ayırım xızmetkerler ushın anıq jumis waqtı múddeti háptesine 40 saat sheńberinde belgilenedi.

Ayırım taypadaǵı xızmetkerler ushın olardıń jası, den sawlıǵın jaǵdayı, miynetiniń shártleri, miynet wazıypalarınıń ayırıqsha ózgerisleri hám ózge jaǵdaylardı inabatqa alıp, miynet tuwrısındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetler, sonıń menen birge miynet shártnaması shártlerine qaray miynetke tólenetuǵın haqı kemeytirmesten, jumis waqtınıń qısqartırılǵan múddeti belgilenedi.

Jumis waqtınıń qısqartırılǵan múddeti tómendegiler ushın belgilenedi:

□ on segiz jasqa tolmaǵan xızmetkerler (ÓzR MK 242-statıyalar);

□ I hám II gruppı mayırıp bolǵan xızmetkerler (ÓzR MK 220-statıyanıń úshinshi bólegi);

□ qolaysız miynet sharayatlarındǵı jumislarda bánt bolǵan xızmetkerler (ÓzR MK 117-statıya);

□ óz aldına kóriniske iye bolǵan jumislar daǵı xızmetkerler (ÓzR MK 118-statıya);

□ úsh jasqa tolmaǵan balaları bar, byudjet esabınan finanslıq tárepten támiyinlenetuǵın mákemeler hám shólkemlerde islep atrǵan hayallar (ÓzR MK 228-1-statıya).

Joqarı dárejedegi sezim-tınıshsızlanıw, intellektual zorıǵıw, nerv penen baylanıslı, yaǵnıy bólek kóriniske iye bolǵan jumislardaǵı ayırım taypadaǵı xızmetkerler ushın (medicina xızmetkerleri, pedagoglar hám basqalar) jumis waqtınıń múddeti háptesine otız altı saattan aspaytuǵın etip belgilenedi. Bunday xızmetkerler dizimi hám olar jumis waqtınıń anıq múddeti Ózbekstan Respublikası Húkimeti tárepinen belgilenedi.

Xızmetker ushın belgilengen kúndelik jumis (smena) múddetinen tisqari islew jumis waqtından tisqari jumis dep esaplanadı.

Jumis waqtından tisqari jumislar xızmetkerdiń razılıǵı menen qollanıwı múmkin.

Jumis smenasınıń múddeti on eki saattan ibarat bolǵanda, sonıń menen birge miynet sharayatı oǵada awır hám oǵada zıyanlı jumislarda jumis waqtından tisqari jumislarǵa jol qoyılmaydı.

Miynet haqınıń muǵdarı jumis beriwshi menen xızmetker ortasındaǵı shártlesiwge qaray belgilenedi. Miynet haqı nızam hújjetleri menen belgilengen eń kem muǵdardan az bolıwı múmkin emes jáne onıń eń kóp muǵdarı qandayda bir tárzde sheklenbeydi.

Hár bir xızmetker ózine júkletiletuǵın miynet wazıypaları sheńberi menen aldınan tanıstırılıwı kerek.

Jumistaǵı dáramatlar ushın xızmetkerge salıstırǵanda xoshametlew ilajları qollanıwı múmkin. Xoshametlew túrleri, olardı qollanıw tártibi, abzallıq hám jeńillikler beriw jámaát shártnamaları, ishki miynet tártibi qaǵıydaları hám basqa lokal hújjetlerde, jámaát kelisimlerinde, intızam haqqındaǵı ustav hám qaǵıydalarda belgilep qoyıladı.

Xızmetkerge miynet intızamın buzǵanlıǵı ushın jumis beriwshi tómendegi intızamıy jaza ilajların qollawǵa haqlı:

1) sógis;

2) ortasha aylıq is haqısınıń otız procentinen artıq bolmaǵan muǵdarda járiyma.

Intızamıy jazanıń ámel qılıw múddeti jaza qollanıw kúnden baslap bir jıldan asıp ketiwi múmkin emes. Eger xızmetker sol múddet

ishinde ta'gi intzamiy jazağa tartilmasa, ol intzamiy jaza almağan dep esaplanadi.

Intzamiy jazani qollağan jumus beriwshi öz iqtiyari menen, xızmetkerdiñ sorawina qaray, miynet jamaati yamasa xızmetkerdiñ tikkeley basshısı ótinishine kóre jazani bir jil müddetinen aldın da alıp taslawğa haqlı.

12. 3. Miynetke haqı tólewdi shólkemlestiriw sistemaları hám formaları

Ózbekstan Respublikasında miynetke tiyisli múnasebetler miynet haqqındağı nızam hújjetleri, jamaat kelisimleri, sonıñ menen birge jamaat shártnamaları hám basqa lokal normativ hújjetler menen tartiplestiriledi. Jumısqa qabıllawğa on altı jastan jol qóyıladi.

Respublikamız kárxanalarında miynetke haqı tólew sistemasi tarifi hám tarifsiz miynetke haqı ólew sistemaları tiykarında qalıpleseidi.

Tarif sistemasi - bul miynetniñ quramalıǵı hám sharayatlarınan, islerdi orınlawdıñ tábiy-iqlım sharayatlarınan, miynetniñ operativlikligi hám de xarakteristikaman kelip shıqqan halda, miynetke haqı tólewdi siyasiy gruppalastrıwğa járdem beretuǵın normalar jıyındısı bolıp tabıladi.

Miynetke haqı tólewdiñ tarif sistemasi quraytuǵın tiykarǵı faktor bolıp tómendegiler esaplanadi:

- tarif stavkası hám setkası;
- tarif-qanıgeli maman málimlemeleri;

Tarif stavkası - bul bir birlik jumus waqıtı ushin tólenetuǵın miynet haqı muǵdarın pul formasında kórsetilgeni bolıp tabıladi. Ádette, tarif stavkası birinshi razryad ushin belgilenip, qalǵan razryadlar ushin bolsa birinshi razryad tarif stavkasın qalǵan razryadlar tarif koefficiyentlerine kóbeytiw jolı menen anıqlanadi.

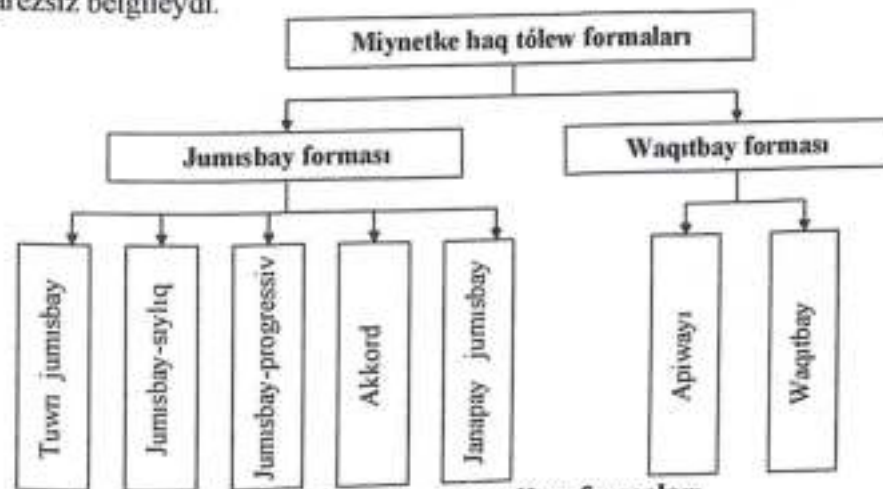
Tarif stavkası - jumus waqıtı ushin tólenetuǵın miynet haqı muǵdarın pul kórinisinde anılatılıwı bolıp tabıladi³⁰.

Tarif setkası - bul razryadlar hám olarǵa tiyisli bolǵan tarif koefficiyentleri kórsetiletuǵın hújjet bolıp tabıladi³¹.

Lawazım is haqısı - bul xızmetker tárepinen tolıq islep berilgen ay ushin miynet haqı muǵdarı bolıp tabıladi. Ádette, lawazım is haqıları miynetke waqıtı ushın tólenetuǵın jumusshılardıń ornataıladı.

Jeke isbilermenlik byudjet salasınan ayrıqsha bolıp esaplanıwǵa gárezsiz túrde miynet haqınıń forması hám sistemasi, sıyılıqlardı, ústemelerdi, qosımsha tólewlerdi hám xoshametlew tólewlerin gárezsiz belgilewi múmkin. Mámleket tarif stavkaları hám okladların jumusshılardıñ lawazımı, qanıgeli maman hám olar atqaratuǵın jumıstıń quramalıǵınan kelip shıǵıp miynetke haqı tólewdi siyasiy gruppalastrıwda baza retinde paydalanıw múmkin.

Kárxanalar miynetke haqı tólew formaları hám sistemasi gárezsiz belgileydi.

21-súwret. Miynetke haqı tólew formaları

Miynet haqınıń ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı formasında miynet haqı haqıyqatında ornlangan jumus ushin yamasa bir birlik jumısqa belgilenen bar bahalarda jaratılǵan ónim muǵdarınan kelip shıǵıp esaplanadi.

Miynetni shólkemlestiriw jollarınan kelip shıǵıp ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqı birden-bir tartipte hám jamiyetlik túrlerine bölinedi.

Birden-bir tartiptegi ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqı formasında jumusshınıń sıylıǵı ózi jaratqan ónim muǵdarı,

³⁰ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S.Warren, James M.Roove, Jonathan E.Duchac, 108-page-2014

³¹ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S.Warren, James M.Roove, Jonathan E.Duchac, 108-page-

onni sapaşi hám ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalarǵa tolıq baylanıshı boladı.

Tuwrı ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı formasında miynet haqı belgilengen ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalarǵa muwapıq haqıyqatlıqtan ornlangan jumıs (ónim tayarlaw) boyınsha anıqlanadı. Mısalı, jumısshı bir ayda 110 ónimdi pitirdi. Hár bir ónimge 10000 swm baha belgilengen. Miynetke haqı tólewdiń ápiwayı ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı formasında miynet haqı belgilengen ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalarǵa muwapıq haqıyqattan ornlangan jumıs boyınsha anıqlanadı. Óz gezeginde, jumısshınıń aylıq miynet haqı 1100000 swmni (110 x 10000) quraydı.

Miynetke haqı tólewdiń ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı - sıylıq formasında miynet haqın esaplawda ápiwayı ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalardan tısqarı belgilengen kórsetkishlerdi yamasa ádewir asırıp atqarılganı ushın qosımsha túrde sıylıq esaplanadı. Ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqına tiykarınan sıylıq haqıyqatında islegen waqıtqa salıstırǵanda esaplanadı. Mısalı, jumısshı bir ayda 120 dana buyım islep shıǵardı, buyımdıń miynet sıymlılıǵı - 1,7 kisi/saat, ónim birliginiń bahası 10000 swm; islep shıǵarıw norması ornlaw boyınsha ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqınan 5%, hár bir normadan artıqsha ornlangan procentke ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqınan 1% sıylıq názerde tutılǵan. Jumısshı 8 saattan 24 smena isledi. Óz gezeginde ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqı 1200000 swmni (120 x 10000) quradı.

Bólimlerdi qayta islewge 192 saat (8 saattan 24 smena) sarplangan. Buyımniń miynet sıymlılıǵı - 1,7 kisi/saat, usınıń nátiyjesinde waqıt norması 106,3% ((120 x 1,7) / (24 x 8) x 100) ornlangan.

Normanı atqarǵanı ushın ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı miynet haqınan 5% muǵdarında, yaǵnıy 60000 swm (1200000 x 5%) sıylıq tólew talap etiledi. Joba 6,3% ga ádewir asıp ornlanganlıǵı ushın qosımsha túrde taǵı sıylıq 75600 swm (1200000 x 6,3%) tólenedi.

Jumısshınıń ulıwma miynet haqısı 1335600 swm (1200000 + 60000 + 75600) quraydı.

Ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı - progressiv formasında miynetke haqı tólew belgilengen normalar sheńberinde ápiwayı ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalarda esap - kitap etiledi, normadan awısıq bólegine asırılǵan bahalarda esap - kitap etiledi. Mısalı, dáslepki normanı 1-10% keartıqsha atqarılıwı ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı bahalar 20% ke asırıladı, artıqsha atqarılıw 10 -30% ti qurasa bahalar 30% ga asırıladı hám t.b.

Akkord - barlıq islerdi ornlaw múddeti hám summası ulıwmalastırıp olardı kompleks bahalaw. Jámaát ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı formasında pútkil brigada miynet haqı muǵdarı haqıyqatında ornlangan jumıstı esapqa alǵan halda jáne onı bahasına kelip shıǵıp anıqlanadı hám de hár bir jumısshıǵa tólem bolsa pútkil brigada tárepinen jaratılǵan ónim kólemi hám ulıwma jumıs kóleminde miynetiniń muǵdarı hám sapaşına baylanıshı boladı²⁵

Janapay ornlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı forması ádette járdemshi islerdi ornlawshı jumısshılardıń miynet haqı muǵdarın esaplawda qollanıladı: jumıs nátiyjeleri tiykarǵı islep shıǵarıw miyneti nátiyjeliligine tásir kórsetiwshi texnologiyalıq úskeneni dúzetiwshi, remontlaytuǵın, járdemshi master hám basqalar.

Waqıtbay miynet haqında jumısshınıń miynet haqı onı haqıyqatında islegen waqıtı hám de lawazım okladı (tarif stavkası) nan kelip shıǵıp belgilenedi. Belgilengen ayda jumıs barlıq jumıs kúnlerinde tolıq islese miynet haqı tolıq tólenedi. Sonı menen birge miynet haqı ayda tolıq islegen kúnleri ushın miynetke haqı tólewdiń birden-bir tarif setkasınıń 1-razryadınan kem bolmawı kerek. Óz gezeginde, miynetke haqı tólewdiń waqıtbay forması ápiwayı - waqıtbay hám waqıtbay-sıylıq sistemalarına bölinedi.

Ápiwayı waqıtbay formasında miynet haqı esabın júrgiziwde tarif stavkası yamasa shtat kesesine tiykarınan hámel is haqları tiykar etip almadı. Ápiwayı waqıtbay uslı jumısshınıń tikkeley islegen waqıt muǵdarına baylanıshı²⁶. Saatbay hám kunbay miynet haqı formalarnı waqıtbay sistemaniń hár túrli kórinisi retinde parıqlanadı. Miynet haqı muǵdarı saatbay (kúnbay) miynet haqı stavkasın haqıyqatında islegen saatlarǵa (kúnga) kóbeytiw jolı menen anıqlanadı.

Miynetke haqı tólewdiń waqıtbay -sıylıq formasında tarif stavkaǵa tiykarınan beriletuǵın miynet haqınan tısqarı, kárxana islep shıǵılǵan sıylıqlaw haqqındaǵı qaǵıydaǵa, jámiyetlik shártnamasına yamasa kárxana basshısı buyrǵına tiykarınan muǵdar hám sapa

körsetkishlerin atqarganı ushın qosımsha túrde sıylıq beriw názerde tutıladı.

Tiykargı miynet haqı, bul jumısshınıń islegen waqıtı, atqargan jumısshınıń muǵdarı hám sapasına tiykarınan esaplangan miynet haqı bolıp tabıladı: orınlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı islegeni ushın esaplangan miynet haqı, tarif stavkaları, okladlar, sıylıqlar, tiykargı jumıs waqtından tisqari islegen jumıs waqtına esaplangan qosımsha miynet haqı, jumısshı aybına baylanıslı bolmaǵan túrde turıp qalıwlarǵa esaplangan miynet haqı.

³⁵ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 92 page, 2014

³⁶ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 89 page, 2014

Qosımsha miynet haqı, bul miynet nızamshılıǵında názerde tutılǵan jumısshınıń islemegen jumıs waqtı ushın esaplangan miynet haqı bolıp tabıladı.

Buǵan jumısshınıń miynet demalısı ushın esaplangan miynet haqı, jas balalı analardıń balaların baǵıw ushın berilgen waqıt ushın esaplangan miynet haqı, er jetpegenler ushın jeńillikli jumıs waqtı ushın esaplangan miynet haqı, isten bosanıwı munasábeti menen esaplangan pensiya hám basqalar.

12. 4. Miynet haqı esaplawdı hújjetlestiriw

Jumısshılardı jumısqa qabıllaw miynet shártnaması (yamasá kontraktı) hám ol imzalanǵanнан keyin kárxana basshısınıń jumısshını jumısqa qabıllaw tuwrısında imzalaǵan buyırǵı shuǵarılıwı menen rásmiylestiriledi.

Kárxana boyınsha xızmetkerler kestesi islep shuǵıladı hám tastıyqlanadı, ol barlıq xızmetkerlerdiń dizimi bolıp, olar is haqısınıń muǵdarı kórsetiledi.

Xızmetkerler bóliminde hár bir xızmetkerge jeke bet (kartochka) toltırıladı, baslıq xızmetkerler hám qanıgelerge, bunnan tisqari, jeke bet júritiledi. Hár bir xızmetkerge jumısqa qabıllaw waqtında tabel nomeri beriledi, keyinirek jumıs kólemi hám miynet haqın esapqa alıwǵa tiyisli barlıq hújjetlerge bul nomer qoyıladı.

Kárxananıń buxgalteriya xızmeti tárepinen hár bir xızmetkerge jeke schyot ashıladı, ol jaǵdayda xızmetkerdiń miynet haqı tuwrısındaǵı maǵlıwmatlar ayma-ay jıyanıp barıladı.

Kárxana hám shólkemlerde miynet haqı esabın tuwrı shólkemlestiriw ushın, bárinen burın, jeke quram esabın tuwrı júrgiziw kerek.

Xızmetkerlerdi jumısqa qabıllaw, bosatıw, basqa jumısqa ótkeriw, olarǵa dem alıs berilgeni, túnde, jumıs waqtından tisqari waqıtta, bayram kúnlerinde islegenligi haqqında isenimli maǵlıwmat bolǵanda ǵana kárxana xızmetkerleri menen waqtında esap-kitap etiwı múmkin. Áne sol maqsette kárxana kadrlar bólimi jeke quram esabın hámde basqa xızmetler menen birgelikte jumıs waqtınan paydalanıw esabın júrgizedi.

Jeke quramdı esapqa alıw ushın tómendegi hújjetlerden paydalanıladı:

T-1 forması. Jumısqa qabıllaw haqqında buyırq

T-2 forması. Jeke bet.

T-3 forması. Shtat kestesi.

T-5 forması. Basqa jumısqa ótkeriw haqqında buyırq.

T-6 forması. Dem alıs beriw tuwralı hújjetler.

T-8 forması. Miynet shártnamasın bıykarlaw haqqında buyırq.

T-13 forması. Tabel.

T-49 forması. Esap-kitap tólew vedomosti.

T-51 forması. Esap-kitap vedomosti.

T-53 forması. Tólew vedomosti.

Jumıs waqtın esapqa alıw ushın T-12 formasındaǵı amawlı tabeldan paydalanıladı. Tabel - bólim, brigada, cex xızmetkerleriniń dizimi bolıp, odan jumıs waqtın esapqa alıw ushın paydalanıladı.

Hár bir xızmetkerge tabel nomeri biriktiriledi hám ol miynet, miynet haqı boyınsha ramiylestiriletuǵın barlıq hújjetlerde kórsetilip baradı.

Esabat dáwiri baslanıwınan aldın ótken aydaǵı tabelden xızmetkerdiń ism-sháripini kóshirip jazıladı hám jumısqa shuǵıw, jumıs waqtın jumıswı shártli belgiler járdeminde esapqa alıp barıladı. Misalı, miynet demalısındaǵılar « T », kesellik betası boyınsha jumısqa shuǵıpay atırǵanlar « K » háripini hám basqalar menen belgilenedi.

Jumısqa shuǵıw hám jumıs waqtınan paydalanıw esabı tabelda eki qıylı usılda ámelge asırıladı. Birinshi usılda barlıq jumısqa

shıqqan, keshikken hám jumısqa shıqpağan xızmetkerlerge tolıq ruxsat etip barıladı. Ekinshi usılda bolsa tabelda tek keshikkenler, jumısqa shıqpağanlar, yaǵnıy málim normadan shetke shıqqan xızmetkerler dizim etip barıladı.

Hár bir xızmetkerdiń islegen waqıtı tabelda esabat ayınıń birinshi yarımına hám ay aqırına, yaǵnıy eki ret esaplap shıǵıladı. Tabel cex baslıǵı tárepinen imzalanadı hám buxgalteriyaǵa jumıs haqı esaplaw ushın tapsırıladı.

Mıynetke haqı tólewdiń orınlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı formasında mıynet haqı esaplaw ushın tabel maǵlıwmatları jeterli emes. Onıń ushın tómendegi baslanǵısh hújjetlerden paydalanıladı:

- jumısbay islew ushın naryadlar;
- raportlar;
- marshrut betaleri;
- vedomostlar;
- kartaları hám taǵı basqa.

Ónimdi esapqa alıw boyınsha baslanǵısh hújjettiń eń keń tarqalğan túri naryad bolıp tabıladı. Kópshilik kárxanalarda naryad ayırım jumısshı yamasa brigada tárepinen atqarılatuǵın hár bir islep shıǵarıw tapsırmasın ayrıqsha jazıladı. Tapsırmalar cexdiń joba - dispecher byurosí tárepinen cexdiń islep shıǵarıw rejesine muwapıq texnologiyalıq karta tiykarında toltırıladı. Jumısshı tárepinen tapsırma orınlangannan keyin islep shıǵarılgan ónim sanı yamasa orınlangan jumıs kolemi orınlaw ushın sarplanıwı kerek bolǵan material norması hám haqiqatta berilgen materialdıń sanı tapsırmada kórsetiledi. Bul, óz gezeginde, mıynet haqın tapsırma tiykarında esaplawda ǵana emes, bálkim materiallar sarpınıń belgilengen normasında ámel etiliwi ústinen qadaǵalaw aparıw imkaniyatın da beredi.

Bazı kárxanalarda islep shıǵarıw esabı marshrut esapbetler sistemasında júritiledi. Ádette, marshrut esapbetleri cexdiń joba - dispecher xızmetkerleri tárepinen jazılıp, ol jaǵdayda qayta isleniwi kerek bolǵan ayırım detallar partiyası islep shıǵarıw tapsırıw retinde belgilenedi, orınlangan jumıs nátiyjeleri qayta islew processleriniń birinshi operaciyasınan tap aqırǵı operaciyasına shekem qadaǵalanadı. Usınıń menen birgelikte marshrut esapbetleri járdeminde texnologiyalıq processtiń barıwı qadaǵalanadı.

Jumısshılarǵa mıynet haqı esaplawda jónelis esapbeti tek bir smenada islep tamamlanǵan detallar boyınsha ǵana tiykar bola aladı.

Eger sol smenada ayırım detallardıń islewi tamamlanbasa, ol jaǵdayda jumısshılarǵa mıynet haqı esaplaw ushın raport ashıladı. Raport jumıs smena baslanbastan aldın jazıladı hám zárúr detallar cexǵa jiberiw ushın baza jumısshısına tapsırıladı. Baza jumısshısına detallardı jónetip, bul haqqında raportqa tiyisli belgi qoyǵanman keyin ol texnika qadaǵalaw bólimine beriledi. Smena aqırında qayta islenen detallar sanı raportta belgilenedi.

Mıynet hám mıynet haqın esaplaw boyınsha rásmiylestiriletuǵın baslanǵısh hújjetler belgilengen múddette buxgalteriyanıń jumıs haqın esaplaw bólimine tapsırıladı. Buxgalteriyada baslanǵısh hújjetler tekseriledi hám qayta islew ushın esaplaw orayma beriledi. Qayta islenen hújjetler, jumısshılarınń tabel nomerleri buxgalteriyada cexlar boyınsha gruppalanadı hám jumısshılarınń mıynet haqı jeke esapbet jazıp barıladı. Bul baslanǵısh hújjetler tiykarında esaplaw vedomosti, mıynet haqı boyınsha normadan shetke shıǵıw vedomosti hám basqa hújjetler dúziledi.

Kárxana hám shólkemlerde dúzilgen mıynet haqın esaplaw vedomostında jumısshı hám xızmetkerlerge jumıs haqı hámde odan ustap qalınatuǵın summalar sáwlelendiriledi. Mıynet haqın esaplaw vedomosti hár bir cex xızmetkerleriniń taypaları boyınsha bólek dúziledi.

Mıynet haqın esaplaw vedomostı mıynet haqı boyınsha xızmetkerler menen esap-kitaptı rásmiylestiriw ushın tiykarǵı hújjet bolıp tabıladı. Bul hújjette hár bir tabel nomeri, xızmetkerlerdiń qatlamı hám de tólew hám ustap qalıw túrleri boyınsha dúziledi.

Mıynet haqın esaplaw vedomostınıń aqırǵı kórsetkishi tólew vedomostın toltırıw ushın hámde xızmetkerge mıynet haqı beriw ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

12. 5. Mıynet haqı hám basqa tólemlerdi esaplaw

Jumısshı hám xızmetkerlerge mıynet haqı boyınsha esaplasıwların alıp barıw buxgalteriya esabınıń schyotlar rejesinde tómendegi schyotlardan paydalanıw názerde tutılǵan:

6710 – «Mıynet haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»;

6720 – «Deponentlengen mıynet haqı»;

6710 – «Mıynet haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar» esapbetiniń kredit tárepinde mıynet haqı, mámleket social qamsızlandırıwı boyınsha pensiyalar, pensiyalar hám basqa sol sıyaqlı

summaların esaplap jazılıwı säwlelendiriledi. 6710 – «Miyнет haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar» esapbetiniń Debit tárepinde esaplangan miynet haqını tólew hám odan uslanmalar säwlelendiriledi.

6720 – «Deponentlengen miynet haqı» esapbetinen alınbaǵan miynet haqı boyınsha xızmetkerlerge bolǵan qarızlar säwlelendiriledi.

Miyнет shártnamalarına yamasa jumıslar orınlaw hám xızmetler kórsetiw predmeti bolǵan puqaralıq -huqıqiy tústegi shártnamalardı muwapıq fizikalıq shaxslardı esaplanatuǵın hám tólenetuǵın barlıq tólemler miynetke haqı tólew formasındaǵı dáramatlar dep tán alınadı. (Sahq kodeksiniń 371-statyası). Yaǵnıy bul jaǵdayda dáramatlarǵa miynet shártnamasına kóre minnetlemelerdi atqarǵanlıq ushın pul retinde alınǵan dáramatlar (miynet haqı, sıyılıqlar hám basqa tólewler), sonıń menen birge puqaralıq -huqıqiy minnetlemeler - kesip alıp islew, óz-ara xızmet kórsetiw, tapsırma shártnamaları boyınsha tólew retinde alınǵan pul qarjı hám basqalar kiredi.

Miyнет haqınıń muǵdarı jumıs beretuǵın menen xızmetker ortasındaǵı shártlesiwge qaray belgilenedi (Miyнет kodeksiniń 153-statyası). Bunda miynet haqı nızam hújjetleri menen belgilengen eń kem muǵdardan az bolıwı múmkin emes jáne onıń eń kóp muǵdarı qandayda bir tárzde sheklenbeydi.

Bayram hám dem alıw kúnlerinde islegenlik ushın eki ese muǵdarda pul tólenedi. Eger xızmetker bunıń esabına basqa kúni dem alıs alsa, bir ese pul tólenedi.

Jumıs waqtından tısqari jumıs buxgalteriyada naryadlar, jumıs waqtın esapqa alıw tabeli, málimleme-esap-kitap penen rásmiylestiriledi hám de eki eseden kem bolmaǵan muǵdarda pul tólenedi (ÓZR Miyнет kodeksiniń 157-statyası). Pul qarjı tólewdiń anıq muǵdarı kollektiv shártnamasında ornatıladı, eger ol strukturaǵa bolsa, kárxana basshısı tárepinen kásiplik awqamı yamasa jumısshılardıń basqa wákil organı menen kelisim halda belgilenedi.

23-keste

Miyнетke haqı tólew boyınsha xızmetkerler menen esap-kitaplar säwlelendiriliwi

Aylanıstıń mazmunı	Debit	Kredit
Miyнет haqı esaplap jazıldı	2010 – «Tiykarǵı islep shıǵarıw»; 2310 – «Járdemshi»	6710 – «Miyнет haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»

	islep shıǵarıw»; 2510 – «Ulıwma islep shıǵarıw qárejetleri»; 9410 – «Satıw qárejetleri» hám basqa.	
Miyнет haqınan uslanbalar (dáramat sahıǵı, alimentlar hám basqalar) säwlelendirildi	6710 – «Miyнет haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»	6410 – «Byudjetke tólewler boyınsha qanz (túleri boyınsha)»; 6990 – «Basqa minnetlemeler» hám basqa.
Miyнет haqın beriw	6710 – «Miyнет haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»	5010 – «Milliy valyuta daǵı pul qarjıları»
Waqtında alınbaǵan miynet haqını deponentlestiriw	6710 – «Miyнет haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»	6720 – «Deponentlengen miynet haqı»

Jumıs waqtınan tısqari jumıstıń múddeti hár bir xızmetker ushın eki kún dawamında tórt saattan (miynet sharayadı salmaqı hám zıyanlı jumıslarda bir künde eki saattan) hám jılına bir jüz jigirma saattan artıq bolmawı kerek (ÓZR Miyнет kodeksiniń 125-statyası). Jumıs smenasınıń múddeti on eki saattan ibarat bolǵanda, sonıń menen birge miynet sharayadı oǵada salmaqı hám oǵada zıyanlı jumıslarda jumıs waqtından tısqari jumıslarǵa jol qoyılmaydı.

Saat 22. 00 den saat 6. 00 ge shekem bolǵan waqt tungi waqt dep esaplanadı (ÓZR Miyнет kodeksiniń 122-statyası). Eger xızmetker ushın belgilengen kúndegilik jumıs (smena) múddetiniń keminde yarını tungi waqtqa tuwrı kelse, tungi jumıs waqtı múddeti bir saatqa, jumıs háptesi múddeti de soǵan muwapıq túrde qısqartırıladı.

Tungi waqıttaǵı jumıstıń hár bir saati ushın keminde bir yarım ese muǵdarda pul tólenedi, yaǵnıy tungi waqıttaǵı jumıs ushın qosımsha tólew muǵdarı saat stavkasınıń 50% ten kem bolıwı múmkin emes.

Xızmetkerlerge on bes jumıs kúnen kem bolmaǵan múddet penen jıllıq tiykarǵı dem alıs beriledi. Demalısardıń múddeti altı kúnlık jumıs háptesi boyınsha kalendar boyınsha jumıs kúnlari menen esaplap shıǵarıladı. Demalıs dáwirine tuwrı kelip qalǵan hám Miyнет kodeksiniń 131-statyasına muwapıq islenbeytuǵın kún dep esaplanatuǵın bayram kúnlari dem alıs múddetin belgilewde esapqa

alınbaydı. Jılıq dem alıstın ulıwma müddetin esaplap shıǵarıwda qosımsha demalıslar jılıq tiykarǵı demalısqqa (sonday-aq uzaytırılǵan demalısqqa da) qosıp jıynaladı.

Miyнет kodeksiniń 135-statyasına muwapıq tómendegilerge uzaytırılǵan tiykarǵı demalıslar beriliwi shárt:

- on segiz jasqa tolmaǵan shaxslarǵa - 30 kalendar kún;
- islep atırǵan I hám II gruppaya mayıplarına - 30 kalendar kún.

Demalıslarǵa pul tólew ushın ortasha aylıq miynet haqı esap-kitapı belgilengen tarifkaciya yamasa esap-kitap kúnińdegi lawazım is haqısınan kelip shıǵıp esap-kitap dáwirinde tarifkaciya boyınsha belgilengen miynet haqı yamasa lawazım is haqısınan artıq summamın bir bólegin bir jil islegenler ushın 1/12 ge (tolıq altı ay islegenler ushın 1/6 ǵa, tolıq jeti ay islegenler ushın 1/7 ge hám h. k.) asırıp ámelge asırıladı. Tarif boyınsha haqqından artıq summalarǵa orınlangan iske qarap tólenetuǵın is haqı islep tabılǵan pul, sıylıqlar, qosımsha tólewler, ústemeler jáne social qamsızlandırıw boyınsha tólewler esaplap jazılatuǵın basqa tólewler kiredi.

Dem alıslarǵa pul tólew ushın summalarǵa esaplap atırǵanda yamasa altı kúnlık jumıs háptesi esabında paydalanılmaǵan demalıslar ushın kompensaciya tólewde ortasha aylıq müddet 25, 4 kún muǵdarında qabıl etiledi.

Mısal. Kárxana kassirina 1 marttan 24 jumıs kúni (15 kúnlık tiykarǵı demalıslar hám 9 kúnlık qosımsha demalıslar) náwbettegi jılıq dem alıslar berildi. Mart ayında miynet demalıslarına shıǵıwdan aldınǵı 12 kalendar aydaǵı tarif stavkasınan asatuǵın summa 1210000 swmǵa teń. Esap-kitap kúnińde tarifkaciya boyınsha miynet haqı 1 000 000 swmǵa teń. Xızmetkerdiń ortasha aylıq miynet haqı tómendegisi summanı quraydı:

$$1\ 000\ 000 + 1\ 210\ 000 : 12 = 1\ 100\ 833\ \text{swm}$$

Altı kúnlık jumıs háptesi esabında demalıslarǵa pul tólew ushın summalarǵa esaplap atırǵanda ortasha aylıq jumıs dawam etiw waqıtı 25, 4 kún muǵdarında qabıl etiledi. Xızmetkerge esaplangan dem alıslar pulı summası 1 040 157 swmǵa quraydı (1100833/25, 4 x24).

Mámile tómendegisi provodka menen rásmiylestiriledi:

Debit 9420 «Basqarıw qárejetleri»

Kredit 6710 «Miynet haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»

Demalıslar ushın tólew summaları islenbegen waqıt ushın tólewlerge kiredi hám oǵan FShDS, YaIT hám májburiy qamsızlandırıw tólewleri salınadı. Sonın menen birge olar ShJBPTga tólewler tólewde esapqa alınadı.

Miyнет kodeksiniń 285-statyasında xızmetkerlerge waqtınsha miynetke uqıpsızlıq pensiyası:

- miynet qábiletin joytıw menen baylanıslı kesel bolǵanda (ziyanlanganda);

- mádeniy-kurortda emlengende;
- shańaraqtın biytop aǵzasın kútim etkende;
- karantin daǵaza etilgende;

- tuberkulyoz keseli yamasa kásip keselligine shalıǵanı sebepli waqtınsha basqa jumısqa ótkerilgende;

- rehabilitaciya mákemelerine jaylaǵan halda miynet qábileti tiklengende yamasa protez etilgende tólenedi.

Waqtınsha miynetke uqıpsızlıq pensiyası miynette mayıp bolǵan hám kásip keselligine shalıǵanda:

a) is haqısınan tolıq muǵdarında;

b) sociyallıq tárepten áhmiyetli kesellikler boyınsha esapta turatuǵın xızmetkerlerge olardıń mámleket social qamsızlandırıwı badallarını tólegen müddetine (ulıwma jumıs stajına) qaray:

- 8 jılıq hám odan artıq ulıwma jumıs stajına iye bolǵanlarǵa — is haqısınan 100 % i;

- 5 jıldan 8 jılǵa shekem ulıwma jumıs stajına iye bolǵanlarǵa — 80 % i;

- 5 jıldan kem ulıwma jumıs stajına iye bolǵanlarǵa — 60 % i muǵdarında;

c) basqa jaǵdaylarda olardıń mámleket social qamsızlandırıwı tólewlerin tólegen müddetine (ulıwma jumıs stajına) qaray:

- ulıwma jumıs stajı 8 jil hám odan artıq bolǵanlarǵa, sonın menen birge 21 jasqa etpegen shın jetimlerde - is haqısınan 80 % i;

- ulıwma jumıs stajı 8 jılǵa shekem bolǵanlarǵa - 60 % i muǵdarında tolıqnadı.

Mısal. Xızmetker 1 marttan 5 martǵa shekem waqtınsha miynetke uqıpsızlıq boyınsha kesellik betin usınıs etdi. Xızmetkerdiń lawazım is haqısı martda 1325000 sumdı quraydı. Ótken 12 ayda lawazım is haqısınan artıq summası 711 780 swmni quraydı. Pensiya is haqısınan 80 % i muǵdarında tólenedi.

Waqtinsha miynetke uqipsizliq boyinsha kesellik betasina tiykarinan pul qarji tolew ushin ortasha aylıq miynet haqi 1 384 315 swm muğdarında (1325000 + 711780 : 12). Ortasha aylıq miynet haqin is haqi alingan dawirdegi keste boyinsha jumis kunleri sanına bolıw jolı menen anıqlanatuğın ortasha kúnlık miynet haqi 65920 swmni quradı (1 384 315 : 21).

1 marttan 5 martına shekem waqtinsha miynetke uqipsizliq pensiyası 263 680 swm muğdarında tolenedi (65920 x 5 x 80%).

Waqtinsha miynetke uqipsizliq boyinsha esaplangan pensiya xızmetkerdin jami tabısına kiritiledi ham belgilengen tartipte oğan daramat salıgı salınadı.

Miynet kodeksinin 233-statyasında hayallarga tuwganğa shekem jetpis kalendar kún ham tuwganınan keyin eliw altı kalendar kún (tuwıw qıym keshken yamasa eki ham odan artıq bala tuwılğan jağdaylarda - jetpis kalendar kún) müddeti menen hánledarlıq ham tuwıw demalısları berilip, mámleket social qamsızlandırıwı boyınsha pensiya toleniwı názerde tutıladı.

Pensiya hayallarga jumis jayı boyınsha belgilengen tartipte berilgen waqtinsha miynetke uqipsizliq esapbeti tiykarında tayınlanadı ham tolıqnadı. Hámledarlıq ham tuwıw dem alısı summası esaplanıp, áyelge tuqqunıga shekem haqıyqatında paydalanılğan kún sanınan qaramastan tolıq beriledi.

Misal. Kárxana jumısshısı 1 fevraldan 126 kúnlık müddetke tuwıwğa shekem ham tuwıwdan keyingi dem alısqa shıgıw haqqında kesellik esapbetini usınıs etdi. Yanvar dağı miynet haqi 1360 000 swmni, sıylıq 540 000 swmni quradı (esap-kitap dawirinde basqa sıylıq tolewleri ámelge asırılmağan).

Pensiya esap-kitapı tómendegi tartipte ámelge asırıladı:

1. Ortasha aylıq miynet haqi belgilenedi $1360000 + 540000 / 12 = 1405000$ swm.

2. Tolıq 4 ay ham iyun ayındağı 4 jumis quni ushin pul qarji tolıqnadı : fevral, mart, aprel, may ushin pensiya 5 620 000 swm (1405000 x 4), iyun ushin - $1405000 / 20 \times 4 = 281000$ swmni (20 iyun ayındağı jumis kunleri sanı) quraydı.

Jami pensiya muğdarı 5901000 swmni quraydı (5620000 + 281000). Pensiyanın bul túri boyınsha salıqlar jáne social tolewler uslanmaydı.

12. 6. Fizikalıq shaxslardıń miynet haqınan uslanbalari esabi

ÓzR Salıq Kodeksinin 53-bapta «Fizikalıq shaxslardıń jami tabısı» quramı bayan etilgen.

Fizikalıq shaxslardıń jami tabısına tómendegiler kiredi:

- 1) miynetke haqi tolew formasındağı daramatlar ;
- 2) múlkshilik daramatlar;
- 3) materiallıq payda formasındağı daramatlar ;
- 4) basqa daramatlar.

Jumis beriwshi menen miynetke tiyisli munasábetlerde bolğan ham dúzilgen miynet shártnamasına (kontraktiga) muwapıq islerdi atqarap atırğan fizikalıq shaxslarğa esaplanatuğın ham tolenetuğın barlıq tolewler miynetke haqi tolew formasındağı daramatlar dep tán almadı.

Xoshametlew ózgeshelikine iye tolewler;

- 1) jıllıq jumis juwmaqları boyınsha sıylıq;
- 2) yuridikalıq shaxstın sıylıqlaw tuwrısındağı qağıydasında názerde tutılğan xoshametlew ózgeshelikine iye tolewler;
- 3) kásip uqıptı, intizamlıq ushin tarif stavkalarına ham is haqlarğa ústemeler;
- 4) demalısqá qosımsha haqlar ham de Salıq Kodeksi 178-statyasının 10 -bandında názerde taza materiallıq járdem;
- 5) kóp jil islegenlik ushin pul sıylıqı ham tolewler;
- 6) racionalizatorlik usınısı ushin tolew.
- 7) miynet nátiyjeleri menen baylanıslı bolmağan bir márte beriletuğın sıylıqlar.

Kompensaciya tolewleri:

- 1) tábiy-iqlım sharayatlardı qolaysız bolğan ornlardağı jumislar menen baylanıslı qosımsha tolewler (jumis stajı ushin ústemeler. bálent tawlıq, shól ham suwsız ayaqlarda islegenlik ushin belgilengen koefficiyentler boyınsha tolewler);
- 2) Ózbekstan Respublikası ministrler Mákemesi tárepinen tastıyqlanğan kásipler ham jumislar dizimi boyınsha salmaqlı, zıyanlı, oğada zıyanlı miynet sharayatlarında islegenlik ushin ústemeler. sonday-aq sonday sharayatlar dağı úzliksiz jumis stajı ushin miynet haqına ústemeler;
- 3) texnologiyalıq process kesteinde názerde tutılğan tungi waqıtta jumis waqtından tisqari, dem alıw kúnlərnde ham bayram

(islenbeytuǵm) kúnlerinde islegenlik ushın tarif stavkalarına hám de is haqılarga ústemeler hám qosımsha tólewler;

4) kóp smenalı rejimde islegenlik, sonıń menen birge bir neshe kásipte, lawazımda islegenlik, xızmet kórsetiw sheńberi keńeygenligi, atqarılatuǵın jumıslar kólemi artqanlıǵı, óziniń tiykarǵı jumısı menen bir qatarda ishda waqtınsha bolmaǵan xızmetkerlerdiń wazıypaların atqarǵanlıq ushın ústemeler;

5) turaqlı jumısı jolda keshetuǵın, háreketleniw hám (yamasa) reys kórinisine iye bolǵan xızmetkerlerdiń, sonıń menen birge turaqlı jumısı islerdi vaxta usılında atqarıwın názerde tutatuǵın xızmetkerlerdiń miynet haqına nızam hújjetlerinde belgilengen normalardan artıqsha tólenetuǵın ústemeler;

6) yuridikalıq shaxs jaylasqan jerden (jıynalıstı punktinen) islew jaynasha hám keyin basıp qayıw ushın vaxtada islew kesteinde názerde tutilǵan jumıslar waqıtta usılında ornlanǵan táǵdirde jolǵa ketetuǵın kún ushın tarif stavkası, is haqı muǵdarında tólenetuǵın summalar;

7) jer astı jumıslarında turaqlı bánt bolǵan xızmetkerlerge olardıń stvoldan islew jayına barıw hám ondan qayıw ushın pátada (konda) háreketleniwiniń normativ waqtı ushın tólenetuǵın qosımsha haqlar;

8) nızam hújjetlerinde belgilengen normalardan artıqsha atız támiynatı;

9) xızmet saparları waqtındaǵı nızam hújjetlerinde belgilengen normalardan artıqsha kúndelik qárejetler ushın pul qarjı (sutkalıq pullar);

10) xızmet jumısları ushın xızmetkerdiń jeke Avtomobilinen yamasa xızmet maqsetleri ushın onıń basqa buyım-múlkinen nızam hújjetlerinde belgilengen normalardan artıqsha paydalanǵanlıq ushın tólewler;

24-keste

Avtomobiller motorınıń at kúshi sanına muǵdarlar	
At kúshi sanı	Bir ay ushın kompensaciyanıń sheklengen muǵdarı
100 at kúshinen joqarı	Eń kem aylıq is haqsınıń 4, 5 esei
70 at kúshinen 100 at kúshige shekem	Eń kem aylıq is haqsınıń 3, 5 esei
70 at kúshige shekem	Eń kem aylıq is haqsınıń 2 esei

11) azıq-túlik hám jol shıptalarınıń qunı yamasa azıq-túlik hám jol shıptalarınıń qunın oraw.

Islenbegen waqt ushın pul qarjı tólew:

1) nızam hújjetlerine muwapıq;

a) jıllıq tiykarǵı (uzaytırılǵan tiykarǵı) demalısqa pul qarjı tólew, sonıń menen birge bul demalıstan paydalanılmaganda, sonday-aq xızmetker menen miynet shártnaması biykar etilgende pulıq kompensaciya tólew;

b) qolaysız hám ayırıqsha miynet sharayatlarında, sonıń menen birge salmaqlı hám qolaysız tábiy-iqlım sharayatlarında islegenligi ushın ayırım tarmaqlardıń xızmetkerlerine beriletuǵın qosımsha demalısqa pul qarjı tólew;

c) oqıw menen baylanısh demalısqa hám dóretiwshilik demalısılarga pul qarjı tólew;

d) on eki jasqa tolmaǵan eki hám odan artıq balası yamasa on altı jasqa tolmaǵan mayıp balası bar hayallarga berilgen qosımsha demalısqa pul qarjı tólew;

2) tiykarǵı miynet haqı bólekan saqlanıp qalǵan halda májburiy demalısta bolǵan xızmetkerlerge beriletuǵın tólewler;

3) donor xızmetkerlerge kórikten ótiw, qan tapsırıw hám qan tapsırılǵan hár bir kúnden keyin beriletuǵın dem alıw kúnleri ushın pul qarjı tólew;

4) Ózbekstan Respublikası Miynet kodeksine muwapıq mámleket yamasa jámiyetlik wazıypaların atqarǵanlıq ushın miynetke pul qarjı tólew;

5) awıl xojalıǵı hám basqa jumıslarǵa tartınadigan xızmetkerlerdiń tiykarǵı jumıs jayı boyınsha saqlap qalınatuǵın miynet haqı;

6) basqa yuridikalıq shaxslardan aldınǵı jumıs jayında lawazım boyınsha is haqsı muǵdarları málim bir múddet dawamında saqlap qalınǵan halda jumısqa alınǵan, sonıń menen birge waqtınshalıq wazıypanı atqarıp turǵanda xızmetkerlerge is haqı daǵı farqı tólew;

7) yuridikalıq shaxslardıń xızmetkerlerine bóleklengen halda tayarlaw hám mamanlıǵın asırıw sistemasında isten bóleklengen halda oqıwları waqtında tiykarǵı jumıs jayı boyınsha olarǵa tolıqnatuǵın miynet haqı;

8) xızmetkerdiń aybısız biykar turıp qalınǵan waqt ushın pul qarjı tólew;

9) miynet uqıwın waqtınsha joǵatǵan xızmetkerlerge qosımsha pul qarjı tólew;

10) nızam hújjetlerine muwapıq yamasa yuridikalıq shaxstıń sheshimi menen májburiy progul waqıtı yamasa kem pul qarjı tolıqnatuǵın jumıstı atqarganlıq ushın pul qarjı tólew;

11) on segiz jasqa tolmaǵan adamlardıń jeńillikli saatlarına, analardıńlarǵa balanı awqatlantırishi ushın ishda beriletuǵın tánepislerge, sonıń menen birge medicinalıq kórikten ótiw menen baylanısh waqıt ushın pul qarjı tólew;

12) yuridikalıq adamlardıń tiykarǵı jumısından azat etilgen hám azat etilmegen halda xızmetkerler tayarlaw, olardı qayta tayarlaw hám olardıń mamanlıǵın asırıw ushın hám de oqıwshılar hám studentlerdiń islep shıǵarıw ámeliyatına basshılıq qılıw ushın tartınadigan joqarı maman xızmetkerleri miynetine pul qarjı tólew;

13) yuridikalıq shaxstıń qarjıları esabınan tolıqnatuǵın pensiyalar hám pensiyalarǵa qosımshalar, stipendiyalar;

14) joqarı oqıw jurtm tamamlaganidan keyin jas qánigelerge demalis waqıtı ushın yuridikalıq shaxs esabınan tolıqnatuǵın pensiyalar;

Fizikalıq shaxslardıń mülkshilik dáramatları quramına tómendegiler kiredi(375-statya):

1) procentler;

2) dividntlar;

3) buyım-mulkni ijaraga beriwden alınǵan dáramatlar;

4) fizikalıq shaxslarǵa jeke menshik huqıqı tiykarında tiyisli bolǵan buyım-mulkni realizaciya etiwden alınǵan dáramatlar. Buyım-mulkni realizaciya etiwden alınǵan dáramatlar usı buyım-mulkni realizaciya qılıw summasınıń hújjetler menen tastıyqlanǵan onı alıw quninen asqan bólegi retinde anıqlanadı. Buyım-mulkni alıw qunın tastıyqlaytuǵın hújjetler ámeldegi bolmaǵan táǵdirde, buyım-mulkni realizaciya qılıw qunı, kóshpelis mülk boyınsha bolsa, inventarizaciya qunı hám de realizaciya qılıw bahası ortasındaǵı parq dáramat dep tın alıw etiledi;

5) sanaat mülki obyektlerine, selekciya jetiskenligine berilgen patent (licenziya) iyesi bolǵan fizikalıq shaxstıń patentten basqa shaxs paydasına waz keshkende yamasa licenziya shártnaması dúzgende

6) royalti;

7) salıqlar hám basqa májburiy tólewler tólegeninen keyin jeke kárxana mal-mülkli, shańaraqqa tiyisli kárxana qatnasıwshısı hám de fermer xojalıǵı bashǵı ixtiyorida qalatıǵın payda summası.

Salıq tólewshi tárepinen yuridikalıq shaxstan materiallıq payda formasında alınǵan dáramatlar tómendegiler bolıp tabıladı(376-statya):

1) yuridikalıq shaxs tárepinen fizikalıq shaxs máplerin gózlep, tovarlar (jumıslar, xızmetler) haqini, mülkshilik huqıqlardı tólew, sonday-aq:

fizikalıq shaxslardıń balaların mektepge shekem tálim mákemelerinde oqıtıw, tárbiyalaw;

kommunal xızmetler, xızmetkerlerge berilgen turaq-jay haqini, turaq-jaydan paydalanıw qárejetleri haqini, jataqxana daǵı jaylar haqini yamasa olardıń ornın qaplawqunın tólew;

sanatoriya-kurortlarda emleniw jollanbaları qunın, dem alıw, stacionar hám ambulatoriyaga qatnap emleniw haqin yamasa olardıń ornın qaplawqunın tólew;

yuridik shaxstıń fizikalıq shaxs tabısı bolǵan basqa qárejetleri;

2) salıq tólewshiniń máplerin gózlep mutqa, sonday-aq sıy shártnaması tiykarında berilgen buyım-mülk, ornlanǵan jumıslar hám kórsetilgen xızmetler qunı;

3) tovarlardıń (islerdiń, xızmetlerdiń) xızmetkerlerge realizaciya etiletuǵın bahası hám sol tovarlardıń (islerdiń, xızmetlerdiń) qunı ortasındaǵı unamsız ayırmaslıq;

4) nızam hújjetlerine muwapıq xızmetkerlerge temir jol, TQiaciya, dárya, Avtomobil transportı hám qala elektr transportında júriw boyınsha beriletuǵın jeńillikler summası;

5) fizikalıq shaxstıń yuridikalıq shaxs aldındaǵı qartızınıń yuridikalıq shaxs sheshimi menen esaptan shıǵarılǵan summaları;

6) jumıs beretuǵın tárepinen tólewler esabına tolıqıp, xızmetkerden ustap qalınıwi kerek bolǵan, lekin ustap qolinmagan summalar.

Salıq tólewshi yuridikalıq shaxstan tovarlar (jumıslar, xızmetler) alǵan táǵdirde, bul tovarlardıń (islerdiń, xızmetlerdiń) qunı olardı alıw bahasınan yamasa ózine túser bahasınan kelip shıqqan halda belgilenedi.

Fizikalik shaxs yuridikaliq shaxstan akciz tolenetugin tovarlar yamasa qosilgan qun saligi salinatugin tovarlar (jumislar, xizmetler) alsa, bunday tovarlar (jumislar, xizmetler) quninde akciz saligini hám qosilgan qun saligini tiyisli summasi esapqa alinadi.

Fizikalik shaxslardin basqa daramatlarina tomendegiler kiredi:

1) puqaralardin ozin ozi basqariw sholkemleri, qayirqomliq hám ekologiya fondlari tarepinen fizikalik shaxslarga beriletugin pensiyalar hám de taqi basqa turler degi jardem;

2) haywanlardi (qaramal, qus, terili hám basqa haywanlardi, baliq hám basqalardi) tiri halda hám de olardi soyib, onimlerin shiyki yamasa qayta islengen halda, jipek qurti, sharbashiliq, palshiliq hám diyxanshiliq onimlerin tabiy hám qayta islengen halda satiwdan alingan daramatlar;

3) fizikalik shaxslardan mut (sonday-aq sry shartnamalari boynsha) alingan buyim-mulk yamasa mulkshilik huqqlar quni;

4) janslarda, koriklerde, tañlawlarda utisli ornlar ushin beriletugin utislar, pul syyliqlari;

5) tabislar;

6) grant beretuginnan alingan grantlar, sonday-aq shet mamleketlikler grantlari boynsha alingan summalar;

7) jaratilgan pan, adebiyat hám korkem oner doretpeleri (predmetleri) ushin fizikalik shaxslar tarepinen alingan daramatlar;

8) xaliq araliq sport janslarinda bayraqli ornlar di yelegenligi ushin sporchular algan bir yola beriletugin pul syyliq;

9) xizmetker menen duzilgen miynet shartnamasi biykar etilgende miynet tuwrisindegi nizam hujjetlerine muwapiq beriletugin bosatiw pensiyasi hám basqa tolewler;

10) materialliq jardem jol menende:

□ vafot etken xizmetkerdin shanaraq agzalarina yamasa shanaraq agzasi opat etkenligi munasabeti menen xizmetkerge beriletugin tolewler;

□ xodimga miynette mayip bolganligi, kasiip keselligi yoxud sawligina basqasha ziyani etkenligi menen baylanisli tolewler;

□ favqulodda jagdaylar munasabeti menen beriletugin tolewler;

□ bola tuwirlwi, xizmetker yamasa onin perzentleri nekeden otivi munasabeti menen beriletugin tolewler;

□ qishloq xojaligi onimlerin beriw yamasa olardi satip aliw ushin pul qarjilar beriw formasidagi tolewler.

11) islemeytugin pensionerlarga yuridikaliq shaxs tarepinen toliqnatuqin tolewler;

12) ruwxiy ziyandi kompensaciya qiliw boynsha pul tolewleri.

Ameldegi nizamshilikka muwapiq mulkshilikni har kandy formasidagi karxana xizmetkerleri miynet haqinan tomendegi pul uslanmalari hám ajratilgan qarjilardi amelge asiriladi:

• daromad saligi;

• shaxsiy jamaqarib bariluvchi pensiya schyotiga ajratilgan qarji;

• kasaba awqamuna ajratilgan qarji (qalegen);

• xodim tarepinen karxanaga etkazilgan materialliq ziyandi qaplawboymsha tolewler;

• alimentlar;

• kreditga sotilgan tovarlar ushin tolewler hám basqalar.

Fizikalik shaxslardin — Ozbekstan Respublikasidagi dereklerden alingan daramatlarina Salix Kodeksinde nazerde tutilgan ayriqshaliqlar esapqa alingan halda hám stavkalar boynsha salix salmadi.

Fizikalik adamlardin tomendegi daramatlarina salix salinbaydi:

1) materialliq jardem summalari:

qaytis bolgan xizmetkerdin shanaraq agzalarina yamasa shanaraq agzasi qaytis boliw munasabeti menen xizmetkerge beriletugin materialliq jardem summalari — en kem is haqisini 4,22 esesine shekem muqdarida;

basqa jagdaylarda — salix dawiri ushin en kem is haqisini 4,22 esesine shekem muqdarida;

2) jollanbalar qunin yuridikaliq shaxslar tarepinen toliq yamasa bolip qaplawsummaları, turistik jollanbalar bunnan tisqari;

3) oz xizmetkerlerine hám olardin balalarina ambulatoriya hám (yamasa) stacionar medicinaliq xizmet korsetilgenligi ushin jumis beretugin tarepinen tolenetugin summalar, sonin menen birge yuridikaliq shaxstin emlew hám medicinaliq xizmet korsetkenlik, mayipliq profilaktikasi hám mayiplardin salamathugin qayta tiklewge tiyisli texnikaliq qurallardi aliw ushin etilgen qarejeleri;

4) Ozbekstan Respublikasi puqaralari Ozbekstan Respublikasidan tisqarina islew ushin jiberiliwi munasabeti menen byudjet sholkemlerinen sirt el valyutasinda alingan miynet haqi

summaları ham basqa summalar, nizam hujjetlerinde belgilengen summalar sheñberinde;

5) waqtinshaliq bir retlik islerdi orinlawdan alingan daramatlar, eger bunday jumislarğa jallaw waqtinshaliq bir retlik jumis menen tamiyinlew orayları jardeminde amelge asirılıp atirgan bolsa;

6) salıqlar ham basqa majburiy tolewlerdi tolegeninen keyin jeke kaxana mal-mulki, shanaraqqa tiyisli kaxana qatnasıwshısı ham de fermer xojalıǵı baslıǵı ixtiyorida qalatuǵın payda summası;

7) Özbekstan Respublikasınıń mámleket sıylıqları ham mámleket pul sıylıqlarına iye bolǵan fizikalıq shaxslar alǵan bir jola beriletuǵın mámleket pul sıylıqı yamasa soǵan teń bahadaǵı estelikleriniń qunı, sonıń menen birge Özbekstan Respublikası Prezidentiniń yamasa Özbekstan Respublikası ministrler Mákemesiniń sheshimi tiykarında bir jola beriletuǵın pul sıylıǵı;

8) xalıq aralıq sport jarıslarında bayraqlı orınlardı iyelegenligi ushın sporchılar alǵan bir jola beriletuǵın pul sıylıǵı;

10) donorlıq ushın pul sıylıqları, sonıń menen birge qan yiqqanlık ushın medicina mákemeleri xızmetkerleri alatuǵın summalar;

11) fizikalıq shaxslarğa jeke menshik huqıqı tiykarında tiyisli bolǵan buyım-mulki satıwdan alınatuǵın daramatlar, bunnan qımbathı qaqazlardı, yuridikalıq adamlardıń ustav fondıdaǵı (ustav kapitalı daǵı) úleslerin (shemirsheliklerin); jasaw ushın qaratmagan jaylardı; izbeziz keletuǵın on eki aylıq dáwir ishinde bir retten artıq pitim dúzilgen taǵdırde, turaq-jaylardı realizaciya etiwden alınatuǵın daramatlar tısqari.

12) úy xojalıǵında, sonday-aq diyxan xojalıǵında etiwirilgen haywanlardı (qaramal, qus, terili ham basqa haywanlar, balıq ham basqalarda) tiri halda ham de olardı soyıp, ónimlerin shiyki yamasa qayta islengen halda, sanaatda qayta islewden tısqari, tábiy ham qayta islengen sharbashılıq, palshılıq ham diyxanshılıq ónimlerin satıwdan alınatuǵın daramatlar, bunnan tábiyat kórinisili baǵdarshılıq (gülshilik) ónimleri tısqari;

13) xalıq aralıq ham de respublika tańlawları ham jarıslarında alıńan buyım formasındaǵı bayraqlardıń qunı;

14) yuridikalıq shaxstan salıq dáwiri dawamında eń kem is haqısıńın altı esei muǵdarınasha bolǵan baha daǵı: xızmetkerler natura formasında alǵan sıylıqlar; ilgeri usı yuridikalıq shaxstan xızmetkerleri bolǵan islemey atirǵan pensionerlar ham miynet qabiletin joǵatǵan

shaxslar, opat etken xızmetkerdiń shanaraq aǵzaları tárepinen alıńan sıylıqlar ham basqa túrler deǵı jardem.

15) fizikalıq shaxslardan miyraslar yamasa sıy tártibinde, sonıń menen birge mut alıńan pul ham natura formasındaǵı daramatlar, bunnan pán, ádebiyat ham kórkem óner shuǵarmalarınıń, ádebiyat ham kórkem óner dóretpeleri atqarıwshılarınıń, sonıń menen birge jańa ashılıwlar, oylap tabılǵanlar ham sanaat úlgileri Avtorlarınıń miyrasxorlarına (huqıqıy miyrasxorlarına) tolenetuǵın pul sıylıqlarınan tısqari;

16) mámleket zayomınıń obligaciyaları boyınsha tabıslar, sonıń menen birge Özbekstan Respublikasınıń mámleket qımbathı qaqazları boyınsha procentler, lotereya boyınsha tabıslar;

17) fond sertifikatları, mámleket qımbathı qaqazları boyınsha daramatlar, sonıń menen birge banklerdeǵı amanatlar boyınsha procentler ham de tabıslar;

18) xalıq aralıq ham de sırt el shólkemleri ham fondlaridan, sonıń menen birge ilimiy-texnika sherikligi salasındaǵı Özbekstan Respublikasınıń xalıq aralıq shártnamaları sheñberinde tikkeley fizikalıq shaxs grant beretuǵın yamasa Özbekstan Respublikası ministrler Mákemesi tárepinen wákil etilgen pán ham texnologiyalardı rawajlandırıwdı muwapıqlastırıw boyınsha organdıń juwmaǵı bolǵan taǵdırde, yuridikalıq shaxstan — grant alıwshınan alǵan grant summası; 19) dividental formasında alıńan ham dividend tolegen yuridikalıq shaxstan ustav fondına (ustav kapitalına) jóneltirilgen daramatlar. Bul bántde názerde tutılǵan jeńillik qollanılganinen keyin bir jil ishinde shólkemlestiriwshiler (qatnasıwshılar) quramınan shuǵılǵanda (shuǵıtp ketilganda) yaki tamamlanııp atirǵan yuridikalıq shaxstan buyım-mulki onıń shólkemlestiriwshileri (qatnasıwshıları) ortasında bólistirilgende ilgeri salıq salıwdan azat etilgen daramatlarğa ulıwma tiykarlarda salıq salımwı kerek;

20) miynet shártnaması biykar etilgeninde eń kem is haqısıńın on eki esei muǵdarı sheñberinde tolenetuǵın bosatıw pensiyası, nizam hujjetlerinde belgilengen basqa pensiyalar, bunnan waqtınsha miynetke uqıpsızlıq pensiyaları (sonday-aq shanaraqtań nawqas aǵzasıń kútimlew pensiyası) tısqari, sonıń menen birge puqaralardıń ózin ózi basqarıw shólkemleri, qayırqomlıq ham ekologiya fondlarınan fizikalıq shaxslarğa beriletuǵın jardem tusidagi tolewler;

21) alıńan alimentlar;

22) puqaralardıń qamsızlandırıw tabarı retinde alatuǵın summaları;

23) nızam hújjetlerinde mámleket stipendiyaları ushın belgilengen muǵdarlarda tálim hám ilimiy-izertlew mákemeleri tárepinen tólenetuǵın stipendiyalar;

24) turaq-jay -kommunal xızmetlerine pul qarǵı tólew boyınsha nızam hújjetlerine muwapıq hár aylıq kompensaciya pul tólewleri;

25) mámleket pensiyaları;

26) jamǵarıp barılatuǵın májburiy pensiya badalları, olar boyınsha procent dáramatları, sonıń menen birge jamǵarib barılatuǵın pensiya tólewleri;

27) puqaralardıń salıq salmatuǵın hám Ózbekstan Respublikasında qamsızlandırıw iskerligin ámelge asırıw ushın licenziyaǵa iye bolǵan yuridikalıq shaxslarǵa turmıstı uzaq múddetli qamsızlandırıw boyınsha qamsızlandırıw sıylıqları tólewi ushın jóneltiriletuǵın miynet haqı hám basqa dáramatlarınıń summaları;

28) yuridikalıq shaxslar shólkemlestiriwshilerinıń (qatnasıwshılarınıń) qálegen tamamlanıw atırǵan isbilermenlik subyektiga — yuridikalıq shaxsqa onıń minnetlemelerin ornılaw ushın jóneltiriletuǵın dáramatları summaları. Qálegen tamamlaw nızam hújjetlerinde belgilengen múddetlerde tamamlanmaǵan yamasa tamamlaw tártip-dásturi tólenetuǵın hám iskerlik qayta tiklengen táǵdirde, bul jeńillik qollanılmaydı hám salıq summası jeńillik qollanılgan pútkil dáwir ushın tolıq muǵdarda óndiriledi;

29) tómenдеги fizikalıq adamlardıń salıq salmatuǵın miynet haqı hám basqa dáramatları summaları: jas shańaraq aǵzaları tárepinen jalǵız tártipte turar-jayın qurıw, rekonstrukciya qılıw hám satıp alıw ushın yamasa kóp kvartirali úydegi kvartiranı rekonstrukciya qılıw hám satıp alıw ushın alınǵan ipoteka kreditlerin hám de olar boyınsha esaplangan procentlerdi qaplaw ushın jóneltirilgende;

awıllıq jaylarda úgili joybarlar boyınsha jalǵız tártipte turaq-jay qurıwdı bul maqsetler ushın kreditler beriw nızam hújjetlerine muwapıq moyınna júkletilgen banklerdiń kreditleri esabınan ámelge asırıp atırǵan qurıwshı shaxslar sonıń menen birge olardıń usı kreditler boyınsha birgeliktegi qarız alıwshı bolǵan shańaraq aǵzaları tárepinen alınǵan ipoteka kreditlerin hám de olar boyınsha esaplangan procentlerdi qaplawushın jóneltirilgende. Bul buyım-múlk alınǵan (buyım-múlkke bolǵan huqıq mámleket diziminen ótkerilgen) sánceden

baslap bes jıl ishinde satılsa, usı bántde názerde tutılǵan dáramatlarǵa belgilengen tártipte salıq salınadı.

30) puqaralardıń salıq salınatuǵın miynet haqı hám basqa dáramatlarınıń : Ózbekstan Respublikası joqarı oqıw ornlarında tálim alıw ushın (óзинiń oqıwı yamasa jigirma altı jasqa tolmaǵan perzentleriniń oqıwı ushın) jóneltiriletuǵın summaları ; Ózbekstan Respublikası Xalıq bankidegi puqaralardıń jeke jamǵarıp barılatuǵın pensiya esapbetlerine qálegen türde jóneltiriletuǵın summaları.

31) fizikalıq shaxslardan mut (sonday-aq sıy shártnaması boyınsha) alınǵan úlesler, shemirshelikler hám akciyalar formasındaǵı dáramatlar, eger usı úlesler, shemirshelikler hám akciyalardı beriw jaqın aǵayınlar ortasında ámelge asırılsa.

32) paxta jıym-terimi boyınsha awıl xojalıǵı jumıslarına tartılatuǵın fizikalıq adamlardıń bul islerdi atqarǵanı ushın alǵan dáramatları.

Tómenдеги fizikalıq shaxslar salıq salıwdan bolǵan (dáramat alınǵan hár bir ay ushın eń kem is haqısınń 1,41 ese ese muǵdardaǵı dáramatlar boyınsha) azat etiledi(Salıq Kodeksi jańa redakciyası 380-statya):

1) «Ózbekstan Qaharmanı», Sovet Birlespesi Qaharmanı, Miynet Qaharmanı ataqlarına iye bolǵan shaxslar, úshew dárejedeǵı Maba ordeni menen táǵdirlegen shaxslar. Usı jeńillik tiyımınsha «Ózbekstan Qaharmanı» ataǵı berilgenligi tuwrısındaǵı gúwaliq, Sovet Birlespesi Qaharmanı, Miynet Qaharmanı dáptersheleri, orden dáptersheshi yamasa qorǵaw jumısları boyınsha bólimdiń málimlemesi tiykarında beriledi;

2) urıs mayıpları hám urıs qatnasıwshısıları, sonıń menen birge sheńberi nızam hújjetleri menen belgileniwshi olarǵa teńlestirilgen shaxslar;

3) balalıqtan mayıp bolıp qalǵanlar, sonıń menen birge I hám II gruppada mayıpları. Jeńillik pensiya gúwaliǵı yamasa medicinalıq - miynet ekspert komissiyasınıń málimlemesi tiykarında beriledi;

4) burınǵı SSSRni, Ózbekstan Respublikasınıń konstituciyalıq basqarıw principun qorǵaw yamasa ákeriy xızmettiń yaki ishki jumslar shólkemlerideǵı xızmettiń basqa minnetlemelerin ornılaw sıyaqlı jaralanǵanlıǵı, kontuziya bolǵanlıǵı yamasa zıyanlanǵanlıǵı aqibetinde yaki frontda bolıw menen baylanıslı kesellik sebepli qayts

bolgan askeriy xizmetkerlarning ham de ishki jumalar sholkemleri xizmetkerlarining ata-analari ham hayallari (erleri).

5) eki ham odan artiq on altı jasqa tolmağan balalari bar jalğız analarlar. Jeñillik har bir bala ushin Puqaralıq jağdaylari aktların jazıw PHAJ sholkemleri tarepinen usınıs etiletuǵın malimleme tiykarında beriledi;

6) eki ham odan artiq on altı jasqa tolmağan balalari bar ham bağıwshısın joǵatǵanlıq ushin pensiya almaytuǵın tul hayal ham tul er adamlar.

7) balalıǵınan mayıp bolgan, turaqlı kútimdi talap etetuǵın perzenti menen birge jasap, onı tarbiyalapatırǵan ata-anadan biri. Jeñillik pensiya guwalıǵı yamasa den sawlıqtı saqlaw sholkeminiń turaqlı kútim zárúr ekenligin tástıyqlaytuǵın medicinalıq malimlemesi, birgelikte jasawǵa tiyisli bóleginde — puqaralardıń ózin ózi basqarıw organınıń malimlemesi tiykarında beriledi.

Fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵın esaplap shıǵarıw ushin salıq stavkasın qollaw maqsetinde en kem is haqı muǵdarı jil basınan artıp baratuǵın juwmaq boyınsha (jil basınan tiyisli dáwirdeń har bir ay ushin en kem jumis haqılarınıń summası) esapqa alınadı. Bunda fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵı summasın, sonı menen birge en kem is haqısınıń márteli muǵdarlarında názerde tutılǵan jeñilliklerdi esaplap shıǵarıw ushin en kem miynet haqı muǵdarınıń usı jıldıń 1 yanvarındaǵı jaǵdayı inabatqa alınadı.

Deklaraciya tiykarında salıq salmatuǵın dáramatlarga Ózbekstan Respublikası rezidentlerdiń tómendegi dáramatlari kiredi:

- mülkiy dáramatlar, eger bul dáramatlarga tolew dáreginde salıq asırılmağan bolsa;
- pán, ádebiyat ham kórkem óner dóretpelerin jaratqanlıq ham de olardan paydalanǵanlıq ushin avtorlıq haqı jol menende alınǵan dáramatlar;
- tiykarǵı bolmağan is orınan alınǵan materiallıq payda formasındaǵı dáramatlar;
- eki yamasa odan kóp derekten alınǵan salıq salınatuǵın dáramatlar;
- Ózbekstan Respublikası aymaǵınan sırtındaǵı dereklerden alınǵan dáramatlar;
- salıq agentleri bolmağan dereklerden alınǵan dáramatlar.

Eger salıq tolewshiniń tiykarǵı bolmağan is jayınan alǵan dáramatlarınan fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵı onıń arzasına kóre belgilengen en joqarı stavka qollanılǵan halda ustap qalınǵan bolsa, dáramatlar tuwrısında deklaraciya usınıs etilmeydi.

25-keste

Miynetke haqı tolew boyınsha xizmetkerler menen esap-kitaplardıń sawlelendiriliwi

№	Aylanlar mazmunı	Debet	Kredit
1	Miynet haqı esaplandı	2010; 2310; 2510; 9410 ham basqa.	6710
2	Miynet haqınan uslammalar (dáramat salıǵı, aliment) sawlelendirildi	6710	6410; 6990
3	Esaplanǵan dáramat salıǵı summasınan xizmetker ShJBPTga esaplandı ham ótkerildi	6410; 6530	6530; 5110
4	Miynet haqı tolendi	6710	5010
5	Xizmetkerdiń bank plastik kartasına ótkeriw jolı menen	6710	5110

2018 jil 1-yanvardan 31-dekabrge shekem FShDSning tómendegi stavkalari amel etken: nol stavkali; en kem stavka - 7, 5%; ortasha stavka - 16, 5%; en joqarı stavka - 22,5 %³².

Pútkil jil dawamında FShDSın ham EKIH esesinde názerde tutılǵan jeñilliklerdi esaplap shıǵarıwda 2018 jıldıń 1 yanvar jaǵdayına kóre EKIH - 172 240 swm belgilengen.

2018 jilda puqaralardıń ShJBPEna májburiy aylıq badallari stavkası xizmetkerge esaplanǵan miynet haqı (dáramat) salıq salmatuǵın summasınıń 2% in, nol stavkasında (EKIH I esesi) salıq salmatuǵın dáramat shegirilgen halda, sholkemlesken.

2019 jilda belgilengen stavkadan kelip shıǵıp esaplanǵan ham Ózbekstan Respublikası Mámleket byudjetine tolenetuǵın fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵı summası puqaralardıń jeke jamǵarıp barılatuǵın pensiya esapbetlerine ótkeriletuǵın har aylıq májburiy tolemler summasına kemeytiriledi. Bul badal muǵdarı fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵı salmatuǵın dáramatlarınan 0, 1 procent muǵdarında esaplap shıǵarıladi.

³² Ózbekiston Respublikası Prezidentining 29.12.2017 yildagi PQ-3454-um qaroriga 8-dova.

2018 jil ushın byudjetten trısqarı Pensiya fondına puqaralardıń májburiy qamsızlandırıw tólemleri stavkası xızmetkerge esaplap jazılǵan, tólemler óndiriletuǵın miynet haqı (dáramat) summasınıń 8% i muǵdarında belgilengen.

26 -keste

Salıq salınatuǵın dáramat muǵdarı hám stavkaları

Salıq salınatuǵın dáramat muǵdarı	Salıq stavkası
172 240 swmǵa shekem	0%
172 241 swmnan 861 200 swmǵa shekem (5 x 172 240)	172 240 swmnan artıq suwmmanıń 7,5%ei
861 201 swmnan 1 722 400 swmǵa shekem (10 x 172 240)	51 672 swm + 861 200 swmnan artıq suwmmanıń 16,5%ei
1 722 401 swm hám onnan joqan	193 770 swm + 1 722 400 swmnan artıq suwmmanıń 22,5%ei

1-jagday. Ayına EKIHNiń 1 eseinen aspıytuǵın dáramatlardan FShDS esap -kitabı:

Xızmetker kárxanada sherek stavkada isleydi. Yanvar ayında ol 160 000 swm miynet haqı esaplandı. Fizikalıq shaxstıń 172 240 swmǵa shekem bolǵan tabısına nol stavkası boyınsha salıq salmadı. Xızmetkerdiń miynet haqınan FShDS 0 swmdı (160 000 x 0%) quraydı.

Xızmetkerdiń miynet haqınan ShJBPHga tólemler esap -kitabında nol stavkası boyınsha salıq salınatuǵın dáramat (EKIHning 1 esei) shegiriliwi sebepli bul tólemler esaplap ótkerilmeydi.

Xızmetkerdiń dáramatlarınan qamsızlandırıw tólemleri 12 800 swmǵa (160 000 x 8%) teń.

Qamsızlandırıw tólemleri uslanganinan keyin xızmetkerge 137 200 swm (160 000 - 12 800) tólenedi.

2-jagday. Ayına EKIHNiń 5 eseinen aspıytuǵın dáramatlardan FShDS esap-kitapı:

Xızmetkerge yanvar ayında 800 000 swm miynet haqı esaplangan. Alınǵan dáramatqa 7, 5% lik stavka boyınsha salınatuǵın FShDS:

$$(800 000 - 172 240) \times 7, 5\% = 47 082 \text{ swmga teń.}$$

Yanvar sheshe ushın ShJBPHga májburiy tólemler summası 12 555, 2 swmdı ((820 000 - 172 240) x 2%) quraydı.

Yanvar sheshe ushın byudjetke 34 526, 8 swm (47 082 - 12 555, 2) salıq ótkeriledi.

Májburiy qamsızlandırıw tólemleri 64 000 swmdı (800 000 x 8%) quraydı.

FShDS hám qamsızlandırıw tólemleri uslanganinan keyin xızmetkerge 688 918 swm (800 000 - 47 082 - 64 000) tólendi.

3-jagday. Bir ay daǵı dáramatlar 10 EKIHDan aspaǵanda FShDS esap -kitabı:

Xızmetkerdiń yanvar ayındaǵı miynetine 1 500 000 swm esaplangan.

16, 5% lik stavka boyınsha salıq salınatuǵın dáramat summası esap -kitabı hám yanvarǵa shekem ushın salıq:

$$51 672 + (1 500 000 - 861 200) \times 16, 5\% = 157 074 \text{ swm.}$$

ShJBPHga májburiy badallar 26 555, 2 swmdı ((1 500 000 - 172 240) x 2%) quraydı.

Yanvar ushın byudjetke 130 518, 8 swm (157 074 - 26 555, 2) FShDS ótkeriledi.

Májburiy qamsızlandırıw tólemleri 120 000 swmdı (1 500 000 x 8%) quraydı.

Xızmetker qolına 1 222 926 swm (1 500 000 - 157 074 - 120 000) miynet haqı aladı.

4-jagday. Bir ay daǵı dáramatlar 10 EKIHDan asqanda FShDS esap-kitapı :

Xızmetkerdiń yanvar ayındaǵı miynetine 2 100 000 swm pul qarjı esaplangan.

22, 5% lik stavka boyınsha salıq salınatuǵın dáramat summası esap-kitapı hám yanvar sheshe ushın dáramat salıǵı:

$$193 770 + (2 100 000 - 1 722 400) \times 22, 5\% = 278 730 \text{ swm.}$$

ShJBPHga májburiy badallar summası 38 555, 2 swmǵa ((2 100 000 - 172 240) x 2%) teń.

Yanvar ushın byudjetke 240 174, 8 swm (278 730 - 38 555, 2) FShDS ótkeriledi.

Yanvar ushın májburiy qamsızlandırıw tólemleri 168 000 swmni (2 100 000 x 8%) quraydı.

Xızmetker qolına 1 653 270 swm (2 100 000 - 278 730 - 168 000) miynet haqı aladı.

5-jagday. Materiallıq járdem alıw sıyaqlı jeńillikti esapqa alǵan halda FShDS esap-kitapı:

Xizmetkerdin yanvar ayidagi miynetine 1 400 000 swm pul qarji esaplangan. Ogan perzent tuwirligi munasabeti menen 2 200 000 swm materialliq jardem berilgen.

Saliq kodeksinin 179 -statyası 1-bandinin 3 ham 4-abzactarina kore bir jil dawamında EKIHniń 12 eseine shekem muǵdarda tolewlerge FShDS salınbaydı. Jil dawamında esap-kitap qırwda jil basında ámel etken EKIH qollanıladı (172 240 x 12 = 2 066 880 swm).

Saliq salımatuǵın dáramat 1 533 120 swmga (1 400 000 + 2 200 000 - 2 066 880) teń.

16, 5% lik stavka boyınsha salıq salımatuǵın dáramat summasın esaplaymız ham yanvar sheshe ushın salıqtı esaplap jazamız :

$51\,672 + (1\,533\,120 - 861\,200) \times 16,5\% = 162\,538,8$ swm.

ShJBPHga májburiy tolemler summası 27 217, 6 swmni ((1 533 120 - 172 240) x 2%) quraydı.

Yanvar ushın byudjetke 135 321, 2 swm (162 538, 8 - 27 217, 6) FShDS ótkeriledi.

Májburiy qamsızlandırıw tolemleri 112 000 swmdı (1 265 000 x 8%) quraydı.

Xizmetker qolına 3 325 461, 2 swm (1 400 000 + 2 200 000 - 162 538, 8 - 112000) miynet haqı aladı.

2019 jil 1-yanvardan Ózbekstan Respublikası rezidenti bolǵan fizikalıq shaxstın dáramatlarına, bunnan dividendlar ham procentler formasında tolenetuǵın dáramatlardan usqarı, 12 procentli stavka boyınsha salıq salımadı.

Ózbekstan Respublikasınıń rezidentlarine dividendler ham procentler formasında tolenetuǵın dáramatlarga 5 procentli stavka boyınsha salıq salımadı.

27-keste

Ózbekstan Respublikası resident emeslerdin dáramatlarına salımatuǵın salıq stavkaları (Salıq kodeksi 382-statyası)

No	Dáramat túri	Stavka
1.	Dividentler ham procentlerge	10 %
2.	Xalıq aralıq tasıwıarda transport xızmetlerin kórsetiwden alınatuǵın dáramatlarga	6 %
3.	Miynet shártnamaları ham puqaralıq -huqıqiy túздегі shártnamalar boyınsha alınǵan ham basqa dáramatlarga	20 %

12. 7. Esapdar shaxslar menen esap-kitaplar esabı

Esapdar shaxslar — keyinirek qılmatuǵın qárezjetler ushın esabın beriw shárti menen pul qarjısın alǵan shaxslar. Esapdar shaxs kárxana basshısınıń buyırǵı menen tek usı kárxana (shólkem) xızmetkerleri bolıwı múmkin.

22-súwret. Esapdar shaxslar

Avans— keleshekтегі qárezjetler ham tolewler esabınan berilgen pul qarjıları. avans Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki tárepinen tasteryqlanǵan kassa mámilelerin júrgiziw qaqıydalarına tiykarınan qatań belgilengen maqset ushın beriledi³³.

Xızmet saparı — turaqlı jumıs jayınan sırtında xızmet tapsırmasın ornılaw ushın kárxana (shólkem, shólkem, birlspe) basshısınıń buyırǵı boyınsha xızmetkerdin saparı. Xızmet saparına jiberiletuǵın jayına qaray Ózbekstan Respublikası ishindegi ham sırtındaǵı xızmet saparlarına bólinedi. Ózbekstan Respublikası ishindegi xızmet saparı «Ózbekstan Respublikası xızmet saparları haqqında»ǵı jollamaǵa tiykarınan ámelge asırıladi³⁴.

Kompaniya basshısı tárepinen shuǵarılǵan yamasa tasteryqlanǵan buyırqa tiykarınan xızmet tapsırmasın ornılaw ushın basqa jayǵa, málim bir maqset ham tapsırıwdı ornılaw ushın jiberiw esaplanadı³⁵.

Turaqlı jumısı jolda ótetuǵın (temir jol, hawa jolı, suw transportı ham b.) xızmetkerlerdin jumıs boyınsha barıp keliwi xızmet saparı esaplanbaydı. Xızmet saparınıń múddeti, joldaǵı waqtın inabatqa almaǵan hodda, 40 kunge shekem belgilenedi. Montaj ham

³³ Ózbekiston Respublikası Markaziy banki Boshqaruwining 2015 jil 16 maydagi 12/17-senli qarori bilan tasdiqlanǵan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarını yuritish QOIDALARI"

³⁴ "Ózbekiston Respublikası shaxsıdóglı xızmat safaları taǵ'risida" yo'riqona (O'ZR AV tomonidan 29.08.2003 yilda 1268-son bilan to'lyatdan o'zgartirilgan)

³⁵ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reece, Jonathan E. Duchac, 73 page, 2014

xarakteristikamən kelip shıǵıp basqa esapbetler menen baylanısqan halda, bul esapbetlerdin kreditide sawlelendiriledi.

Esapdar shaxslar menen esap-kitaplardin sintetik esabi 4220 «Xızmet saparlarına berilgen avanslar» schyotında júritiledi. Xızmet saparına jiberilgen xızmetkerler sanına qaray 4220 «Xızmet saparlarına berilgen avanslar» schyoti boyınsha analitik (4221, 4222,...) schyotlar ashıw múmkin.

4230 «Ulıwmaxojalıq qarejetleri ushın berilgen avanslar» schyotında mayda xojalıq qarejetleri ushın, esapdarlıq astında wákillik qarejetleri ushın ekspeditorga berilgen avanslardı esapqa alıw múmkin. wákillik qarejetlerine kárxananın óz-ara sheriklik ornatiw yamasa onı saqlap turıw, sonın menen birge kárxananın basqarıw hám qadaǵalaw shólkemleri jıynalıslarına kelgen qatnasıwshılardı qabıllaw hám de olarǵa xızmet kórsetiw maqsetlerinde etetuǵın qarejetleri kiredi. Bul qarejetler usı adamlardin rásmiy qabılın ótkeriw, olardı transport menen taminlew, kelisiwler waqtında bufet xızmetin kórsetiw qarejetleri, ziyapatlar hám bos waqıttı shólkemlestiriw, kárxananın shtatında túrnaǵan dilmashlar xızmetine pul qarjı tolew qarejetleri bolıp tabıladı.

6970– «Esapdar shaxslarǵa bolǵan qarızlar» schyoti kárxana xızmetkerlerine basqarıw -xojalıq hám operacion qarejetler, xızmet saparları ushın berilgen esapdarlıq summaları menen haqıyqatında sarplanǵan summalar ortasındaǵı parq nátiyjesinde kelip shıǵıp qarızlardı sawlelendiridi.

28-keste

Esapdar shaxslarǵa bolǵan qarızlar hám olardı tolewdi sawlelendiriw

Xojalıq operaciyasınıń mazmunı	Debet	Kredit
Esapdar shaxslarǵa bolǵan qarızlar kórsetiliwi	2010 – «Tiykargı islep shıǵarıw»; 2310 – «Jardımshi islep shıǵarıw»; 9410 – «Satıw qarejetleri»; 9430 – «Basqa operacion qarejetler»	6970– «Esapdar shaxslarǵa bolǵan qarızlar»
Esapdar shaxslarǵa bolǵan	6970– «Esapdar	5010– «Milliy

qarızlar esaptan shıǵarıldı	shaxslarǵa bolǵan qarızlar»	valyutadaǵı pul qarızlar»
-----------------------------	-----------------------------	---------------------------

Qarız summasına (haqıyqatında sarplanǵan hám esapdorlik astında alında sumalar ortasında farqqa) 6970– «Esapdar shaxslarǵa bolǵan qarızlar» schyoti qarejetlerdi esapqa alıwshı schyotlar menen korrespondenciya kreditlenedi.

Másele, Kárxana basshısı xızmetkerdi Buxara wálayatına xızmet saparına jiberedi. Xızmetkerge xızmet saparı qarejetlerine 860 mın swm summada pul qarjıları berildi. Usınıs etilgen avans esabati hám tastıyqlaytuǵın hújjetlerge muwapıq xızmet saparı qarejetleri norma shigahaqıyqatında ámelge asırılǵan hám 840 mın sumdı quraǵan, sonday-aq transport (barıw-keliw poezd shıptası) 140000 swm, mıymanxanaǵa tolew — 550000 swm, sutkalıq qarejetler — 150000 swm.

29-keste

Aylanıstın buxgalteriyada sawlelendiriliwi

T/r	Xojalıq operaciyalarınıń mazmunı	Summa, mın swm	Debet	Kredit
1	Esapdarlıq astında pul qarjıları berildi	860	4220	5010
2	Xızmet saparı qarejetleri sawlelendirildi	840	9420	4220
3	Sarplanbaǵan summa qaldıǵı kassaga qaytarıldı	20	5010	4220

Kárxanalar basshıları barlıq túrdegi sapar qarejetleri boyınsha belgilengen normalarǵa qosımsha tolewler muǵdarın gárezsiz túrde tastıyqlaw huqtına iye.

12. 8. Xızmetkerler menen basqa operaciyalar boyınsha esap-kitaplar esabi

Kárxana xızmetkerleri menen mıynet haqı hám deponentler boyınsha esap-kitaplardan tısqari basqa esap-kitap túrlerin de aparıwları múmkin. Kredit esabına satıp alınǵan tovarlar boyınsha esap-kitaplar, úy-jay kurıw ushın alınǵan ssudalar, materiallıq baylıqlardin kemishigi boyınsha ziyanalardı qapaw ushın berilgen summalar boyınsha esap-kitaplar xızmetkerler menen basqa mámileler

boyınsha esap-kitap mámilelerin quraydı. Bul esap-kitapları esapqa alıw ushın tómendegi esapbetler názerde tutılǵan:

4710 «Kreditge satılǵan tovarlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»;

4720 «Berilgen qarızlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»;

4730 «Materiallıq ziyanlardı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»;

4790 «Xızmetkerlerdiń basqa qarızları»;

4710 «Kreditga satılǵan tovarlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları» esapbetlerde kárxana xızmetkerlerine kreditge berilgen tovarlar boyınsha esaplawlar esapqa alınadı.

Kreditge tovarlar satıp alǵan shaxslar isleytuǵın kárxana bank krediti esabına onıń jumısshılarına berilgen kredit summaların sawda kárxanalarına tólewge ótkeredi.

Kreditga tovar satıp alǵan xızmetkerlerdiń qarız ushın bank kreditleri alınsa, tómendegishe provodka beriledi:

Debit4710 «Kreditga satılǵan tovarlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»

Kredit 6710, 7810

Kárxana xızmetkerlerden kreditge satılǵan tovarlar boyınsha haqların mıynet haqınan ustap qaladı:

Debit6710 «Mıynet haqı boyınsha xızmetker menen esaplasıwlar»

Kredit 4710 «Kreditge satılǵan tovarlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»

Keyininen ustap krlingan summalar bank kreditin sóndiriw ushın jóneltiriledi:

Debit6810, 7810

Kredit 5110 «Esap-kitap schyoti»

4720 – «Berilgen qarızlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları» esapbetinde kárxana jumısshılarına berilgen qarızlarına tiyisli esaplawıwlar sáwlelendiriledi, Mısalı, turaq-jay qurılısına, atız úylardı harid qılıw yamasa qurıw ushın hám taǵı basqa.

Xızmetkerlerge bul maqsetler ushın qarız berilgeninde tómendegishe provodka beriledi:

Debit4720 «Berilgen qarızlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»

Kredit 5010 «Milliy valyuta daǵı pul qarjıları»

Kredit 5110 «Esap-kitap schyoti»

Eger pul qarjılar kárxanaǵa berilgen kredit esabına tikkeley bank tárepinen xızmetkerge berilsa, ol halda tómendegishe provodka beriledi:

Debet4720 «Berilgen qarızlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»

Kredit 6810 «Qıtsqa múddetli kreditler»

Kredit 7810 «Uzaq múddetli kreditler»

Qarızdar xızmetkerlerden tólewler kabul etiwgenda tómendegishe jazıw etiledi:

Debet5010, 5110, 6710

Kredit 4720 «Berilgen qarızlar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları»

Bank kreditlerin sóndiriw waqtında :

Debet6810, 7810

Kredit 5110 – «Esap-kitap schyoti»

Kárxana tárepinen sawda shólkeminen 600 mıń swm summaǵa tapsırma -minnetleme alındı. Tapsırma -minnetlemege kóre kárxana tórt kalendar sheshe dawamında hár ayda sawda shólkemi paydasına A. samadovdan 150 mıń swm ustap qalıwı kerek.

1-variant. Kárxana xızmetkerdiń mıynet haqınan ustap qalınǵan summaların tikkeley sawda shólkemine ótkeredi:

30 -keste

Aylanıslardı sáwlelendiriw

T/r	Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Summa, mıń swmda	Debet	Kredit
1.	Tapsırma -minnetleme boyınsha esaplangan qarız sáwlelendirildi	600	4710	6990
2.	Kredit boyınsha qarızdı sóndiriw maqsetinde xızmetkerden (hár ayda) ustap qalınǵan summalar sáwlelendirildi	150	6710	4710
3.	Qarızdı sóndiriw esabına sawda shólkemine (hár ayda) ótkerilgen summalar sáwlelendirildi	150	6990	5110

2-variant. Kárxana onıń jumısshısı tárepinen kreditge satıp alınǵan tovar qum sawda shólkemine banktiń krediti esabına tolıq qaytaradı :

Aylanlardı sáwlelendiriw

T/r	Xojahq operacijalarını mazmunı	Summa, muń swmda	Debet	Kredit	Jazıwları tástıyıqlaytuǵın hújjetler
1.	Kredit alındı	600	5110	6810	Kredit shártnaması
2.		600	6990	5110	Tólew tapsırmanaması, bank kóshirmesi
3.	Tovar qunı sawda shólkemine tólendi	600	4710	6990	Buxgalteriya esap-kitapı
4.	Kreditge satılǵan tovar boyınsha xızmetkerdiń qarız sáwlelendiriledi	150	6710	4710	Mıynet haqın esaplaw vedomostısı
5.	Kreditdi qaytarıwǵa jóneltiriletuǵın mıynet haqı summası sáwlelendiriledi (hár ayda)	150	6810	5110	Tólew tapsırmanaması, bank kóshirmesi

ÓZR PKnıń 790 -statyası da pul qarjları menen, hám taǵı basqa múlk buyımları menen qarız beriw hám alıw múmkinshiligin beredi. Bunda ÓZR FKnıń 734-735-statyalarna kóre qarız shártnaması boyınsha pul qarjları qarız alıwshına olar tárepinen qarız summasınan procentler tóleniwı yamasa tólenbesligi shárti menen beriliwi múmkin. Qarız summası muǵdarı, qaytarıw tártibi hám múddetleri hám de bul summadan procentler tólew qarız shártnamasında májburiy belgilep qoyılǵan bolıwı kerek.

Qarız alıw xızmetkerdiń qarız yamasa ssuda sqaplawsebepleri kórsetilgen halda kárxana basshısı atına ótiwnaması (arzası) tiykarında rásmiylestiriledi. Qarız yamasa ssuda beriw tuwrısındaǵı qarardı kárxana basshısı gárezsiz túrde qabıl etedi (eger mal-múklıne tiyisli kepillik berilgen bolsa).

Xızmetkerge qarız yamasa ssuda beriw tuwrısında qarar qabıl etilgen táǵdirde xızmetker jazba formada onı qaytarıw tuwrısında minnetlemenama (qarız shártnaması) dúzedi.

Eger qarız shártnamasınıń predmeti bolıp buyımlar esaplansa, ol jaǵdayda qarız alıwshına buyımlardı beriwde olarǵa bolǵan múlk

huqıqı qarız alıwshına ótedi hám de bul operacijanı buxgalteriya esabında sáwlelendiriwde buyımlardı qarız beretuǵındıń balansınan esaptan shıǵarıw kerek.

Kárxana xızmetkerlerine berilgen qarızlar boyınsha operacijalar sáwlelendiriw

Xojahq operacijalarını mazmunı	Debet	Kredit
Pul kórinisindegi qarız		
Xızmechige berilgen qarız summası	4720- «Berilgen qarızlar boyınsha ishshilerdiń qarızı»	5110-«Esap-kitap schyoti»
Qarızdı qaytarıw	5110-«Esap-kitap schyoti»; 6710- «Mıynet haqı boyınsha xızmetkerler menen esaplasıwlar»	4720- «Berilgen qarızlar boyınsha ishshilerdiń qarızı»
Qarız boyınsha procentler	4830- «Almatuǵın procentler»	9530- «Procentler kórinisindegi daramanlar»
Qarız boyınsha procentlerdiń kelip túsıwı	5110-«Esap-kitap schyoti»; 6710- «Mıynet haqı boyınsha xızmetkerler menen esaplasıwlar»	4830- «Almatuǵın procentler»
Natura kórinisindegi qarız (materiallar nusahında)		
TMQ haqiqiy qunın esaptan shıǵarıw	9220- «Basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwı»	1000- «Materiallar» guppası esapbetleri
TMQnıń qarız sıpatında beriliwi	4720- «Berilgen qarızlar boyınsha ishshilerdiń qarızı»	9220- «Basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwı»
QQS esaplandı	4720- «Berilgen qarızlar boyınsha ishshilerdiń qarızı»	6410- «Byudjetge tólenler boyınsha qarız (tırleri boyınsha)»

Xızmetker kárxana administracijayına oǵan 6 ay múddetke procenciz 1500000 swm muǵdarında qarız beriwdi sorap usınıs etdi.

Kárxana jumisshısına qarız beriw

T/r	Xojalıq operacijaların mazmunı	Summa, mñ swnda	Debet	Kredit
1.	Qarız beriw säwlelendirildi	1500	4720	5110
2.	Qarızdñ miynet haqınan ustap qalınıwı	1500	6710	4720

4730 – «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdñ qarızı» esapbetinde kárxana jumisshısı tárepinen pul qarjları hám tovar-materiallıq bahalıqlardıń kemisligi hám talan-taraj etiliwi, jaramsızlıq nátiyjesinde jetkizgen materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha esap-kitaplar, sonı menen birge basqa túrdegi zıyanlardı qaplaw boyınsha esap-kitaplar esapqa alnadı. Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha qarızlar esabı «Inventarizaciya procesinde anıqlanğan buyım-mülk kemisligi hám artıqshasınıń buxgalteriya esabı hám salıqqa tartıw tártibi tuwrısında»ǵı qaǵıyda hám 21-san BEMSǵa muwapıq júritiledi.

4730 – «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdñ qarızı» esapbeti ayıplı shaxslardan óndiriliwi kerek bolǵan summalarǵa 5910 – «Kemislikler hám bahalıqlardıń aynıwınan joytılar» schyoti menen korrespondenciya debetlenedi.

4730 – «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdñ qarızı» esapbetiniń kreditinde, tólingen tólewler summasına pul qarjların esapqa alıwshı esapbetler hám materiallıq ziyandı qaplaw ushın miynet haqınan ustap qalmatuǵın summaǵa 6710 – «Miynet haqı boyınsha xızmetkerler menen esaplasıwlar» schyoti menen korrespondenciya jazıwlar ámelge asırladı.

33-keste

Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdñ qarızı jáne onıń säwleliwi

Xojalıq operacijaların mazmunı	Debet	Kredit
Dáramattı säwlelendiriw (undiriladigan summa kemislik summasınan joqan) - ayıpkerler	4730 - ayıplı yamasa materiallıq juwapker shaxstan undirilishi kerek bolǵan kem shıqqan aktivdñ bazar qunine	5910 - kem shıqqan aktivdñ shıǵıp ketiwinen kórilgen zálel summasına,

anıqlanğan		
Záleldi säwlelendiriw (kem shıqqan aktivdñ bazar qunı kemislik summasınan tómen) - ayıpkerler anıqlanğan	4730 - ayıplı yamasa materiallıq juwapker shaxstan undirilishi kerek bolǵan kem shıqqan aktivdñ bazar qunine; 9430 - aybdor yoki moddiy JTQobgar shaxsdan undirilishi lozim bolǵan kam chıqqan aktivning bozor qiymati bilan uning chiqib ketishidan kórilgen zarar summası órtasidagi farqqa	9310 - ayıplı shaxs yamasa materiallıq juwapker shaxstan undirilishi kerek bolǵan kem shıqqan aktivdñ bazar qunı menen onıń shıǵıp ketiwinen kórilgen zálel summası ortasındaǵı farqqa

Eger ayıplı shaxstan óndiriletuǵın summa kem shıqqan obyektin qaldıq qunnen joqarı bolsa, ol jaǵdayda kárxana ulıwma tártipte salıqqa tartılıwı kerek bolǵan dáramat aladı.

Ayıplı shaxstan óndiriletuǵın summa kem shıqqan obyektin qaldıq qunnen kem bolǵan jaǵdaylarda kárxana ziyan kóredi, ol da dáramat (payda) salıǵın esaplawda salıqqa ólshemli bazanı asıradı. Birden-bir salıq, jalpı dáramat salıǵı hám birden-bir salıq tólemi tólewshileri bolǵan kárxanalarda bolsa bunday halda salıq aqıbetleri júzege kelmeydi.

Ámeliyatta mudamı da kemisliktiń anıq ayıpkerlerin belgilew yamasa materiallıq juwapker shaxstan kem shıqqan obyekt qunın óndiriwge muwapıq bolmaydı. Bul jaǵdaylarda kárxana kem shıqqan obyekt boyınsha barlıq qárejetlerdi basqa operacion qárejetler quramında säwlelendirip, óz qarjları esabına esaptan shıǵarıwı kerek. Tiyislişe, alınğan ziyan summası dáramat (payda) salıǵın esaplap shıǵarıwda salıqqa ólshemli bazanı asıradı, biraq birden-bir salıq, jalpı dáramat salıǵı hám birden-bir salıq tólemi esap -kitabında esapqa alınbaydı.

Óndirip alınıwı gúman bulǵan debitorlıq qarızları kárxana basshısınıń sheshimine muwapıq darguman qarızlar boyınsha rezervler esabınan yaki bunday rezerv dúzilmegeń bolsa, bul qarızlardıń kárxana zıyanın kóbeyttiriw esabına (yaki sap payda esabınan) esaptan shıǵarıladı. Dawa qılıw müddeti tawsılǵan barlıq kreditorlıq qarızları xojalıq iskerligi nátiyjelerine, yaǵnıy paydaǵa alıp barılıwı kerek.

Hár qıylı debitor hám kreditorlar menen esap-kitaplardıń sintetik esabı 8-jurnal -orderda, analitik esabı bolsa xar bir debitor hám

kreditor sheńberinde 7-vedomostda júritiledi. Onıń ushın vedomostda sherek, yarım jil hám jil dawamında bolıwı múmkin bolǵan operaciyalardan kelip shıqqan túrde xar bir debitor hám kreditorlarǵa móljellenen qatar ajratıladı. Bul vedomostqa jazıwlar dáslepki hújjetlerdiń maǵlıwmatları tiykarında jazıladı. Olar oborot vedomostı principlerine tiykarlanǵan bolıp, kreditli oborotlar tiyisli schyotlardıń debeti menen korrespondenciyanadı. Ay aqırında hár bir debitor hám kreditor boyınsha hám de hámme debitor hám kreditorlar boyınsha juwmaq anıqlanadı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Kárxana xızmetkerleriniń jeke quramına kimler kiredi?
2. Miynet haqını esaplawda dáslepki hújjetlerdi rásmiylestiriw rejimin túsindirıń.
3. Miynet haqı hám oǵan teńlestirilgen tólewlerge neler kiredi?
4. Miynet hám miynet haqında májburiy uslanbalardı esaplaw metodikasın aytıp beriń?
5. Tiykargı hám qosımsha miynet haqıǵa qanday jumıs haqları kiredi?
6. Miynet demahsı jáne onı esaplaw rejimin túsindirıń.
7. Kesellik esapbeti boyınsha miynet haqını esaplaw rejimine anıqlama beriń.

Tek ǵana eki nárse adamlardı jumıs islewge májbúrleydi: is haqı alıwdı qálewı hám onnan bos qalıwdan qorqıwı
Genri Ford

13-BAP. TOVAR-MATERIALLIQ ZAPASLAR ESABI

13. 1. Tovar-materiallıq zapaslar esabın shólkemlestiriw

Xojalıq júrgiziwshi subyektler dárejesinde tovar-materiallıq zapaslar iri muǵdardaǵı finanslıq resurslar qoyılmasın talap etiwshi obyektler turine kiredi hám sol sebepli olar xojalıq júrgiziwshi subyektlerdin islep shıǵarıw yamasa marketing siyasatın belgilep beretuǵın zárúrli faktorlardan biri retinde kórinetuǵın boladı. Biraq, xojalıq júrgiziwshi subyektlerdin kóbisi ádette olarǵa jeterli dárejede itibar berilmeydi hám mudami ámeldegi bolıwı kerek bolǵan zapaslar bolǵan mútajlikke ataq berilmeydi. Buniń nátiyjesinde, olar tovar-materiallıq zapaslarǵa gózlengen dárejeden artıqsha pul qarjılar jumawlarına dus keledi.

2-sanlı BEXSda tovar-materiallıq zapaslarǵa tómendegishe tariyp berilgen³⁷:

Tovar-materiallıq zapaslar - bul tómendegi aktivler bolıp tabıladı:

- ádettegi iskerlik sheńberinde satıw ushın mólsherlengen;
- bunday satıw ushın islep shıǵarıw procesinde bolǵan;
- islep shıǵarıw procesinde yamasa xızmetler kórsetiliwinde paydalanıwı gózlengen shiyki onim hám materiallar kórinisindegi aktivler.

Tovar-materiallıq zapaslar - keyinirek satıw maqsetinde normal jumıs alıp barıw procesinde tutıp turılatuǵın hám islep shıǵarıw procesinde ámeldegi bolǵan, sonıń menen birge ónim islep shıǵarıw islerdi ornılaw yamasa xızmetler kórsetiw procesinde yaki basqarıw jáne social-materiallıq wazıypalardı ámelge asırıw ushın paydalanılatuǵın materiallıq aktivler.

Búgingi kúnde áwele, tovar-materiallıq zapaslarınıń quramı, jaǵdayı, háreketi, muǵdarı, satıp alıwı yamasa islep shıǵarıwı, bahalaw hám qayta bahalaw tártiplerine itibar beriw kerek.

³⁷ Barry Elliot, Jamie Elliot, *Financial accounting and reporting*. (ISBN 978-1-292-08057-4) London, 2015. 17 th Edition. 101 p

Buxgalteriya esabının maǵlıwmatları ózinde ónimdiń ózine túser bahasın kemeytiw múmkinshiliklerin - materiallıq baylıqlardan ónimli paydalanıw, sarp etiwler normaların tómenletiw, tovar - materiallıq bahalıqlardıń talapqa juwap beretuǵın dárejedegi saqlaw, qorǵaw, sonıń menen birge tovar-materiallıq zapaslar esabınıń tuwrı júrtiliwi hám basqalar tuwrısındaǵı maǵlıwmatlardı ulıwmalastırırıw kerek.

Tovar-materiallıq zapaslardıń buxgalteriya esabına qoyılatuǵın tiykarǵı talapları

- sholkemler bólimlerinde zapaslar háreketiniń baza esabı hám operativ esabı maǵlıwmatlarınıń buxgalteriya esabı schyotları maǵlıwmatlarına muwapıqlıǵın;

- finanslıq esabatta sáwlelendirilgen tmzlar boyınsha maǵlıwmatlardıń shınlıǵın;

- zapaslar muǵdan hám bahasın buxgalteriya esabı operativligin;

- zapaslar háreketleniw procesi (kelip túsiwı, jaylastırılıwı hám shıǵıp ketiwi) hám sonıń menen birge haqıyqıy bar ekenligin tolıqqanlı hám úziksiz tárpti tolıq sáwlelendiriwdi;

- tovar-materiallıq zapaslar boyınsha (aylanbaları hám qaldıqları boyınsha) sintetık esap maǵlıwmatlarınıń analitik esap maǵlıwmatlarına muwapıqlıǵın támiyinlew.

Bul talaplardı ornılaw maqsetinde buxgalteriya esabı aldına bir qansha wazıypalar qoyıladı (24-súwret).

Tovar-materiallıq zapaslardı málim múddetke (mısalı, finanslıq esabattı dúziw sánesine shekem) bolǵan dáwirde xojalıq júrgiziwshi subyekt qalewinde bolǵan barlıq zapaslar, olar qay jerde jaylasqan bolıwınan qatı názer, tovar-materiallıq zapaslardı alıp barıladı. Yaǵnıy, buyımdı xojalıq júrgiziwshi subyektin tovar-materiallıq zapaslarına ótkeriwdiń sheshiwshii kriteriyası bolıp onıń usı buyımda bolǵan múlkshilik huqqı esaplanadı. Usınıń menen birge, xojalıq júrgiziwshi subyektke tiyisli aymaqta basqa fizikalıq hám yuridikalıq adamlardıń múlki bolǵan buyımlar bolıwı múmkin. Konsignaciya shártnaması tiykarında kelip túskен tovarlar yamasa tovar-materiallıq zapaslardı satıw haqqında esap-kitap hújjetleri rásmiylestirilip, biraq waqıtında qarýdar tárepinen alıp shıǵıp ketilmegan tovarlar buǵan materiallıq zapaslarına kiritilmeydi.

Tovar -materiallıq rezervler esabınıń wazıypaları

24-súwret. Tovar-materiallıq zapaslar esabınıń wazıypaları

Tovar-materialliq zapaslardıń buxgalteriya esabı birligi xojalıq júrgiziwshi subyekt tárepinen gárezsiz tárzde sonday belgilenedi, bul birlik usı zapaslar tuwrısında tolıq hám isenimli informaciyanı qalıptestirilishini, sonıń menen birge olardıń bar ekenligi hám häreketi ústinen tiyisli qadaǵalaw ornatılıwın támiyinlewi kerek.

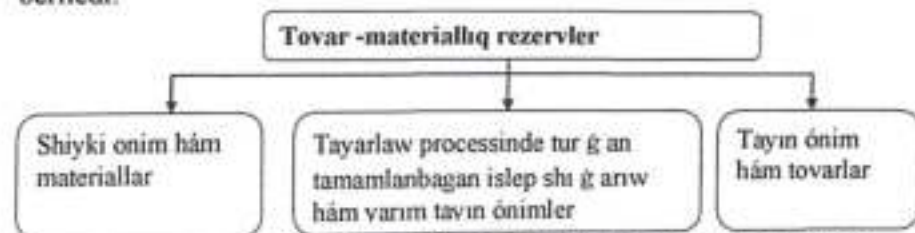
4-BEMSGa muwapıq, joqarı sanap ótilgen tovar-materialliq zapaslar túrleri buxgalteriya balansınıń «Tovar-materialliq zapaslar» ulıwma statyası sheńberinde birllestirilgen. Bul statyaqa 21-san BEMSnıń tómendegi schyotları qaldıqları sáykes keledi:

- 1000 – «Materiallardı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 1100 – «Ósiriw degi hám baǵıwdagi haywanlardı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 1500 – «Materiallardı tayarlaw hám satıp alıwdı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 1600 – «Materiallar kolemindegi parqlardı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2000 – «Tiykarǵı islep shıǵarıwdı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2100 – «Ózinde islep shıǵarılgan yarım tayar ónimlerdi esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2300 – «Járdemshı islep shıǵarıwdı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2500 – «Ulıwma islep shıǵarıw qárejjetlerin esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2600 – «Óndiristegi jaramsız ónimlerdi esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2700 – «Xızmet kórsetiwshi xojalıqlardı esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2800 – «Tayar ónimlerdi esapqa alıwshı schyotlar»;
 - 2900 – «Tovarlardı esapqa alıwshı schyotlar».
- Aldıńǵı esabat dáwiri aqırındaǵı tovar-materialliq zapaslar qaldıǵı bul esabat jılı baslanıwına ótkeriledi.

13. 2. Tovar-materialliq zapaslardı gruppalam hám bahalaw

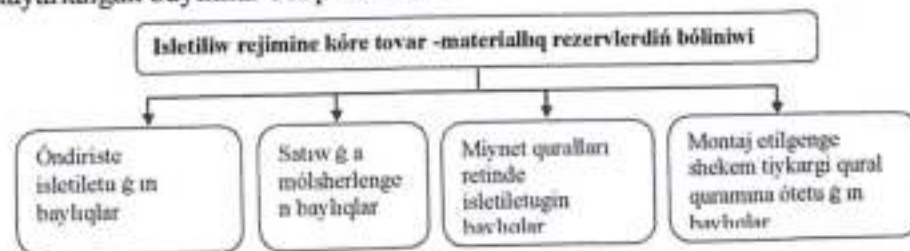
Ekonomikanı modernizaciyalaw sharayatında kárxanalarda tovar-materialliq zapaslarinen paydalanıw ústinen qadaǵalawdı kúsheytiw, olardıń aqılǵa say sarplanıwına ámel qılıw, ónim ózine túser bahasında materialliq qárejjetlerdiń úlesin minimallastırıw máselelerine bólek itibar

beriledi.

25-súwret. Tovar-materialliq zapaslar quramı

Islep shıǵarıw zapasları - xojalıq júrgiziwshi subyektta keyinirek qayta islewge jóneltirilgen satıp alınǵan yamasa gárezsiz túrde tayarlangan buyımlar bolıp tabıladı³⁸.

26 -súwret. Isletiliw rejimine kóre tovar-materialliq zapaslardıń gruppası

Materiallar — islep shıǵarıw procesinde bir márte qatnasatuǵın hám óz qunn bir islep shıǵarıw ciklı dawamında tolıq túrde tazadan jaratılıp atrǵan ónimge ótkeretuǵın aktivler bolıp tabıladı.

Shiyki onim hám tiykarǵı materiallar - islep shıǵarılıp atrǵan ónimlerdiń materialliq tiykarın quraydı yamasa onı tayarlawdıń zárúrli bólegi esaplanadı.

Tamamlanbagan islep shıǵarıw - tayar ónimge aylantırılıw olardıń keyinirek qayta isleniwini talap etetuǵın tovarlar bolıp tabıladı.

Tayar ónim- barlıq islep shıǵarıw basqıshlarınan ótken hám de satıw ushın mólsherlengen buyımlar³⁹.

Tovarlar - hesh qanday islew bermesten qayta satıw maqsetinde satıp alınǵan materialliq aktivler.

Iyelik qılıw ózgesheligine muwapıq, Materialliq -islep shıǵarıw

³⁸ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac, 232-page, 2014

³⁹ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac, 233-page, 2014

zapaslari shólkemge iyelik huqıqı hám de xojalıq júrgiziw yamasa operativ basqarıw huqıqı boyınsha tiyisli (jeke) hám oǵan bul huqıqlar boyınsha tiyisli bolmaǵan (jeke bolmaǵan) baylıqlarǵa bólinedi.

Tovar-materiallıq zapaslardıń iyelik qılıw huqıqı boyınsha gruppalanıwı

Jeke (iyelik huqıqı hám de xojalıq júrgiziw yamasa operativ basqarıw huqıqı boyınsha)

Jeke bolmaǵan

Qabıl etiletuǵın yóddagi baylıqlar, egerde jetkizip beriw shártinasına muwapıq iyelik huqıqı shólkemge ótken bolsa

Ornatılǵan tártipte buyım jetkizip beretuǵınlar schyotların tólewden bas tartıw hallarında juwapker saqlawǵa qabıl etilgen hám de buyım jetkizip beretuǵınlar schyotların tólewden aldın sarplanıwı qadaǵan etilgen baylıqlar

Shólkemge tiyisli bolǵan, basqa shólkemlerge qayta islewge hám de satıw ushın, sonday-aq komissiya shártlari boyınsha iyelik huqıqı qarıydarǵa ótkenge shekem, berilgen baylıqlar

Qum tólewsiz qayta islewge qabıl etilgen baylıqlar

Girewde esaplangan shólkemdiń bazasında yamasa girew alıwshıda saqlaw ushın berilgen, biraq shólkemge tiyisli baylıqlar

Komissiya (konsignaciya) shártlerinde satıw ushın buyım jetkizip beretuǵınlardan qabıl etilgen baylıqlar

27-súwret. Tovar-materiallıq zapaslardıń iyelik qılıw huqıqı

boyınsha gruppalanıwı

Óndiriste tutqan ornına kóre kárxanalarda isletiletuǵın materiallar tiykarǵı hám járdemshi materiallarǵa bólinedi.

Tiykarǵı materiallar degende ónimler islep shıǵarıw, xızmetler kórsetiw, obyektlerdi qurıw, montaj qılıw, rekonstrukciya qılıw, remontlaw hám abadanlastırıw sıyaqlı islerdi ornlawda bas roldi oynawshi materiallar túsiniledi.

Tiykarǵı materiallar - islep shıǵarılıp atırǵan ónimlerdiń materiallıq tiykarın quraytuǵın aktivler⁴⁰.

Járdemshi materiallar degende ónimler islep shıǵarıw, xızmetler kórsetiw, islerdi ornlawda bas roldi oynamaytuǵın, biraq olardıń orinlanıwında qosımcha tarızda isletiletuǵın materiallar túsiniledi.

Járdemshi materiallar - tiykarǵı materiallar quramına kiritilmeytuǵın, islep shıǵarıw procesinde qosımsha tarızda isletiletuǵın materiallar⁴¹.

Tovar-materiallıq zapaslardıń kárxana buxgalteriyasında aktiv retinde tán alıw onıń esabın júrgiziwde zárúrli áhmiyetke iye.

4-san BEMSning 8-bandında tovar-materiallıq zapaslardı aktiv retinde tán alıwdıń tómendegi kriteriyaları belgilengen:

Tovar -materiallıq rezervlerin aktiv retinde tán alıw kriteriyaları

- Kelesinde aktiv menen baylanısh ekonomikalıq paydanın kelip túsiwine isenim bar ekenligi
- Aktivtiń ma'nisi isenimli bahalanıwı múmkinligi
- Olarǵa bolǵan múlkshilik huqıqınıń kárxanaǵa ótkenligi

28-súwret. TMZlarni aktiv retinde tán alıw kriteriyaları

Tovar-materiallıq zapaslardıń shólkemge kelesinde aktiv menen baylanısh ekonomikalıq paydanın kelip túsiwine isenim bar ekenligin anıqlawda kárxona dáslepki tán alıw waqtında ámeldegi bolǵan faktlarga tiykarlanıp bolajaq ekonomikalıq paydanın alınıwı itimallıǵı

⁴⁰ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S.Warren, James M.Roeve, Jonathan E.Duchac, 232-page, 2014

⁴¹ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S.Warren, James M.Roeve, Jonathan E.Duchac, 233-page, 2014

därejesin bahalawı kerek boladı. Bunın mánisi sonda, kárxana alınan aktivge iyelik qılıw, odan paydalanıw hám basqarıwğa baylanıshı bolğan barlıq bolajaq dáramatlar (olar ádette tovar-materiallıq zapaslardıń shıǵıp ketiwi, sonıń menen birge satılıwınan túsetuǵın dáramatlar formasında kórinetuǵın boladı) ózine tiyisli bolıwına isenim payda etiwı kerek hám usı obyektke iyelik etiwge baylanıshı barlıq táwekelshilikti (atap aytqanda mülktiń kútilmegende isten shıǵıwı yamasa aynıwı qáwipi, sonıń menen birge onı saqlaw, qayta islew hám esaptan shıǵarıwğa baylanıshı názerde tutılǵan qárejetlerdi) óz moynına aladı. Ekonomikalıq payda alıw itimallıǵınıń bar ekenligi kárxana aktiv menen baylanıshı bolğan, ekonomikalıq materiallıq baylıqlarǵa iyelewı hám soǵan muwapıq tiyisli táwekelshilikti óz moynına alıwı jóninde aydınlıq kiritiliwin talap etedi. Ádette ekonomikalıq mápler hám táwekelshilikler kárxanaǵa tolıq ótkendae gana bunday anıqlıq payda boladı. Buǵan deyin bolsa aktivti satıp alıw operaciyası derlik shıǵınlarsız(járiymalarsız) bıykarlawın múmkin, sol sebepli aktiv tın alınbaydı.

Tovar-materiallıq zapaslardı tın alıwdıń joqarıda keltirilgen aktivdiń qunı isenimli bahalawıwı múmkinligi shárti buxgalteriya esabı ámeliyatında ádette anısat qanıqtiriladi, sebebi aktivti satıp alıw operaciyası nátiyjesinde onıń qunı anıqlanadı. Misali, tovar-materiallıq zapaslar basqa shaxslardan satıp alınıp atıranda olardıń qunın bahalawdıń tiykarǵı isenimli kórsetkishi tovar-materiallıq zapaslardıń táreplerdi qanıqtıradıǵan hám aldı -satti shártnamasında kórsetilgen bahası esaplanadı; tovar-materiallıq zapaslar kárxanaǵa bıypul kelip túskende bahalawdıń tiykarın tiyisli ótkeriw hújjetlerinde kórsetilgen tovar-materiallıq zapaslar qunı yamasa olar kelip túsken waqıttaǵı bazar qunı quraydı. Bunda, eger aktiv xojalıq júrgiziwshi subyektin óz kúshi menen gárezsiz jaratılǵan bolsa, onıń qunın materiallar, jumısshı kúshin satıp alıw boyınsha sırtqı tárepler menen alıp barılǵan operaciyalar hám de tovar-materiallıq zapaslardı jaratıw (islep shıǵarıw) procesindegi basqa qárejetler tiykarında isenimli bahalaw múmkin.

Tovar-materiallıq zapaslardı tın alıwdıń úshinshi shárti, olarǵa bolǵan mülkshilik huqıqınıń kárxanaǵa ótkenligi sonnan kelip shıǵadı, málim múddetke (misali, finanslıq esabattı dúziw sinesine shekem) bolǵan dáwirde xojalıq júrgiziwshi subyekt qalewinde bolǵan barlıq zapaslar, olar qay jerde jaylasqan bolıwınan qati názer, tovar-

materiallıq zapaslardı alıp barladı. Yaǵnıy, buyımdı xojalıq júrgiziwshi subyektin tovar-materiallıq zapaslarına ótkeriwdiń sheshiwshi kriteriyası bolıp onıń usı buyımda bolǵan mülkshilik huqıqı esaplanadı. Usınıń menen birge, xojalıq júrgiziwshi subyektke tiyisli aymaqta basqa fizikalıq hám yuridikalıq adamlardıń mülki bolǵan buyımlar bolıwı múmkin. Konsignaciya shártnaması tiykarında kelip túskен tovarlar yamasa tovar-materiallıq zapaslardı satıw haqqında esap-kitap hújjetleri rásmiylestirilip, biraq waqıtında Qarıydar tárepinen alıp shıǵıp ketilmegan tovarlar buǵan misal bola aladı. Bular xojalıq júrgiziwshi subyektin tovar-materiallıq zapaslarına kirmeydi.

Satıp alınǵan hám ele jolda bolǵan tovarlar, eger olarǵa bolǵan mülkshilik huqıqı xojalıq júrgiziwshi subyektke berilgen bolsa, onıń tovar-materiallıq zapası esaplanadı. Mülkshilik huqıqtıń beriliwi sánesi ádette tovarlardı satıp alıw shártnamasında belgilenedi.

Xojalıq júrgiziwshi subyektin tovar-materiallıq zapaslarına támiynachi tárepinen júklep jiberilgen, mülkshilik huqıqı qarıydarǵa ótpegen, biraq qabıllaw waqıtında qarıydar tárepinen jaramsız dep tabılǵan hám qaytarılıwı kerek bolǵan tovarlar kiritilmeydi.

Materiallardı buxgalteriya esabında tuwrı bahalaw zárúrli áhmiyetke iye esaplanadı. 4-san BEMSning 11-bandine muwapıq, materiallardı bahalaw tómendegi eki bahanin eń tómeni boyınsha - balans dúzilip atırǵan sánedegi haqıyqıy ózine túser bahası boyınsha (satıp alıw bahası yamasa islep shıǵarıw ózine túser bahası) yamasa bazar bahası boyınsha (sap satıw qunı) boyınsha ámelge asırıladi.

Materialları satıp alıw menen baylanıshı bolǵan hám olardıń ózine túser bahasına kirgizetuǵın qárejetlerge tómendegiler kiritiledi:

- materiallardın shártnama qunı;
- baji tólewleri hám jıynawları;
- materialları satıp alıwda qatnasqan támiynachi hám dáldalshılardı tolenetuǵın kossion haqlar;
- materiallardı sertifikatlaw hám texnikalıq sharayatlardı muwapıq snaqtan ótkiziw qárejetleri;
- transport-tayarlaw qárejetleri;
- transportirovka qılıw táwekelshiliklerdi qamsızlandırıwıw qárejetleri.

Materiallardı satıp alıw qárejetleri olardı payda bolıwın tastıyıqlaytuǵın baslanǵısh hújjetlerge tiykarlanadı. Bul hújjetlerge esapbet-faktura, qabil Qılıw-tapsırıw aktı, inventarlaw aktı hám

başqalardı kirgiziw mümkin.

Satıp alınğan zat etilgen materiallarğa pul qarjı tölew menen baylanış qärejetler (akkreditiv ashıw qärejetleri, ótkermalar ushın bank komissiyası, tovar-materiallıq zapaslardı sırt el valyutasına satıp alıw sıyaqlında valyutamı konvertaciyalaw boyınsha komissiya hám basqa bank xızmetlerin), materiallardı satıp alıw boyınsha kontraktlardı tayarlaw, dizimnen ótkeriw hám jabıw menen baylanış qärejetler hám de aktivlerdi satıp alıw menen tikkeley baylanış bolmağan basqa qärejetler materiallardıń ózine tüser bahasına kiritilmeydi, bálki olar júz bergen esabat dáwirinde qärejetler retinde tın almadı.

Materiallar kredit esabına satıp alınğan zat etilgende yamasa tayarlanğanda kredit (qarız) den paydalanğalıq ushın procentler kórinisindegi qärejetler onıń esabınan birotala yamasa bólek satıp alınğan materiallardıń ózine tüser bahasına kiritilmeydi.

Shólkemdiń transport -tayarlaw qärejetleri tómendegi usıllardan biri boyınsha esapqa qabıl etiledi yamasa satıp alınğan zat etilgen materiallar qunne kiritiledi:

a) transport -tayarlaw qärejetlerin materiallar ózine tüser bahasına tikkeley (tuwrıdan-tuwrı) kirgiziw (shártname bahasına qosıw, ustav kapitalına kiritilgen badaldın pul bahasına qosıw, mutqa alınğan hám t.b. ámeldegi qunne qosıw).

Transport -tayarlaw qärejetlerin materiallar ózine tüser bahasına tikkeley (tuwrıdan-tuwrı) kirgiziw usılın kóp bolmağan nomenklaturadagi tovar-materiallıq zapaslardı iye bolğan shólkemlerde, sonıń menen birge tovar-materiallıq zapaslardıń bólek túrleri hám gruppalarınıń qunı úlken áhmiyetke iye bolğan jaǵdaylarda qóllaw maqsetke muwapıq ;

b) jetkizip beretuǵındıń esap-kitap hújjetlerine qaray transport -tayarlaw qärejetlerin bólek sintetik 1510 – «Materiallardı tayarlaw hám satıp alıw» schyotına alıp barıp, keyinirek olardı «Materiallar» statyai boyınsha tovar-materiallıq zapaslar ózine tüser bahasına yamasa isletiliwine qaray islep shıǵarıw qärejetlerine hám (yamasa) dáwir qärejetlerine kirgiziw.

Tovar-materiallıq zapasni bahalawdıń eki usılı bar olar: jalpı payda

usılı hám tovar-materiallıq zapasdiń usaqlap satıw sawda usılı⁴².

Islep shıǵarıw zapaslariniń xaqiqiy ózine tüser bahasını anıqlaw, olardı bahalawdıń tómendegi usılların qóllaw menen ámelge asırıwladı:

1. Danalap bahalaw.
2. FIFO (birinshi tusim aqırǵısı zapasge).
3. Ortasha baha usılı (AVECO).

Materiallardı esaptan shıǵarıw tártibi kárxananıń esap siyasatında belgileniwi kerek.

Hár bir birlik ózine tüser bahası usılı boyınsha bólek tártipte isletiletuǵın mteriallar (qımbatbaha metallar, qımbat bahalı taslar) bahalanadı. Bunday materiallardıń birliǵi ádette birden-bir úlgide boladı.

Materiallardı FIFO usılı boyınsha esaptan shıǵarıw zapaslar ay dawamında hám basqa dáwirde olardı satıp alıw izbe-izliǵı boyınsha paydalanıladı degen shamadan kelip shıǵıp esaplanğan bahada ámelge asırıladı. Bul usıl qollanganda aynıń aqırına zapasde turǵan materiallardı bahalaw waqıtqa kóre aqırǵı satıp alınğan materiallardıń haqıyqiy ózine tüser bahası boyınsha ámelge asırıladı, satılğan tovarlar, ónimler, jumıs hám xızmetler ózine tüser bahasında bolsa waqıtqa kóre aldın satıp alınğanlardıń ózine tüser bahası esapqa almadı.

Ortasha tartılğan baha (AVECO) usılına muwapıq, hár bir birliktiń qunı dáwir basına uqsas birliklerdiń ortasha tartılğan qunnen hám de Dáwir dawamında satıp alınğan yamasa islep shıǵarıw uqsas birliklerdiń quninen anıqlanadı. Materiallardıń ortasha qunı udayı tákirarlanatuǵınlıq tiykarında (udayı tákirarlanatuǵın esap) yamasa hár bir qosımsha jetkiziw procesinde (úzliksiz esap) esaplanıwi mümkin.

34-keste

Tovar-materiallıq zapaslar tuwrısında maǵlıwmatlar

№	Kórsetkishlar	Buyımlar muǵdan	Birlik bahosi	Summa
1	Dáwir basında tovar-materiallıq zapaslar zapasi	120	90	10800

⁴² Wan Madensh Wan Ibrahim va Mohd Rizal Pahl "Fundamentals of business accounting" Oxford university Press, 2014; 103-bet.

2	I iyunda satib alingan	120	100	7000
3	I oktyabrde satib alingan	70	110	9900
4	Ameldegı tovar-materiallıq zapaslar	280	98, 92	27700
5	Jil davamında satilgan tovar-materiallıq zapaslar	200	?	?
Dáwir aqırında qalğan tovar-materiallıq zapası		80	?	?

Danalab bahalawda, kemrek qumı saylangan bolsa, 18900 swmni $(120 \times 90) + (70 \times 100) + (10 \times 110)$, eger ózine túser bahası en joqarı bolğan 150 dane buyım saylangan bolsa, Ortasha bahada bolsa 19784 swm $(200 \times 98, 92)$ boladı, yaǵnıy $27700 : 280 = 98, 92$, FIFO usulında, 18900 swm $(120 \times 90) + (70 \times 100) + (10 \times 110)$ ni quraydı.

Bul usıllardı salıstratuǵın bolsaq, tómendegi kóriniske iye boladı (bul jerde danalab bahalaw usılı anıq tańlap alingan buyımlarǵa baylanıslı boladı).

35-keste

FIFO va AVECO usullari

Bahalaw usullari	Satilgan materiallar qumı swm	Dáwir aqırında qalğan materiallar	Jámi, swm
FIFO	18900	8800	27700
Ortasha ózine túser bahası	19785,5	7915,5	27700

Finanslıq esabatları tayarlawda 4-san BEMS da muwapıq FIFO usılın qóllaw maqsetke muwapıq, sebebi islep shıǵarıw zapaslari qumı esabat dáwiri aqırında ámeldegı bahaga jaqınlaw boladı hám kárxana aylanba aktivlerin anıq sáwlelendiredi.

Sap satıw qumı - tovar satılıwınıń shamalıq qunnen tovarlardı satıw aldından tayarlaw jáne onı satıw qárejetleriniń ayırması bolıp tabıladı.

Hár bir statya boyınsha usıl - tovar-materiallıq zapaslardıń hár statyası (sortı, markası, túri hám sol sıyaqlılar) ózine túser bahası hám sap satıw qumı salıstrıladı (salıstrılınadı) hám bul eki bahadan en tómeni hár bir statya boyınsha finanslıq esabatqa kiritiledi.

Tıykarǵı tovar gruppalari usılı - tovar-materiallıq zapaslardıń ózine túser bahası yamasa sap satıw qunnen en tómeni, TMZlardıń

hár bir kategoriyasi yaki toparı boyınsha ulıwma summadan kelip shıǵıp anıqlanıwı názerde tutiladı.

Zapaslar ulıwma kólemi usılı - tovar-materiallıq zapaslardıń ózine túser bahası yamasa sap satıw qunnen en tómeni zapaslar ózine túser bahasınıń ulıwma summası hám sap satıw qunniń ulıwma summasınan kelip shıqqan halda anıqlanadı.

13. 3. Tovar-materiallıq zapaslardı esapqa alıw sistemaları

Ónim islep shıǵarıw, tovarlardı satıw, islerdi ornılaw hám xızmetler kórsetiw procesiniń xarakteri hám qásiyetlerine baylanıslı halda tovar-materiallıq zapaslar esabı úzliksiz (turaqlı) yamasa udayı tákirarlanatuǵın esapqa alıw sistemalarınan biri boyınsha ámelge asırılıwı múmkin⁴³.

Tovar-materiallıq zapaslardı úzliksiz (turaqlı) esapqa alıw. Tovar-materiallıq zapaslardı úzliksiz esapqa alıw sistemasınan paydalanılǵanda tovar-materiallıq zapaslardı esapqa alıw schyotlarida olardıń kelip túswı hám shıǵıp ketiwı boyınsha operaciyalar tolıq tákirarlanatuǵın esapqa alıw sistemalarınan biri boyınsha ámelge asırılıwı múmkin⁴³.

Tovar-materiallıq zapaslardı udayı tákirarlanatuǵın esapqa alıw. Tovar-materiallıq zapaslardı udayı tákirarlanatuǵın esapqa alıw sisteması qollanılǵanımda jil dawamında tovar-materiallıq zapaslardı tolıq esabı yuritilmaydı. Tovar-materiallıq zapaslardıń haqıyqatındaǵı bar ekenligi olardı inventarizaciya nátiyjeleri boyınsha anıqlanadı. Satilgan tovar-materiallıq zapaslardıń ózine túser bahası olardı inventarizaciyasi juwmaqlanıwına shekem anıqlanıwı múmkin emes, sebebi satilgan tovar-materiallıq zapaslardıń ózine túser bahasını esap-kitap qılıw tómendegi formula menen ámelge asırıladı:

$$\begin{aligned} & \text{Esabat dáwiri basma tovar-materiallıq zapaslardıń qaldıǵı} \\ & + \\ & \text{Tovar-materiallıq zapaslardıń kelip túswı} \\ & = \end{aligned}$$

⁴³ Oriqov A. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi buxgaltariya hisobining milliy standartlariga sharhlar to'plami. T.: Norma, 2010. 252-b.

Satilgan tovar-materialliq zapaslarning ózine túser bahasi

Esabat dáwiri aqırına tovar-materialliq zapaslarning qaldığı

Udayı tákirarlanatugin esapqa alıw sisteması qollanılǵanında tovar-materialliq zapaslardı esapqa alıwshı balans schyotlaridagi qaldıq inventarizaciya tugagunga shekem baslanǵısh dárejede ózgermay turadı.

Tovar-materialliq zapaslardı udayı tákirarlanatugin esapqa alıw usulınan paydalanılǵanda hár bir ónim (tovar) dın ózine túser bahası esabat dáwiri dawamında waqtınshalıq 9140 «Udayı tákirarlanatugin esapta tovar-materialliq zapaslar satıp alıw / satıp alıw» schyotida jıynaladı, biraq satılǵan ónimler, tovarlardın haqıyqı ózine túser bahasını tek tovar-materialliq zapaslar inventarizaciya etilgennen keyin anıqlaw múmkin. 9150 «Udayı tákirarlanatugin esapta tovar-materialliq zapaslar boyınsha dúzetiwler» schyoti - esabat dáwirdin aqırında inventarizaciya nátiyjesinde tovar-materialliq zapaslardı bar ekenligin sáwlelendiriw ushın paydalaniletugin waqtınshalıq schyot. Kórsetilgen schyotning debeti boyınsha tovar-materialliq zapaslarning azayıwı, krediti boyınsha tovar-materialliq zapaslarning ósıwı tovar-materialliq zapaslardı esapqa alıwshı schyotlar (1000 -2900) menen baylanısqan halda sáwlelendiriledi.

9150 «Udayı tákirarlanatugin esapta tovar-materialliq zapaslar boyınsha dúzetiwler» schyotining qaldığı 9910 «Juwmaqlawshı finanslıq nátiye» schyotiga ótkeriliwi arqalı jabıladı.

36 -keste

Tovar-materialliq zapaslardı udayı tákirarlanatugin esapqa alıw operasiyalarını sáwlelendiriw

T/r	Xojalıq mámileleriniń mazmunı	Debet	Kredit
1	Tovar-materialliq zapaslardı satıp alıw (TMZni udayı tákirarlanatugin esapqa alıw usulida)	9140	6010
2	Esabat dáwirdin aqırında inventarizaciya nátiyeleri boyınsha TMZ schyotları boyınsha qaldıqlarǵa dúzetiwler etildi:		
	A) tiykarǵı materialliq zapaslar, zapaslarning ósıwı	1000	9150

	zapaslarning azayıwı	9150	1000
	B) tamamlanmagan islep shıǵarıw : ósiw azayıw	2010 9150	9150 2010
	S) tayar ónim: zapaslarning ósıwı zapaslarning azayıwı	2810 9150	9150 2810
	D) tovarlar : zapaslarning ósıwı zapaslarning azayıwı	2900 9150	9150 2900
3	Esabat dáwirdin aqırında 9140 «Udayı tákirarlanatugin esapta TMZ satıp alıw / satıp alıw» schyotining jabılıwı	9910	9140
4	Esabat dáwiri aqırında 9150 «Udayı tákirarlanatugin esapta TMZ boyınsha dúzetiwler» schyotining jabılıwı	9910 (9150)	9150 (9910)

13. 4. Materiallar kirimi hám sarplanıwın esapqa alıw hám de hújjetlestiriw

Kárxanaǵa tiyisli bolǵan sheki onim, materiallar, janar may, ıqtıyat bólimler, butlovchi buyımlar, satıp alınǵan yarım tayar ónimler, konstrukciyalar, detallar, ıdısbob materiallar, inventarlar, xojalıq úskeneleri hám bahalıqlardıń bar ekenligi hám háreketi tuwrısındaǵı informaciyalardı ulıwmalastırıw tómendegi schyotlarda ámelge asırıldı:

1010 – «Sheki onim hám materiallar»

1020 – «Satıp alınatugin yarım tayar ónimler hám butlovchi

bólimler»

1030 – «Janar may»

1040 – «ıqtıyat bólimler»

1050 – «Qurılıs materialları»

1060 – «ıdısbob hám ıdısbop materialları»

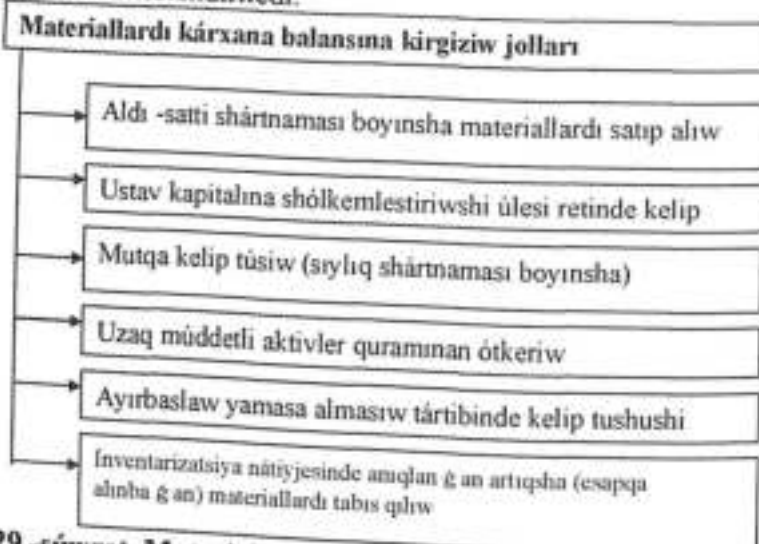
1070 – «Shetke qayta islew ushın berilgen materiallar»

1080 – «Inventar hám xojalıq inventarları»

1090 – «Basqa materiallar».

Bul esapbetlerdin debetida islep shıǵarıw zapaslariniń kóbeyiwı, kreditida bolsa olardıń islep shıǵarıw hám basqa maqsetler ushın

sarplanıwı sáwlelendiriledi.

29 -súwret. Materiallardı kárxana balansına kúrgiziw jolları

Mısal. Juwapkerligi sheklengen jámiettiń shólkemlestiriw shártnamasında názerde tutılıwınsha, shólkemlestiriwshiler ustav kapitalına úles retinde tovar-materiallıq baylıqlardı kúrgizediler. Bunda shólkemlestiriwshi 36000 mıń swm, sonday-aq QQS 6000 mıń swm summa daǵı kúrilish materialların, basqa shólkemlestiriwshi bolsa 12000 mıń swm baha daǵı tovarlardı kúritedi.

37-keste

Ustav kapitalın tovar-materiallıq baylıqlar menen qalıplestiriw buxgalteriya jazıwları

№	Xojalıq operaciýalarınıń mazmunı	Summa, mıń swm	Debet	Kredit
1	Shólkemlestiriw shártnamasına muwapıq ustav kapitalınıń muǵdarı sáwlelendirildi	48000	4610	8330
2	A shólkemlestiriwshi úlesiniń kelip túsiwı	30000	1050	4610
3	B shólkemlestiriwshi úlesiniń kelip túsiwı	6000	4410	4610
		12 000	2910	4610

Mısal. Kárxana qarız shártnaması boyınsha (procent tólewlarisiz) 12000 mıń swm qunındegi (sonday-aq QQS 2000 mıń swm) materiallardı aldı. Qarız múddeti tawıslǵannan keyin (altı aydan keyin) 12000 mıń swm qunındegi (QQS esapqa alınǵan halda) tap sonday materiallar qarız beretuǵınǵa qaytarıldı.

38-keste

Qarız shártnamasına muwapıq materiallardıń tabısı

№	Xojalıq operaciýalarınıń mazmunı	Summa, swm	Debet	Kredit
1	Qarız shártnaması boyınsha materiallar kelip tústi hám tabıs etildi	10000000 2000000	1000 4410	6820 6820
2	Qarız shártnaması boyınsha qaytarılıwı kerek bolǵan materiallardıń qunı esaptan shúǵarıldı	10000000	9220	1000
3	QQS esaplab jazıldı	2000000	9220	6410
4	Qarız shártnaması boyınsha materiallardıń qaytarılıwı sáwlelendirildi	1 200	6820	9220

Mısal. wákillik ilajların ótkeriw ushın kárxana óz jumsshisına esabat beriw shárti menen 300 mıń swm berdi. Bul pul qarjıǵa ol bazardan qunı 320000 swm bolǵan miywelerdi satıp aldı. Kárxana buxgalteriyasına avans esabatı usınıldı.

39 -keste

Esapdor shaxslardan tovar-materiallıq zapaslardıń tabıs etiliwi

№	Xojalıq operaciýalarınıń mazmunı	Summa, mıń swm	Debet	Kredit
1	Esabat beriw shárti menen pul qarjılar berildi	300	4230	5010
2	Ónimler tabıs etildi	300	1090	4230
3	Kárxanannıń esapdor shaxstan qarız sáwlelendirildi	20	1090	6970
4	Esapdor shaxsqa parq summasına pul	20	6970	5010

qarjları berildi			
------------------	--	--	--

Atap ótiw kerekki, balanstıń 150-qatırı boyınsha materiallardı qayta islewde payda bolatuǵın shıǵındılar da esapqa alınırıw kerek. Islep shıǵarıw procesinde materiallardı qayta islewde payda bolatuǵın shıǵındılarǵa materiallardıń bul túrine tán bolǵan sapasın (tolıqlıǵı, forması hám boshq.) tolıq yamasa bólekan joǵatǵan materiallardıń qaldıqları kiredi.

Kárxana tárepinen ónimlerdi tayarlaw, jumıslar, xızmetlerdi orınlaw, xojalıq mútajlıqtarında isletiliwı yamasa shetke satılıwı múmkin bolǵan materiallar shıǵındıları qaytarılatuǵın shıǵındılar dep ataladı.

Kárxananiń ishinde yamasa shetke satıw ushın isletip bolmaytuǵın materiallar shıǵındıları, sonıń menen birge kózge kórinbeytuǵın shıǵındılar (qırındılar, kúyik hám sh. k.) qaytalanbaytuǵın shıǵındılar dep ataladı.

Qaytarılatuǵın shıǵındılar qunı islep shıǵarıwqárejetleri summasın azaytadı. Tapsırıw yukxatları tiykarında baza daǵı materiallar shıǵındılarına olardıń qunın tiyisli buyırtpa boyınsha qárejetlerden esaptan shıǵarıw tuwrısında gruppalangán vedomost dúziledi.

Tólewdi keshiktiriw yamasa bolıp -bolıp túlew shárti menen satıp alınǵan zat etiletuǵın materiallardıń qunı túlewdi keshiktiriw yamasa bolıp -bolıp túlew summaların esapqa almaǵan halda qalıplestiredi. Materiallardıń túlewdi keshiktiriw yamasa bolıp -bolıp túlew usınıs etilmesten satılatuǵın qunı menen satıp olinayotǵan materiallar boyınsha ulıwma túlew summası ortasındaǵı farqni túlewdi keshiktiriw yamasa bolıp -bolıp túlew dáwiri dawamında ámeldegi túlewdiń keshiktiriw yamasa bolıp -bolıp túlew boyınsha túlewlerdiń ulıwma summasındaǵı salıstırma salmaǵına baylanıslı halda finanslıq qárejetler (procentler boyınsha qárejetler) retinde tán alıw kerek.

Mısal. Kárxana 12000 mıń swmga materiallardı satıp alınǵan zat etedi, sonday-aq QQS 2000 mıń swm. Shártname menen 50 procent aldınan túlew názerde tutılǵan, túlewdiń qalǵan summası 3 ayǵa keshiktiriladi. Túlewdi keshiktirgenlik ushın kárxana materiallar satıwshısına keshiktirilgen summanıń 10 % i muǵdarında pul qarjı túlewi kerek.

40 -keste Materiallar túlewdi keshiktiriw shárti menen satıp alınırıw

sáwlelendiriw

N	Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Summa, mıń swm	Debet	Kredit
1	Aldınan túlew (50 %) sáwlelendirildi	6000	4310	5110
2	Materiallar kirim etildi	10000	1010	6010
3	avansatın esapqa alınırıw sáwlelendirildi	6000	6010	4310
4	Esapqa qabıllawǵa QQS sáwlelendirildi	2000	4410	6010
5	Buyım jetkizip beriwshige qarız (50 %) qaytarıw sáwlelendirildi	6000	6010	5110
6	Túlew keshiktirilishi boyınsha procentler esaplandı hám tolıqndı	600 600	9610 6920	6920 5110

Mısal. Kárxana gezlemeni QQSsiz bahasınan 10% muǵdan daǵı chegirma menen satıp alınǵan zat etedi (chegirma shártname imzolangan kúnden baslap úsh kún dawamında pul qarjı tolıqnishi shárti menen beriledi). Chegirmalarnı esapqa alǵan halda gezleme bahası 1080 mıń swmni quraydı, sonday-aq QQS 180 mıń swm.

41-keste Esapta chegirma menen satıp alıwdı sáwlelendiriw

N	Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Summa, mıń swm	Debet	Kredit
1	Gezlemeni satıp alıw sáwlelendirildi	900 100	1010 1010	6010 9390
2	QQS esapqa alıw ushın qabıllandı	180	4410	6010
3	Tovar jetkizip beretiwshige túlew sáwlelendirildi	1080	6010	5110

Buyım jetkizip beretuǵınlardan alınǵan schyot hám basqa esap-kitap hújjetleri, bárinen burın, kárxana buxgalteriyasına tapsıladı, olar tekseriledi, keyininen waqıtında dizimge alınadı. Sonnan keyin bul hújjetler kárxananiń támiynat bólimine tapsıladı. Hár bir schyot

boyınsha onıń tolıqnıshı yamasa tólenbesligi anıqlanadı. Eger shártname shártlerine buyım jetkizip beretuǵınlar tolıq ámel etken bolsa, schyotni tólewge razılıq beriledi. Tolıqnıshı kerek bolǵan schyot hám basqa esap-kitap hújjetleri materialdı qabıllaw ushın bazǵa beriledi. Materiallar kárxanaǵa keltirilgunga shekem hámme hújjetler amawlı papkada saqlanadı. Waqıtında jiberilmagan materiallar tuwrısında baza basqarıwshı kárxananın támiynat bólimine tiyisli ilaj kórilwi ushın xabar beredi.

42-keste

Tovar-materiallıq baylıqlardı esapqa alıw boyınsha baslanǵısh hújjetler

№	Baslanǵısh hujjattın atı
1.	M-1-san forma. Kelip túsip atırǵan júklerdi esapqa alıw jurnalı
2.	Isenim xatı : M-2, M-2 a
3.	Berilgen isenim xatlardı esapqa alıw jurnalı
4.	M-4-san forma. Tabıs orderi
5.	Tovar-transport yukxatlari: 1-t -san forma, 2-tm -san forma, CMR forma
6.	Jol betalari: 4-s forma (ornılangan iske qarap tólenetuǵın is haqtı), 4-p forma (vaqtbay) 4-m forma (qalalararo), 1-san forma (xalıq aralıq)
7.	M-7-san forma. Tovar-materiallıq bahaliklarini qabıllaw aktı
8.	M-8-san forma. Sheklep alıw esapbeti
9.	M-10 -san forma. Akt-talapnama
10.	M-11-san forma. Talapnama -yukxat
11.	M-12-san forma. Materiallardı esapqa alıw betachasi
12.	M-13-san forma. Hújjetlerdi qabıllaw -tapsırıw reestri
13.	M-15-san forma. TMBni shetke beriw yukxati
14.	M-35-san forma. Jay hám imaratlardı buzıwdan hám bólimlerge ajratıwdan alınǵan materiallıq bahalıqlardı tabıs qılıw aktı
15.	SM-1-san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardı saqlawǵa qabıllaw -tapsırıw aktı
16.	SM-2-san forma. Saqlawǵa berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı esapqa alıw jumalı
17.	SM-3-san forma. Saqlawǵa berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı qaytarıw tuwrısında aktı
18.	SM-9 -san forma. Tárezi vedomostsi
19.	SM-10 -san forma. Partiya esapbeti
20.	SM-12-san forma. Tovarlardı partiyalar boyınsha jumsaw aktı

№	Baslanǵısh hujjattın atı
21.	SM-13-san forma. Saqlaw jayınan alıp shıǵıp ketiletuǵın ónimler, tovar-materiallıq qumbathıqlardı qadaǵalaw tekseriw tuwrısında akt
22.	SM-15-san forma. Tovar-materiallıq baylıqlar bahosini kemeytiw tuwrısında akt
23.	SM-18-san forma. Tayar ónimlerdi saqlaw jayına tapsırıw yukxati
24.	SM-19 -san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardıń saqlaw jaylarındaǵı qaldıqların esapqa alıw vedomostsi
25.	SM-20 -san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardıń saqlaw jaylarındaǵı háreketi tuwrısında esabat
26.	SM-21-san forma. Ekspeditor esabatı
27.	INv-2-san forma. Inventarlash jarlıǵı
28.	INv-3-san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardıń inventarlash dizimi
29.	INv-4-san forma. Júklengen tovarlardı inventarlash aktı
30.	INv-5-san forma. Juwapker saqlawǵa qabil etilgen (tapsılǵan) tovar-materiallıq baylıqlardıń inventarlash dizimi
31.	INv-6 -san forma. Jolda bolǵan material hám tovarlardı inventarlash aktı
32.	INv-19 -san forma. Salıstırıw vedomostsi

M-1-san forma. «Kelip túsip atırǵan júklerdi esapqa alıw jurnalı». Júklerdi alıw hám olardı kárxananın bazasına tabıs qılıw menen baylanıslı transport, tovar hám basqa hújjetlerdi dizimlew hám qadaǵalawǵa alıw ushın qollanıladı.

Vedomost kárxana buxgalteriyasında yamasa támiynat bóliminde transport hám artısh hújjetleri, tabıs orderlari, materiallardı qabıllaw aktları tiykarında júritiledi.

Vedomostda tabıs orderlari (yamasa qabıllaw aktları) dın nomerleri, kárxana bazasına materiallıq bahaliklarining kelip túsiv sáneleri belgilengenler etiledi.

Ádette, buyım jetkizip beretuǵın kárxanalardan materiallardı támiynat bólimi ekspeditori jetkizip beredi. Buyım jetkizip beretuǵın yamasa transport shólkemi bazasınan materiallardı alıw ushın buxgalter ekspeditorga M-2, M-2 a forma daǵı isenim xatı jazıp beredi. Isenim xatı málim materiallıq bahalıqlardı basqa kárxanadan alıwda bólek lawazımlı shaxstıń óz kárxanası atnan shıǵıw huqıqların rásmiylestiriw ushın qollanıladı.

Isenim xatlardı toltrıw tártibi «Tovar-materiallıq baylıqlardı alıwǵa isenim xatlar beriw hám olardı isenim xatlar boyınsha beriw tártibi tuwrısında»ǵı Qaǵıydaǵa tiykarınan belgilengen.

Materiallıq baylıqlardı alıwǵa beriletuǵın isenim xatı - kárxana buyım jetkizip beretuǵınlarınan tovar-materiallıq baylıqlardı alıw ushın óz wákiline beretuǵın hújjeti bolıp tabıladı.

Tovar jetkizip beretuǵın yamasa transport shólkemi bazasınan materiallardı alıw ushın támiynashıǵa buxgalteriya tárepinen 15 kúnden aspaytuǵın múddetke isenim xatı beriledi. Isenim xatı alıw huqıqına iye bolǵan xızmetkerler dizimi kárxana basshısı tárepinen tastıyqlanadı⁴⁴.

Isenim xatlardı toltırıw tártibi «Tovar-materiallıq baylıqlardı alıwǵa isenim xatlar beriw hám olardı isenim xatlar boyınsha beriw tártibi tuwrısında»ǵı Nizamǵa tiykarlanıp belgilengen.

Materiallıq baylıqlardı alıwǵa beriletuǵın isenim xatı - kárxana buyım jetkizip beriwshilerinen tovar-materiallıq baylıqlardı alıw ushın óz wákiline beretuǵın hújjeti bolıp tabıladı.

Kárxana materiallıq baylıqlardı ǵalabalıq tárizde isenim xatı menen alatuǵın jaǵdaylarda M-2 a formasındaǵı isenim xatdan paydalanadı. Isenim xatı kárxana basshısı hám bas buxgalteri tárepinen mórlengen halda beriledi, keyininen ol «Berilgen isenim xatlardı esapqa alıw jurnalı»nda belgilenedi. Ekspeditor bolsa isenim xatın alıwda dáptergerge qol qoyadı.

«Berilgen isenim xatlardı esapqa alıw jurnalı» nomerlengen hám sabaq penen tigilip, jurnaldıń sońǵı betinde kárxana basshısı yamasa ol tárepinen belgilengen adamlardıń imzasınan keyin «Usı jurnalda... bet nomerlendi» degen jazıw belgilenedi hám móhir menen tastıyqlanadı. Betler sanı jazıw menen kórsetiledi.

Toliq yamasa bir bólimi toltrilmagan isenim xatlardı hám de olar atına jazılǵan adamlardıń qol úlgisi bolmaǵan isonchnomalarnı beriw qadaǵan etiledi.

Isenim xatın alǵan xızmetker materiallar alıńǵannan keyingi birinshi kúnden qaldırmasdan oǵan júkletilgen wazıypanı atqarǵanlıǵı hám de alıńǵan materiallardı bazaǵa tapsırǵanlıǵı tuwrısındaǵı hújjetlerdi buxgalteriyaga tapsırıwı shárt. Isletilmegen isenim xatlar belgilengen múddeti ótip ketkennen keyingi kúnde buxgalteriyaga tapsırıladı. Múddeti ótip ketken isenim xatlar boyınsha esabat bermegen shaxslarǵa jańa isenim xatlar beriw qadaǵan etiledi.

Materiallardı bazaǵa baza basqarıwshı yamasa bazashı qabıl

etedi. Keltirilgen materiallar buyım jetkizip beriwshilerdin' hújjetleri menen muwapıq bolsa, bazashı M-4 formasındaǵı kiris orderi dúzedi.

M-4 forma jetkizip beriwshilerden yamasa qayta islewden kelip túsetuǵın materiallardı esapqa alıw ushın qollanıladı. Kiris orderi bir nusqada bahalıqlardıń bazaǵa kelip túsiwı sánesinde materiallıq juwapker shaxs tárepinen dúziledi. Kiris orderi bahalıqlardıń haqıyqatında qabıl etilgen muǵdarına dúzilisi kerek. « Pasport nomeri» üstini qumbat bahalı metallar hám taslardan ibarat materiallıq bahalıqlar boyınsha xojalıq operaciyanın rásmiylestiriwde toldırıladı.

Haqıyqatında tabıs etilgen materiallar hám jiberilgen hújjetler ahaqıyqatında ayırmashılıq anıqlansa M-7-san forma «Tovar-materiallıq bahalıqların qabıllaw aktı» rásmiylestiriledi. M-7-san forma jetkizip beriwshiniń qosımsha hújjetleri maǵlıwmatlarman muǵdar yamasa sapa tárepten ayırmashılıqqa iye materiallıq bahalıqlardı, sonıń menen birge hújjeciz kelip túsken materiallıq bahalıqlardı qabıllawdı rásmiylestiriw ushın qollanıladı.

Akt materiallıq juwapker shaxstan hám jiberiwshiniń (jetkizip beriwshiniń) wákili yamasa mápdar bolmaǵan shólkem wákilinen ibarat qabıl komissiyası tárepinen eki nusqada dúziledi.

Bahalıqlar qabıl etilgenen soń, aktlar qosımsha hújjetler (tovar - transport júk xatlari) menen birge tómendegilerge usınıs etiledi:

birewi - materiallıq bahalıqlar háreketin esapqa alıw ushın kárxana buxgalteriyasına ;

ekinshisi - jetkizip beretuǵın atına dawa xatın rásmiylestiriw ushın támiynat bólimine yamasa buxgalteriyaga.

Akt dúzilgeninde kiris orderi rásmiylestirilmeydi.

Kárxanaga kelgen hújjetler operativ xızmetker tárepinen kelgen materiallardı dizimnen ótkeriw ushın ashılǵan M-1 formasındaǵı arnavlı jurnalda dizimge alınadı hám de shártnamada názerde tutılǵan talaplarǵa sáykes keliwi qadaǵalawdan ótkeriledi.

M-1 forma júklerdi alıw hám olardı kárxananiń bazasına tabıs qılıw menen baylanıshlı transport, tovar hám basqa hújjetlerdi dizimnen ótkeriw hám qadaǵalawǵa alıw ushın qollanıladı. Jurnal kárxana buxgalteriyasında yamasa támiynat bóliminde transport hám artıw hújjetleri, kiris orderleri, materiallardı qabıllaw aktleri tiykarında júritiledi. Jurnalda kiris orderler (yamasa qabıllaw aktleri) diń nomerleri, kárxana bazasına materiallıq bahalıqlarınin' kelip túsiw sáncleri belgilengenedi.

⁴⁴ G'ulomova F. Buxgalteriya hisobini mustaqil o'rganish uchun qo'llanma. -T. "NORMA" 2009 y. 218-b.

M-12-san forma «Materiallardı esapqa alıw beti» materiallardıń hár bir sortı, túri hám ólshemi boyınsha baza daǵı háreketin esapqa alıw ushın qollanıladı; materiallardıń hár bir nomenklatura nomerine toldırıladı hám materiallıq juwapker shaxs (bazashı, baza basqarıwshı) tárepinen júritiledi. betde jazıwlar baslanǵısh kiris - shıǵıs hújjetleri tiykarında operaciya ámelge asırılǵan kúnde belgilengenler etiledi.

Tovar -transport júk xatlari (TTJ) Ádillik ministrligi tárepinen 2004- jul 2 -iyulda 1382-san menen dizimge alınǵan «Tasıwshılardıń júk Avtomobilleri ushın jol betalari, tovar-transport júk xatların tayarlaw, esapqa alıw, toltırw hám qayta islew boyınsha jollama»nin' qaǵıydalarına muwapıq rásmiylestiriledi. Avtomobil transportında júklerde tasıwda TTJ júk jiberiwshi tárepinen hár bir júk alıwshı atına, hár bir jol ushın bólek tórt nusqada dúziledi:

- birinshi nusqa júk jiberiwshide qaladı hám tovar-materiallıq bahalıqların esaptan shıǵarıw ushın mórsherlenedi;

- ekinshi nusqa aydawshı tárepinen júkti alıwshıǵa tapsırıladı hám júkti alıwshı tovar-materiallıq bahalıqların kiris etiw ushın mórsherlenedi;

- júkti alıwshı tárepinen qollar hám muxrler menen tastıyqlanǵan úshinshi hám tórtinshi nusqalar bolsa, júk tasıwshıǵa beriledi. Úshinshi nusqa tólewshi-Avtotransport buyırtpashısı menen esaplasıwlar ushın tiykar bolıp xızmet etedi hám tasıw ushın esapbetke qosımsha etiledi. Tórtinshi nusqa bolsa transport xızmetlerin esapqa alıw, aydawshılardıǵa miynet haqını esaplaw ushın tiykar bolıp, ol jol esapbetina qosımsha etiledi.

M-8-san forma. Sheklep alıw esapbeti - materiallardı beriwdiń sheklengen muǵdarları ámelde bolǵanda, olardı beriw ushın, ónimler islep shıǵarılıwında úzliksiz túrde isletiletuǵın materiallardıń beriliwin rásmiylestiriw ushın, sonıń menen birge islep shıǵarıw mútajlikleri ushın materiallardı beriwdiń belgilengen sheklengen muǵdarlarına ámel etiliwin ámeldegi baqlaw ushın qollanıladı hám de bazadan materiallıq baylıqlardı esaptan shıǵarıwdı tastıyqlaytuǵın hújjet bolıp esaplanadı.

Sheklep alıw esapbeti materialdıń hár bir atı (nomenklatura nomeri) na eki nusqada jazıladı. Bir nusqası ay basına shekem strukturalıq bólinde - material qarıydarsına, ekinshisi bolsa - bazaǵa beriledi.

Óndiriske materiallardı beriw baza tárepinen strukturalıq bólim wákili óz sheklep alıw esapbetin usınıs etkende ámelge asırıladı.

Bazashı hár eki nusqada materiallardı beriw sánesi hám muǵdarın belgileydi, keyininen materiallardıń nomenklatura nomeri boyınsha sheklengen muǵdarlar qaldıǵın shıǵaradı. Sheklep alıw esapbetinde bazashı, bazanıń sheklep alıw esapbetinde bolsa strukturalıq bólim wákili qol qoyadı.

Baslanǵısh hújjetler sanın kemeytiw ushın materiallar beriliwin tikkeley materiallardı esapqa alıw esapbetinde rásmiylestiriw usınıs etiledi. Bul jaǵdayda materiallardı beriwge shıǵın hújjetleri rásmiylestirilmeydi, operaciyanıń ózi bir nusqada jazılatuǵın sheklep alıw esapbeti tiykarında ámelge asırıladı.

Beriw limitin betanın' ózinde de kórsetiw múmkin. Strukturalıq bólim wákili materiallardı alıwda tikkeley materiallardı esapqa alıw esapbetina qol qoyadı, sheklep alıw esapbetina bolsa bazashı qol qoyadı. Sheklep alıw esapbetinde óndiriske paydalanılmaǵan (qaytarılǵan) materiallar esabı da júritiledi. Bunda hesh qanday qosımsha hújjetler dúzilmeydi.

Belgilengen sheklengen muǵdarlardan artıqsha materiallar beriw hám bir túrdegi materiallardı basqasına almastırıp beriwge kárxana basshısı yamasa buǵan wákil etilgen shaxstıń ruxsatına kóre jol qoyıladı.

Materiallıq baylıqlardı beriw sheklep alıw esapbetinde belgilengen bazalarda ámelge asırıladı. Bazashı sheklep alıw esapbetinde materiallardı beriw sánesi hám muǵdarın belgileydi, keyininen materiallardıń hár bir nomenklatura nomeri boyınsha sheklengen muǵdarlar qaldıǵın shıǵaradı.

Sheklengen muǵdarlardan paydalanılǵannan keyin sheklep alıw esapbeti bazadan buxgalteriyadıǵa tapsırıladı.

M-10 -san forma. Akt-talapnama - materiallardı óndiriske, xojalıq hám basqa mútajlikler ushın sheklengen muǵdarlardan artıqsha bir retlik beriliwin rásmiylestiriw ushın qollanılardı. Bólimler - material qarıydarları tárepinen eki nusqada jazılardı. Bir nusqası bazanıń materiallıq juwapker shaxsı qolı menen alıwshıda, ekinshisi bolsa alıwshınıń qolı menen baza basqarıwshı (bazashı) da qaladı.

Materiallardı jaramsız ónimler, qosımsha sarp etiw, islep shıǵarıw programmasın ádewir ornılaw sebeplerine kóre óndiriske sheklengen muǵdarlardan artıqsha beriw tek kárxana basshısı yamasa ol

kárxanadan belgilengen wákil shaxs ruxsatı menen ǵana ámelge asırıladi. Akt-talabnamada sebepler kodı hám qosımsha sarp etiw ayıplı kórsetiliwi kerek.

M-11-san forma. Talapnama -júkxat - Talapnama -júkxat materiallardı kárxana ishinde strukturalıq bólimler yamasa materiallıq juwapker shaxslar ortasında beriliwin esapqa alıw hám rásmiylestiriw ushin qollanıladı. Talapnama -júkxatti materiallıq baylıqlardı tapsırıwshı strukturalıq bólimdegi materiallıq juwapker shaxs 2 nusqada dúzedi. Bir nusqası tapsırıwshı baza ushin baylıqlardı esaptan shıǵarıw ushin, ekinshisi bolsa qabil etiwshı baza ushin baylıqlardı tabıs qılıw ushin tiykar bolıp xızmet etedi. Bul júkxatlar menen birge óndiristegi sarplanbaǵan materiallardıń qaldıǵın, egerde olar aldın talapnama boyınsha alınǵan bolsa, bazaǵa yamasa bazashıǵa tapsırıw, sonıń menen birge shıǵındılar hám jaramsız ónimlerdi tapsırıw boyınsha operaciyalar rásmiylestiriledi.

Talapnama -júkxat tapsırıwshı hám alıwshınıń materiallıq juwapker shaxsları tárepinen imzalanadi hám materiallardı háreketin esapqa alıw ushin buxgalteriyaǵa tapsırıladi.

SM-1-san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardı saqlawǵa qabıllaw -tapsırıw aktı - júk beretuǵınlar tárepinen saqlawshı kárxanaǵa saqlaw ushin berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı qabıllaw -tapsırıwdı esapqa alıw ushin qollanıladı.

Hújjet xojalıq saqlawda da, professional saqlawshı qatnasıwında ámelge asırılatuǵın saqlawda da qollanıladı.

Saqlaw shártnaması (belgilengen múddette hám «talap etip alǵanǵa shekem») tiykarında hám oǵan muwapıq saqlawshı kárxana hám júk beretuǵın wákillari tárepinen dúziledi.

Akt nusqaları sanı hám dúzilgen hújjetlerdi tolıq jıynaqlılıǵı hár bir anıq jaǵdayda belgilenedi.

SM-2-san forma. Saqlawǵa berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı esapqa alıw jurnalı - saqlawǵa berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı esapqa alıw ushin qollanıladı. Saqlawshı kárxananiń materiallıq juwapker shaxsı tárepinen saqlawǵa tapsırılǵan tovar-materiallıq baylıqlardı qabıllaw tuwrısındaǵı hújjetler maǵlıwmatları tiykarında júritiledi. Tovar-materiallıq baylıqlardı saqlawǵa qabıllaw, olardı saqlaw múddeti tawısilıwı menen olardı júk beretuǵınǵa qaytarıw materiallıq juwapker shaxstıń qolı menen rásmiylestiriledi.

Tovar-materiallıq baylıqlardı saqlaw jayınan qabil etip alıwında,

júk beretuǵın óz qolı menen saqlawshı kárxanadan qabil etip alınǵan tovar-materiallıq baylıqlardıń muǵdarı hám sapası boyınsha shaǵımı joq ekenligin tastıyıqlaq, qol qoyadi.

SM-3-san forma. Saqlawǵa berilgen tovar-materiallıq baylıqlardı qaytarıw tuwrısında aktı - saqlawshı kárxana tárepinen saqlawǵa qabil etilgen tovar-materiallıq baylıqlardı júk beretuǵınǵa qaytarıwdı esapqa alıw ushin qollanıladı.

Saqlawshı kárxananiń materiallıq juwapker shaxsı tárepinen tovar-materiallıq baylıqlardı saqlaw múddeti tawısilıwı menen olardı júk beretuǵınǵa qaytarıwda eki nusqada dúziledi. Bir nusqası saqlawshı kárxanada qaladı, ekinshisi bolsa júk beretuǵınǵa beriledi.

SM-15-san forma. Tovar-materiallıq baylıqlar bahasını kemeytiw tuwrısında akt - hár qyılı sebeplerge kóre mánisi boyınsha gónergende, qarydar talabı tómenlegende, sapasını tómenlew belgileri anıqlanǵanda tovar-materiallıq baylıqlar bahasını kemeytiwdi rásmiylestiriw ushin qollanıladı.

Komissiyaniń juwapker shaxsları tárepinen 2 nusqada dúziledi hám imzalanadi. Bir nusqası buxgalteriyaǵa jóneltiriledi, ekinshisi saqlaw ushin materiallıq juwapker shaxsqa beriledi yamasa tovar-materiallıq qumbatlıqlardı júdá tómen baha boyınsha qayta satıw yamasa olardı jetkizip beretuǵın (óndiriwshı) ge qaytarıw ushin sawdaǵa tapsırıw ushin tovar júkxatına qosımsha etiledi.

SM-18-san forma. Tayar ónimlerdi saqlaw jayına tapsırıw júkxati - tayar ónimlerdi óndiris shıǵarıwdan saqlaw jayına tapsırıwdı esapqa alıw ushin qollanıladı. Strukturalıq bólimniń tayar ónimlerdi tapsırıwshı materiallıq juwapker shaxsı tárepinen eki nusqada dúziledi. Bir nusqası tapsırıwshı strukturalıq bólim (cex, uchastka, brigada) den ónimler (qumbatlıqlar) di esaptan shıǵarıw ushin, ekinshisi bolsa qabil etiwshı baza (cex, uchastka, brigada) de ónimler (qumbatlıqlar) di kiris qılıw ushin tiykar bolıp xızmet etedi.

Júkxat tapsırıwshı hám qabil etiwshiniń materiallıq juwapker shaxsları tárepinen imzalanadi hám ónimler (qumbatlıqlar) háreketin esapqa alıw ushin buxgalteriyaǵa usınıs etiledi.

SM-20 -san forma. Tovar-materiallıq baylıqlardıń saqlaw jaylarındaǵı háreketi tuwrısında esabat - esabat dáwirindegi tovar-materiallıq baylıqlardıń háreketi tuwrısındaǵı esabat (tovar esabatı) ni materiallıq juwapker shaxs tárepinen buxgalteriyaǵa usınıw ushin qollanıladı.

Jazıwlar hár bir kiris hám shıǵıs hújjetleri hám tovarlardıń assortimentleri boyınsha qaldıqları boyınsha belgilenedi. Dúzilgen hújjetlerdiń nusqalar sanı hám hár biri anıq jaǵdayda belgilenedi.

SM-21-san forma. Ekspeditor esabatı - júk alıwshı tárepinen óndiriwshi (jetkizip beriwshi) kárxanadıń jiberiw xızmeti arqalı keltirilgen tovar-materiallıq qımbatlıqlardı esapqa alıw ushın qollanladı.

Ekspeditor (aydawshı - ekspeditor) Avtotransporttıń hár bir reysi boyınsha júk alıwshı tárepinen jetkizilgen tovar-materiallıq qımbatlıqlar ushın óz kárxanası buxgalteriyası aldında esap beredi.

Júk alıwshı tárepinen tovar-materiallıq qımbatlıqlardı jetkizip beriw nátiyjeleri tiykarında ekspeditor (aydawshı - ekspeditor) tárepinen dúziledi.

Dúzilgen hújjetlerdiń nusqalar sanı hám hár biri anıq jaǵdayda belgilenedi.

Tovar-materiallıq zapaslardıń sarplanıwı (shıǵıp ketiw) ni buxgalteriya esabında esapqa alıwdıń zárúrli qásiyetleri bar. Shıǵıp ketip atırǵan tovar-materiallıq zapaslardıń mÁnisi shıǵıp ketiw dátilin anıqlaw waqtında balanstan esaptan shıǵarılıwı kerek. Tovar-materiallıq zapaslar shólkemdiń balansınan :

satıw ;

basqa shólkemniń ustav kapitalına shólkemlestiriw úlesi kórinisinde beriw;

shólkemlestiriwshi shólkemlestiriwshiler quramınan shıqqanında yamasa tamamlanıw atırǵan xojalıq júrgiziwshi subyektin' buyım-múlkın onıń qatnasıwshıları ortasında bolıp atırǵanda ilgeri shólkemniń ustav kapitalına kiritilgen úlesti shólkemlestiriwshige qaytarıw ;

mutqa beriw;

almastırıw;

saqlaw múddeti tawsılǵannan keyin jaramsızlıǵı sebepli, fizikalıq mánisi boyınsha gónergenligi nátiyjesinde tamamlaw (joq etiw);

kemislik yamasa zaqım alıw (sınıw, bolınıw) anıqlanıwı ;

tovar qarız kórinisinde usınıw yamasa ilgeri alınǵan tovar qarızın qaytarıw ;

basqa operaciyalar hám hádiyseler nátiyjesinde esaptan shıǵarıladı.

Tovar-materiallıq zapaslardıń shıǵıp ketiwinen finanslıq nátiyje

(payda yamasa ziyan) tovar-materiallıq zapaslardıń shıǵıp ketiwinen alınǵan dáramattan olardıń balans mÁnisi hám tovar-materiallıq zapaslardıń shıǵıp ketiw menen baylanıshı tikkeley bolmaǵan salıqlardı shegiriw arqalı anıqlanadı.

Shıǵıp ketip atırǵan tovar-materiallıq zapaslardıń ózine túser bahası menen baylanıshı dáramat tın alınatıwın esabat dáwirinde qárejet retinde tın alınadı. Shıǵıp ketiw munasábeti menen tovar-materiallıq zapaslardı qálegen esaptan shıǵarıw summası hám olarǵa tiyisli barlıq ziyanlar esaptan shıǵarıw júz bergen yamasa ziyan jetkizilgen esabat dáwiri dawamında qárejet retinde esapqa alınıwı kerek. Satıwdıń sap mÁnisi asırıw nátiyjesinde júzege keletuǵın, ilgeri esaptan shıǵarıw tovar-materiallıq zapaslardıń mÁnisi qayta tiklew summası asıw júz bergen esabat dáwirinde qárejet retinde tın alınǵan, shıǵıp ketken (sonday-aq satılǵan) tovar-materiallıq zapaslar ózine túser bahasınıń tómenlewi retinde tın alınadı.

Ónimler islep shıǵarıw, jumıslar ornaw, xızmetler kórsetiw menen tikkeley baylanıshı bolǵan tikkeley (tuwrı) qárejetler materiallar, xızmetkerler menen muynet haqı boyınsha esaplawlar hám basqa schyotlar kreditinen 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotiga esaptan shıǵarıladı.

Járdemshi islep shıǵarıw qárejetleri 2310 - «Járdemshi islep shıǵarıw» schyoti kreditinan 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotiga esaptan shıǵarıladı.

Tiykarǵı islep shıǵarıwdı basqarıw hám oǵan xızmet kórsetiw menen baylanıshı bolǵan tikkeley bolmaǵan (qıysıq) qárejetler 2510 - «Uliwma islep shıǵarıw qárejetleri» schyotinan 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotına esaptan shıǵarıladı. 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotına sonıń menen birge jaramsız ónimlerden joyıwlar 2610 - «Óndiristegi jaramsız ónimler» schyoti kreditinen esaptan shıǵarıladı.

2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotinin' krediti boyınsha óndirisi ptken ónimler, ornılǵan jumıslar hám kórsetilgen xızmetlerdiń haqıyqıy ózine túser bahası summaları sawlelendiriledi. Usı summalar 2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyotinan 2810 - «Baza daǵı tayar ónimler», 9130 - «Ornılǵan jumıslar hám kórsetilgen xızmetlerdiń ózine túser bahası» schyotları debetina esaptan shıǵarılıwı múmkin.

2010 - «Tiykarǵı islep shıǵarıw» schyoti boyınsha ay aqırındaǵı

qaldıq tamamlanbagan islep shıǵarıw ózine tıser bahasını kórsetedi.

Másele. Kárxanada haqıyqıy mÁnisi 200000 sumlıq artıqsha material bar ekenligi anıqlandı hám kárxana onı 250000 swmga basqa kárxanaǵa satdı. Bul mámilelerge esapta tómendegishe provodka beriledi:

materialdıń haqıyqıy mÁnisi esaptan shıǵarıldı.

Debet 9220 - 200000 swm

Kredit 1010 - 200000 swm.

materialdıń satıw mÁnisi sáwlelendirildi:

Debet 4890 - 250000 swm

Kredit 9220 - 250000 swm.

QQS esaplandı 50000 swm;

Debet 9220 - 50000 swm

Kredit 6410 - 50000 swm.

artıqsha materillardı satıwdan payda alırdı (300000-200000-50000) = 50000 swm;

Debet 9220 - 50000 swm

Kredit 9320 - 50000 swm.

Materiallardı satıwdan alınǵan finanslıq nátiyje satıw qárejetleri esapqa alınǵan halda anıqlanadı hám de 9320 - «Basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwinen payda» schyoti kreditina yamasa 9430 - «Basqa operacion qárejetler» schyoti debetina kiritiledi.

13. 5. Inventar hám xojalıq úskeneleri esabınıń ózgeshelikleri

Materiyallar ishinde ayrıqsha qásiyetlerge iye bolǵan inventar hám xojalıq inventarlari haqqında qısqasha toqtalıp ótemiz. Mal-múlk inventar hám xojalıq inventarlari quramına kiritiliwi ushın tómendegı kriteriyalarǵa juwap beriwi kerek:

- xızmet múddeti bir jıldan aspaǵan ;

- xızmet múddetine qaramastan bir birlik (komplekt) ushın

Ózbekstan Respublikasında belgilengen (satıp alıw waqtında) eń kem is haqısınıń eliw esesine shekem muǵdarda bahaǵa iye bolǵan buyımlar. Baslıq esabat jılında olardı inventar hám xojalıq inventarlari quramında esapqa alıw ushın buyımlar qunınıń kemrek shegarasını belgilewge haqlı.

Inventar hám xojalıq inventarlari paydalanıwǵa tapırıwda olardıń qunı wazıypasına qaray islep shıǵarıw qárejetlerine yamasa dáwir qárejetlerine tolıq esaptan shıǵarılıp, keyin shólkem tárepinen

ápiwayı forma boyınsha (bir tárepleme tártipte), ózine tıser bahası boyınsha atlar (nomenklatura nomerleri) yamasa gruppalar (irilestirilgen komplektler) kesiminde operativ muǵdarlıq esap júritiledi, bunda paydalanıwǵa kelip túsiw sánesi (ay, jıl), paydalanıw ornı (bólimler boyınsha) hám olardan paydalanıw múddeti dawamında materiallıq juwapker shaxslar kórsetiledi.

Eger inventar hám xojalıq inventarlariń qunı bir birlik (komplekt) ushın satıp alıw waqtında Ózbekstan Respublikasında belgilengen eń kem is haqısınıń on esesinen artıq bolsa, ol jaǵdayda shólkem olardı paydalanıwǵa beriwde bul inventar hám xojalıq inventarlariń qunıń múddeti keshiktirilgen qárejetlerge kirgiziwi múmkin. Bunda keshiktirilgen qárejetlerdi kemeytiw, yaǵnıy olardı qárejetlerdi esaptan shıǵarıw tómendegı usıllardan birin qollaw arqalı ámelge asırıladi :

a) bahanı islep shıǵarılǵan ónim (jumıslar, xızmetler) kólemine proporcional túrde esaptan shıǵarıw ;

b) teń normalı tárizde.

Bahanı islep shıǵarılǵan ónim (jumıslar, xızmetler) kólemine proporcional túrde esaptan shıǵarıw usılında keshiktirilgen qárejetler swmmasın esaptan shıǵarıw, esabat dáwirinde islep shıǵarılǵan ónim (jumıslar, xızmetler) kóleminiń natural kórsetkishinen hám inventar hám de xojalıq inventarlari ózine tıser bahası kórsetilgen inventar hám xojalıq inventarlariń paydalı jumısaıdıń pútkil kútilip atırǵan múddetinde ónim (jumıslar, xızmetler) óndiristiń shama qılınıp atırǵan kólemine qatnasman kelip shıqqan halda ámelge asırıladi.

Bahanı teń normativ usılda esaptan shıǵarıw inventar hám xojalıq inventarlariń ózine tıser bahasınıń hám de bul inventar hám xojalıq inventarlariń paydalı isletiw múddetin esapqa alǵan halda esaplap shıǵarılǵan normalardan kelip shıqqan halda ámelge asırıladi.

Inventar hám xojalıq inventarlari qunı olardı paydalanıwǵa beriwde esaptan shıǵarıw tártibi, sonıń menen birge olardıń qunıń qárejetlerge kirgiziw, paydalanılıp atırǵan usılı shólkemniń esap siyasatında sáwlelendiriliwi kerek.

Xızmet múddeti hám qunına qaramastan inventar hám xojalıq inventarlari quramına tómendegiler kiritiledi:

- amawlı ásbap -úskeneler hám úskeneler (amawlı bir buyımlardı gruppalı hám ǵalabalıq islep shıǵarıw yamasa jalǵız

tártiptegi buyırtparı tayarlaw ushin mólsherlengen, maqsetli ásbap hám úskenerler);

- amawlı hám sanitariya kiyimi, amawlı ayaq kiyim;
- kórpe-tósekler;
- jazıw-sızıw inventarları (kalkulyatorlar, stol üstine qoyılatuǵın ásbaplar hám taǵı basqalar);
- asxana inventarı, sonıń menen birge dasturxan hám súlgiler;
- qurılıs qárejetleri, qurılıs -montaj jumıslarınıń ózine túser bahasına kirgizetuǵın waqtınshalıq (titulsız) imaratlar, úskenerler hám apparatlar;
- paydalanıw múddeti bir jıldan aspaytuǵın, almasıratıluǵın úskenerler;
- awlaw quralları (torlar, matraplar, trallar hám taǵı basqa).

Kárxana olardıń wazıypası hám qarjı-xojalıq iskerligindegi ornına baylanıshı halda inventar, ásbaplar hám xojalıq inventarların esapqa alıw ushin esapbetlerdi gárezsiz ashıw huqıqına iye. Tapsırıw waqtında inventar hám xojalıq inventarlarınıń qunın tolıqlıǵınsha islep shıǵarıw yamasa dáwir qárejetlerine kiritiledi.

Inventar hám xojalıq úskenerlerin paydalanıwǵa beriw buxgalteriya esabında inventar hám xojalıq úskenerlerin satıp alıw hám islep shıǵarıw menen baylanıshı haqıyqıy qárejetler swmması (haqıyqıy ózine túser bahası boyınsha) qárejetlerdi esapqa alıwshı schyotlarda sáwlelendiriledi hám tómendegi jazıwlar ámelge asırıladi:

Debet 2000, 2300, 2500, 2700, 9400, 3290

Kredit 1080

Bir waqtınń ózinde, paydalanıwda bolǵan inventar hám xojalıq úskenerlerin saqlanıwın baqlaw maqsetinde balanstan tısqarı schyotda tómendegi jazıw ámelge asırıladi:

Debet 014 «Paydalanıwdaǵı inventar hám xojalıq úskenerleri» esapqa alıwǵa ótkerilgen inventar hám xojalıq úskenerleri swmmasına.

Inventar hám xojalıq úskenerlerin balanstan tısqarı 014 «Paydalanıwdaǵı inventar hám xojalıq úskenerleri» schyotında esapqa alıw ápiwayı forma (bir tárepleme tártipte) inventar hám xojalıq úskenerleriniń atı yamasa olardıń toparı (irlestirilgen komplektler kesiminde, paydalanıwǵa kelip túskен sánesin kórsetiw menen satıp alıw (islep shıǵarıw) dıń haqıyqıy ózine túser bahası boyınsha, paydalanıw ornı hám materiallıq juwapker shaxslar boyınsha júritiledi.

Kárxana basshısı tárepinen tastıyqlanǵan dizimge muwapıq siyrek ushırasatuǵın yamasa quramında qımbatlı metallar yamasa qımbatlı taslar bolǵan inventar hám xojalıq úskenerleri qatarına kiritilgen, inventar hám xojalıq úskenerlerin paydalanıwǵa alıw ushin da strukturalıq bólim bazasına kepillikli shaxs tárepinen imzalanǵan talapnama usınıs etiledi. Talapnamada inventar hám xojalıq úskenerlerin alatuǵın jumısshınıń qolı bolıwı kerek.

Jumısshılardıǵa amawlı kiyimler, ornalıǵan tártipte tastıyqlanǵan amawlı kiyim, amawlı ayaq kiyim hám basqa jeke tártipte qorǵanıw quralların biypul beriwdiń tamaq boyınsha úlgili normaları, sonıń menen birge jumısshılardı amawlı kiyim, amawlı ayaq kiyim hám basqa jeke tártipte qorǵanıw quralları menen támiyinlewdiń qaǵıydaları tiykarındaǵı kollektiv shártnamada belgilengen tártipte beriledi.

Amawlı kiyimlerde jumısshılardı beriliwi rásmiylestiriliwshı hújjetler (talapnama hám taǵı basqalar) da, basqa rekvizitler menen bir qatarda beriwdiń tiykarı, jeke kartochkada bolsa kiyiw múmkin bolǵan múddetti, qaytarılǵanda paydalanıwǵa jaramlılıǵı dárejesi sáwlelendiriliwi kerek.

13. 6. Qayta islewge berilgen shiyki zat penen baylanıshı operaciyalardı buxgalteriya esabında sáwlelendiriw tártibi

Qayta islewge berilgen shiyki ónimi - qayta islewge berilgen shiyki ónimin qayta islew haqqında dúzilgen shártnamaǵa muwapıq, buyırtpashıǵa qayta islewden alınǵan ónimdi qaytarıp beriw shárti menen sanaat tiykarında qayta islew ushin basqa shaxsqa - qayta isleytuǵınǵa berilgen hám buyırtpashıǵa tiyisli bolǵan shiyki ónim hám materiallar.

Buyırtpashı - qayta islewge berilgen shiyki ónimin sanaat tiykarında qayta islewge berip atırǵan shólkem;

Qayta isleytuǵın - qayta islewge berilgen shiyki ónimin sanaat tiykarında qayta islewge qabil etiwshı hám qayta islewden alınǵan ónimdi keleside buyırtpashıǵa qaytarıp beretuǵın shólkem.

Qayta islewge berilgen shiyki ónimin qayta islewge beriw «Qayta islewge berilgen shiyki ónimin qabıllaw - tapsırıw aktı» yamasa «Qayta islewge berilgen shiyki ónimin tapsırıw nakladnoyi» menen rásmiylestiriledi.

Qayta islewge berilgen shiyki ónimi háreketiniń qadaǵalawta támiyinlew maqsetinde «Qayta islewge berilgen shiyki ónimin esapqa alıw vedomosti»da júrgiziw kerek. Qayta islewge berilgen shiyki ónimin esapqa alıw vedomostı qayta islewdiń basshısı tárepinen nızamshılıqta belgilengen tártipte kepillik berilgen shaxslar tárepinen imzalanadı.

Qayta islewge berilgen shiyki ónimin qayta islewden alınǵan ónim buyırtpashına qaytarıp berilgende, qayta islewge berilgen shiyki ónimin qayta islew boyınsha islerdiń haqıyqatında ornlanganlıǵın tastıyıqlaytuǵın schyot-faktura hám de «Qayta islewge berilgen shiyki ónimin qayta islewden alınǵan ónimdi qabıllaw -tapsırıw aktı» hám «Qayta islewge berilgen shiyki óniminiń isletiliwi haqqında esabat» jazıp beriledi.

«Qayta islewge berilgen shiyki óniminiń jumshalıwı haqqında esabat» eki nusqada dúziledi, qayta islewdiń kepillikli shaxsı tárepinen imzalanadı. Birinshi nusqa buyırtpashıǵa beriledi, ekinshisi bolsa qayta isleytuǵında qaladı.

Másele. «Paxta tazalaw» AJ (qayta islewge berilgenge beretuǵın) ózi qayta islewge úlgermey atrıǵan paxta shiyki ónimin qayta islewge berilgen tiykarında qayta islew ushın ózine jaqın jaylasqan «Amu paxta tazalaw» AJ (qayta isleytuǵın) menen shártnama dúzdi. Qayta islewge berilgen tiykarında beriletuǵın paxta shiyki óniminiń qunı 17 000 000 swm. «Amu paxta tazalaw» AJ qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki óniminiń 2 000 000 swm bahadaǵı shigitin qaytarıp berdi. Shamalıq smetaǵa muwapıq qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki ónimin qayta islew boyınsha ornlangan jumus hám xızmetler qunı 1 800 000 swmı quraydı. Shártnama shártine kóre qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki ónimin qayta islew boyınsha ornlangan jumus hám xızmetler ushın pul qarjı tólew shamalıq smetada kórsetilgen qunını 40 % aldın avans jol menen de ámelge asırladı.

43-keste

Shiyki-zat ónimdi qayta islewge berilgen tiykarında qayta islew mámilelerin sawlelendiriw

№	Mámile mazmunı	swmma	debet	kredit
---	----------------	-------	-------	--------

1	«Paxta tazalaw» AJning paxta shiyki ónimin qayta islew ushın qayta islewge berilgen tiykarında «Amu paxta tazalaw» AJ ke beriw	17000000	1070	1010
2	Paxta shiyki ónimin qayta islewge berilgen tiykarında qayta islew shártnamesında kórsetilgen avans tólemlerin ámelge asırıw	720000	4310	5110
3	«Amu paxta tazalaw» AJ tárepinen qaytarılǵan shigitti tabıs qılıw	2000000	1090	1070
4	Qayta islewge berilgen tiykarında qayta islewge berilgen paxta shiyki óniminiń qunin islep shıǵarıw qárejetlerine ótkerilgende	15000000	2010	1070
5	Qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki ónimin qayta islew boyınsha ornlangan jumus hám xızmetlerdiń qunin islep shıǵarıw qárejetlerine ótkerilgende	18000000	2010	6010
6	Qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki ónimin qayta islew boyınsha ornlangan jumus hám xızmetlerdiń qunı esaplangan hám qaplawǵa qabil etilgen QQS swmmasına	360000	4410	6010
7	Aldın berilgen avanslardı qaplawǵa qabıllaw	720000	6010	4310
8	Qayta islewge berilgen tiykarında berilgen paxta shiyki ónimin qayta islew boyınsha ornlangan jumus hám xızmetlerin hám QQS swmması ushın «Amu paxta tazalaw» AJ ke pul qarjıları ótkerilip berilgende	1440000	6010	5110
9	Aldınnan tólengen QQS nı qaplawǵa qabil qılıw	360000	6410	4410

Qayta isleytuǵın kárxana qayta islewge qabil etilgen qayta islewge berilgen shiyki ónim hám materiallardı balanstan tısqarı 003 «Qayta islewge qabil etilgen materiallar» schyotında shártnamalarda kórsetilgen bahalar boyınsha esapta júrgizedi.

Balanstan tısqarı 003 «Qayta islewge qabil etilgen materiallar» schyotı qayta islew tárepinen tólenbeytuǵın hám qayta islewge qabil etilgen buyırtpashınıń shiyki ónim hám materiallarınıń bar ekenligi hám háreketi haqqındaǵı informaciyalardı ulıwmalastırıw ushın

mólsherlengen. Bunda balanstan tısqarı 003 «Qayta islewge qabıl etilgen materiallar» schyotında analitik esabı qayta islewge berilgen beretuğınlar, shiyki ónim hám materillardıń túrleri, sanı hám olardı saqlaw ornları boyınsha júrgizedi.

13. 7. Tovar-materiallıq zapaslar inventarizaciyası

Tovar-materiallıq zapaslardıń haqıyqatında bar ekenligin anıqlaw, olardıń satıw sap qunın tastıyqlaw hám olardıń pútin saqlanıwın baqlaw maqsetinde shólkemler tárepinen waqıtı - waqıtı menen, lekin bir jıldı keminde bir márte tovar-materiallıq zapaslardı inventarizaciyaдан ótkeriledi.

Tovar-materiallıq zapaslardı inventarlash 19-san buxgalteriya esabı milliy standartı «Inventarlashni shólkemlestiriw hám ótkeriw» menen belgilengen tártipte ótkeriledi.

Inventarizaciya ótkeriliwi rejesine kóre, rejeli hám rejesiz bolıwı múmkin.

Qadağalaw organınıń qadağalaw-baqlaw jumısları rejesi tiykarınan ótkeriletuğın inventarizaciya rejeli inventarizaciya dep ataladı. Inventarizaciyanıń bul túri kárxanalar hám xojalıqlar ara shólkemler baqlaw komisiyaları jumıs iskerliginde keń tarqalğan bolıp, kóbinese arnawlı (shtatdağı) qadağalawshılardıń tekseriw ótkeriw jobalarına da kiritiledi. Rejeli inventarizaciya buxgalteriya esap sistemasında zárúrli ornı tutadı. Arnawlı sheshimge kóre, hár bir xojalıq qarjları hám materiallıq baylıqları túri boyınsha málim bir waqıt ishinde inventarizaciya ótkerip turılıwı kerek.

Tómendegi jağdaylarda inventarizasiya múddetinen aldın ótkeriliwi shárt:

□ kárxana mal-múlkin gireyge beriw, satıp alıw, sonıń menen birge mámleket kárxanasın aksiyanerlik jámiyetke aylandırwıw sıyaqlı jağdaylarda;

□ tovar-materiallıq baylıqlar qayta bahalanganda;

□ materiallıq juwapker shaxs ózgergende;

□ talan-taraj qılıw yamasa kerı maqsette paydalanıw, sonıń menen birge baylıqlardıń buzılıwı menen baylanıslı faktlar anıqlanganda;

□ órt yamasa tábiyigiy apatlar júz bergende;

□ kárxana jabılıp atırğanda tamamlaw balansın dúziw aldınnan hám basqa jağdaylarda.

Tekseriw kólemine kóre inventarizaciya barlıq yamasa tańlap ótkeriletuğın, ótkeriw waqıtı boyınsha jobalastırılğan yamasa kútpegende ótkeriletuğın inventarizasiyalarga bóliniwi múmkin.

Inventarlaw nátiyjesinde anıqlanğan tovar-materiallıq zapaslar kemisligi swmması nızam hújjetlerinde belgilengen jağdaylarda tábiyiy joğalıp ketiw normaları shegahaqıyqatında, sonıń menen birge kemisliktiń anıq ayıpkerleri anıqlanbağan yamasa materiallıq juwapker shaxslardan óndiriw múmkinshiligi bolmağan jağdaylarda, onı qarjı-xojalıq iskerligi nátiyjelerine esaptan shıǵarıw haqqındaǵı qarar qabıl etilgen esabat dáwirindegi qarjı-xojalıq iskerligi nátiyjelerine kiritiledi.

Inventarizaciya – TMZ dıń haqıyqatında bar ekenligin anıqlaw, olardıń satıw sap qunın tastıyqlaw hám olardıń pútin saqlanıwın qadağalawın támiyinlep beretuğın process bolıp tabıladı⁴⁵.

Islep shıǵarıw zapasların inventarizaciya qılıw bir jıldı keminde bir ret finanslıq esabattı dúziwden aldın, biraq esabat jılıń 1 oktyabrinen keyin ámelge asırıladı.

Inventarizasiya procesinde anıqlanğan tovar-materiallıq zapaslarınıń kemisligi haqıyqiy (balans) qunı boyınsha esaptan shıǵarıladı hám buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi:

Debet 5910 «Kemislikler hám bahalıqlardıń buzılıwınan joǵaltıwlar» schyoti;

Kredit «Tovar-materiallıq zapasların esapqa alıwshı schyotlar» (1000 -2900).

Materiallıq juwapker shaxs (yamasa basqa xızmetker) ayıplı dep tán alınğan jağdaylarda hám eger bahalaw nátiyjesinde kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunı (óndirilgen swmma) kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqiy (balans) qunınan joqarı bolsa, dáramat swmması buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi:

Debet 4730 «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń qarızı» schyoti - ayıplı shaxs yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolğan kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunında;

⁴⁵ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 312-pp. 2014

Kredit 5910 «Kemislilikler hám bahalıqlardıń buzılıwınan joǵaltıwlar» schyoti - kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqıy (balans) qunında;

Kredit 9320 «Basqa aktivlerdiń shıǵıp ketiwinen payda» schyoti - ayıplı shaxs yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolǵan kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunı hám kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqıy balans qunı ortasındaǵı ayırmashılıǵına.

Materiallıq juwapker shaxs (yamasa basqa xızmetker) ayıplı dep tın alınǵan jaǵdaylarda hám eger bahalaw nátiyjesinde kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunı (óndirilgen swmma) kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqıy (balans) qunınan tómen bolsa, kórilgen ziyan swmması buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi.

Debet 4730 «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń qarızı» schyoti - ayıplı shaxs yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolǵan kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunına;

Debet 9430 «Basqa operacion qárejetler» schyoti - ayıplı shaxs yamasa materiallıq juwapker shaxstan óndiriliwi kerek bolǵan kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunı hám kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqıy (balans) qunı ortasındaǵı ayırmashılıǵına;

Kredit 5910 «Kemislilikler hám bahalıqlardıń buzılıwınan joǵaltıwlar» schyoti - kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń haqıyqıy (balans) qunına.

Kemisliliktiń anıq ayıplı, tabılǵan zatǵa yamasa materiallıq juwapker shaxslardan óndirip alıw múmkinshiligi bolmaǵan jaǵdaylarda, kem shıqqan tovar-materiallıq zapaslarınıń kemislilikinen kórilgen ziyan finanslıq nátiyjelerge alıp barıladı hám buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi.

Debet 9430 «Basqa operacion qárejetler» schyoti;

Kredit 5910 «Kemislilikler hám bahalıqlardıń buzılıwınan joǵaltıwlar» schyoti.

Inventarizasiya procesinde anıqlanǵan esapqa alınbaǵan (artıqsha) tovar-materiallıq zapasları anıqlanǵan sánedegi naǵız ózine uqsas tovar-materiallıq zapaslarınıń bazar qunı boyınsha bahalanadı

(artıqsha shıǵıw sebepleri hám ayıplı shaxslar keyinirek anıqlanadı) hám buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi:

Debet «Tovar-materiallıq zapasların esapqa alıwshı schyotlar»;

Kredit 9390 «Basqa operacion dáramatlar» schyoti.

Ayıplı shaxslar yamasa materiallıq juwapker shaxslardan kemislilik swmmasını óndirip alıwshı buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi:

Debet «Pul qarjılar esapqa alıwshı schyotlar» (5000, 5200, 5600, 5700) yamasa «Miyet haqı boyınsha xızmetker esaplawishların esapqa alıwshı schyotlar» (6700), yamasa basqa aktivlerdi esapqa alıwshı schyotlar;

Kredit 4730 «Materiallıq ziyandı qaplaw boyınsha xızmetkerlerdiń qarızı»

Tákirarlaw ushin sorawlar

1. Islep shıǵarıw zapasları degende neni túsinesiz?
2. Islep shıǵarıw zapaslarınıń qanday túrleri ámeldegi?
3. Islep shıǵarıw zapasları qaysı bahalarda bahalanadı?
4. Materiallar háreketi qaysı hújjetler menen rásmiylestiriledi?
5. Materiallardıń bazadaǵı hám buxgalteriyadaǵı esabı qanday shólkemlestiriledi?
6. TMZlardı esapqa alıw wazıypaların sanap berin?
7. TMZlardı bahalaw usılların túsindirin?
8. TMZlar háreketin hújjetlestiriw degende neni túsinesiz?
9. TMZlardıń bazadaǵı hám buxgalteriyadaǵı esabın júrgiziw qaǵıydalarına anıqlama berin.
10. Inventnar hám xojalıq úskeneleri esabınıń qásiyetlerin aytıp ótin.

Egerde bay bolıwdı qálesen, álbette finanslıq sawatlılıqqa iye
bolıwın kerek
Pobert Kiyosaki

14-BAP. INVESTICYALAR ESABI

14.1. Xojalıq júrgiziwshi subyektlерinde investiciyalar esabın shólkemlestiriw

«2017 - 2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdıń bes ústin baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası»da kapitaldı tartıw hám de kárxanalar, finanslıq institutlar hám xalıqtıń erkin qarjıların jaylastırıwdıń alternativ deregi retinde finans bazarın rawajlandırıwǵa qaratılǵan Ózbekstan Respublikası finans bazarın orta múddetli hám uzaq múddetli keleshekte rawajlandırıw koncepciyasını islep shıǵıw belgilengen⁴⁶.

Joybarda tómendegiler názerde tutıladı:

- bekkem finanslıq institutlarǵa bahalı qaǵazlar (obligaciyalar, vekseller hám basqalar) shıǵarıwǵa ruxsat beriw;
 - bahalı qaǵazlar bazarın muwapıqlastırıw boyınsha kepillikli organdıń finans bazarın zamanagóy quralların engiziwdegi rolin kúsheytiw, yaǵnıy usı organdı qadaǵalaw organı retinde emes, bálki bahalı qaǵazlar bazarı qatnasıwshılarının huqıq hám nızamlı máplerin qorǵawshı organ retinde iskerligi natıyjeliligini asırıw;
 - bahalı qaǵazlardı dáslepki hám qosımsha emissiya qılıwdı mámleket diziminen ótkeriw rejimin ápiwayılastırıw;
 - qamsızlandırıw hám basqa finanslıq xızmetlerdiń jańa formaların engiziw, qamsızlandırıw hám basqa túrdegi finanslıq xızmetlerdiń kólemin keńeytiw;
 - bólek milliy kárxanalar akciyalarınıń shet el abıraylı fond birjalarında dáslepki tárzde jaylastırılıwına erisiw (IPO), olardıń shet el kapital bazarına shıǵıwın támiyinlew.
- Xojalıq subyektleri menen onıń sırtqı hám ishki derekleri ortasında investiciya resurslarınıń eń nátiyjeli háreketin támiyinlew boyınsha qarar qabıllaw investiciyalardı basqarıw daǵı tiykarǵı

⁴⁶ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jı 7 fevraldaǵı PP-4947-sanlı Páramına 8-qosımsha

wazıypa esaplanadı. Sol sebepli finanslıq investiciyalar resurları aǵımın basqarıw investiciya iskerligin basqarıwdaǵı oraylıq másele esaplanadı.

Investiciya iskerligin basqarıw procesinde subyektdi ush izbe-iz basqıshqa ajratıw múmkin: zárúr informaciyanı jıynaw hám toplaw; onı analiz qılıw; basqarıwǵa tiyisli investicion qararlar qabıllaw.

Investiciya anglıshan investment sózinen alınǵan bolıp, qarjı qoyıw degen mániستی ańlatadı. Ózbekstan Respublikasınıń «Investiciya iskerligi haqqında»ǵı⁴⁷ Nızamınıń 3-statyasına qaray, investiciyalar - nızam hújjetlerinde qadaǵan etilmegen isbilermenlik iskerligi hám basqa túrdegi iskerlik obyektlerine kirgizetuǵın materiallıq hám materiyalıq emes aktivler hám de olarǵa bolǵan huqıqlar, sonday-aq intellektuallıq múlikke bolǵan huqıqlar, sonıń menen birge reinvesticiyalar.

Investor — investiciya iskerligi obyektlerine óz qarjıların investiciya qılıwdı hám basqa investiciya resursların qosıwdı ámelge asırıwshı investiciya iskerligi subyekti.

Investiciya iskerligi — investiciya iskerligi subyektleriniń investiciyalardı ámelge asırıw menen baylanıshı háreketleri kompleksi.

Investiciya iskerligi qatnasıwshısı — investordıń buyırtpaları atqarılıwın támiyinleytuǵın investiciya iskerligi subyekti.

Reinvesticiyalar — investiciyalardan alınǵan, nızam hújjetlerinde qadaǵan etilmegen isbilermenlik iskerligi hám basqa túrdegi iskerlik obyektlerine kirgizetuǵın hár qanday dáramat, sonday-aq payda, procentler, dividendler, royalti, licenziya hám dáldalshılıq haqı, texnikalıq járdem, texnikalıq xızmet kórsetiw ushın tólewler hám de taǵı basqa forma daǵı styılıqlar.

Investiciyalardan paydalanıw natıyjeliligini asırıwda finanslıq investiciyalar hám olar boyınsha alınǵan dáramatlardı tuwrı esapqa alıw, olardı maqsetli isletiliwin baqlaw, investiciyalar natıyjeliligini analiz etiw zárúrli orın tutadı.

Investiciyalar esabı wazıypaları tómendegiler bolıp tabıladı:
- uzaq hám qısqa múddetli investiciyalardı hám de olar boyınsha alınǵan dáramatlardı waqıtında tuwrı ańıqlaw;

⁴⁷ Ózbekstan Respublikasınıń «Investiciya iskerligi haqqında»ǵı Nızamınıń 3-statyası 2014 jı 9-ıdeabr ÓRN-380-san

- uzaq hám qısqa múddetli investiciyalar ushın ajratılǵan qarjılarda waqıtında esapın shıǵarıwdı támiyinlew;
- investiciyalardı esapqa alıwda BEMS hám BHXSlardı keń qollaw;
- uzaq múddetli investiciyalardan alınǵan dáramatlardıń kárxana finanslıq nátiyjelerinde sáwlelendiriliwin támiyinlew;
- finanslıq investiciyalardan alınǵan dáramatlardan byudjetke tiyisli bólegin ámeldegi normativ hújjetlerge, salıq kodeksiniń talabına muwapiq, tuwrı esaplawdı shólkemlestiriw, byudjetke tiyisli bólegin waqıtında ótkeriwdi támiyinlew;
- uzaq hám qısqa múddetli finanslıq investiciyalar esabına kelip túsken qarjılardan kárxanadı keńeytiw, rawajlandırıw hám kárxana jámaáti mútajlıǵı ushın isletiwdi támiyinlew.

14. 2. Investiciyalardı gruppalam hám bahalaw

Respublikamız ekonomikasına sarplangan etilgen investiciyalar import almastırıwshı óndiristiń júzege keliwi hám jańa ónim túrleriniń ózlestiriliwi menen baylanıslı.

30 -súwret. Investiciyalardıń túrleri

Investiciya kirgiziw maqsetleri hám olar menen baylanıslı risklerden kelip shıqqan halda investiciyalar venchur (riskli), tikkeley-portfel hám annuitet sıyaqlı túrlerge klassifikacyalanadı.

Sonday eken, investiciyalar anıq hám uǵımsız, lekin itimal riskler astında kapitaldı arıwlı bir processlerge, arıwlı bir waqıtqa bólew bolıp, onıń házirgi qunın saqlaw, kapitallastırıw hám jıynaw maqsetine qaratıladı.

Kapital investiciyalardı tiykarǵı fondlardı payda etiw hám tákirar óndiriske, sonday-aq jańa qurılısqa, modernizaciyaalawǵa, rekonstrukciya etiwge, texnikalıq tárepten qayta úskenelewge, sonıń menen birge materiallıq óndiristiń basqa formaların rawajlandırıwǵa kirgizetuǵın investiciyalar kiredi.

Innovaciya investiciyalarına jańa yamasa rawajlangan tovarlardı (islerdi, xızmetlerdi), islep shıǵarıw procesin, isbilenmenlik iskerligin júrgiziwde jańa marketing usulın yamasa shólkemlestirilgen usıldı islep shıǵıw hám ózlestiriwge kirgizetuǵın investiciyalar kiredi.

Social investiciyalardı insan potencialın, kónlikpelerin hám islep shıǵarıw tájiriybesin asırıwǵa, sonıń menen birge materiallıq emes naǵıymetlerdiń basqa formaların rawajlandırıwǵa kirgizetuǵın investiciyalar kiredi.

Finanslıq investiciyalar - xojalıq júrgiziwshi subyekti iqtıyarinıń dáramat alıwǵa (procent, royalti, dividend hám ijara haqı formasında) mólsherlengen, investiciya qılınǵan qarjı qunını artırıw yamasa investiciya etiwshi kompaniya basqa payda alıw ushın paydalanatuǵın aktivler⁴⁸.

Finanslıq qarjı - bul sizdiń qarjıńızda úlken muǵdarda ósiri yamasa qádrige erisiwge úmit menen pul qoyǵan aktiv bolıp tabıladı. Bul ideya sonnan ibarat, onı keyinirek joǵarı bahada satırıwız yamasa oǵan iye bolǵanıńızda pul tabırıwız múmkin boladı⁴⁹.

Aǵımdaǵı (qısqa) investiciyalar - erkin satılatuǵın hám bir jıldan kóp bolmaǵan múddette iyelik etiwge qaratılǵan bahalı qaǵazlar bolıp tabıladı, olar ádette bazar (likvidli) bahalı qaǵazları dep ataladı.

Qısqa múddetli investiciyalar kompaniyanıń balansındaǵı bar bolǵan aktivler bóliminde esapın bir bólegi bolıp tabıladı. Bul esap kompaniyanıń bir jıl ishinde naq pulǵa aylanıwı kútilgen hár qanday

⁴⁸ 12-sın BEMS "Finanslıq investitsiyalar esapqa alıw" - Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi tárepten 23.12.1998 jıldı taswıqlanǵan. 6-bátti.
⁴⁹ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 718-paǵın. 2014

qarjini öz ishine aladi. Kobinesec, bul esaplarda bahali qagazlar ham obligaciya bar bolip, olar operativ turde tamamlanilwi mumkin⁵⁰.

Agimdagı (qisqa) investiciyalar ulesi, qariz ham bahali qagazlar menen sawlelendirilgen bolwi mumkin.

Ulesli qimmat bahali qagazlar, adette, apıwayı ham jenillikli akciya menen sawlelendiriledi.

Qariz bahali qagazları adette obligaciya, gaziye veksellar, depozit sertifikatları ham tagı basqalar menen sawlelendiriledi.

Uzaq müddetli investiciyalar - bir jildan uzaq bolgan müddette iyelik etiwge mólsherlengen bahali qagazlarğa qoyılğan investiciyalar bolip tabiladi. Olar adette investicion portfelde ulesli (aksiya) ham qariz (uzaq müddetli obligaciya) bahali qagazlar menen kórsetilgen boladi.

Uzaq müddetli investiciya kompaniya balansını aktiv tarepinde jaylasqan bolip, ol kompaniyanın investiciyasın, sonday-aq rezervlerdi, obligaciya, kóshpes mülkdi ham naq puldı bir jildan artıq waqt dawamında paydalanıwı túsiniledi. Uzaq müddetli investiciya esabatı tiykarınan qisqa müddetli investiciya esabınan pari etedi, sebebi qisqa müddetli investiciyalar en kóp satlatuğın bolsa, uzaq müddetli investiciyalar hesh qashan satilmawıda mumkin⁵¹.

Bahali qagazlar - hüjjetler bolip, olar usı hüjjetlerdi shıgarğan yuridikalıq shaxs menen olardıń iyesi ortasındağı mülkshilik huqıqlardı yamasa qariz munasabatlerin tastıyqlaydı, dividendler yamasa procentler formasında dáramat tólewdi ham de bul hüjjetlerden kelip shıgıp huqıqlardı basqa shaxslarğa ótkeriw mümkinshiligin názerde tutadı⁵².

Investiciya procesiniń barlıq subyektleri sırt ellik investorlardan baslap, mámleket, yuridikalıq ham fizikalıq, sonday-aq sırt ellik shaxslar (rezidentlar ham rezidentlar bolmağan) ğa shekem bul munasabatlerdiń qatnasıwshılarna aylanadı.

⁵⁰ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 728-page, 2014

⁵¹ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 728-page, 2014

⁵² O'zbekiston Respublikasiniń "Bahali qagazlar bazarı haqqında" ğa Nızamı (Inin redaksiyası) (22.07.2008 j. №OBN-163) 3-stıyası

12-sanlı «Finanslıq investiciyalar esabı» atlı buxgalteriya esabınıń milliy standartına tiykarınan bahali qagazlar: agimdagı, bazar qunlarına iye.

Agimdagı baha - bir-birine ğarezli bolmağan xabardar, satıp alıwdı qalelegen qarıydar menen xabarlı, satıwdı qalep atırğan satıwshı ortasında aktiv

Ameliyatta bahali qagazlar bir neshe kórinstegi qunğa iye bolwi mumkin: bazar qunı (kurs boyınsha), nominal baha, emissiya qunı, balans qunı (haqıyqiy ózine tuser bahası), biykar etiliw qunı, gerew qunı, tutıw qunı.

Bazar (kurs boyınsha) qunı - bahali qagazdıń pul anlatpası dagı yamasa tiyisli ekvivalentlerdegi (procentte nominalğa salıstırğanda) qunı. Bul baha boyınsha bahali qagaz málím bir belgilengen waqt aralığında ashıq bazarda satıp alıwshı tólewge razı bolğan satıwshı bolsa sol bahağa razı bolğan bahanı anlatadı, bunda satıp alıwshı da, satıwshı da usı pitimdiń ahmiyeti tarepleri boyınsha jeterli mağlıwmatqa iye boladı.

Nominal baha - qimmatlı qagaz blankasında kórsetilgen ham bahali qagazlardıń bazar dagı aylanısına ahmiyetli hesh qanday tásir kórsetpeytuğın baha bolip tabiladi. Bul baha tek mağlıwmat retinde kapital ulesi yamasa qariz muğdarın kórsetedi.

Nominal qunı - shıgarılğan qawipsizlikniń belgilengen qunı. Nominal baha - bahali qagazlardıń blankasında kórsetilgen qunı bolip tabiladi⁵³.

Emissiya qunı - bul baha boyınsha bahali qagaz baslangısh bazarda satıladı. Nominal ham emission bahalar ahaqıyqatında parq bahali qagazlardı tarqatıwshı diler firmalarınıń xızmetleri menen baylanıslı. Dilerler bahali qagazlardı emitentden nominal qunı boyınsha satıp aladı ham investorlar ahaqıyqatında emission baha boyınsha satadı.

Balans qunı - bul bahali qagazdı satıp alıwda sarplangan haqıyqiy qarejetler qunı. Bul baha finanslıq esabat hüjjetleri tiykarında anıqlanadı.

Biykarlaw (Imkvidaciya) qunı - bir qimmatlı qagazğa turwı keletuğın real (ameldegi) mülkdi haqıyqiy satıw bahadagı bóleginiń qunı.

⁵³ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 733-page, 2014

Girew qumı - bul bahalı qagazlardın qarız hám kreditler alıńanda girew retinde esapqa alınatuǵın qumı. Girew qumı dep, tiykarman, bahalı qagaz girewge beriliwi múmkin bolǵan kredittin maksimal summasına ayıladı.

Tutınıw qumı - bul kurs qunınıń artıwı nátiyjesinde keltirilgen payda.

Investor qumbatlı qagazlarǵa qılınǵan 21-sanlı «Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finanslıq -xojalıq iskerligi buxgalteriya esap esapbetleriniń rejesi» buxgalteriya esabınıń milliy standartına tiykarman ańlatadı hám bahalı qagazlardın qunın, eń dáslep, satıp alıw qunında hám satıw dáwirine shekem olardıń bahasını nominal bahaǵa shekem jetkizedi. Sonın menen birge, esapbetlarideǵı bahalı qagazlar qunına ózgeriw kriteriyaların anıqlap alıw zárúr boladı.

Biraq, 12-sanlı «Finanslıq investiciyalar esabı» atlı buxgalteriya esabınıń milliy standartı hám 39 -sanlı «Finanslıq instrumentlar» atlı xalıq aralıq finanslıq esabat standartında tiykarǵı ólshemlerden biri iqtıyatlılıq principini bolıp, ol bahalı qagazlardı ámeldegi bahalardan «eń kemi» hám «haqıyqıy bazar qumı» boyınsha esapqa alıw zárúriyatın keltirip shıǵaradı.

Akciyalar ushın haqıyqıy satıp alınǵan zat bahası nominal bahaǵa salıstırǵanda áhmiyetlilew kórsetkish esaplanadı, sebebi akciya, ádette, múddeciw bahalı qagaz boladı jáne onıń nominal qumı - bul tek aldınan avanslanǵan kapital muǵdarı bolıp tabıladı. Atap ótiw kerek, akciyalardıń bazar qumı olardıń emissiyasınan keyingi emitentdiń nızam kapitalı menen oǵada baylanıslı emes.

Obligaciyalardıń aylanısta bolıwı olardıń nominal qumı menen baylanıslı, sebebi olardıń qaplanıw múddeti jaqınlasqan sayın basqa shárt-shárayatlar ózgermegen halda, mısali, emitentdiń turaqlılıǵın hám taǵı basqa) onıń bazar qumı nominalǵa jaqınlasıp baradı. Akciya hám obligaciyalar ushın eki baha bolıwınıń zárúrliginin analiz qılıw hám basqarıw máseleleri menen baylanıslılıq ahaqıyqatındaǵı parq málim waqıt dawamında ámelge asırılmagan dáramat muǵdarınıń mánisinen ibarat. Solay etip, izertlew nátiyjesinde bahalı qagazlar qunın úsh qıylı bahada ańlatıw tiykarlanǵan; haqıyqıy, nominal hám bazar bahalarında.

Kárxanadıń finanslıq investitdiyaları waqıtı -waqıtı menen qayta bahalanıwı múmkin. Qayta bahalawdı ótkeriw dáwiri kárxanadıń esap siyasatı menen belgilenedi.

Qayta bahalaw nátiyjeleri, atap aytqanda, qayta bahalaw nátiyjesinde uzaq múddetli finanslıq investiciyalardıń qosımsha bahalanıw summası qayta bahalawdan dáramat retinde jeke kapitalǵa (8510 - «Mulkni qayta bahalaw boyınsha dúzetiwler» schyotiga) ótkeriledi.

Xalıq aralıq ámeliyat qumbatlı qagazlar esabı ushın eki qıylı bahoni qóllawdı belgilep beredi: eń tómenǵi xaqıyqıy ózine túser bahası yamasa bazar qumı boyınsha.

Eń tómen baha boyınsha bahalaw usılı esabında satıp alıwdıń xaqıyqıy qumı yamasa ámeldegi bazar bahaların qaystı biri kishi bolısa, áne sonısqı arqalı sáwlelendiriwdi názerde tutadı. Usı bahalaw usılı hám satıp alınǵan bahalı qagazlardı nominal qunın anıqlaw múmkinshilik bermeydi hám akciyalardıń investorga tiyisli bolǵan bóleginde emitent-kompaniyanı jeke kapital muǵdarın anıqlap bere almaydı.

14.3. Uzaq múddetli investiciyalar esabın júrgiziw tártibi

Túrli múlkshilik formasındaǵı kárxanalarda bahalı qagazlardıń buxgalteriya esabı boyınsha aylanıslar birden-bir (ulıwma) principler tiykarında ámelge asırılıwı kerek. 21-san BEMSGa muwapıq 0600- «Uzaq múddetli investiciyalardı esapqa alıwshı esapbetlar» schyotında mámleketimizde hám odan sırtta júzege kelgen kárxanalardıń bahalı qagazlarǵa, filial, ǵárezli xojalıq jámiyetlerdiń hám de sırt el investiciyalı kárxanalardıń nızam kapitalı (fondı) na uzaq múddetli qoyılmalar (investiciyalar) bar ekenligi hám háreketi tuwrısındaǵı maǵlıwmat tómendegi esap -betalaridan kelip shıǵıp ulıwmalastırıldı:

0610 «Bahalı qagazlar»;

0620 «Filial xojalıq jámiyetlerine investiciyalar»;

0630 «Ǵárezli xojalıq jámiyetlerine investiciyalar»;

0640 «Sırt el kapitalı bar bolǵan kárxanalarǵa investiciyalar»;

0690 «Basqa uzaq múddetli investiciyalar».

0610 - «Bahalı qagazlar» schyotında aksiyanerlik jámiyetleriniń akciyaları, obligaciyaları hám basqa bahalı qagazları (orcion, fyuchers hám basqalar) ǵa uzaq múddetli finanslıq investiciyalardıń bar ekenligi hám háreketi sáwlelendiriledi.

Bahalı qağazlar menen bolğan operaciyalardı buxgalteriya esabında sáwlelendiriw ushın tiykar bolıp olarğa iyelik qılıw huqıqı ótkenligin tastıyıqlaytuǵın tómendegi hújjetler xızmet etedi:

- aldı -satdı shártnaması (barlıq bahalı qağazlar ushın);
- sertifikattı qabıllaw -tapsırıw aktı (tek hújjetli bahalı qağazlar ushın);
- jeke esapbetten kóshirme (iyesi jazılğan qımbatlı qağazlar reestrin júrgiziw sistemasında esapqa alıńanda);
- depo esapbetten kóshirme (bahalı qağazlar depozitariyga esapqa alıńanda).

Bahalı qağazlardıń túrine baylanısh halda iyelik qılıw huqıqınıń ótiw sánesi, tiyiwinshe olardı buxgalteriya esabına qabıllaw sánesi bolıp tómendegiler esaplanıwı múmkin:

- qabıllaw -tapsırıw aktında kórsetilgen sáne;
- satıp alıńan zat etiwshiniń oǵan reestrin júrgiziw sistemasında ashılğan jeke esap betinen kóshirmede kórsetilgen sáne;
- satıp alıńan zat etiwshine bahalı qağazlar satıwshı tárepinen saqlawǵa berilgen depozitariyga ashılğan depo esapbetten kóshirmede kórsetilgen sáne.

Qımbatlı qağazlardı satıp alıw boyınsha barlıq qárejetler olardıń satıp alıńan zat qunne kiritiledi.

44-keste

Bahalı qağazlardı satıp alıw			
Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Debet	Kredit	
Bahalı qağazlardı satıp alıw bahalı qağazlarǵa bolğan huqıqtıń kárxanaǵa ótiwin tastıyıqlaytuǵın baslanǵısh hújjetler tiykarında sáwlelendiriledi	0610	5110	
Bahalı qağazlardı satıp alıw menen baylanısh, olardıń qunne kirgizetuǵın qárejetler sáwlelendiriledi	0610	6010; 6990	

Bunda satıp alıńan bahalı qağazlardıń satıp alıńan qunı olardıń nominal qunnen joqarı bolsa, ol jaǵdayda satıp alıw waqtınan sóndiriw waqtına shekem bolğan dáwir dawamında satıp alıńan hám nominal bahalar ortasındaǵı parq summası esaptan shıǵarıladı:

Mısal. Kárxana summası 22 mln swm bolğan 4 000 akciyanı satıp alıńan. Akciyalardıń nominal qunı 5000 swm. Kárxana usı akciyalar paketin 15 ay ótkennen keyin satıwdı rejelestirgen. Akciyalardı satıp alıw bahası hám nominal qunı ortasındaǵı parq 2 mln swmdı [(5 500 -

5 000) x 4 000] quraydı. Ol 15 ay dawamında finanslıq iskerlik boyınsha qárejetlerge esaptan shıǵarılıwı kerek.

45-keste

Akciyalardı nominal bahadan joqarı bahada satıp alıwdı sáwlelendiriw

№	Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Summa, mń swm	Debet	Kredit
1	Investiciya - akciyalar satıp alıwı sáwlelendirildi	22 000	0610	5110
2	Hár ayda 15 ay dawamında akciyalardıń satıp alıw bahası hám nominal baha ortasındaǵı parq bólimleri teń túrde (bir normada) esaptan shıǵarıladı (2 000 / 15)	133.333	9690	0610

Mısal. Kárxana summası 18 mln swm bolğan 4000 akciyanı satıp alıńan. Akciyalardıń nominal qunı 5 mń swm. Kárxana usı akciyalar paketin 15 ay ótkennen keyin satıwdı rejelestirgen.

Akciyalardı nominal qunı hám satıp alıw bahası ortasındaǵı parq 2 mln. swmdı [(5000 - 4500) x 4 000] quraydı. Óz gezeginde ol 15 ay dawamında teń úleslerde finanslıq iskerliginiń dáramatların esaptan shıǵarılıwı kerek.

46 -keste

Akciyalardı nominal bahadan tómen bahada satıp alıwdı sáwlelendiriw

№	Xojalıq operaciylarınıń mazmunı	Summa, mń swm	Debet	Kredit
1	Akciyalar satıp alıwı	18 000	0610	5110
2	Hár ayda 15 ay dawamında akciyalardıń satıp alıw bahası hám nominal baha ortasındaǵı parq bólimleri teń túrde (bir normada) esaptan shıǵarıladı (2 000 / 15)	133.333	0610	9590

Bahalı qağazlardı sóndiriw waqtına kelip olardıń 0610 – «Bahalı qağazlar» esapbetinde esapqa alıńan bahası nominal qunne sáykes keliwi kerek.

Bahalı qağazlar haq orına satılıwı múmkin. Bahalı qağazlardı satıw waqtında alıńan tushum hám balans qunı ortasındaǵı parq (ámelge asırılğan qárejetler shegirip taslanǵan halda) dáramat yamasa qárejet retinde tán alınadı.

47-keste

Qimbatli qagazlardi satirdi sawlelendiriw

Xojahq operatsiyalarini mazmun	Debet	Kredit
Qimbatli qagazlardi haq ornina satirw paytida olardin quni esaptan shigariydi	9220	0610
Qariydarlarğa bahali qagazlar satilganda olardin qarizi sawlelendirildi	4010	9220
Bahali qagazlar satilganda qarejetler esaptan shigariydi	9220	Qarejetlerdi esapqa aliwshu schyotlar
Bahali qagazlardi satirdan alingan daramat sawlelendirildi	9220	9590
Qimbatli qagazlardi satirdan korilgen ziyani	9690	9220

0620 - «Filial xojahq jamiyetlerine investiciyalar», 0630 — «Garezli birlespelerge investiciyalar», 0640 - «Qospa karxanalarga investiciyalar» schyotlarinda uyqas turde filial, garezli ham qospa karxanalarga investiciyalardin bar ekenligi ham hareketi sawlelendiriledi.

Xojahq jamiyeti shuba xojahq jamiyeti dep tan alinadi, eger basqa bir xojahq jamiyeti yamasa shirketi tomendegiler sebepli xojahq jamiyeti tarepinen qabil etiletuqin qararlardi belgilep beriw mumkinshiligine iye bolsa:

- ustav fondida odan ustinlik pozitsiyasine iye bolgan halda qatnasirw;

- olar ortasinda duzilgen shartnamağa (misali, basqa jamiyet yamasa shirkat kompaniyanin basqariwshisi retinde shuqqanda bul jamiyettin jumislarnin basqariw tuwrısında) muwapıq;

- basqa mumkinshilikler (misali, bul jamiyeti basqariw sholkemlerine bunday tasir korsetiwidin haqıyqiy mumkinshiligi sebepli) (OZR PKnin 67-statyası).

Xojahq jamiyetinde qatnasirwshu basqa jamiyet xojahq jamiyetke qarawı dawis beretuqin akciyalar (ustav kapitalı) din 20 procentinen koplegenine iye bolsa, bunday xojahq jamiyeti garezli jamiyet dep esaplanadi (OZR PKnin 68-statyası).

Ustinlikke iye jamiyet tiykarğı jamiyet filial jamiyetke sahistriganda iye bolgan huqıqlarğa iye emes. Onin mumkinshilikleri usnin menen belgilenedi, ol akciyalar paketinin sezilerli bologinin iyesi ham de tiyisli dawislar sanına iye, garezli jamiyettin karar qabillawına tasir etiwı mumkin, lekin oğan majburiy korsetpeler beriw huqıqına iye emes. Sol sebepli OZR Puqaralıq kodeksinde

belgiliniwshе, bunday munasabetler filial ham tiykarğı jamiyetler (shirketler) menen bolganı sıyaqlı, oz-ara yamasa qosimsha juwapkerlikti keltirip shigarmaydi. Biraq akciyanerlik jamiyetinin dawis beretuqin akciyalarinin 20 procentinen aslamın yamasa juwapkerligi sheklengen jamiyet ustav kapitalinin 20 procentinen aslamın qolga kirgizgen xojahq jamiyeti (akciyanerlik jamiyeti, juwapkerligi sheklengen jamiyet) bul haqqındağı maqlıwmatlardı belgilengen tartipte tezlik penen jariyalawı shart.

0690 - «Basqa uzaq muddetli investiciyalar» schyotında keleshekte finanslıq daramat aliw maqsetinde karxananın mamleket karxanasına, qayırqomlıq yamasa ekologiya sholkemlerine investiciyalardin bar ekenligi esapqa alıp barlıadi.

Bul schyotlar aktiv bolıp, debetindegi qaldıqlar har aynın basına karxana tarepinen satıp alingan bahali qagazlar qunin anlatalmaydi. Debet tarepdegi oboroti ay dawamında satıp alingan bahali qagazlar qunin, investiciya ushin sarplanagan pul qarjılar muğdarın, kredit tarepindegi oborotlar esaptan shugariłgan satıp jiberilgen, qaytarıp berilgen qimbatlı qagazlar qunin yamasa investiciyalardin uzilisi sawlelendiridi.

Misal. Karxana tarepinen 540000 swmga akciyalar satıldı. Satilgan bahali qagazlardin balans qunı 500000 swmdi quraydi.

48-keste

Qimbatli qagazlar satilwın esapqa aliw

No	Xojalik operatsiyalarini mazmun	Summa	Debet	Kredit
1	Bahali qagazlardi satirdan alingan daramat sawlelendirildi	540000	4010	9220
2	Satilgan bahali qagazlardin balans qunı esaptan shigariydi	500000	9220	0610
3	Bahali qagazlardi satirdan finanslıq natıyje sawlelendirildi	40000	9220	9320

14. 4. Qısqa muddetli investiciyalar esabi

Karxananın basqa karxanalar bahali qagazlarına etilgen qısqa muddetli (bir jil muddetten kop bolmagan) investiciyalari (qoyilmalar) mamleket qarjılarının procentli obligaciyalari, basqa karxanalarga

berilgen qarızlar hám basqalardıń naqdlığı hám háreketi tuwrısındaǵı informacijalardı ulıwmalastırw tómenдегі schyotlarda ámelge asırıladı:

5810 «Bahalı qaǵazlar»;

5820 «Berilgen qısqa múddetli qarızlar»;

5890 «Basqa aǵındaǵı investiciyalar».

5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotında akciyalardı, mámleket qarızlarınń procentli obligacijalarına hám basqa bahalı qaǵazlarına qoyılǵan qısqa múddetli investiciyalardıń bar ekenligi hám háreketi esapqa alınadı.

Obligaciya hám basqa bahalı qaǵazlar 5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotına satıp alıw qunında kirıs etiledi.

Kárxanada akciya, obligaciya hám basqa bahalı qaǵazlardıń satıp alınıwı 5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotınıń debetide hám pul qarızların esapqa alıwshı schyotlar hám eger bahalı qaǵazlar ushın tólew materiallıq yamasa basqa bahalıqlar (pul qarızlarınan tısqarı) arqalı ámelge asırılса, materiallıq hám basqa bahalıqlardıń satılıwın esapqa alıwshı schyotlardıń kreditinde esapqa alınadı.

Eger satıp alınǵan obligaciya hám basqa bahalı qaǵazlardıń satıp alıw bahası olardıń nominal qunınan parq qılса, ol halda satıp alıw hám nominal qunı ortasındaǵı parıqtı solay esaptan shıǵarıw yamasa qosımsha esaplanıwı kerek, 5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotında esapqa alınǵan bahalı qaǵazlardıń bahası olardı qaplaw dáwirinde nominal qunıne muwapıq bolıwı kerek. Satıp alıw hám nominal qunı ortasındaǵı parq oralatúǵın waqıtqa shekem bolǵan dáwirde 5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotınıń debetin (qosımsha esaplaw) de yamasa kreditin (esaptan shıǵarıw) de, 9590 «Finanslıq iskerliginiń basqa dáramatları» yamasa 9690 «Finanslıq iskerlik boyınsha basqa qárejetler» schyotları menen baylanısqa halda sáwlelendiriledi.

5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotında esapqa alınǵan obligaciya hám basqa bahalı qaǵazlardıń qaplanıwı pul qarızların esapqa alıwshı schyotlardıń debeti hám 5810 «Bahalı qaǵazlar» schyotınıń kreditinde sáwlelendiriledi.

5820 «Berilgen qısqa múddetli qarızlar» schyotında kárxananiń basqa kárxanalardıǵa qısqa múddetke bergен pullı hám basqa qarızlarınń háreketi esapqa alınadı.

Berilgen qarızlar 5820 «Berilgen qısqa múddetli qarızlar» schyotınıń debetida pul qarızların esapqa alıwshı schyotlar menen

baylanısqa halda sáwlelendiriledi. Qarızlardıń qaytarılıwı pul qarızların esapqa alıwshı schyotlardıń debeti hám 5820 «Berilgen qısqa múddetli qarızlar» schyotınıń kreditinde sáwlelendiriledi.

5890 «Basqa aǵındaǵı investiciyalar» schyotında kárxanalardıń bank hám basqa amanatlardıǵa swnda hám sırt el valyutasındaǵı qoyılmalarınń háreketi esapqa alınadı.

Amanatlardıǵa pul qarızlarınń ótkeriliwi kárxanalarda 5890 «Basqa ámelдегі investiciyalar» schyotınıń debetide pul qarızların esapqa alıwshı schyotlar menen baylanısqa halda sáwlelendiriledi. Esapta bank tárepinen amanatlar summası qaytarılǵanda kárxanada teris jazıw ámelge asırıladı.

Qısqa múddetli investiciyalardı esapqa alıwshı schyotlar (5800) boyınsha analitik esap qısqa múddetli investiciyalardıń túrleri hám bul qoyılmalar ámelge asırılǵan obyektler (bahalı qaǵazlardı satıwshı - kárxanalar, amanatlar hám taǵı basqalar) boyınsha júritiledi.

49 -keste

Qısqa múddetli investiciyalardı esapqa alıwshı schyotlardıń baylanısırı

№	Xojalıq aylanıslarınıń mazmunı	Debet	Kredit
1	Bahalı qaǵazlar ónimler, tovarlar, jumıs, xızmetlerdi beriw jolı menen satıp alındı	5810	9010-9030
2	Bahalı qaǵazlar tiykarǵı qurallar hám basqa aktivlerdi beriw jolı menen satıp alındı	5810	9210, 9220
3	Uzaq múddetli investiciyalardıń strukturalıq ózgeriwi (restrukturizaciya) ámelge asırıldı	5810	0610
4	Bahalı qaǵazlar naq pul qarızǵa satıp alındı	5810	5010
5	Bahalı qaǵazlar qunı banktegi schyotdan tóleniwi arqalı satıp alındı	5810	5110-5530
6	Qanydarlarǵa ssuda qarızlarınń vekselda beriliwi	5810	5110-5530
7	Akciyalardıń tólew retinde qımbatlı qaǵazlardıń kelip túsiwi	5810	4610
8	Bahalı qaǵazlardı satılıwı	5110	5810
9	Kárxananiń qarızı bahalı qaǵazlar menen qaplanıwı	6990	5810
10	Minnetlemeler ushın girew retinde akciyalardıń beriliwi	6010	5810
11	Qarıydarǵa veksел summasına dawa bildiriliwi	4860	5810
12	Dawa múddeti tawsilǵanlıǵı sebepli veksел boyınsha qarızdı ziyan esabına shıǵarıw	9690	5810

13	Inventarizaciya nátiyjesinde bahalı qaqazlardıń kemishigi	4730	5810
14	Qısqa múddetli qanzlardıń tykarǵı qural hám basqa aktivler kórinisinde beriliwi	5830	9210, 9220
15	Qısqa múddetli qanzlardıń tayar ónim, tovar, jumıs, xızmetler kórinisinde beriliwi	5830	9010- 9030
16	Basqa kárxanalar tárepinen qısqa múddetli qanzlardıń qaytarılıwı	5110	5830

14. 5. Dividentler esabı

Bizge belgili, Akciyanerlik jámiyetleri sap paydasınan akciyanerlerge dividend tóleydi. Divident - akciyalar boyınsha tóleniwı kerek bolǵan dáramat, akciyanerlik jámiyeti tárepinen onı shólkemlestiriwshileri ortasında bólistiriletuǵın sap paydanıń bir bólegi.

Divident - bul kompaniya akciyanerleri klasına tólungen, basqarıw keńesi tárepinen belgilenetuǵın kompaniya dáramatlarınń bir bólegin bólistiriw³⁴.

Dividentler naq tólew retinde, aksiya yamasa basqa buyım-múlk retinde beriliwi múmkin.

Divident akciyanerler ortasında olarǵa tiyisli akciyalardıń sanı hám túrine proporcional túrde bólistiriledi. Arnawlı bir túrdegi jeńillikli akciyalar boyınsha dividendler jámiyetiń arnawlı mólsherlengen rezervleri esabınan tóleniwı múmkin.

Dividentler tólew múddeti hám tártibi jámiyet ustavında yamasa akciyanerlerdiń ulıwma jynalıstı sheshimi menen belgilenedi. Dividentler tólew múddeti sonday qarar qabıl etilgen künden baslap 60 kúnнен kesh bolmawı kerek.

Dividentler tólew waqtında birinshi nábette jeńillikli akciyalar boyınsha, keyininen ápiwayı akciyalar boyınsha dividendler tólenedi. Jeńillikli akciyalar boyınsha qatań belgilengen dividendlerdi tólew ushın jeterli muǵdarda payda bar bolǵan táǵdirde jámiyet usı akciyalardı saqlawshılardı dividendler tólewdi biykarlawǵa haqlı emes. Jámiyet biykar etken táǵdirde akciyanerler dividendler tólewdi sud arqalı talap etiwleri múmkin. Jámiyet jeterli muǵdarda paydaǵa

³⁴ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 753-page, 2014

ıye bolmasa yamasa ziyan kórip islegen bolsa, jeńillikli akciyalar boyınsha dividendler áne sol maqset ushın islangen jámiyet rezerv kapitalı esabınan hám áne sol rezerv sheńberindeǵana tóleniwı múmkin.

Bólistirilmegen payda bul esabat dáwiri juwmaǵında xojalıq júrgiziwshi subyekt iqtıyarında qalatuǵın sap payda bolıp tabıladı. Esabat dáwirindegi sap payda bólistirilmegen paydanı asıradı hám ol tómendegishe provodka menen rásmiylestiriledi:

Debet 9900 - «Juwmaqlawshı finanslıq nátiye»

Kredit 8710 - «Esabat dáwirindegi bólistirilmegen payda (qaplanbaǵan ziyan)»

Kárxananiń shólkemlestiriwshiler aldında dividendler boyınsha hám shıǵıp ketip atrǵan shólkemlestiriwshiler aldında olardıń úlesleri boyınsha aǵındaǵı minnetlemeleri tuwrısındaǵı informaciyalardı ulıwmalastırıw tómendegi schyotlarda ámelge asınladı:

6610 «Tólenetuǵın dividendler»;

6620 «Shıǵıp ketip atrǵan shólkemlestiriwshilerge úlesleri boyınsha qarızlar».

Kárxana administraciyası tárepinen akciyalardı dividendler tólew tuwrısında qarar daǵaza etilgenen keyin, dividend summası aǵındaǵı minnetleme retinde sáwlelendiriledi. Dividentler akciyalar boyınsha nızamsılıqqa muwapıq bólistiriledi.

6610 «Tólenetuǵın dividendler» schyotı esaplangan dividend summasına 8710 «Esabat dáwirdegi bólistirilmegen paydası (qaplanbaǵan ziyan)» schyotı menen baylanısqan halda kreditlenedi.

6620 «Shıǵıp ketip atrǵan shólkemlestiriwshilerge úlesleri boyınsha qarızlar» schyotınıń kredit tárepinde kárxananiń shıǵıp ketip atrǵan shólkemlestiriwshisi úlesleri boyınsha esaplangan minnetlemeleri summası 8330 «Pay hám úlesler», 8610 «Satıp alınǵan jeke akciyalar - ápiwayı», 8610 «Satıp alınǵan jeke akciyalar - jeńillikli» schyotları menen baylanısqan halda sáwlelendiriledi.

6610 «Tólenetuǵın dividendler», 6620 «Shıǵıp ketip atrǵan shólkemlestiriwshilerge úlesleri boyınsha qarızlar» schyotları boyınsha analitik esap (kórsetiwshine akciyalardan usqan) hár bir shólkemlestiriwshi boyınsha bólek júritiledi.

Bahalı qaqazlarǵa dividend esaplanganda xalıq aralıq finanslıq esabatlar standartlarǵa muwapıq eki usıldan paydalanıw múmkin:

1. Baha usulı. Bul usul qollanganda, investor óz qarjısın basqa kárxanaǵa dáslapki qum boyınsha qoyadı. Onıń tiykarǵı principı sonnan ibarat, investiciyalar qum filial tizimleriniń finanslıq jaǵdayına qaramastan ózgermeydi, olardan alınatuǵın dividendlar bas jámiyet tabısı retinde esapqa almadı.

Bul usuldı tómendegi jaǵdaylarda qollaw usınıs etiledi:

- filial jámiyetin keyinirek jaqın keleshekte satıw ushın alınǵan jáne onı baqlaw da waqtınshalıq bolǵanda;

- filial jámiyeti onıń bas jámiyetke pul qarjı ótkeriw uqıplıǵın saldamlı dárejede kemeytirilgen belgilengen uzaq múddetli zárúrli sharayatlar sheńberinde iskerlik etkende. Mısalı, filial jámiyetke qarz bergen shólkem tárepinen qoyılatuǵın dividendlerdi tólewde sheklewler bar bolıwı múmkin.

2. Úlesbay qatnasıw usulı. Bul usuldı bas jámiyet tárepinen filial jámiyetke sezilerli dárejede tásir ótkeriw hám baqlaw hallarında qollaw usınıs etiledi, ol tómendegilerden ibarat:

- investiciyalardıń aǵımdaǵı qumı filial jámiyetiniń xojalıq iskerligi nátiyjelerine baylanıslıqta ózgeredi: ol payda alǵanda investiciyalar qumı asadı, ziyan bolsa azayadı;

- bas jámiyet investiciyalardan paydanı iyelik úlesine múnásip túrde sáwlelendiriledi: onıń filial jámiyetindegi úlesi qansha kóp bolsa, bas jámiyet balansında investiciyalar qumı sonsha kóp summaǵa asırıladı;

- alınǵan dividendler dáramat retinde qaralmaydı, bálki investiciyalar qumın kemeytiw formasında ańlatadı.

Akciyanerlik jámiyetiniń ulıwma jıynalıstı sheshimine qaray dividend pul qarjıları yamasa basqa nızamlı tólew quralları menen tóleniwi múmkin.

Dividentler esaplanǵanında tómendegishe provodka beriledi:

Debet 8710 - «Esabat dáwiriniń bólistirilmeǵen paydası (qaplanbaǵan ziyanı)»

Kredit 6610 - «Tólenetuǵın dividendler»

Esabat jılı daǵı bólistirilmeǵen payda summası dividendler esaplanǵanınan keyin 8720 - «Jamǵarılǵan payda (qaplanbaǵan ziyanı)» esapbetlerine ótkeriledi.

Payda alınǵan jaǵdayda:

Debet 8710 - «Esabat dáwiriniń bólistirilmeǵen paydası (qaplanbaǵan ziyanı)»

Kredit 8720 - «Jamǵarılǵan payda (qaplanbaǵan ziyanı)»

Zálel kórilgende:

Debet 8720 - «Jamǵarılǵan payda (qaplanbaǵan ziyanı)»

Kredit 8710 - « Esabat dáwiriniń bólistirilmeǵen paydası (qaplanbaǵan ziyanı)».

Tólew derejinde salıq asırılmaǵan dividendler formasındaǵı dáramatlar alıwshı yuridikalıq shaxslar bankte ashılǵan arawlı esapbette bul qarjılardı jıynaydı. Dividentler formasındaǵı dáramatlar túsimi yuridikalıq shaxstıń buxgalteriya esabında tómendegishe sáwlelendiriledi:

- esaplanǵan dividendler:

Debet 4840 - «Alınatuǵın dividendler»

Kredit 9520 - «Dividentlar kórinisindegi dáramatlar»

- dividendlerdiń arawlı esapbette kelip túsıwı:

Debet 5530 - «Basqa arawlı esapbetler»

Kredit 4840 - «Alınatuǵın dividendler».

Dividentler formasında dáramatlar alǵan yuridikalıq shaxslar arawlı esapbetdegi qarjılardı óz ustav kapitalın kapitallastırwǵa jóneltirgende, jıynalǵan summa arawlı esapbetten esap-kitap betine kapitallastırw summası muǵdarında ótkeriledi.

50-keste

Shólkemlestiriwshilerge bolǵan qarjılardı esapqa alıwshı schyotlardıń basqa schyotlar menen baylanıswı

№	Xojalıq aylanıslardıń mazmunı	Debet	Kredit
1	Akciyanerlerge dividendlar esaplandı	8710	6610
2	Divident tólew derejinde dáramat salıǵı esaplandı	6610	6410
3	Esaplanǵan dividendler tólendi	6610	5010-5530
4	Shıǵıp ketip atırǵan shólkemlestiriwshilerge úlesleri boyınsha qarızlar esaplandı	8330, 8610, 8620	6620
5	Shıǵıp ketip atırǵan shólkemlestiriwshilerge úlesleri boyınsha qarızlar tólendi	6620	5010-5530

14.6. Kapital qoyılmalar esabı

Kapital qoyılmalar xojalıq júrgiziwshı subyektler islep shıǵarıw iskerliginiń ayırıqsha bir formastı bolıp tabıladı, ol ásbap-úskenerlerdi zamanagóylestiriw, islep shıǵarıw obyektleri hám tikkeley islep shıǵarıw menen baylanıslı bolmaǵan obyektlerdi qayta qurıw,

remontlaw hám tiykarǵı islep shıǵarıw quralların keńeytirilgen halda qayta islep shıǵarıwdı támiyinleydi.

Kapital qoyılmalar tiykarǵı qurallardı, tákirar islep shıǵarıwdı keńeytiw hám de olardıń sapa quramın jaqsılaw qárejetleriniń kompleksi bolıp tabıladı. Kapital qoyılmalar kólemi islep turǵan kárxanalardı qurıw, keńeytiw, texnikalıq qayta úskenelew hám quwatları saqlaw, sonıń menen birge, islep shıǵarıw hám óndiriske mólsherlengen úskene, transport quralları hám tiykarǵı qurallardıń basqa obyektlerin satıp alıwǵa qarǵı menen támiyinlewdiń barlıq derekleri esabına etilgen qárejetlerdiń ulıwma summasına kóre belgilenedi.

Kapital qarjınıń derekleri bir neshe bolıp, kapital investorların, banklerdi, finanslıq institutlardı qamtıp alıwı múmkin⁵⁵.

Kapital qarjılar kólemine tómendegi tarawlarǵa jóneltirilgen qárejetler kiredi:

- qurılıs-montaj, joybar -qıdırıw, geologiya-razvedka, burawlaw hám basqa jumıslarǵa etilgen qárejetler;

- islep turǵan kárxanalardı qayta tiklew, texnikalıq qayta úskenelew hám texnika qurallardıń quwatın keńeytiwge etilgen qárejetler;

- mashina hám úskeneler, islep shıǵarıw hám xojalıq inventarlari, transport quralları hám tiykarǵı qurallardıń basqa obyektlerin satıp alıwǵa ketken qárejetler;

- kárxana, shólkem hám mákemeler ushın jańa obyektler qurıwǵa ketken qárejetler;

- bashqa sol túrdegi qárejetler.

Kapital qoyılmalarǵı buxgalteriyada esapqa alıwda «Tiykarǵı qurallar» atlı 5-san BEMS hám «Kapital qurılıs ushın kesip alıp islew shártnamaları» atlı 17-san BEMSdan paydalanıladı.

Kapital qoyılmalar hám ol menen baylanıslı barlıq qárejetlerdi buyırpashı, yaǵnıy ózi ushın quratuǵın hám sol qurılıstı qarǵı menen támiyinleytuǵın kárxana esapqa júrgizedi. Jańa kárxana qurılıp atırǵanda qurılıstıń kárxananiń administraciyası áne sonday shólkem boladı, ámelde islep turǵanımda bolsa - kapital qurılıs bólimi arqalı jumıs tutatuǵın kárxananiń ózi áne sonday shólkem boladı.

Kapital qoyılmaların esabı aǵımdaǵı qárejetler hám smeta qurılıs boyınsha olardıń túrleri tiykarında tiykarında ulıwma qurılıs boyınsha da, ayırım obyektler boyınsha da, qurılıs baslangan jıldan baslap ósip baratuǵın jummaqpar menen obyektler jumısqa túsirilgenge shekem yamasa tiyisli islerdiń tolıq atqarılıp, qárejetlerdiń esaptan shıǵarılganına shekem júritiledi.

Kapital qoyılmalar boyınsha qárejetlerdiń analitik esabı 18-«Kapital pul qarǵı qárejetleri» vedomostsında júritiledi. Usı vedomostga jil sheregi, yarım jil yamasa jil ushın ushın ashıladı. Vedomostga barlıq esapbetlerdi qosıw, óndiriske tiyisli hám óndiriske tiyisli bolmaǵan obyektler boyınsha qárejetlerdi bólek ajratıp kórsetiw, bular ishinde bolsa jańa qurılıstı, keńeytiwdi, qayta tiklew hám texnikalıq tárepten qayta úskenelewdi bólek ajratıp kórsetiw maqsetke muwapıq esaplanadı.

Olardıń ámelge asırılıwı hám ózine túser bahasını esaplaw menen baylanıslı aylanıslardıń buxgalteriya esabı Ózbekstan Respublikası 21-san BEMS «Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finanslıq -xojalıq iskerligi buxgalteriya esabı schyotları jobası hám olardı qollaw boyınsha jollama»ǵa muwapıq tómendegi schyotlarda ámelge asırılıadı:

0810 - «Tamamlanbaǵan qurılıs»;

0820 - «Tiykarǵı qurallardı satıp alıw»;

0830 - «Materiyallıqemes aktivlerdi satıp alıw»;

0840 - «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw»;

0850- «Jerdi abadanlastırıwǵa kapital qoyılmalar»;

0860 - «Finanslıq ijara shártnaması boyınsha alınǵan tiykarǵı qurallarǵa kapital qoyılmalar»;

0890 - «Basqa kapital qoyılmalar».

Analitik esap hár bir kapital qoyılma, xojalıq shártnaması hám qárejet statyaları boyınsha shólkemlestiriledi. Aytp otılgen obyektler paydalanıwǵa qabıl etilgenen son olardıń balans qurılısı 0100 «Tiykarǵı qurallardı esapqa alıwshı schyotlar» hám 0400 «Materiyallıq aktivlerdi esapqa alıwshı schyotlar»da esapqa alınadı.

Qurılısqa mólsherlengen kapital qoyılmaların buxgalteriya esabın shólkemlestiriwdiń qásiyetlerin kórip shıǵamız.

0810 «Tamamlanbaǵan qurılıs» schyotında (qurılıs kesip alıp islew yamasa xojalıq usılımda ámelge asırılıwına qaramastan) kapital qurılıs smetaları, smeta-joybar esap-kitaplarında hám titul

⁵⁵ Financial and managerial accounting, 12e, Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac, 753-page, 2014

dizimlerinde keltirilgen jay hám imaratlardı qurıw, úskeneler, ásbaplar, inventarlar hám basqa úskenelerdi satıp alıw boyınsha qárejetler esapqa almadı.

Iskerligi qurılıs hám qurılıs shólkemleri esaplanğan qospa kárxanalarda jumsların atqarıwında qárejetler esabın shólkemlestiriw Ozbekstan Respublikası Ádillik ministrliğinde 1999 jil 23 dekabrde 579 san menen dizimnen ótken Ózbekstan Respublikası Buxgalteriya esabının «Kapital qurılısqa tiyisli kesip alıp islew shártnamaları» atlı №17 sanlı milliy standartı, ministrler Mákemesiniń 2003 jil 15 oktyabrdagi 444-san sheshimi menen tastıyqlanğan «Ónim (jumslar, xızmetler) di islep shıǵarıw hám satıw qárejetleriniń quramı hám de finanslıq nátiyjelerdi qalıplestiriw tártibi haqqında»ǵı Qaǵıyda menen tártiplestiriledi.

Qurılıs -montaj jumsları ózine túser bahası ekonomikalıq kategoriya bolıp, qurılıs shólkemleri óndirisinde hám buyırtpashına obyektı tapsırıwda sawlelendiriledi.

Kesip alıp islew shártnaması boyınsha qárejetlerge tómendegiler kiredi:

- bul kesip alıp islew shártnaması menen baylanıslı bolğan, qárejetler quramındaǵı Nızam tiykarında tikkeley qárejetler;

- kesip alıp islew shártnaması boyınsha ulıwma qurılıs iskerligine tiyisli bolğan hám kesip alıp islew shártnamaları boyınsha bólistiriliwi hám shártnama bahasına kóshiwi múmkin bolğan, qárejetler quramı haqqındaǵı Nızam tiykarında tikkeley bolmağan qárejetler;

- qurılıs kesip alıp islewi shártnamaları shártleri boyınsha buyırtpashı tárepinen oralatuǵın basqa qárejetler. Shártnama shártlerinde olar boyınsha qárejetlerdiń qaplanıwı aytıp ótilgen. Misal ushın: tájiriye - konstruktorlıq jumslarına qárejetler. Kesip alıp islew shártnaması boyınsha iskerlikke kiritilmeytuǵın hám bólistirilmeytuǵın qárejetler qurılıs kesip alıp islew shártnaması boyınsha qárejetlerden shıǵarıp jiberiledi.

Qurılıstıń kesip alıp islew usulında qurılıs jumslarınıń pútkil basqıshın qurılıs kesip alıp islew shártnamasın dúziletuǵın kesip alıp islew shólkemi atqaradı. Usı shártnama jalawshı shártnamada belgilengen múddette buyırtpashınıń tapsırmasına kóre arawlı bir obyektı qurıw yamasa basqa qurılıs jumsların ornılaw minnetlemelerin alıw, buyırtpashı bolsa jalawshıǵa jumstı ornılaw ushın zárúr

sharayatlardı jaratıw, onı qabıllaw hám shártlesilgen bahanı tólew minnetlemelerin alıwı názerde tutadı.

Qurılıstıń xojalıq usılı qurılıshınıń óz kúshi menen, kesip alıp islew shólkemleri qosılmay ornınlanatuǵın qurılıs -montaj jumsların shólkemlestiriw forması bolıp tabıladı. Yaǵnıy xojalıq usulında qurılıs -montaj jumsları buyırtpashısı hám ornılawshısı bir ǵana yuridikalıq shaxs esaplanadı. Jańa qurılıs, iskerlik júrgiziwshi obyektlerdi keńeytiw, rekonstrukciya qılıw, texnikalıq tárepten qayta qurallandıruw hám modernizaciyalaw xojalıq usılı menen ámelge asırılıwı múmkin.

Tiykarǵı qurallar obyektlerin qurıw hám olardı paydalanıwǵa tapsırıw boyınsha ulıwma buxgalteriya ótkermeleri tómendegi kestege keltirilgen.

51-keste

Tiykarǵı qurallar obyektlerin kesip alıp islew yamasa xojalıq usılı menen qurıw boyınsha operaciyalardıń sawlelendiriliwi

Muomalalar mazmunı	Debet	Kredit
Tiykarǵı qurallar obyektlerin qurıw menen baylanıslı bolğan qárejetler kapital qoyılmalar quramınan esaptan shıǵarıldı	0810	1000,6010,6990,6710 6520 hám basqa.
Tiykarǵı qurallardı paydalanıwǵa tapsırıw	0100	0810

Misal. Akciyanerlik jámiyeti shet shólkem kúshi menen cex qurıp atr. Onıń ushın qurılıs shólkemi menen kesip alıp islew shártnaması dúziledi. Shártnamaǵa kóre kesip alıp islew shólkemi obyektı zárúr materiallar menen támiyinlewi, sonıń menen birge olardıń saqlanıwı hám qurılıs obyektine shekem tasılıwın uyımlastırıwı kerek. Buyırtpashınıń óz bazasında kesip alıp islew shólkemine beriw minnetlemelerin alǵan 3600000 sumlıq materiallar, sonday-aq QQS — 600000 swm bar.

Bul halda buyırtpashı materiallardı jalawshına bólek aldı -satdı shártnaması boyınsha satıwı kerek. Jalawshı buyırtpashı -jetkizip beretuǵınǵa tólungen QQS summasın esapqa kiredi.

Jalawshı ushın cexı ulıwma smeta mánisi 30000000 swm QQS salınatuǵın aylanba esaplanadı. QQS summası 6000000 swm di quraydı (30000000 x 20%). Nátiyjede QQS menen jumslar kólemi 36 000 mń swm di quraydı.

Buyırpashı tiykarǵı qurallar obyektiniń 36000 miń sumlıq baha boyınsha tabıs etedi. Bunda buyırpashında óz qurılısı ushın materiallardı satıw sawda operaciyası retinde qaralmaydı, odan alınǵan payda bolsa basqa dáramat esaplanıp, oǵan ulıwmabelgilengen tártipte salıq salınadı.

52-keste

Jetkerip berilgen materiallarınan shet shólkem kúshi menen cex qurılısın esapta sáwlelendiriw

№	Xojalıq operaciyalarınıń mazmunı	Summa, miń swm	Debet	Kredit
1	Kesip alıp islew shólkemine materiallar satıldı	3600	4010	9220
2	Berilgen materiallar boyınsha QQS esaplandı	600	9220	6410
3	Materiallar esaptan shıǵarıldı	3000	9220	1050
4	Kesip alıp islew shólkemi aldında cex qurılısı boyınsha qarız sáwlelendirildi	36000	0810	6010
5	Kesip alıp islew shólkemi xızmetlerine haq tólendi	36000	6010	5110
6	Cex paydalanıwǵa tapsırıldı	36000	0120	0810

Buxgalteriya esabında obyektler qurılısı boyınsha qárejetler smeta hújjetlerinde belgilengen qárejetlerdiń texnologiyalıq strukturası boyınsha gruppalarǵa bólinedi 18-san «Kapital qarǵı sarplawlar boyınsha qárejetler esabın júrgiziw» atlı hám de 18/1-sanlı «Pitken kapital qarǵı sarplawlar boyınsha qárejetler» atlı vedomostlarda júritiledi.

0840 – «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotında: tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın xojalıqtaǵı jas jemisdar hám jumısshı haywanlardı ósiriw boyınsha qárejetler; tiykarǵı pada ushın satıp alınǵan úlken jas daǵı jemisdar hám jumısshı haywanlardıń qum sonıń menen birge, olardı jetkizip beriw menen baylanıshı qárejetler; basqa kárxanalardan teginge alınǵan úlken jas daǵı haywanlardı xojalıqqa jetkizip beriw menen baylanıshı qárejetler esapqa alınamadı.

Tiykarǵı padanı qalıplestiriwge sarplangan kapital qárejetlerdi esapqa alıw tómendegi eki usul menen ámelge asırıladı:

- ósiriwdegi hám baǵıwdaǵı buyımlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriw arqalı;
- ishhi hám jemisdar haywanlardı satıp alıw arqalı.

Jumis kúshi retinde paydalaniletuǵın buyımlar - atlar, ógizler, tıyeler, esheklar hám basqa jumıs haywanları (sonday-aq arTQada júk tasıwlarda paydalanılatuǵın haywanlar), sonıń menen birge ónim beretuǵın buyımlar (jas buyımlar, sút, jún hám taǵı basqa) - siyirlar, qótoslar, násildor biyeler (jumis kúshi esaplanbaydı), sawlıqlar hám basqa buyımlar buxgalteriya esabında awıl xojalıǵı shólkeminiń tiykarǵı pada daǵı haywanları esaplanadı. Tiykarǵı pada daǵı haywanlar tiykarǵı qurallar quramında jumıs haywanları hám jemisdar buyımlar retinde esapqa alınamadı.

Balans qunın tın alıw waqtı, bahalaw hám olarǵa salıstırǵanda qollanılauǵın amortizaciyanı esaplaw usılların anıqlaw, sonıń menen birge haywanlardıń tiykarǵı padadan jumıs haywanları hám jemisdar buyınlar formasında shıǵıp ketiwinen balans qum ózgerisleri hám finanslıq nátiyjelerdi belgilew hám de esapqa alıw «Tiykarǵı qurallar» buxgalteriya esabı milliy standartı (5-san BEMS) ga muwapıq ámelge asırıladı.

Tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın jas haywanlar bahası boyınsha bahalanadı. Tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın jumıs jemisdar hám jumısshı haywanlardıń barlıq túrleriniń qumı jil dawamında 1110 «Ósiriw degi haywanlar» schyotında 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotınıń debetine jil basında esapta turǵan balans qunına, jil basınan tap haywanlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriw waqtıǵa shekem bolǵan dáwirde artqan salmaǵı yamasa ósken salmaǵınıń reje ózine túser bahasını qosqan halda, esaptan shıǵarıladı. Bir waqtınıń ózinde, jas haywanlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriwde 0170 «Jumısshı hám jemisdar haywanlar» schyoti debetlenedi hám 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyoti kreditlenedi. Jil aqırında esabat kalkulyaciyası dúzilgenen keyin jil dawamında ótkerilgen jas haywanlardıń kórsetilgen qumı menen onıń haqıyqı ózine túser bahası ortasındaǵı parq 1110 «Ósiriw degi haywanlar» schyotınan 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotına, bir waqtınıń ózinde haywanların bahasını anıqlap, qosımsha 0170 «Jumısshı hám jemisdar haywanlar» schyotlarında esaptan shıǵarıladı.

Shetten satıp alınǵan úlken jas daǵı jumısshı hám jemisdar haywanlardıń qumı 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotınıń debetine onı jetkizip beriw qárejetleri menen birgelikte, satıp alıwdań haqıyqı ózine túser bahası boyınsha kirim etiledi.

Buyırtpashı tiykarǵı qurallar obyektiniń 36000 mıń sumlıq baha boyınsha tabıs etedi. Bunda buyırtpashında óz qurılısı ushın materiallardı satıw sawda operaciyası retinde qaralmaydı, odan alınǵan payda bolsa basqa dáramat esaplanıp, oǵan ulıwmabelgilengen tártipte salıq salınadı.

52-keste

Jetkerip berilgen materiallarınan shet shólkem kúshi menen cex qurılısın esapta sáwlelendiriw

№	Xojalıq operaciyalarınıń mazmunı	Summa, mıń swm	Debet	Kredit
1	Kesip alıp islew shólkemine materiallar satıldı	3600	4010	9220
2	Berilgen materiallar boyınsha QQS esaplandı	600	9220	6410
3	Materiallar esaptan shıǵarıldı	3000	9220	1050
4	Kesip alıp islew shólkemi aldında cex qurılısı boyınsha qarız sáwlelendirildi	36000	0810	6010
5	Kesip alıp islew shólkemi xızmetlerine haq tólendi	36000	6010	5110
6	Cex paydalanıwǵa tapsırıldı	36000	0120	0810

Buxgalteriya esabında obyektler qurılısı boyınsha qárejetler sneta hújjetlerinde belgilengen qárejetlerdiń texnologiyalıq strukturası boyınsha gruppalarǵa bólinedi 18-san «Kapital qarǵı sarplawlar boyınsha qárejetler esabın júrgiziw» atlı hám de 18/1-sanlı «Pitken kapital qarǵı sarplawlar boyınsha qárejetler» atlı vedomostlarda júritiledi.

0840 – «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotında: tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın xojalıqtaǵı jas jemisdar hám jumısshı haywanlardı ósiriw boyınsha qárejetler; tiykarǵı pada ushın satıp alınǵan úlken jas daǵı jemisdar hám jumısshı haywanlardıń qumı sonı menen birge, olardı jetkizip beriw menen baylanısh qárejetler; basqa kárxanalardan teginge alınǵan úlken jas daǵı haywanlardı xojalıqqa jetkizip beriw menen baylanısh qárejetler esapqa almadı.

Tiykarǵı padanı qalıplestiriwge sarplangan kapital qárejetlerdi esapqa alıw tómendegi eki usıl menen ámelge asırıladi:

- ósiriwdegi hám bagıwdaǵı buyımlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriw arqalı;
- isshi hám jemisdar haywanlardı satıp alıw arqalı.

Jumıs kúshi retinde paydalaniletuǵın buyımlar - atlar, ógizler, tıyeler, esheklar hám basqa jumıs haywanları (sonday-aq arTQada júk tasıwlarda paydalanılatuǵın haywanlar), sonı menen birge ónim beretuǵın buyımlar (jas buyımlar, sút, jún hám taǵı basqa) - siyirlar, qótoslar, násildor biyeler (jumıs kúshi esaplanbaydı), sawlıqlar hám basqa buyımlar buxgalteriya esabında awıl xojalıǵı shólkeminiń tiykarǵı pada daǵı haywanları esaplanadı. Tiykarǵı pada daǵı haywanlar tiykarǵı qurallar quramında jumıs haywanları hám jemisdar buyımlar retinde esapqa alınadı.

Balans qumın tán alıw waqtı, bahalaw hám olarǵa salıstrǵanda qollanılauǵın amortizaciyanı esaplaw usılların anıqlaw, sonı menen birge haywanlardıń tiykarǵı padadan jumıs haywanları hám jemisdar buyımlar formasında shıǵıp ketiwinen balans qumı ózgerisleri hám finanslıq nátiyjelerdi belgilew hám de esapqa alıw «Tiykarǵı qurallar» buxgalteriya esabı milliy standartı (5-san BEMS) ga muwapıq ámelge asırıladi.

Tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın jas haywanlar haqıyqiy ózine túser bahası boyınsha bahalanadı. Tiykarǵı padaǵa ótkeriletuǵın jas jemisdar hám jumısshı haywanlardıń barlıq túrleriniń qumı jil dawamında 1110 «Ósiriw degi haywanlar» schyotidan 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotınıń debetine jil basında esapta turǵan balans qumına, jil basınan tap haywanlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriw waqtıǵa shekem bolǵan dáwirde artqan salmaǵı yamasa ósken salmaǵınıń reje ózine túser bahasını qosqan halda, esaptan shıǵarıladi. Bir waqtınıń ózinde, jas haywanlardı tiykarǵı padaǵa ótkeriwde 0170 «Jumısshı hám jemisdar haywanlar» schyoti debetlenedi hám 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyoti kreditlenedi. Jil aqırında esabat kalkulyaciyası dúzilgennen keyin jil dawamında ótkerilgen jas haywanlardıń kórsetilgen qumı menen onıń haqıyqiy ózine túser bahası ortasındaǵı parq 1110 «Ósiriw degi haywanlar» schyotınan 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotına, bir waqtınıń ózinde haywanıń bahasını anıqlap, qosımsha 0170 «Jumısshı hám jemisdar haywanlar» schyotlarında esaptan shıǵarıladi.

Shetten satıp alınǵan úlken jas daǵı jumısshı hám jemisdar haywanlardıń qumı 0840 «Tiykarǵı padanı shólkemlestiriw» schyotınıń debetine onı jetkizip beriw qárejetleri menen birgelikte, satıp alıwdıń haqıyqiy ózine túser bahası boyınsha kırım etiledi.

Tiykargı padanı shólkemlestiriwdin pitken mámileleri boyınsha qárejetler 0840 «Tiykargı padanı shólkemlestiriw» schyotınan 0170 «Jumısshı hám jemisdar haywanlar» schyotınıń debetine esapın shıǵarıladı.

Keltirilgen kestege tiykarlanıp, awıl xojalıǵında tiykargı padanı qalıplestiriwge sarplangan qárejetlerdi tuwrı esapqa alıw hám olardı ózine túser bahası anıqlaw procesi áhmiyetin joǵaltıw múmkin.

Úlken jas daǵı jumısshı hám jemisdar haywanlardı satıp alıw kırım aktı yamasa schyot-faktura menen rásmiylestiriledi. Ol jaǵdayda haywanlardı satıp alıw hám keltiriw qárejetleri tiykarında haqıyqıy ózine túser bahası kórsetiledi.

53-keste

Tiykargı padanı qalıplestiriw

№	Aylanıslar mazmunı	Debet	Kredit
1.	Xojalıq sharwashılıq tarmaǵından tiykargı padanı qalıplestiriw ushin jas mallardı kırım etdi	0840	2010
2.	Tiykargı padanı qalıplestiriw ushin shetten jas mallar alındı	0840	6010
3.	Tiykargı padanı qalıplestiriw ushin shetten satıp alınıp atırǵan jas mallar qunına bank procentlerin kapitallastırıp atırǵan bólegi kirgizildi	0840	6920
4.	Tiykargı padanı qalıplestiriw ushin baǵılıpatırǵan mallarǵa jem-ǵawısh ushin qárejetler sarplandı	0840	1010
5.	Tiykargı padanı qalıplestiriw ushin baǵılıpatırǵan jas mallardı kútiwde bánt bolǵan xızmetkerlerge miynet haqı hám birden-bir social tólew esaplandı	0840	6710, 6520
6.	Jas mallar tiykargı pada quramına qabıllandı	0170	0840

0850 «Jerdi abadanlastırwǵa kapital qoyılmalar» schyotında kárxananiń jer maydanın abadanlastırw boyınsha qárejetleri sonıń menen birge, kirisiw jolları, Avtomobil hám basqa transport qurallarınıń toqtap qalıw maydanları, devoplar hám kókelemzarlastırwın basqa túrleri qunı esapqa alınadı.

Jer maydanları, orman hám suw háwizleri hám de kóp jılıq ósimliklerge qılınǵan inventar ózgeshelikine iye bolǵan kapital qoyılmalar, tiykargı qurallar quramına, kompleks jumıslar tawıslıwına qaramastan, paydalanıwǵa qabil etilgen maydanlarǵa tiyisli qárejetler summası boyınsha kiritiledi.

Sonıń menen birge, awıl xojalıǵında kóp jılıq terek náleri olardı egiw hám ósiriwge sarplangan kapital qárejetler esabın júrgiziwde de ayırım máseleler bar. 21-san BEMSGa tiykarınan tiykargı qurallar quramında kóp jılıq ósimlikler ushin bólek schyot ashılǵan, lekin kapital qoyılmalar quramında olarǵa sarplanatuǵın qárejetler 0850 «Jerdi abadanlastırwǵa kapital qoyılmalar» schyotında alıp barılıwı belgilengen. Jas nálerdi kútimlew qárejetleri olardıń bahasına qosılıp baradı. Jas terekler óstirip bolingenen keyin, olarǵa sarplangan jami qárejetler egilgen maydanǵa bólinip, bir gektar jerge sarplangan qárejetler tabıladı. Biraq, hár bir gektar jerge egilgen náler sanı hár túrli bolıwı múmkin. Bul jaǵdayda málim bir gektarǵa sarplangan qárejetler sol gektarǵa egilgen terekler sanına bolınıp bir terektiń haqıyqıy ózine túser bahası tabıladı.

54-keste

Jerdi abadanlastırwǵa sarplangan kapital qoyılmaları esapta sáwlelendiriw

№	Xojalıq aylanısları mazmunı	Debet	Kredit
		0850	1000
1.	Jerdi abadanlastırwǵa materiallar sarplandı	0850	6710
2.	Jerdi abadanlastırwda bánt bolǵan xızmetkerlerge miynet haqı esaplandı	0850	6520
3.	Esaplangan miynet haqına salıstırǵanda mámleket maqsetli fondlarına ajratılǵan ajratpalar qılını	0850	6990
4.	Jerdi abadanlastırw procesinde shet shólkemler tárepinen kórsetilgen xızmetler summası	0850	6990
5.	Onılanǵan islerdi qabıllaw aktına tiykarınan abadanlastırılǵan jer paydalanıw ushin tiykargı qurallar quramına qabıllandı	0111	0850

Bul kestege tiykarlangan halda kárxanalarda jerdi abadanlastırwǵa sarplangan qárejetlerdi tuwrı hám waqıtında esapqa alıw múmkin.

0860 «Finanslıq ijara shártnaması boyınsha alınǵan tiykargı qurallardı kapital qoyılmalar» schyotında finanslıq ijara shártnaması boyınsha girewge alınǵan mulkdi abadanlastırw hám de onı ońlanıwı hám modernizaciyasına sarplanatuǵın kapital qoyılmalar esapqa alınadı.

Kapital qoyılmaları esapqa alıwshı schyotlardıń debetinde tiykargı qurallar obyektleriniń baslanǵısh qunına ornatılǵan tártipte qosılatuǵın qurıwshınıń barlıq haqıyqıy qárejetleri sonıń menen birge, kárxananiń tiykargı qurallardı, materiyalıqemes aktivlerdi satıp alıw,

tiykarǵı padanı shólkemlestiriw hám basqa kapital qoyılmalar menen baylanıshı qárejetler sáwlelendiriledi.

Kapital qoyılmaları esapqa alıwshı schyotlar boyınsha qaldıq, kárxananıń tamamlanbaǵan qurılısqa, tiykarǵı qurallar, materiyallıq emes aktivlerdi satıp alıw, jerdi hám finanslıq ijara shártnaması boyınsha alınǵan tiykarǵı qurallardı abadanlastırıwǵa ketken kapital qoyılmalar muǵdarın sonıń menen birge, tiykarǵı padanı shólkemlestiriw boyınsha tamamlanbaǵan qárejetler summasınıń sáwlelendiredi.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Uzaq múddetli qoyılmalar esabın júrgiziwde qaysı normativ hújjetler tiykarında tártiplestiriledi?
2. Uzaq múddetli qoyılmalar degende neni túsinesiz?
3. Qımbatlı qaǵazlar da uzaq múddetli qoyılmalar quramında esapqa alınadıma?
4. Uzaq múddetli qoyılmalar qaysı schyotlarda esapqa alınadı?
5. Uzaq múddetli qoyılmalar boyınsha alınǵan dáramatlar qaysı schyotlarda esapqa alınadı?
6. Uzaq múddetli qoyılmalar boyınsha kórilgen zıyanlar qaysı schyotlarda esapqa alınadı?
7. Qımbatlı qaǵazlar operatsiyaları boyınsha alnatuǵın dáramat hám zıyanlar qanday esapqa alınadı?
8. Kárxana tárepinen satıp alǵan akciyaları boyınsha dividend tólewleri buxgalteriya esabında qanday esapqa alınadı?
9. Dáramat retinde alınıp atırǵan dividend tólewlerinen salıq óndirileme?
10. Akciyalardıń nominal hám satıw bahalarındaǵı ayırnashılıqlar qaysı schyotlarda esapqa alınadı?

GLOSSARIY

Aktiv; asset; актив; lot. activus — aktiv, tásirli, isker) — 1) buxgalteriya balansınıń shep bólegi, kárxananıń arawlı bir sáwde hám pul ańlatpasında barlıq quralların, olardıń quramı hám jaylasıwın (tiykarǵı fondlar, aylanba qurallar, pul quralları, kapital sarplar, qarızdarlıq talapnamaları hám b.) sáwlelendiredi; 2) kárxana yamasa shólkemdiń múlki yamasa resursları (jay, mashina, naq pul, qımbat bahalı qaǵazlar hám b.). Pulǵa tez satılıwı (aylanıwı) múmkin bolǵan. bazarı shaqqan A. (veksellar, qımbat bahalı qaǵazlar, altın, naq pul hám b.) likvid A. dep ataladı.

Aktiv schyotlar; active account; активные счета; kárxana qarjılarınıń esapqa alatuǵın buxgalteriya esabı schyotları. Olar bar bolǵan qarjılar, olardıń quramı hám jaylasıwı haqqındaǵı kórsetkishlerdi beredi. Aktiv schyotlarda qarjılardıń kóbeyiwı debetda, azayıwı kreditda sáwlelendiriledi. Aqırǵı qaldıǵı tek debetda kórsetiledi hám buxgalteriya balansınıń aktivinde kórsetiledi.

Akciyadorlar; shareholders; акционеры; akciyanerlik jámiyetiniń aǵzası bolıp, buǵan bir yamasa bir neshe akciyalardı satıp alıw arqalı erisedi.

Akciyadorlar jámiyeti; shareholder society; акционер общество; islep shıǵarıw fondları akciyanerlerdiń akciyalardı satıp alıw jolı menen qosqan úlesleri esabına dúziletuǵın kárxana bolıp tabıladı.

Amortizaciya; depreciation; амортизация; paydalı xızmet múddeti dawamında aktivdiń amortizaciyanatuǵın qunın tiykarǵı qurallardıń wazıypasınan kelip shıqqan halda ónim (jumıslar, xızmetler) ózine túser bahasına yamasa dáwir qárejetlerine úzliksiz bólistiriw hám ótkeriw kórinisinde tozıwdıń baha ańlatpası.

Amortizaciyanadigan baha; depreciable value; остаточная стоимость; bul aktivdiń finanslıq esabatlarda kórsetilgen baslanǵısh (tikleniw) qunnen onıń likvidaciya qunın ayırǵan haldaǵı summası.

Analitik esap; analytical account; аналитический учет; pul hám zárúr bolǵan jaǵdaylarda natura formasında detallasǵan kórsetkishlerdi beretuǵın esap

Analitik esap schyotları; the account of analytical accounting; смета аналитического учета; analitik esap júrgiziwshı buxgalteriya esabı schyotları. Olar málim sintetik schyotdıń

jumisslı jaǵdayına keltiriw menen baylanıslı bolǵan basqa barlıq qárejetlerdiń summası bolıp tabıladı.

Brutto; brutto; брутто; tovarlardıń idisi yamasa orawı menen birgeliktegi salmaǵı.

Brutto-balans; brutto-balance; брутто-баланс; tártipke salıwshı elementlerdi óz ishine alıwshı balans bolıp tabıladı. «Tiykarǵı qurallardıń tozıwı», «Materiyallıq emes aktivlerdiń amortizaciyası», «Satıp alınǵan jeke aksiyalar» sıyaqlı tártipke salıwshı statyalerdi óz ishine aladı.

Buxgalter; accountant; бухгалтер; ishki basqarıw hám sırtqı qarıydarlardıń maqsetleri ushın aǵımdaǵı hám juwmaqlawshı informaciyanı alıw menen kárxanalar, shólkemler hám de mákemelerdiń xojalıq iskerligi ústinen úzliksiz hám óz-ara baylanıslı bolǵan baqlaw hám baqlaw sistemasınan ibarat.

Buxgalteriya; counting-house; бухгалтерия; 1) buxgalteriya esabın quraytuǵın hám júrgizetuǵın esap apparatı. 2) kárxana, mákemelerdiń finanslıq jumısların belgilep barıw, baqlaw, atap aytqanda xızmetkerlerge mıynet haqı jazıw, buxgalteriya esabatı hám basqa esabatlar dúziw menen shuǵıllanatuǵın arnawlı bólimi. Ádette Buxgalteriyanı bas esapshı (buxgalter) basqaradı. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw, júrgiziw hám buxgalterdiń huqıq, minnetlemeleri 2016 jil 13 aprelda qabil etilgen jańa tahrirdegi «Buxgalteriya esabı haqqında»ǵı Nızam menen belgilengen.

Buxgalteriya esabı; accounting; бухгалтерский учет; xojalıq esabı túrлерinen biri; xojalıq iskerligi procesinde kárxana qarjılarınıń aylanıwı hám mülk háreketin anlatıwshı maǵlıwmatlar kompleksi. Buxgalteriya esabı aǵımdaǵı hújjetlerge tiykarlanadı, úzliksiz, óz-ara bir-birine baylanıslı bolǵan qarjılar hám xojalıq operaciyaların hám basqalardıń xojalıq iskerligin úzliksiz túrde baqlaw hám baqlaw sisteması.

Buxgalteriya esabı metodınıń elementleri; element of accounting methods; элементы методы бухгалтерского учета; bul buxgalteriya esabınıń ayırım usıllarına ayıladı. Olar tómendegilerden ibarat: hújjetlestiriw hám inventirizaciya qılıw, bahalaw hám kalkulyaciya qılıw, schyotlar sisteması hám eki jaqlama jazıw usılı, buxgalteriya balansı hám esabat.

Buxgalteriya esabı schyotları; accounting accounts; бухгалтерские счета; mal-mülki onıń quramı, jaylastırılıwı hám

qáleplestiriw derekleri hám de operaciyalar boyınsha aǵımdaǵı sáwlelendiriw, gruppalam hám de baqlaw usılı bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esabınıń obyektleri; object of accounting; объекты бухгалтерского учета; tiykarǵı hám aǵımdaǵı aktivler, minnetlemeler, óz kapitalı, rezerv, dáramat, qárejetler hám t.b.

Buxgalteriya esabınıń predmeti; the subject of accounting; предмет бухгалтерского учета; kárxanani xojalıq qarjıları hám olardıń shólkemlestiriliw dereklerin, olardı xojalıq processleri nátiyjesinde ózgerip barıwların, úzliksiz, nızam-qaqıydalarǵa muwapıq hújjetlerde tolıq, anıq, tuwrı sáwlelendirip barıw bolıp tabıladı.

Buxgalteriya esabınıń subyektleri; subject of accounting; субъекты бухгалтерского учета; mámleket basqarıw shólkemleri, basqarmalar, Óz. R. de kesteden ótken yuridikahq shaxslar.

Buxgalteriya esabınıń usılları; accounting methods; методы бухгалтерского учета; onı úyreniwge qaratılǵan usıllar jıyındısına ayıladı. Ayırım usıllar onıń elementleri dep atalıp, tómendegilerden ibarat boladı: hújjetlestiriw hám inventarizaciya qılıw, bahalaw hám kalkulyaciya qılıw, schyotlar sisteması hám eki jaqlama jazıw usılı, buxgalteriya balansı hám esabat.

Dáslepki hújjetler; primary document; первичные документы; xojalıq mámileleri júz bergen waqıtta dúziletuǵın hám olar ámelge asqanlıǵınıń birinshi guwası bolǵan buxgalteriya hújjetleri. Dáslepki hújjetler dúzilisi xojalıq mámileleri esap registraciyasınıń baslanıwı bolıp esaplanadı. Dáslepki hújjetlerge qazna kirim hám shıǵım orderleri, júkxatlar, kvitanciyalar hám t.b. kiredi. Esaptı ápiwayılastırıw hám esap registraciyasını tezlestiriw ushın kóbinese dáslepki hújjetlerge tiykarınan jıyma hújjetler dúziledi. Buxgalteriya hújjetleri dúziw tártibi boyınsha klassifikaciyalanǵanda hújjetler dáslepki hám jıyma hújjetlerge bólinedi.

Debet; debit; дебет; buxgalteriya esabı schyotınıń bir bólegi. Aktiv schyotlarınń debeti boyınsha esap obyektiniń kóbeyiwi sáwlelendiriledi, passiv schyotlarınń debeti boyınsha bolsa azayıwı jazıladı.

Depozit sertifikatı; certificate of deposit; депозитный сертификат; málim bir múddetke pul qarjıların bankke qoyǵan shaxslarǵa bul haqqında tastıyqlaytuǵın qımbat bahalı qaǵaz bolıp onıń iyesi dáramat deregi esaplanadı.

Divident; the dividend; дивиденд; akciyanerlik jamiyati paydasini bir bolegi bolip, akciyanerlar ortasinda salıqlardi, islep shigariwda keñeytiwge ajratilgan qarjilardi, rezervlerdi sholkemlestiriw, obligaciyalar boyınsha procentlerdi ham basqa tolewlerdi amelge asirilganınan sońgana bolistiriledi.

İqtiyatlılıq; foresight; предусмотрение; qararlar qabıllawda iqtıyatlılıq qağıydasına amel qılıw aktivler ham daramat qaytadan bahalanbawı, minnetlemeler yamasa qarejetler bolsa etarlıshe bahalanbawına jol qoymaw maqsetinde aniqemeslik sharayatında baha shigariw ushin zarur bolip tabiladi.

Funkciya; function; функция; lot. functio — onrlaw, amelge asırıw (filologiyada) — amawlı bir til, til birligi, tilge tiyisli formanın ol yamasa bul wazıypam onrlaw qabileti; tildin adamlıq jamiyetindegi roli, wazıypası ; til sistemasının barlıq sathlaridauning birlikleri ortasındağı baylanıslıq yamasa munasabetler.

Esap; account; счет; bazı bir zat bar ekenligin belgilew, on olshem ham san ham de sapa tarepinen atap korsetiw

Esap siyaseti; accounting policy; учетная политика; bul buxgalteriya esabın jurgiziw ham finanslıq esabat duziw ushin xojalıq jurgiziwshi subyekt qollaytuǵın usıllardıń jıyması bolip tabiladi.

Hujjet aylanıwı; flow of documents; документооборот; esap procesinde hujjetlerdi duziw waqtında olardı arxivge tapsırıwǵa shekem bolgan hujjetler hareketi. Karxanalardıń xojalıq bolimleri (basqarıw bolimi, islep shigariw sexi, uchastka, brigada ham t.b.) de duzilgen hujjetler buxgalteriyaga tapsiriladi. Onda forma ham mazmunan tekseriledi, birdeylik belgilerine qaray gruppalarǵa bolinedi ham esap registrlerǵa jazılǵannan keyin papkalarga tikilip, turli maǵlıwmatlar beriw ham turli tekseriwler ushin paydalanıladı. İlimiy - tariyxıy ahmiyetke iye bolgan hujjetler mamleket arxivına tapsiriladi, qalǵanları joq etiledi. Har bir karxanada hujjetlerdi duziw kimgе jukletilganligi, kim kimgе qaysı muddette hujjetlerdi usınıwı, hujjetlerdin esapta paydalanılıwı korsetiledi.

Hujjetlestiriw; documentary expediency; документальное обоснование; xojalıq mamilelerin hujjetler menen rasmiylestiriw. Hujjetlestiriw jardeminde xojalıq mamileleri ulıwma mamile juz bergen orında ham waqıtta sawlelendiriledi. Hujjetlestiriw buxgalteriya esabınıń tiykarǵı qasiyetlerinen biri bolip, jazıwlar tek hujjetlerge tiykarınan amelge asırladı.

Eki jaqlama jazıw; double entry; двойная запись; - xojalıq mamilelerin buxgalteriya esabı schyotlarida registrasiya qılıw. Bul usıl sonnan ibarat, har bir xojalıq mamilesi eki schyotga jazıladı - bir schyotdıń debeti ham ekinshi schyotning kreditine. Eki jaqlama jazıw buxgalteriya esabı ob'yekterinde ozgerislerdi payda etetuǵın xojalıq mamileleriniń ekonomikalıq manisi menen baylanısh.

Jeñillik; privilege; привилегия; malim bir minnetlemelerdi onrlawdan bolek yamasa tolıq azat etiw bolip tabiladi.

Inventarizaciya; inventory of; инвентаризация; namaza formasındağı aǵındağı qarjılar haqıyqıysınıń buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarına tuwrı keliwin, minnetlemeler esapta tuwrı sawlelendiriliwin tekseriw usılı. Ol buxgalteriya esabı korsetkishleri isenimlıligin ham karxana mulki putligin tamiyinleydi. Xojalıq jurgiziwshi subyekt, sonday-aq tiykarǵı iskerligi byudjet qarjılar esabına finanslanatuǵın sholkem tarepinen mal-mulk ham de finanslıq minnetlemelerdi inventarizaciya qılıw jane onıń natıyjelerin rasmiylestiriw tartibi Ozbekstan Respublikasınıń 19 -Buxgalteriya esabı milliy standartı «Inventarizaciya qılıwı sholkemlestiriw ham otkeriw» menen tartiplestiriledi. Rejeli ham rejeden tisqari inventarizaciya da bolıwı mumkin. Rejeli inventarizaciya jollamalarda korsetilgen muddetlerde otkeriledi, rejeden tisqarısı zarurshilik payda bolıwına qaray, adette kutpegende otkeriledi.

Investiciya; investment; инвестиция; payda, dividend yamasa daramatlardıń basqa formalarn alıw maqsetinde sanaw, awıl xojalıǵı ham basqa tarmaqlarǵa sonıń menen birge bahalı qaǵazlarǵa qarjı qoyıw.

Investor; investor; инвестор; bahalı qaǵazlardı satıp alatuǵın jane bul bigan ozleriniń bos finanslıq resursların jaylastratuǵın yuridikahq ham de fizikalıq shaxs.

Islep shigariw; manufacture of; производство; adamlıq jamiyetiniń turmısı ham rawajlanıwı ushin zarur bolgan onimlerdi payda etiw procesi. Bul procesinde jumısshı kushi ham islep shigariw quralları birlesedi. Islep shigariw, tutınıw siyaqlı uzliksiz dawam etedi, yaǵniy takirar islep shigariw amelge asırladı. Buxgalteriya esabında islep shigariw qarejetleri, alıngan onimler ham olardıń tutınıwı sawlelendiriledi.

Islep shigariw quralları; the means of production; средства производства; miynet quralları ham miynet buymları kompleksi.

Islep shıǵarıw rezervleri - kárxana daǵı barlıq materiallar kompleksi. Islep shıǵarıw rezervleri 1000 «Materiallardı esapqa alıwshı schyotlar» hám basqa schyotlarda esapqa alınadı.

Isenimlilik; reliability; достоверность; informaciya, ol jaǵdayda saldamlı qáteler hám shamalar bolmasa hám oǵan paydalanıwshılar tıykarlansa, isenimli boladı.

Aǵımdaǵı balans; current balance; текущий баланс; kárxana nızamshılıq menen belgilengen múddetlerde waqıtı -waqıtı menen dúzilip turladı. (Aylıq, shereklik, yarım jıllıq, jıllıq).

Aǵımdaǵı baha; current value; текущая стоимость; málim sánedegi ámel qılıp atırǵan bazar bahaları boyınsha aktivlerdiń qunı yamasa xabardar etilgen, pitimdi ámelge asırıwdı qáleytuǵın, gárezsiz tárepler ortasında pitimdi ámelge asırıwda aktivdi satıp alıw yamasa minnetlemelerdi orınlaw ushın jeterli bolǵan summa.

Kalkulyacion schyotlar; calculation account; калькуляционные счета; islep shıǵarılǵan ónim hám orınlanǵan islerdiń ózine túser bahasını esaplawda zárúr bolatuǵın maǵlıwmatlardı alıw ushın xızmet etetuǵın buxgalteriya esabı schyotları.

Kalkulyaciya; calculations; калькуляция; qárejetlerdi gruppalaw hám satıp alınǵan materiallıq bahalıqlardı, tayarlanǵan ónim hám orınlanǵan jumslar ózine túser bahasını anıqlaw usılı. kalkulyaciya ózine túser bahası boyınsha joba atqarılıwı, onıń tómenlewi hám haqıyqıy qárejetlerdiń plandaǵıdan parıqlanıwın anıqlaw múmkinshiligin beredi. Dúzilgen waqıtı hám tayınlanıwına qaray kalkulyaciya rejeli, normativ hám esabat kalkulyaciasıǵa bólinedi.

Kalkulyaciya ob'yekti; costing object; объекты калькуляции; ózine túser bahası anıqlanatuǵın satıp alınǵan materiallıq bahalıqlar, tayarlanǵan buyım yamasa orınlanǵan islerdiń túri yamasa birdey topan.

Kapital; capital; капитал; bul óz iyesine dáramat keltiretuǵın qarǵı hám resurs

Kapital qoyılmalar; capital investments; капитальные вложения; nátiyjede tiykarǵı qurallardı kóbeyttiretuǵın qárejetler.

Kassa limiti; limit cash; лимит денежных средств; kárxana kassasında mudam bolıwı múmkin bolǵan pul qarǵılarınıń summası.

Kirisiw balansı; entrance balance; входной баланс; kárxananıń shólkemlestiriliw waqtında dúziledi. Ol kárxana óz

iskerligin baslap atırǵan baylıqlar summasını belgileydi. Kirisiw balansında ustav kapitalı shólkemlestiriw hújjetleri boyınsha hám oǵan tiyisli tólemler pul qarǵıları, basqa mal-múlk kórinisinde sáwlelendiriledi hám taǵı basqa.

Kóshpelis mulkka investiciya; real estate investment; инвестиции в недвижимость; investiciya etiwshı subyektiń yamasa investiciya etiwshı subyekt toparına kiretuǵın basqa subyektiń islep shıǵarıw iskerligi dawamında paydalanılmaytuǵın jer uchastkalarına yamasa jaylarǵa investiciyalar.

Konsalting; consulting; консалтинг; óndiriske jumıs boyınsha xızmet kóretiw salasında qánigelesken firmalardıń óz klientlerine maslahat xızmeti kórsetiw hám texnikalıq joybarlardı ekspertiza qılıw menen baylanıslı ekonomikalıq iskerlik bolıp tabıladı.

Kontr-aktiv schyotlar; account counter-asset; счета контра-активов; aktiv schyotlarınıń kórsetkishlerin tártipke salıw ushın tayınlanǵan kontrar schyotlar. Kontraktiv schyotlarga 0200 «Tiykarǵı qurallardıń tozıwın esapqa alıwshı schyotlar», 0500 «Materiallıqemes aktivler amortizaciasını esapqa alıwshı schyotlar», 2980 «Sawda ústemesi», 4910 «Darguman qarızlar boyınsha rezerv» schyotları kiredi.

Kontr-passiv schyotlar; counter-passive account; счета контр-пассив; passiv schyotlar kórsetkishlerin tártipke keltiriw ushın tayınlanǵan kontrar schyotlar. 8600 «Satıp alınǵan jeke akciyalardı esapqa alıwshı schyotlar», 9040 «Satılǵan tovarlardıń qaytıwı», 9050 «Qarıydar hám buyırtpashılarga berilgen shegirmeler» schyotları kontrpassiv schyotlarga misal boladı.

Kárxana aktivleri; asset of a company; активы компании; usı kárxana yamasa shólkemge tiyisli bolǵan barlıq materiallıq baylıqlardıń, quramı hám jaylasıwı kózqarasınan alǵanda, pul formasında kórsetiliwshı buxgalteriya balansınıń bir bólegi.

Kredit; credit; кредит; pul qarǵıları, tovar hám xızmetlerdi kelisim ústeme tolıq qaytarıp beriw shárti menen málim múddetke qarızǵa beriw.

Likvidaciya qunı; liquidation value; ликвидационная стоимость; bul tiykarǵı qurallardıń shama qılıp atırǵan paydah xızmet etiw múddeti aqırında olardı likvidaciya qılıw boyınsha, kútilip atırǵan qárejetlerdi ayırǵan halda anıqlanatuǵın qunı bolıp tabıladı.

Lizing; leasing; лизинг; lizing beretügin menen lizing alıwshı ortasında lizing alıwshıǵa xojalıq iskerligin hám basqa iskerlikti gárezsiz türde ámelge asırıw maqsetinde kósher hám kóshpes mulkti waqtınshalıq paydalanıw ushin beriw tuwrısında lizing pitimi (shártnaması, kontrakt) di dúziw nátiyjesinde payda bolǵan xojalıq qarız munasábetleri.

Minnetleme; commitment; обязательство; bul puqaralıq huqıqiy munasábetleri bolıp, onıń járdeminde bir shaxs (qarızdar) basqa shaxs paydasına (kreditor) arawlı malim bir háreketler etiwı, atap aytqanda: mulkti ótkeriw, jumıstı orınlaw, xızmet kórsetiw, pul tólewı hám xonoz yamasa arawlı bir is-háreketten ózin tiyiwi kerek, kreditor bolsa qarızdardan óz wazıypasın orınlawdı talap qılıw huqıqına iye.

Miynet buyımı ; subject of labour; предмет труда; materiallıq baylıqlar islep shıǵarıw maqsetinde kisiniń miyneti jóneltirilgen buyımlar. Miynet buyımlarına sheki onim, tiykarǵı materiallar, yarım tayar ónimler, remontlaw ushin iqtıyat bólimler kiredi. Miynet buyımları aylanba pul qarjılardıǵa kirip, miynet quralları menen birge islep shıǵarıw quralların quraydı.

Miynet ólshem birligi; labor a unit of measure; трудовая единица измерения; ónimdi islep shıǵarıw yamasa sarplangan miynet sarpların ólshem ushin mólsherlengen. Olardıń ólshem birligi bolıp minut, saat, kún hám dekadalar esaplanadı. Olar járdeminde ónim islep shıǵarıw normaları, miynet ónimliligi, miynet haqın esaplaw hám basqalar qadaǵalanadı. Miynet ólshem birligi járdeminde miynet ónimliligin anıqlaw múmkinshiligi natura ólshem birligi menen birge isletilingendegana anıqlaw múmkin. Miynet ólshem birligi kóbinese bir túrli xojalıq munasábetlerin úyreniwde isletiledi.

Miynet quralları ; instrumenc of labor; средства труда; miynet quralı bolıp, onıń járdeminde kisiler miynet buyımlarına tásir etedi, sonıń menen birge normal islep shıǵarıw procesi ushin zárúrli sharayat jaratatuǵın obyektler bolıp tabıladı. Islep shıǵarıw qurallarına mashinalar, asbap-úskeneler, dvigiteller hám t.b. kiredi. Miynet quralları tiykarǵı qurallar esaplanadı.

Memorial-order; memorial warrant; мемориальный ордер; buxgalteriya provodkası sawlelendiriletuǵın hújjet. Ol jaǵdayda orderdiń nomeri, ay, jil, jazıwdıń mazmunı, summa, debetleniwshı hám kreditleniwshı schyotlardıń atı kórsetiledi. Memorial- orderlar

arawlı blankalarda dúziledi hám bas (ülken) buxgalter yamasa onıń járdemshisi tárepinen imzalanadı. Memorial-orderlar omına tiyisli forma daǵı shtamlar qollanıwı múmkin. Ayırım hújjetlerdiń blankalarında memorial-order rekvizitleri bar, yaǵnıy schyotlar korrespondenciyası názerde tutılǵan. Esaptıń jurnal -order formasında memorial-orderlar dúzilmeydi.

Finanslıq informaciya ; financial information; финансової информации; bolajaq kárxana iskerliginiń finanslıq táreplerin bahalawda qollanıladı. Bolajaq kárxanani qurıw, jumısqa alıw, baslanǵısh dáwirde finanslıq qollaw hám ulıwma sarplangan qarjılardı qaytarıw menen birge joybardı rentabellik dárejesi anıqlanadı.

Finanslıq investiciyalar ; financial investmenc; финансовые инвестиции; xojalıq júrgiziwshı subyekt iqtıyarındaǵı dáramat alıwǵa (procent, royalti, dividend hám ijara haqı formasında) mólsherlengen, investiciya etilgen qarjı qunınıń artıwı yamasa investiciya etiwshı kompaniya basqa payda alıw ushin paydalanatuǵın aktivler.

Finanslıq nátiyje; financial result; результаты финансової деятельности; kárxana, shólkem, birlespe, akcionerlik jámiyeti hám taǵı basqalardıń malim esabat dáwirinde, onıń isbilermenlik procesinde etken qárejetleri hám túshimi ortasındaǵı parq bolıp tabıladı.

Natural ólshemler; natural measurement; натуральный измерение; buxgalteriya esabındaǵı ólshemlerdiń biri bolıp, onıń járdeminde buxgalteriya esabı obyektleri haqqında natural (massa, uzınlıq, metr hám t.b.) kórisindeǵı kórsetkishler almadı. Natural ólshemler tiykarǵı qurallar, materiallar, tovarlar hám basqa materiallıq bahalıqlardı esapqa alıw ushin qollanıladı. Natural kórsetkishler ülken qadaǵalaw áhmiyetine iye. Bul kórsetkishler xojalıq qarjılarnı bahalaw jolı menen pul ólshemine aylantırıladı.

Netto-balans ; netto-balance; нетто-баланс; qunnen tártipke salıwshı elementler summası shegirilgen balans bolıp, buǵan tazalaw dep ataladı. Ózbekstandaǵı barlıq kárxanalar netto-balans dúzedi (1993 jıldan baslap), yaǵnıy balans juwmaǵına tiykarǵı qurallar, arzan bahalı hám tez eskiriwshı buyımlardıń qaldıq bahada, qayta satılatuǵın tovarlar bolsa ózine túser bahası boyınsha kiritiledi.

Materiyalliq emes aktivler; intangible assec; нематериальные активы; kárxana ónim islep shıǵarıw, islerdi ornlaw, xızmetler kórsetiw yamasa ónimdi realizaciya qılıw maqsetinde yamasa uzaq waqıt dawamında basqarıw yamasa basqa funkciyalardı ámelge asırıw ushın saqlaytuǵın, materiallıq mazmunga iye bolmaǵan mal-múlk obyektleri.

Passiv; passive; passiv; buxgalteriya balansınıń bir bólegi bolıp, ol jaǵdayda kárxana qarjıları shólkemlestiriliw derekleri hám tayınlanıwı kórsetiledi. Balanstriń passivi aktivine uqsap eki bólim hám bir qansha elementlerden ibarat.

Passiv schyotlar; passive account; пассивные счета; óz qarjılar deregin hám minnetlemelerdi esapqa alıwshı buxgalteriya esabı schyotları. Qarjılar derekleri kóbeyiwi passiv schyotlarınń kreditine, azayıwı debetine jazıladı. Qaldıǵı kreditite bolıp, balanstriń passivinde kórsetiledi. Schyotlar rejesinde passiv schyotlarınń qarısına «P» (passiv) háribi qoyılǵan.

Pul; money; деньги; ulıwma ekvivalent rolin ornlawshı ayrıqsha tovar túri, ayrıbaslaw hám baha formaların óz-ózinde rawajlanıwı

Pul ólshem birligi; the monetary unit of measure; денежная единица измерения; kárxananıń materiallıq hám miynet resurslarınan paydalanıw menen baylanış, ónimniń anıq túrlerin tayarlaw, jumıslar ornlaw yamasa xızmetler kórsetiwge tiyisli háreketlerdi esaplaw imkaniyatın beredi. Bul wazıypanı Ozbekstan Respublikasında milliy valyuta swm jáne onıń tiyini atqaradı. Pul ólshemi járdeminde basqa kórsetkishlerdi alıw, olardan tuwındı kórsetkishlerdi kárxana dárejesinde de ekonomika dárejesinde de esaplaw múmkin.

Qosılǵan kapital; added capital; добавочного капитала; áriwayı hám jeńillikli akciyalardı satıwdan alınǵan summalarınń nominal qunnen ashıqsha summalarınń, bunnan tisqari qaytarıp bermeslik shárti menen alınǵan múlk qunniń jıyındısınan dúziledi.

Qaldıq baha; residual value; остаточная стоимость; - bul aktivdiń baslanǵış (tikleniw) qunnen jıynalǵan tozıw summaların ayrıw arqalı anıqlanatuǵın qunı bolıp tabıladı. a) bank iskerliginde bank xızmetlerin kórsetiw procesinde, girewge beriw ushın yamasa basqarıw maqsetlerde olardan paydalanıladı; b) xızmet múddeti bir jıldan artıq bolmaǵan.

Haqıyqıy baha; real value; реальная стоимость; bul aktivdiń aǵımdaǵı bazar qunı yamasa nızamshılıqqa muwariq bahalaw iskerligi menen shuǵıllanıw huqıqına iye bolǵan ǵárezsiz ekspertler tárepinen anıqlanǵan qunı bolıp tabıladı

Realizaciya qılıw; realization; реализация; satıw, almasırw, halıs beriw maqsetinde tovarlardı jiberiw (tapırıw), islerdi ornlaw hám xızmetler kórsetiw, sonıń menen birge girewge qoyılǵan tovarlarǵa bolǵan múlk huqıqınıń girewge qoyıwshı tárepinen girewge alıwshısına tapsırıw.

Rentabellik; profitability; рентабельность; islep shıǵarıw natiyeliliginiń kórsetkishi bolıp, paydanniń tiykarǵı islep shıǵarıw fondları hám aylanba qarjılarınıń ortasha jılıq qunne qatnası retinde anıqlanadı.

Saldo; balance; альдо; arnawlı bir waqıt aralıǵında pul túsimleri hám shuǵınları ortasında payda bolǵan qaldıq. Xojalıq qarjıları yamasa olar derekleriniń buxgalteriya esabı schyotları boyınsha qaldıq. Aktiv schyotlardıń saldosi tek debetde bolıp, málim schyotdaǵı xojalıq qarjılarınıń qaldıǵında kórsetiledi. Passiv schyotlarınń saldosi tek kreditida bolıp, málim schyotdaǵı pul qarjılar deregin kórsetedi. Debet saldolar buxgalteriya balansınıń aktivinde, kredit saldolar bolsa passivida sawlelendiriledi.

Schyotlardıń aylanbaları; turnover of account; обороты счетов; buxgalteriya esabı schyotlarınń debeti hám krediti boyınsha jazıwlar jámi. Olar tiyisli túrde debet hám kredit aylanbaları dep ataladı. Aylanbalar hár aydıń aqırında jıynap shıǵıladı. Aktiv schyotlar boyınsha debet aylanba ay dawamında esap obykti kóbeyiwin, passiv schyotlar boyınsha - azayıwın anılatadı. Kredit aylanba aktiv schyotlar boyınsha ay dawamında esap obykti azayıwın, passiv schyotlar boyınsha - kóbeyiwin kórsetedi. Schyotdıń qaldıǵın shıǵarıw ushın aldın onıń aylanbaların anıqlaw gerek.

Sintetik esap; synthetic accounting; синтетический учет; - pul ólsheminde ulıwma kórsetkishlerdi beretuǵın esap. Bunday kórsetkishler sintetik schyotlarda bolıp, olar aǵımdaǵı qarjılar hám de olardıń derekleri hám háreketi (tiykarǵı qurallar, shiyki onim, materiallar, janar may, islep shıǵarıw qárejetleri, gáziya daǵı hám esap-kitap schyotındaǵı pul qarjıları, ustav kapitali hám t.b.) tuwrısında ulıwma oyda sawlelendiriwge iye bolıw ushın zárúr. Sintetik esap maǵlıwmatları analitik esaplarda detallastırıladı.

Sintetik esap schyotlari; synthetic accounting account; *счета синтетического учета*; sintetik esap jüritletuğın buxgalteriya esabı schyotları sintetik esap schyotları ariwayı hám quramalı bolıwı múmkin. Ariwayı schyotların kórsetkishleri detallastırılmaydı hám olar boyınsha analitik esap jüritilmeydi. Quramalı schyotların kórsetkishleri, zárúr bolğan jağdaylarda, analitik esapta detallastırıladi. Sintetik schyotların kestesı schyotlar rejesinde keltirilgen. Hár bir sintetik schyot óziniń shifri (nomeri) ne iye.

Satır bahası; selling price; *цена продажи*; talap hám usınıstan kelip shıqqan halda satırwshı hám qarıydar ortasında kelisim baha.

Statistikalıq esap; statistical account; *статистический учет*; kóplegen social waqıyalardıń muğdarlıq táreplerin, olardı sapa tárepleri menen ajıralmas baylanıslılığı, sonıń menen birge social waqıyalardı anıq sharayatlar, jay hám waqıtlarda rawajlanıw nızamlıgın uyreniwshı sociallıq pán. Onıń ushın túrli statistika usılları qollanıladı; statistikalıq baqlaw, ekonomikalıq indeksler, gruppalar, ortasha shama hám basqalar. Usınıń menen birge statistika operativ hám buxgalteriya esabı mağlıwmatlarınan paydalanıladı. Ózbekstan Respublikasında statistika mağlıwmatların jıynaw hám islep shıǵıw menen hár bir wálayat hám rayonlardagı mámleket statistika shólkemleri shuǵıllanadı. Bul organlardıń barlıǵı birden-bir metodologiyası tiykarında jumıs júrgizedi hám Mámleket statistika komiteti basshılıǵında birden-bir sistemanı quraydı.

Ózine túser bahası; prime cost; *себестоимость*; ónim islep shıǵarıw, jumıslar orınlaw, xızmetler kórsetiwde paydalaniletuğın materiallıq resurslarınıń, tiykarǵı fondlardıń, miynet resurslarınıń, sonıń menen birge tovarlar islep shıǵarıw, jumıslar orınlaw, xızmetler kórsetiw procesin ámelge asırw ushın zárúr bolğan basqa túrdegi qárejetlerdiń qun bahası

Salıstırılatuğın schyotlar; comparative account; *сравнительные счета*; málim xojalıq processleriniń nátiyjelerin anıqlaw ushın taymlanğan buxgalteriya esabı schyotları. Bul málim schyotlardıń debet hám kredit aylanbaların salıstırw jolı menen orınlanadı.

Bólistiriliwshı schyotlar; distribution account; *распределительные счета*; málim islep shıǵarıw qárejetlerin esapqa alıw hám olardıń kalkulyaciya obyektleri, esabat dáwirleri hám taǵı basqalar boyınsha tuwrı bólistiriwdi támiyinlew ushın taymlanğan

buxgalteriya esabı schyotları. Bólistiriletuğın schyotlar eki túrde boladı. Olardıń bir túri esabat dáwiri dawamında janapay qárejetler smetasınıń orınlanıwı hám esabat dáwiri aqırında kalkulyaciya obyektleri boyınsha bólistiriliwı ústinen baqlaw ushın taymlanğan. Bunday schyotlar jıynawshı-taratıwshı esaplanadı. Basqa bólistiriliwshı schyotlar kelesi dáwirler qárejetleri boyınsha tuwrı bólistiriw ushın taymlanğan. Bunday schyotlarga dáwirler boyınsha bólinetuğın schyotlar dep ataladı.

Tariyx; history; *история*; 1) tábiyaat hám jámiyettegi hár qanday rawajlanıw procesi. Usı mánişten alıp qaraǵanda álemniń jaratılıw tariyxı, jer tariyxı, barlıq pánler tariyxı hám b. túsiniledi; 2) insaniyat jáne onıń jemisi bolğan tamaddunlar rawajlanıwı, jámiyet hám mámleketlikler ótken zamanı rawajlanıwı procesin uyreniwshı pán.

Tártipke salıwshı schyotlar; regulating account; *регулирующие счета*; xojalıq qarjıları bahaların dúzetiw (tártipke salıw), bul qarjılar jağdayı tuwrısında qosımsha kórsetkishlerdi alıw, sonıń menen birge, olardıń dereklerin anıqlaw ushın taymlanğan buxgalteriya esabı schyotları. Hár bir schyot málim tiykarǵı schyotdı tártipke salıw ushın taymlanğan. Bunda tártipke salıwshı schyotlarda esapqa alınğan summa tiykarǵı schyot summasına qosıladı, yamasa odan alıp taslanadı. Tártipke salıwshı schyotlardı qollaw záruriyatı xojalıq qarjıların bahalaw boyınsha belgilengen qaǵıydalar menen baylanıslı.

Tayar ónim; the finished product; *готовый продукт*; kárxananıń texnikalıq sharayat hám belgilerine juwap beretuğın tolıq islep shıǵarıw nátiyjesindegi ónim.

Operativ esap; operational account; *операционный учет*; operativ yamasa operativ esap xojalıq iskerliginiń ayırım uchastkalarında joba atqarılıwı tuwrısındaǵı informaciyalardı sistematik túrde alıp turıw maqsetinde málim xojalıq mámilelerin tikkeley jayında hám olar ámelge asıw waqtında dizimge alıw sisteması bolıp esaplanadı. Operativ esap mağlıwmatlarınan xojalıq processleri tikkeley ámelge asqan waqıtta kúndelik baqlaw hám basqarıw ushın paydalanıladı. Operativ esaptıń kóp mağlıwmatları ulıwmalastırılıp, tarmaqlardı basqarıw ushın paydalanıladı

Sistemalı jazıw; systematic records; *систематические записи*; buxgalteriya esabı schyotlarında xojalıq mámilelerin málim

sistemada registraciya qılır. Bul jazıw járdeminde xojalıq mámilelerin birdey ekonomikalıq belgilerine qaray gruppalar ámelge asırıladı. Sistemalı jazıw buxgalteriya esabı obyektleri boyınsha maǵlıwmat alıw múmkinshiligin beredi. Ol bólek esap registrleri (bas dápter) de yamasa xronologik jazıw menen birge bir registr (jurnal - order) de ámelge asırıladı. Sistemalı jazıw maǵlıwmatları xronologik jazıw maǵlıwmatları menen baylanısqan.

Tólew talapnaması; application for payment; требование уплаты; esap-kitap hújjeti bolıp, tovar jetkizip beriwshiniń (eksporter) yamasa basqa tolew alıwshınıń bank arqalı anıq bir summanı tolewshiden alıw haqqındaǵı talabı sáwlelendiriledi.

Tólew tapsırmanaması; payment order; платежное поручение; tolewshiniń bankke jazba tapsırǵı bolıp, ol jaǵdayda tolewshiniń esabınan alıwshınıń esabına málim bir pul qarjısı summasın tkazish júzesinen tapsırǵı bolıp tabıladi.

Tovar materiallıq zapaslar; commodity financial resources; товарные материальные ресурсы; keyinirek satıw maqsetinde normal jumıs alıp barıw procesinde tutıp turlatuǵın hám islep shıǵarıw procesinde bar bolǵan, sonıń menen birge ónim islep shıǵarıw, islerdi ornılaw yamasa xızmetler kórsetiw procesinde yaki basqarıw jáne social-materiallıq wazıypalardı ámelge asırıw ushın paydalaniletuǵın materiallıq aktivler.

Tamamlaw qunı; liquidation value; ликвидационная стоимость; tiykarǵı qurallardıń shıǵıp ketiwi boyınsha kútilipatırǵan qárejetlerdi shegirgen halda kútilipatırǵan paydalı xızmet múddeti aqırında tiykarǵı qurallardı tamamlaw waqtında almatuǵın aktivlerdiń pragnoz summası.

Ustav kapital ; the authorized capital; уставный капитал; huqıqlar hám jeńilikler alıw ushın kárxana shólkemlestiriwshileri tárepinen shólkemlestiriw hújjetlerine muwapıq qosılǵan (tölengen) hám de kárxananıń xojalıq iskerligin ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan materiallıq, pul qarjıları hám qárejetler kompleksi bolıp tabıladi.

Úzliksizlik; continuity; непрерывность; xojalıq júrgiziwshi subyekt úzliksiz isleytuǵın, yaǵnıy belgilengen keleshekte islewdi dawam ettiretuǵın subyekt dep esaplanadı. Onıń óz iskerligin tamamlaw yamasa iskerlik kólemin talay kemeytiw niyeti de, zárúrshiligi de joq dep prognoz etiledi

valyuta schyotlari; currency account; валютный счет; mámleket aymaǵında sırt el valyutalarınıń jaǵdayı hám olardıń háreketi ushın mólsherlengen schyot bolıp tabıladi.

Xojalıq operciyalari; business operations; хозяйственных операций; qarjılardıń kóleminde, quramında, jaylasıw hám paydalanıwında, sonıń menen birge, bul qarjılar derejiniń quramı hám tayınlanıwında ózgerislerin payda etetuǵın bólek xojalıq háreketi. Xojalıq mámileleri hám olar sebepli esap obyektlerinde bolatuǵın ózgerisler buxgalteriya esabında belgilenedi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasi.- T.: Ózbekiston, 2016 y.
2. Ózbekstan Respublikasının «Buxgalteriya esabi haqqında»ğı nızamı 2016 jil 13 aprel.
3. Ózbekstan Respublikasının «Investiciya iskerligi haqqında»ğı Nızamı (jaña redakciyası) 2014 jil 9 dekabr ÓRQ-380-san
4. Ózbekstan Respublikasının 06. 12. 2001 jıldıǵı (N310 -II) «Juwapkerligi sheklengen hám de qosımsha juwapkerli jámiyetler haqqında»ğı Nızamı
5. Ózbekstan Respublikasının 2004 jil 26 TQgustdagi 662-II-sanlı «Fermer xojalıǵı haqqında» nızamı (jaña redakciyası)
6. Ózbekstan Respublikasının «Qımbatlı qoǵozlar bazarı haqqında»ğı (Jaña redakciyası) Nızamı (22. 07. 2008 y. ÓRQ-163)
7. Ózbekstan Respublikasının 2014 jil 6 maydaǵı «Akciyanerlik jámiyetleri hám akciyanerlerdiń huqıqların qorǵaw haqqında»ğı Nızamı (jaña redakciyası)
8. Ózbekstan Respublikasının Solıq Kodeksi. Jaña redakciyası, 2007 jil 22 noyabrde tastıyqlanǵan.
9. Ózbekstan Respublikası Miynet Kodeksi
10. Ózbekstan Respublikasının Puqaratıq kodeksi
11. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2015 jil 24 apreldegi «Akciyadorlik jámiyetlerinde zamanagóy korporativ basqarıw usılların engiziw ilajları haqqında»ğı PF-4720 Pármanı
12. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2012 jil 16 iyul «Statistika, Salıq, finanslıq qatnaslardı, licenziyalanatuǵın iskerlik túrlerin hám ruxsat beriw tártip-principlerini túpten kemeytiw ilajları haqqında»ğı PF-4453-sanlı Pármanı.
13. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jil 7 fevral daǵı «Ózbekstan Respublikasını jáne de rawajlandırıw boyınsha háreketler strategiyası haqqında»ğı PP-4947-sanlı Pármanı.
14. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 29. 12. 2017 jıldıǵı PQ-3454-san Qararı
15. Ózbekstan Respublikası ministrler Mákemesiniń «Ónim (jumıs hám xızmet) lerdı islep shıǵarıw hám satıw qárejetlerin qalıplestiriw quramı haqqında»ğı Qaǵıydası, 1999 jil 5 fevral daǵı 54-sanlı qararı.
16. ÓZR MKniń 19. 06. 2015 jıldıǵı 164-san Qararı
17. Ózbekstan Respublikası ministrler Mákemesiniń 2005 jil 5 noyabrdegi 242-san Qararına qosımsha «Kótere sawda iskerligin licenziyalaw haqqında»ğı Nızamı
18. «Kótere hám usaqlap satıw iskerligin ámelge asırıw tártibi haqqında»ğı Nızam 3-bandi (ÓZR vM 02. 11. 2011 y. 294-san Qararı redakciyasındaǵı Nızam)
19. Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki Basqarıwdıń 2015 jil 16 maydaǵı 12/17-sanlı Qararı menen tastıyqlanǵan «Yuridikahıq shaxslar tárepinen kassa operaciyalarını júrgiziw qaǵıydaları»
20. «Ózbekstan Respublikası tap daǵı xızmet saparları tuǵrisida» jollama (ÓZR ÁM tárepinen 29. 08. 2003 jilda 1268-san menen dizimnen ótkerilgen)
21. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń 2002 jil 27 dekabrdegi «finanslıq esabat formaları hám olardıń toltırılıwı boyınsha qaǵıydalardı tastıyqlaw haqqında»ğı 140 -sanlı buyruǵı
22. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń 2004 jil 16 avgusttagı 101-san buyruǵı menen tastıyqlanǵan «Tiykarǵı qurallardı balanstan shıǵarıw tártibi haqqında»ğı Nızam ;
23. Ózbekstan Respublikası Buxgalteriya esabınıń milliy standartları 1998-2017 jıllar.
24. Karimov I.A. 2015-yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy ózgerislarnı amalga oshirish, modernizaciya va diversifikaciya jarayonlarını izchil dTQom ettirish esapidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yól ochib berish – ustuvor vazifamizdir. T.: Ózbekiston. -T.: 2015 y.
25. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy JTQobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: «Ózbekiston», 2017 y.
26. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: «Ózbekiston» NMIU, 2017 y.
27. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Ózbekiston dTQolatini birgalikda barpo etamiz. -T.: «Ózbekiston» NMIU, 2016 y.
28. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini táminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: «Ózbekiston» NMIU, 2017 y.
29. Carl S.Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Ducaee.

- Accounting. South-Western College Pub, USA, 2014.
30. Harry I.Wolk, James L.Dodd, John J. Rozycki. Accounting Theory. 8th edition. SAGE Publications.USA, 2013.
 31. An Introduction to Accounting Theory. 1st edition. Gabriel DonleTQy, UWS, Australia, 2016 y.
 32. Barry Elliot, Jamie Elliot. Financial accounting and reporting. London, 2015. 17th Edition.
 33. Colin Drury Management and Cost Accounting, eighth edition. 2012.
 34. Financial and managerial accounting. 12e, Carl S.Warren, James M.Reeve, Jonathan E.Duchac, 2014.
 35. Wan Madznah Wan Ibrahim, Mohd Rizal Palil «Fundamentals of business accounting» Oxford university Press. 2014 y.
 36. B.Nidlz, H.Anderson, D.Kolduyell «Principles of Accounting». M.: Финансы и экономика, 2 ое изд. 2004 г.
 37. Bakieva X., Rizaev N. Buxgalteriya esapi nazariyasi. Óquv qóllanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2008 y.
 38. Bakieva X., Rizaev N. Buxgalteriya esapi nazariyasi. Masalalar to'plami. -T.: TMI, 2007 y.
 39. Gadoev E. va boshq. Yillik hisobot-2008. -T.: «Norma», 2009 yil.
 40. Gadoev E. va boshqalar. Buxgalter uchun amaliy qo'llanma: ikki jildlik. Toshkent NORMA, 2010.
 41. Dasmuratov R.D. Buxgalteriya esapi nazariyasi. -T.: «Fan va texnologiya», 2013 y.
 42. Джамбакиева Г. Финансовый учет. Учебное пособие. -T.: «Iqtisod-moliya», 2012 г.
 43. Ibragimov A., Ochilov I., Qo'ziev I. MoliyTQiy va boshqaruv esapi -T.: Iqtisod-moliya. 2008 y.
 44. Jóraev N., BAPojonov O., Abduvaxidov F., Sotvoldieva D. MoliyTQiy va boshqaruv esapi. Darslik. -T.: 2007 y.
 45. Karimov A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi. Darslik. -T.: «Sharq» NMAK, 2004 y.
 46. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S., Xalilov Sh. MoliyTQiy esap va esabat. Óquv qóllanma. - T.: «Iqtisod-moliya», 2018 y.
 47. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S. Buxgalteriya

- esapi. Darslik. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2018 y.
48. Kuljanov O., Xusinov I. Jumanazarov S.; Buxgalteriya esapi nazariyasi: Óquv qóllanma. - T.: «Iqtisod-Moliya», 2018.
 49. Ortikov X.A. va boshqalar. Ózbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlariga sharhlar to'plami. T.: «NORMA», 2010 y.
 50. Ortikov X.A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi bo'yicha uslubiy qo'llanmalar to'plami. T.: «NORMA», 2010 y.
 51. Xoshimov B. Buxgalteriya esapi nazariyasi. Darslik. - T.: Yangi asr TQlodi, 2004 y.
 52. Sotivoldiev A.S. Buxgalteriya esapi nazariyasi. Óquv qóllanma. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007 y.
 53. Сотводдиев А.С. Финансовый и управленческий учет. Учебник. -T.: «Iqtisod-moliya», 2012 г.
 54. Сотиволдиев А., Болибеков Б. Сборник задач по предмету «Теория бухгалтерского учета» T.: 2013 г.
 55. Sotivoldiev A.S. Buxgalterning izohli lugati. -T.: «Norma», 2010 y.
 56. Xolbekov R.O. Buxgalteriya esapi nazariyasi. Darslik. - T.: Chólpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011y.
 57. Gulomova F.G. Buxgalteriya hisobini mustaqil o'rganish uchun qo'llanma. -T.: Norma, 2010 y.
 58. Zavalishina I.A. Yangicha buxgalteriya esapi. - T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2003 y.

Internet saytlari

- www.gov.uz (Ózbekiston Respublikasi hukumat portali)
 www.mf.uz (Ózbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti)
 www.ziyounet.uz (Axborot t'Alim tarmog'i)
 www.lex.uz (ÓZR Qonun hujjatlari m'Alumotlari milliy bazasi)

BERDAQ ATINDAGI
 QARAQALPAQ
 MAMLEKETLIK UNIVERSITETI
 MALIMLEME RESURS
 ORAVI 6/2/17

MAZMUNI

KIRISIW

1-BAP. «BUXGALTERIYA ESABI» PÁNINE KIRISIW

1. Buxgalteriya esabının payda bolıwı hám rawajlanıwı
1. 2. Xojalıq esabı haqqında túsiniq hám onń túrleri
1. 3. Xojalıq esabı túrlerinde qollanılatawın ólshem birlikleri

2-BAP. PÁNINIŇ PREDMETI HÁM USILLARI

2. 1. «Buxgalteriya esabı»nıń predmeti hám tiykarǵı wazıypaları
2. 2. Buxgalteriya esabının obyektleri hám subyektleri
2. 3. Xojalıq qarjılarının quramı hám islep shıǵarıw procesindegi funksional roli boyınsha klassifikaciyalariwi

2. 4. Qarjılardıń payda bolıw derekleri hám maqsetli tayınlanıwı boyınsha klasifikaciyalariwi
2. 5. Buxgalteriya esabının konseptual tiykarları

3-BAP. BUXGALTERIYA BALANSI

3. 1. Buxgalteriya balansı haqqında túsiniq, onıń dúzilisi, mazmunı hám áhmiyeti
3. 2. Xojalıq operaciyaları tásirinde balanstı júz beretuǵın ózgerisler

3. 3. Buxgalteriya balansı túrleri

4-BAP. XOJALIQ OPERACIYALARINDA EKÍ JAQLAMA JAZIW

4. 1. Buxgalteriya esabı schyotları, olardıń dúzilisi hám klasifikaciyalariwi
4. 2. Eki jaqlama jazıw. Eki jaqlama jazıwdıń qadaǵalaw ózgeshelikleri
4. 3. Sintetikalıq hám analitikalıq esap
4. 4. Aǵımdaǵı buxgalteriya esabı maǵlıwmatların ulıwmalastırıw
4. 5. Buxgalteriya esabının schyotlar jobası

5-BAP. BIZNES PROCESSLARI HÁM OLARDI ESAPQA ALIW

5. 1. Biznes processleri áhmiyeti
5. 2. Qun ólsheminiń mánisi hám áhmiyeti
5. 3. Támiynat procesiniń esabı
5. 4. Islep shıǵarıw procesiniń esabı
5. 5. Satıw procesiniń esabı

6-BAP. HÚJJETLESTIRIW HÁM INVENTARIZACIYA

6. 1. Hújjetler hám olar haqqında túsiniq
6. 2. Hújjetlerdiń túrleri
6. 3. Hújjetler rekvizitleri hám olardı rásmiylestiriw
6. 4. Hújjetlerdiń aylanısı
6. 5. Inventarizaciya haqqında túsiniq, onıń áhmiyeti hám túrleri
6. 6. Inventarizaciya ótkeriw hám nátiyjesin rásmiylestiriw tártibi

7-BAP. BUXGALTERIYA ESABI REGİSTRLERI HÁM FORMALARI

7. 1. Buxgalteriya esabı registrleri haqqında túsiniq hám olardıń áhmiyeti
7. 2. Buxgalteriya esabı registrleriniń túrleri, olardı júrgiziw tártibi
7. 3. Buxgalteriya esabı registrlerindeǵı qáte jazıwları dúzetiw tártibi
7. 4. Buxgalteriya esabının formaları

8-BAP. BUXGALTERIYA ESABATI

8. 1. Buxgalteriya esabatının maqset hám wazıypaları
8. 2. Buxgalteriya esabatların dúziw tártibi
8. 3. Buxgalteriya esabatların usınıw

9-BAP. BUXGALTER KÁSIBINE QOYILATUǵIN TALAPLAR

9. 1. Buxgalter kásibi
9. 2. Buxgalteriya esabı boyınsha jámiyetlik shólkemleri, olardıń roli hám áhmiyeti
9. 3. Buxgalterlerdi milliy hám xalıq aralıq sertifikatlaw sisteması

10-BAP. BUXGALTERIYA ESABI XIZMETIN SHÓLKEMLESTIRIW

10. 1. Buxgalteriya esabın shólkemlestiriw tiykarları hám áhmiyeti
10. 2. Buxgalteriya esabına bassılıq qılıw
10. 3. Buxgalteriyada jumıstı shólkemlestiriw
10. 4. Kárxana esap siyasatı

11-BAP. PUL QARJILARI HÁM VALYUTA OPERACIYALARI ESABI

11. 1. Pul qarjıları hám valyuta operaciyaları esabının wazıypaları
11. 2. Kassa operaciyaların esapqa alıw

11. 3. Kassadağı naq pullardı inventarizaciya qılıw hám nátiyjelerin rásmiylestiriw tártibi
11. 4. Banklerde esap-kitap schyotların ashıw tártibi
11. 5. Naq pulsiz esap-kitaplardı shólkemlestiriw formaları
11. 6. Esap-kitap hám sirt el valyutası schyotlarındağı pul qarjıları boyınsha operaciýalar esabı

12-BAP. MIYNET HÁM ÍS HAQI ESABI

12. 1. Miynet hám is haqını esapqa alıwdıń tiykarǵı wazıypaları
12. 2. Miynetke tiyisli múnasibetlerdi tártipke salıw
12. 3. Miynetke haqı tólewdi shólkemlestiriw sistemaları hám formaları
12. 4. Miynet haqı esaplawdı hújjetlestiriw
12. 5. Miynet haqı hám basqa tólemlerdi esaplaw
12. 6. Fizikalıq shaxslardıń is haqısınan uslanbaları esabı
12. 7. Esaptar shaxslar menen esap-kitaplar esabı
12. 8. Xızmetkerler menen basqa operaciýalar boyınsha esap-kitaplar esabı

13-BAP. TOVAR-MATERIALLIQ ZAPASLAR ESABI

13. 1. Tovar-materiallıq zapaslar esabın shólkemlestiriw
13. 2. Tovar-materiallıq zapaslardı gruppalam hám bahalaw
13. 3. Tovar-materiallıq zapaslardı esapqa alıw sistemaları
13. 4. Materiallar kirimi hám sarplanıwın esapqa alıw hám de hújjetlestiriw
13. 5. Inventar hám xojalıq úskeneleri esabınıń ózgeshelikleri
13. 6. Qayta islewge berilgen shiyki zat penen baylanıslı operaciýalardı buxgalteriya esabında sawlelendiriw tártibi
13. 7. Tovar-materiallıq zapaslar inventarizaciyasi

14-BAP. INVESTICIYALAR ESABI

14. 1. Xojalıq júrgiziwshi subyektlerde investiciyalar esabın shólkemlestiriw
14. 2. Investiciyalardı gruppalam hám bahalaw
14. 3. Uzaq múddetli investiciyalar esabın júrgiziw tártibi
14. 4. Qısqa múddetli investiciyalar esabı.
14. 5. Dividentler esabı
14. 6. Kapital qoyılmalar esabı

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
ГЛАВА 1. ВВЕДЕНИЕ В БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ	3
1.1. Возникновение и развитие бухгалтерского учета	3
1.2. Понятие хозяйственного учета и его видов	8
1.3. Единицы измерения, используемые в видах хозяйственного учета	12
ГЛАВА 2. ПРЕДМЕТ И МЕТОДЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА	15
2.1. Предмет и основные задачи «Бухгалтерского учета».	20
2.2. Объекты и субъекты учета	21
2.3. Классификация хозяйственных фондов по их составу и функциональной роли в производственном процессе	26
2.4. Классификация фондов по источникам их создания и назначению	30
2.5. Концептуальные основы бухгалтерского учета	35
ГЛАВА 3. БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС	35
3.1. Понятие бухгалтерского баланса, его структуры, содержания и значения	39
3.2. Изменения баланса в связи с хозяйственными операциями	43
3.3. Виды бухгалтерского баланса	48
ГЛАВА 4. ДВОЙНАЯ ЗАПИСЬ В ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОПЕРАЦИЯХ	48
4.1. Бухгалтерские счета, их структура и классификация	53
4.2. Двустороннее письмо. Функции управления двусторонней записью	57
4.3. Синтетический и аналитический (аналитический) учет	60
4.4. Сводка текущей бухгалтерской информации	62
4.5. План счетов бухгалтерского учета	66
ГЛАВА 5. БИЗНЕС-ПРОЦЕССЫ И ИХ УЧЕТ	66
5.1. Важность бизнес-процессов	68
5.2. Сущность и важность измерения стоимости	74
5.3. Учет процесса поставки	77
5.4. Расчет производственного процесса	78
5.5. Учет процесса продаж	82
ГЛАВА 6. ДОКУМЕНТАЦИЯ И ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ	82
6.1. Документы и их понятие	

6.2. Виды документов	83
6.3. Требования к документам и их оформление	88
6.4. Документооборот	92
6.5. Понятие инвентаря, его важности и видов	96
6.6. Порядок проведения инвентаризации и оформления результата	102
ГЛАВА 7. БУХГАЛТЕРСКИЕ РЕГИСТРЫ И ФОРМЫ	116
7.1. Понятие бухгалтерских записей и их значение	116
7.2. Виды регистров бухгалтерского учета, их порядок	117
7.3. Порядок исправления ошибочных записей в регистрах бухгалтерского учета	122
7.4. Формы учета	124
ГЛАВА 8. БУХГАЛТЕРСКИЙ ОТЧЕТ	135
8.1. Цели и задачи бухгалтерского отчета	135
8.2. Порядок составления бухгалтерской отчетности	138
8.3. Сдача бухгалтерской отчетности	144
ГЛАВА 9. ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИИ БУХГАЛТЕРА	147
9.1. Бухгалтерская профессия	147
9.2. Общественные организации в бухгалтерском учете, их роль и значение	150
9.3. Национальная и международная система сертификации бухгалтеров	154
ГЛАВА 10. ОРГАНИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОЙ СЛУЖБЫ	161
10.1. Основы и важность организации бухгалтерского учета	161
10.2. Ведение бухгалтерского учета	167
10.3. Организация работы в бухгалтерии	172
10.4. Учетная политика предприятия	179
ГЛАВА 11. УЧЕТ НАЛИЧНЫХ И ВАЛЮТНЫХ ОПЕРАЦИЙ	183
11.1. Задачи учета кассовых и валютных операций	183
11.2. Учет кассовых операций	184
11.3. Порядок инвентаризации денежных средств в кассе и оформления результатов	192
11.4. Порядок открытия банковских счетов	194
11.5. Формы организации безналичных расчетов	196
11.6. Расчет и учет операций по денежным средствам на валютных счетах	204
ГЛАВА 12. УЧЕТ ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ	210

12.1. Основные задачи учета труда и заработной платы	210
12.2. Регулирование трудовых отношений	212
12.3. Системы и формы организации оплаты труда	222
12.4. Документальное оформление начисления заработной платы	226
12.5. Расчет заработной платы и других выплат	229
12.6. Расчет отчислений из заработной платы физических лиц	235
12.7. Расчеты с подотчетными лицами	251
12.8. Учет прочих операций с работниками	256
ГЛАВА 13. УЧЕТ ТМЗ	263
13.1. Организация складского учета	266
13.2. Категоризация и оценка запасов	275
13.3. Системы учета запасов	277
13.4. Учет и документация ввода и расхода материалов	292
13.5. Особенности учета инвентаря и сельхозтехники	295
13.6. Порядок отражения в бухгалтерском учете операций, связанных с сырьем, переданным в переработку	298
13.7. Складской инвентарь	302
ГЛАВА 14. УЧЕТ ИНВЕСТИЦИЙ	302
14.1. Организация инвестиционных счетов в хозяйствующих субъектах	304
14.2. Классификация и оценка инвестиций	309
14.3. Порядок учета долгосрочных инвестиций	313
14.4. Порядок учета краткосрочных инвестиций	316
14.5. Учет дивиденда	319
14.6. Учет капитальных вложений	329
GLOSSARIY	346
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	

МУНДАРИЖА

	KIRISH	3
1-BOB.	"BUXGALTERIYA HISOBI" FANIGA KIRISH	3
1.1.	Buxgalteriya hisobining paydo bo'lishi va rivojlanishi	3
1.2.	Xo'jalik hisobi to'g'risida tushuncha va uning turlari	8
1.3.	Xo'jalik hisobi turlarida qo'llaniladigan o'lchov birliklari	12
2-BOB.	FANINING PREDMETI VA USULLARI	15
2.1.	"Buxgalteriya hisobi"ning predmeti va asosiy vazifalari	15
2.2.	Buxgalteriya hisobining obyektlari va subyektlari	20
2.3.	Xo'jalik mablag'larning tarkibi va ishlab chiqarish jarayonidagi funksional roli bo'yicha turkumlanishi	21
2.4.	Mablag'larning vujudga kelish manbalari va maqsadli tayinlanishi bo'yicha turkumlanishi	26
2.5.	Buxgalteriya hisobining konseptual asoslari	30
3-BOB.	BUXGALTERIYA BALANSI	35
3.1.	Buxgalteriya balansi haqida tushuncha, uning tuzilishi, mazmuni va ahamiyati	35
3.2.	Xo'jalik muomalalari ta'sirida balansda sodir bo'ladigan o'zgarishlar	39
3.3.	Buxgalteriya balansi turlari	43
4-BOB.	XO'JALIK OPERATSIYALARIDA IKKIYOQLAMA YOZUV	48
4.1.	Buxgalteriya hisobi schyotlari, ularning tuzilishi va turkumlanishi	48
4.2.	Ikkiyoqlama yozuv. Ikkiyoqlama yozuvning nazorat qilish xususiyatlari	53
4.3.	Sintetik va analitik (tahliliy) hisob	57
4.4.	Joriy buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish	60
4.5.	Buxgalteriya hisobining schyotlar rejasi	62
5-BOB.	BIZNES JARAYONLARI VA ULARNI HISOBGA OLISH	66
5.1.	Biznes jarayonlari ahamiyati	66
5.2.	Qiymat o'lchovining mohiyati va ahamiyati	68
5.3.	Ta'minot jarayonining hisobi	74
5.4.	Ishlab chiqarish jarayonining hisobi	77
5.5.	Sotish jarayonining hisobi	78
6-BOB.	HUJJATLASHTIRISH VA INVENTARIZATSIYA	82
6.1.	Hujjatlar va ular haqida tushuncha	82

6.2.	Hujjatlarning turlari	83
6.3.	Hujjatlar rekvizitlari va ularni rasmiylashtirish	88
6.4.	Hujjatlarning aylanishi	92
6.5.	Inventarizatsiya haqida tushuncha, uning ahamiyati va turlari	96
6.6.	Inventarizatsiya o'tkazish va natijasini rasmiylashtirish tartibi	102
7-BOB.	BUXGALTERIYA HISOBI REGISTRALARI VA SHAKLLARI	116
7.1.	Buxgalteriya hisobi registrlari haqida tushuncha va ularning ahamiyati	116
7.2.	Buxgalteriya hisobi registrlarining turlari, ularni yuritish tartibi	117
7.3.	Buxgalteriya hisobi registrlaridagi xato yozuvlarni tuzatish tartibi	122
7.4.	Buxgalteriya hisobining shakllari	124
8-BOB.	BUXGALTERIYA HISOBOTI	135
8.1.	Buxgalteriya hisobotining maqsad va vazifalari	138
8.2.	Buxgalteriya hisobotlarini tuzish tartibi	144
8.3.	Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etish	147
9-BOB.	BUXGALTER KASBIGA QO'YILADIGAN TALABLAR	147
9.1.	Buxgalter kasbi	150
9.2.	Buxgalteriya hisobi bo'yicha jamoat tashkilotlari, ularning roli va ahamiyati	154
9.3.	Buxgalterlarni milliy va xalqaro sertifikatlash tizimi	161
10-BOB.	BUXGALTERIYA HISOBI XIZMATINI TASHKIL ETISH	161
10.1.	Buxgalteriya hisobini tashkil qilish asoslari va ahamiyati	167
10.2.	Buxgalteriya hisobiga rahbarlik qilish	172
10.3.	Buxgalteriyada ishni tashkil qilish	179
10.4.	Korxonada hisob siyosati	183
11-BOB.	PUL MABLAG'LARI VA VALYUTA OPERATSIYALARI HISOBI	183
11.1.	Pul mablag'lari va valyuta operatsiyalari hisobining vazifalari	184
11.2.	Kassa muomalalarini hisobga olish	192
11.3.	Kassadagi naqd pullarni inventarizatsiya qilish va natijalarini rasmiylashtirish tartibi	194
11.4.	Banklarda hisob-kitob schyotlarini ochish tartibi	196
11.5.	Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil etish shakllari	196

11.6.	Hisob-kitob va chet el valyutasi schyotlaridagi pul mablag'lari bo'yicha muomalalar hisobi	204
12-BOB.	MEHNAT VA ISH HAQI HISOBI	210
12.1.	Mehnat va ish haqini hisobga olishning asosiy vazifalari	210
12.2.	Mehnatga oid munosabatlarni tartib solish	212
12.3.	Mehnatga haq to'lashni tashkil etish tizimlari va shakllari	222
12.4.	Mehnat haqi hisoblashni hujjatlashtirish	226
12.5.	Ish haqi va boshqa to'lovlarni hisoblash	229
12.6.	Jismoniy shaxslarning ish haqidan ushlanmalari hisobi	235
12.7.	Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar hisobi	251
12.8.	Xodimlar bilan boshqa muomalalar bo'yicha hisob-kitoblar hisobi	256
13-BOB.	TOVAR-MODDIY ZAHIRALAR HISOBI	263
13.1.	Tovar-moddiy zaxiralar hisobini tashkil etish	263
13.2.	Tovar-moddiy zaxiralarni turkumlash va baholash	266
13.3.	Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish tizimlari	275
13.4.	Materiallar kirimi va sarflanishini hisobga olish hamda hujjatlashtirish	277
13.5.	Inventar va xo'jalik jihozlari hisobining xususiyatlari	292
13.6.	Qayta ishlashga berilgan xom ashyo bilan bog'liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi	295
13.7.	Tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasi	298
14-BOB.	INVESTITSIYALAR HISOBI	302
14.1.	Xo'jalik yurituvchi subyektlarda investitsiyalar hisobini tashkil etish	302
14.2.	Investitsiyalarni turkumlash va baholash	304
14.3.	Uzoq muddatli investitsiyalar hisobini yuritish tartibi	309
14.4.	Qisqa muddatli investitsiyalar hisobi.	313
14.5.	Dividendlar hisobi	316
14.6.	Kapital qo'yilmalar hisobi	319
	GLOSSARIY	329
	ФЙДАЛНИЛГАН АДАБИЕТЛАР	346

INTRODUCTION	3
CHAPTER 1. INTRODUCTION TO ACCOUNTING	3
1.1. The emergence and development of accounting	3
1.2. Understanding of economic accounting and its types	8
1.3. Units of measurement used in types of economic accounting	12
CHAPTER 2. SUBJECT AND METHODS OF SCIENCE	15
2.1. Subject and main tasks of "Accounting".	20
2.2. Objects and subjects of accounting	21
2.3. Classification of economic funds according to their composition and functional role in the production process	26
2.4. Classification of funds according to the sources of their creation and their purpose	30
2.5. Conceptual foundations of accounting	35
CHAPTER 3. ACCOUNTING BALANCE SHEET	35
3.1. Understanding of accounting balance sheet, its structure, content and importance	39
3.2. Changes in the balance due to economic transactions	43
3.3. Types of accounting balance	48
CHAPTER 4. DOUBLE ENTRY IN ECONOMIC OPERATIONS	48
4.1. Accounting accounts, their structure and classification	53
4.2. Double-sided writing. Double-sided recording control features	57
4.3. Synthetic and analytical (analytical) calculation	60
4.4. Summary of current accounting information	62
4.5. Chart of accounts of accounting	66
CHAPTER 5. BUSINESS PROCESSES AND THEIR ACCOUNTING	66
5.1. Importance of business processes	68
5.2. The essence and importance of value measurement	74
5.3. Account of supply process	77
5.4. Calculation of the production process	78
5.5. Account of the sales process	82
CHAPTER 6. DOCUMENTATION AND INVENTORY	82
6.1. Documents and their understanding	83
6.2. Types of documents	88
6.3. Requirements of documents and their formalization	92
6.4. Document circulation	92

6.5. Understanding of inventory, its importance and types	96
6.6. The procedure for carrying out an inventory and formalizing the result	102
CHAPTER 7. ACCOUNTING REGISTERS AND FORMS	116
7.1. Understanding of accounting records and their importance	116
7.2. Types of accounting registers, their procedure	117
7.3. The procedure for correcting erroneous entries in accounting registers	122
7.4. Forms of accounting	124
CHAPTER 8. ACCOUNTING REPORT	135
8.1. Objectives and tasks of the accounting report	135
8.2. Procedure for drawing up accounting reports	138
8.3. Submission of accounting reports	144
CHAPTER 9. REQUIREMENTS FOR ACCOUNTANT PROFESSION	147
9.1. Accounting profession	147
9.2. Public organizations in accounting, their role and importance	150
9.3. National and international certification system of accountants	154
CHAPTER 10. ORGANIZATION OF ACCOUNTING SERVICE	161
10.1. Basics and importance of accounting organization	161
10.2. Management of accounting	167
10.3. Organization of work in accounting	172
10.4. Enterprise accounting policy	179
CHAPTER 11. CASH AND FOREIGN EXCHANGE OPERATIONS ACCOUNTING	183
11.1. Tasks of accounting for cash and currency transactions	183
11.2. Accounting for cash transactions	184
11.3. The procedure for inventorying cash in the cash register and formalizing the results	192
11.4. Procedure for opening bank accounts	194
11.5. Forms of organization of non-cash settlements	196
11.6. Settlement and account of transactions on funds in foreign currency accounts	204
CHAPTER 12. ACCOUNTING OF LABOR(SALARY) AND WAGE	210
12.1. The main tasks of accounting for labor and wages	210
12.2. Regulation of labor relations	212
12.3. Systems and forms of organization of labor remuneration	222
12.4. Documenting the calculation of wages	226

12.5. Calculation of wages and other payments	229
12.6. Calculation of deductions from wages of individuals	235
12.7. Settlement of accounts with accountable persons	251
12.8. Accounting for other transactions with employees	256
263	263
CHAPTER 13. ACCOUNTING OF MATERIALS	263
13.1. Organization of inventory account	266
13.2. Categorization and evaluation of inventories	275
13.3. Inventory accounting systems	277
13.4. Accounting and documentation of input and consumption of materials	292
13.5. Features of accounting for inventory and farm equipment	295
13.6. The procedure for reflecting transactions related to raw materials given for processing in accounting	298
13.7. Stock inventory	302
CHAPTER 14. INVESTMENT ACCOUNTING	302
14.1. Organization of investment accounts in economic entities	304
14.2. Classification and evaluation of investments	309
14.3. Long-term investment accounting procedure	313
14.4. Short term investment account.	316
14.5. Dividends account	319
14.6. Capital investment account	329
GLOSSARY	

Avtorlar haqqında maǵlıwmat

KARIMOV AKRAM ABBASOVICH

Karimov Akram Abbasovich 1953 jil 25 fevralda Tashkent qalasında tuwılǵan. 1970 jilda Tashkent xalıq xojalıǵı institutına oqıwǵa kirip, onı 1974 jilda tabıslı tamamlǵan. Miynet iskerligin Tashkent xalıq xojalıǵı institutınıń «Buxgalteriya esabı» kafedhaqıyqatında assistent lawazımında baslaǵan. 1980-1983 jıllar dawamında M.V. Lomonosov atındaǵı Moskva Mámleket Universitetiniń kúndizgi aspirantuhaqıyqatında oqıp, kandidatlıq dissertaciyasını tabıslı qorǵaǵan. Onıń tikkeley baslıqlıǵında 15 ke jaqın pán doktori hám pán kandidatleri 2 Ózbekstan Respublikası Prezidenti mámleketlik stipendiati tayarlanǵan.

Professor A. Karimov Tashkent finans institutı janındaǵı DSs. 30/30. 12. 2019. 1. 17. 01 cıfırlı ilimiy keńes aǵzası, «Moliya» ilimiy jurnalı Bas redaktori, «BIZNES: audit, baha, mulk» sociallıq-ekonomikalıq, bilimlendiriw jurnal redakciya keńesi aǵzası, «Sociallıq pánler boyınsha xalıq aralıq máseleler» (Turkiya) jurnalı redakciya aǵzası hám de Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı janındaǵı Jámiyechilik keńesi aǵzası retinde de iskerlik kórsetip atır. Usı kúнге shekem 200 den artıq ilimiy jumıslar, atap aytqanda : 3 monografiya, 9 sabaqlıq, 18 oqıw -metodikalıq qollanbalar, 170 ten artıq ilimiy maqala hám tezisler baspadan shıqqan.

BAYJANOV SARSENGALIY XALMURATOVICH

Bayjanov Sarsengaliy ekonomika ilimleri kandidati, docent. 1955 jil 21-dekabrde SHımbay rayonında tuwılǵan. 1982-jılı Nokis mámleketlik universitetin tamamlagan. 1998 jılı «Bazar ekonomikası shárayatında material texnikalıq resurslardan paydalanıw nátiyjeliligin asırıw» temasında ekonomika pánleri boyınsha kandidatlıq dissertaciyasını jaqladı. 120 dan aslam ilimiy metodikalıq miynetleri baspada járiyaladı. 1995-2004-jılları sırtqı bólim tabiyattanıw-ekonomika fakulteti dekanı. 2008-2010 jılları ekonomika fakulteti dekanı, 2010-2013-jılları finans kafedrası baslıǵı, 2017-jıldan házirgi kúнге shekem Buxgalteriyalıq esap hám audit kafedrası baslıǵı lawazımında islep kelmekte.

ISMAYLOV KUATBAY SARSENBAEVICH

Ekonomika ilimleriniń kandidati, docent 1961-jılı 20-dekabrde Qaraqalpaqstan Respublikasında tuwılǵan. 1983-jılı Nókis mámleketlik universitetin tamamlǵan. 2000-jılı «Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Ózbekistan Respublikası Joqarı Attestaciya Komissiyası tárepinen 2003-jıl docent ilimiy

ataǵın aldı.

Turkiya Respublikası Finans ministriginde Qazna basqarmasında 2008-jılı «Qazna basqarmalarında tálim hám kareranı rawajlandırıw ámeliyatı» hám «Tálim hám oqıtıwda jańa texnologiyalar» boyınsha qánigeligin jetilistirgen. doc. K. Ismaylovtıń 100 nen aslam ilimiy maqala hám tezisleri, 2 monografiya, 4 oqıqlıq, 10 oqıw qollanba, 16 oqıw metodikalıq qollanbası baspadan shıqtı. Házirgi waqıtta Qaraqalpaq Mámleketlik universiteti «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrasınıń docenti lawazımında islep atır.

UTEGENOVA SARBINAZ TURDIMURATOVNA

Utegenova Sarbinaz Turdimuratovna 2010-jilda Qaraqalpaq mámleketlik universiteti ekonomika fakultetiniń «Buxgalteriyalıq esap hám audit» bakalTQR tálim baǵdarın tamamlǵan. 2012-jılı Tashkent finans institutınıń «Audit» qániygeligi boyınsha magistraturasın tabesh tamamlǵan.

Utegenova Sarbinaz Turdimuratovna dissertaciya temasına tiyisli jámi 22 ilimiy jumıs, sonnan, Joqarı attestaciya komissiyasınıń doktorlıq dissertaciyası boyınsha tiykarǵı ilimiy nátiyjelerin baspadan shıǵartıw usınıs etilgen ilimiy baspalarda 13 ilimiy maqala (sonnan, ataqlı shet el jurnallarda 3), xalıqaralıq hám respublika ilimiy-ámeliy konferenciyalarda 9 tezisleri baspadan shıqqan.

S.Utegenova Avtorlıǵı hám birgeliktegi Avtorlıǵında 40 den aslam ilimiy maqalalar, 1 monografiya, 1 oqıwlıq hám 2 metodikalıq qollanbası baspadan shıqtı.

A.A. Karimov, S.X. Bayjanov, K.S. Ismaylov,
S.T. Utegenova

BUXGALTERIYA

ESABÍ

I-BÓLIM
Buxgalteriya esabi

O Q I W L I Q

Tashkent - "METHODIST NASHRIYOTI" - 2023

Redaktor: docent Seytkasimov Dauratnazar Beknazarovich
PhD Tajekuev Ziyatdin Kobeyzinovich

Bosishga 18.03.2023. da ruxsat etildi. Bichimi 60x90.
"Cambria" garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 23. Nashr bosma tabog'i 23.
Adadi 100 nusxa.

"METHODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy ko'chasi, 5-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot rozilgisiz chop etish ta'qiqlanadi.